

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE RA
INSTITUTE OF LANGUAGE AFTER H. ACHARYAN

VIKTOR KATVALYAN

DIALECTAL OVERVIEW
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

VOLUME 1

REGION OF GEGHARKUNIK

YEREVAN - 2018

8(47.925)

2-28

h2

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ԳԻՐՔ 1

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶ

0659

ԵՐԵՎԱՆ - 2018

ՀՏԴ 81'28
ԳՄԴ 81.2-67
Կ 280

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան
լեզվի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից
տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ № SCS 13-6B382
գիտական թեմայի շրջանակներում:

Պատասխանատու խմբագիր՝
բան. գիտ. թեկնածու Ն.Գ.Հովհաննիսյան

Կատվայան Վ.Լ.

Կ 280 Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր,
Գիրք 1. Գեղարքունիքի մարզ: – Ե., «Ասողիկ» հրատարակչություն,
2018թ., 402 էջ:

Աշխատության մեջ ընդհանուր գծերով ներկայացվում են Գեղարքունիքի մարզում գործածվող բարբառային միավորները, տրվում են տեղեկություններ բնակչության տեղաշարժերի, խոսվածքների բարբառային պատկանելության վերաբերյալ, բերվում են մարզի բնակավայրերի բարբառային բնութագրերը: Գիրքը ներառում է նաև բարբառային տառադարձությամբ գրի առնված խոսքի նմուշներ ու բառացանկ:

Գիրքը կարող է կարևոր նյութ մատուցել հայերենագիտական հետազոտություններին, նպաստել հայ բարբառագիտության, հայոց լեզվի պատմության շատ հարցերի պարզաբանմանը: Այն օգտակար կլինի նաև հայ բանահյուսության, ազգագրության, ժողովրդագրության հարցերով զբաղվող մասնագետներին: Առկա նյութը կարող է օգտագործվել հանրագիտարանային բնույթի աշխատանքներում, ուսումնական դասընթացներում:

ՀՏԴ 81'28
ԳՄԴ 81.2-67

Ն Ա Ն Ա Ք Ա Ն

Հայոց լեզուն Հայաստանի Հանրապետությունում (նաև՝ Արցախի Հանրապետությունում, Ջավախքում, արտերկրի հայկական շատ համայնքներում) ամենօրյա կենդանի հաղորդակցման միջոց է՝ իր յուրօրինակ տարածական տարբերակներով, որոնցից յուրաքանչյուրի հետազոտությունն ու նկարագրությունը մեծ կարևորություն ունեն ոչ միայն լեզվաբանական, այլ նաև բանահյուսական, ազգագրական, ժողովրդագրական, կրթական, պատմամշակութային և մի շարք այլ առումներով: Արդյի հայերենի տարածական բոլոր դրսևորումների ուսումնասիրությամբ հնարավոր կլինի ըստ հնարավորին ամբողջացնել լեզվի մասին պատկերացումները, ձեռք բերել փաստական նոր ու բազմաբնույթ նյութ, կատարել գիտականորեն ճիշտ եզրահանգումներ: Լեզվի նման հետազոտությունը, ինչ խոսք, մեծ նպաստ կբերի հայ բարբառագիտությանը, լեզվաբանական աշխարհագրությանը, բայց նաև թույլ կտա ձևավորել հայերենի տարածագործառական ներկա ամբողջական պատկերը, մյուս կողմից՝ կստեղծվի Հայաստանի Հանրապետության լեզվական քարտեզը:

Հայ բարբառագիտության մեջ, որպես կանոն, մեծ ուշադրություն է դարձվել առանձին բարբառների ուսումնասիրությանը, ընդ որում՝ յուրաքանչյուր դեպքում դիտարկվել է հիմնականում բարբառային կենտրոնի խոսվածքը, ներկայացվել են բարբառի հիմնական հատկանիշները, հաճախ անդրադարձ է կատարվել նաև կարևոր այլ խոսվածքների, նշվել են առավել էական տարբերակային իրողություններ, հիշատակվել են բարբառի տարածման շրջանները: Նման մոտեցմամբ առավել կամ պակաս խորությամբ նկարագրվել են բազմաթիվ բարբառներ, ձևավորվել է բարբառային միավորների նախնական տարածման ընդհանուր պատ-

կերը¹: Այլ դեպքերում ներկայացվել են որևէ բարբառի տարբերակային դրսևորումները ըստ բնակավայրերի խմբերի², առանձին տարածաշրջանների³: Կատարվել են նաև որոշակի տարածաշրջաններում հայերենի բարբառային տարբեր միավորների գործառության ու տարածական յուրահատկությունների հետազոտություններ⁴: Հայ բարբառագիտության ոլորտում զգալի ներդրում են հնչյունաքերականական ու բառագիտական բարբառային գուգաբանությունների տարածագործառական հետազոտությունները⁵: Կազմվել է Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր⁶, որի միջոցով Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի աշխատակիցները գիտարշավների ընթացքում մոտ 500 տեղերում արձանագրել են

¹ Տե՛ս Հ.Աճառյան, Քննություն Կանի բարբառի, Ե., 1952, Մ.Ասատրյան, Ուրմիայի (Տոյի) բարբառը, Ե., 1962, Մ.Հ.Բաղդասարյան-Թավադյան, Մշո բարբառը, Ե., 1958, Հ.Մկրտչյան, Կարնո բարբառը, Ե., 1952, Մ.Մուրադյան, Ուրվագիծ Մոկսի բարբառի, Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, Ե., 1982, էջ 108-183 և այլն:

² Տե՛ս, օրինակ, Ռ.Մարկոսյան, Արարատյան բարբառը, Ե., 1989:

³ Տե՛ս Մ.Հ.Բաղդասարյան-Թավադյան, Արարատյան բարբառի խոսվածքները Հոկտեմբերյանի շրջանում, Ե., 1973:

⁴ Տե՛ս Ռ.Բաղդամյան, Հայերեն բարբառներ. Սևանա լճի ավազանի խոսվածքները, Ե., 1972, Ն.Մկրտչյան, Անատոլիայի նորահայտ հայ բարբառները և բանահյուսությունը, Ե., 2006:

⁵ Տե՛ս Կ.Դավթյան, Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Ե., 1966, Աբրահամյան Ա., Երկրագործական գործիքների անվանումները հայերենի բարբառներում, Ե., 2013, Աղաբեկյան Մ., Մյունիք-Արցախ տարածքի բարբառների պատմական հնչյունաբանություն, Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պ. 3, Ե., 2010, էջ 154-165, Բառնասյան Ջ., Ժամանակակից բառերը հայերենի բարբառներում, Ե., 2009, Գևորգյան Գ., Հայերենի բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի տարածագործառական բնութագրերը, Ե., 2013, Խաչատրյան Հ., Ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառերը հայերենի բարբառներում, Ե., 2009, Մեսրոպյան Հ., Ածականական հոմանիշները հայերենի բարբառներում, Ե., 2010, Միքայելյան Ժ., Վասպուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորները (համաժամանակյա և տարածամանակյա քննություն), Ե., 2009 և այլն:

⁶ Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, Ե., 1977:

բարբառային հայերենի հատկանիշները ըստ առանձին բնակավայրերի՝ հատկապես նպատակ ունենալով գրանցել Արևմտյան Հայաստանի խոսվածքների հատկանիշները: Անցյալի և ներկայի հայախոս 120 բնակավայրերի՝ ըստ բարբառային հատկանիշների բնութագրերը կարելի է ձևավորել Գ.Ջահուկյանի կազմած աղյուսակների տվյալներով⁷:

Ինչ խոսք, հայերենի բարբառների հետազոտության ոլորտում կատարվել է մեծ ծավալի աշխատանք, սակայն լեզվի տարածական արդի դրսևորումները դեռևս հիմնովին ուսումնասիրված չեն:

Ընդհանրապես, լեզվի հասարակական բնույթը, նրա գործառական յուրահատկությունները պայմանավորում են տարբերակված դրսևորումներ տարածության ու ժամանակի մեջ: Ինչպես նկատել է Հ.Աճառյանը, «...մարդկային հաղորդակցության միությունը բացարձակ չէ. ամեն մի համայնք իր ուրույն կյանքն ունի, և այս ուրույն կյանքը, միացած կլիմայական տարբեր պայմանների և ձայնական գործարանների տարբեր տիպի գործունեության հետ, առաջ է բերում մարդկային լեզվի մեջ տարբերություններ»⁸: Կարևոր է նաև հայագետի հետևյալ դիտարկումը. «Լեզուն ներկայացնում է անթիվ անհամար զանազանությունների մի շարք, որոնք մի կետից սկսելով քանի հեռանում, աստիճանաբար ու ավելի են շեշտվում: Ամեն մի վայրում կան մի խումբ երևույթներ, որոնք նույն կամ նման են այս հարևանի հետ, ուրիշ երևույթներ, որոնք նույն կամ նման են այն հարևանի հետ. այսպես շարունակաբար: Բայց չկա մի վայր, որի լեզուն ամբողջությամբ նույնը լիներ մի ուրիշ վայրի կամ ուրիշ վայրերի լեզվի հետ...»⁹: Ըստ Ա.Ղարիբյանի՝ «Ամեն մի բարբառին պատկանող տեղական խոսվածքները նույնպես խոշոր տարբերություններ ունեն միմյանցից, այնպես որ կարելի է ասել՝ որքան գյուղ, այնքան խոսվածք»¹⁰:

⁷ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972:

⁸ Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Ե., 1951, էջ 114:

⁹ Նշվ. աշխ., էջ 324-325:

¹⁰ Ա.Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, 1953, էջ 86:

Բացի այդ, հայ բարբառների մի մասը եղեռնի, դրան նախորդած ու հաջորդած տեղահանությունների, գաղթերի պատճառով կորստի է մատնվել, իսկ մյուս մասը գրկվել է բնօրրանից և հատվածաբար շարունակում է գործառել տարբեր վայրերում: Արևելյան Հայաստանում՝ բնիկ բարբառների միջավայրում կամ դրանցից անջատ, սկսել են գործառել (նաև կողք կողքի) հայրենակորույս տարբեր բարբառների խոսվածքներ: Ժամանակի ընթացքում ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ձևավորվել է բարբառային միավորների տարածման յուրօրինակ խճանկար՝ խոսվածքների՝ նախնական վիճակներին տարբեր աստիճանի հարագատությամբ, փոխազդեցություններով, բարբառային նկարագրի առավել կամ պակաս պահպանմամբ, կորստով և այլն: Վերջին շրջանում բազմաթիվ բնակավայրերում ստեղծվել է լեզվական նոր իրավիճակ՝ պայմանավորված բնակչության նոր տեղաշարժերով, արցախյան հակամարտության հետևանքով տեղի ունեցած ներգաղթով:

Հայ բարբառագիտության կարևորագույն խնդիրներից մեկը համարելով Հայաստանում բարբառային միավորների և հատկանիշների տարածական արդի պատկերի ձևավորումը, երկրի բարբառային քարտեզի կազմումը և ամբողջացումը, նկատի ունենալով, որ ՀՀ յուրաքանչյուր բնակավայրի խոսվածքի հետազոտությամբ ձեռք բերված արդյունքները կարևոր նյութ կմատուցեն հայերենի բարբառագիտական մեթոդյա և ապագա ուսումնասիրություններին՝ ՀՀ ԳԱԱ Ն.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժինը իրականացնում է «Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր» համալիր ծրագիրը՝ նպատակ ունենալով հետազոտել երկրի բոլոր բնակավայրերի լեզվական յուրահատկությունները, ձևավորել դրանց բարբառային բնութագրերը և առանձին հատորներով ներկայացնել ըստ ՀՀ մարզերի: Ծրագրի առաջին փուլում 2013-2015թթ. ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի աշխատակիցներ Վ.Գատվայանը, Հ.Խաչատրյանը, Ժ.Միքայելյանը և Գ.Մկրտչյանը

ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ հետազոտություններ են իրականացրել Գեղարքունիքի մարզում: Մարզի բնակավայրերում բարբառախոսների տեսաձայնագրմամբ և հարցումներով գրանցվել են բարբառային և բանահյուսական նյութեր, կատարվել է անհրաժեշտ գիտական գրականության և ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում առկա ՀԲԱ նյութերի հավաքման ծրագրով¹¹ լրացված համապատասխան տետրերի ուսումնասիրություն: Անհրաժեշտ նյութ ստանալու նպատակով հարցումներ են կատարվել նաև Գավառի պետական համալսարանի մարզաբնակ ուսանողության շրջանում:

Արդյունքում ձևավորվել են Գեղարքունիքի մարզի բնակավայրերի լեզվական (իմա՝ բարբառային) բնութագրերը՝ համալրված բարբառային և բանահյուսական հարուստ նյութով, ժողովրդագրական տեղեկություններով ու փաստական տվյալներով¹², ստացվել է գործառող բարբառային հատկանիշների և բարբառային միավորների տարածման ամբողջական պատկերը:

Հետազոտությունը թույլ է տվել արձանագրել բարբառային հայերենի արդի վիճակը Գեղարքունիքի մարզում, ճշգրտել տարածաշրջանում Բայազետի, Դիաղինի, Մշո բարբառների, Գանձակի միջբարբառի¹³, Մակուի և Արծափի խոսվածքների մի շարք

¹¹ Հայերենի բարբառագիտական առլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, Ե., 1977:

¹² Մարզի բնակավայրերի վերաբերյալ տեղեկությունները հիմնականում քաղվել են Թ.Հակոբյանի, Մու.Մելիք-Բախշյանի, Հ.Բարսեղյանի «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան» բազմահատորյակից և «Հայաստանի Հանրապետության բնակավայրերի բառարան» աշխատանքից:

¹³ Ճամբարակի տարածաշրջանի լեզվավիճակը հետազոտած Ռ.Բաղրամյանի հավաստմամբ՝ Մարտունի գյուղից բացի տարածքի հայաբնակ բոլոր գյուղերում խոսվում է միօրինակ խոսվածքով, և այդ լեզվատարբերակը լեզվաբանը անվանում է Բաշքենդի խոսվածք (տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 4), միաժամանակ խոսվածքը վերագրվում է Գանձակի միջբարբառին (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 3): Գ.Ջահուկյանի բազմահատկանիշ դասակարգման ընդհանուր աղյուսակում բարբառների արևելյան խմբակցության Ղարաբաղ-Շամախիի կամ ծայր հյուսիս-արևելյան միջբարբառախմբում ընդգրկված է Ղազախ-Կիրովաբադի միջբարբառը, որ ներկայացված է Թովուզ, Ղազախ, Կիրովաբադ տարածքներով (տե՛ս

յուրահատկություններ, վեր հանել բարբառային խոսքի գործառական հատկանիշներ և զարգացման միտումներ: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ գրեթե յուրաքանչյուր բնակավայր, այլ բնակավայրերի հետ ընդհանրություններով հանդերձ, ունի խոսվածքային յուրահատկություններ, որոնք պայմանավորված են ինչպես բնակիչների նախնիների ծագումնաբանությամբ, այնպես էլ խոսվածքների ինքնուրույն զարգացմամբ:

Նկատելի է, որ խոսվածքները ժամանակի ընթացքում ենթակա են տարաբնույթ փոփոխությունների՝ պայմանավորված տարբեր գործոններով: Մայր բարբառից կտրված և բարբառախոս այլ, բայց մերձավոր միջավայրում հայտնված խոսվածքը կարող է կորցնել տարբերակիչ այս կամ այն հատկանիշը: Օրինակ, բայազետցիների, մշեցիների կամ դիաղինցիների սերունդները բարբառախոս այլ միջավայրերում, պահպանելով մայր բարբառի շատ հատկանիշներ, կորցրել են մի շարք այլ հատկանիշներ, երբեմն էլ ենթարկվել այլ բարբառի զգալի ազդեցության: Հետաքրքրական իրավիճակ են ներկայացնում բնակիչների ծագումնաբանորեն տարբեր հատվածներ ունեցող բնակավայրերը: Օրինակ, Մարուխան և Նորատուս գյուղերի բնակիչների տարբեր ծագում ունեցող հատվածները ոչ միայն հստակորեն գիտակցում են իրենց ծագումնաբանական տարբերությունը, այլ նաև, ավելի քան 180 տարի ապրելով նույն գյուղում, պահպանել են լեզվական մի շարք զանազանություններ, իսկ Շովազարդ գյուղի բայազետցիների և մշեցիների լեզվական տարբերությունները ավելի մեծ են, սակայն ուրվագծվում է փոխադարձ ազդեցությամբ ձևավորվող մի նոր լեզվավիճակ: Մի շարք բնակավայրերի բնակիչները, որոնց նախնիները կամ հենց իրենք եկել են տարբեր վայրերից, հաղորդակցվում են խոսակցական հայերենով, որը սովորաբար երանգավորվում է խոսվածքային հատկանիշներով, և բավականին դժվար է նման բնակավայրի խոսքը իբրև մեկ խոսվածք դիտարկելն ու

Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 136): Մենք նպատակահարմար ենք գտնում գործածել Գանձակի միջբարբառ եզրույթը:

հատկանիշները որոշելը: Նման բնակավայրերից են Սևան քաղաքը, Գագարին ավանը, Ճամբարակի տարածաշրջանի Մարտունի գյուղը և այլն:

Վարդենիսի և Ճամբարակի բազմաթիվ բնակավայրեր էլ բնակեցված են դարաբաղյան իրադարձությունների հետևանքով Ադրբեջանից բռնագաղթած հայերով, որոնք Ղարաբաղի բարբառի տարբեր խոսվածքների կրողներ են: Դեռևս վաղ է խոսել նման բնակավայրերում միասնական խոսվածքի առկայության մասին:

Հետազոտությունների ընթացքում երևան են եկել նաև մինչ այժմ տվյալ բարբառում չնկատված կամ բավարար ուշադրության չարժանացած բարբառային հետաքրքիր իրողություններ: Օրինակ, Մարտունու տարածաշրջանի մի շարք խոսվածքներում բառակզբում դրսևորվում է երկշրթնային ձայնորդ (ւ), Մշո և Դիաղինի բարբառները ներկայացնող խոսվածքներում գրեթե համընդհանուր բնույթ ունի ներկայի արտահայտությունը նաև առանց կը մասնիկի և այլն:

Ներկայիս Գեղարքունիքի մարզում ընդգրկված բնակավայրերի խոսվածքները ժամանակին ուսումնասիրել է Ռ.Բաղդամյանը: Իր «Հայերեն բարբառներ. Սևանա լճի ավազանի խոսվածքները»¹⁴ աշխատանքում լեզվաբանը, ըստ ժամանակի վարչական բաժանումների, տեղեկություններ է հաղորդում բնակավայրերի հիմնադրման վերաբերյալ, ընդհանուր գծերով ներկայացնում, իր բնորոշմամբ, Բայազետի, Նորատուսի, Արծափի, Մակվի ենթաբարբառների, Դիաղինի բարբառի, Մշո բարբառի խոսվածքների և Հին Բաշգյուղի խոսվածքի հիմնական հնչյունական ու ձևաբանական հատկանիշները, բերում բարբառային խոսքի նմուշներ տարբեր բնակավայրերի խոսվածքներով և աշխատանքը ամփոփում գրաբարից Սևանի ավազանի խոսվածքներ բառացանկով: Հետազոտությունը, ինչ խոսք, ունի տեղեկատվական մեծ արժեք, այն կարող է համեմատության եզր լինել նույն խոսվածքների՝ մի քանի տասնամյակ իրարից բաժանող վիճակները համադրելիս: Ի դեպ,

¹⁴ Ռ.Բաղդամյան, նշվ. աշխ.:

հետաքրքրական է, որ Ռ.Բաղրամյանի կարծիքով՝ մաքուր բարբառախոսներ այլևս անհնար է գտնել, և բարբառները դատապարտված են կործանման¹⁵, իսկ իր նկարագրած բարբառային շատ հատկանիշներ ժամանակի նոր սերնդի խոսքում այլևս չկան¹⁶: Մակայն Ռ.Բաղրամյանի հիշյալ աշխատության հրապարակումից շուրջ հինգ տասնամյակ անց անվերապահորեն կարելի է փաստել, որ Գեղարքունիքի մարզի բնակավայրերում բարբառային խոսքը հաստատուն է պահում հնչյունական և քերականական հիմնական հատկանիշները, և այս տարածաշրջանում գրական լեզվի ազդեցությամբ բարբառների վերանալու մասին խոսք լինել չի կարող: Բարբառները զարգանում են բնականոն հունով՝ բնականաբար տեղաշարժեր ունենալով հատկապես բառապաշարում:

Գեղարքունիքի մարզի բնակավայրերի լեզվավիճակի մեր հետազոտության արդյունքները ամփոփող սույն աշխատության առաջին մասում, օգտագործելով նաև եղած ուսումնասիրություններում առկա դիտարկումներն ու փաստական նյութը, բերում ենք ընդհանուր տեղեկություններ մարզում գործառող Մշո, Բայազետի, Դիադինի բարբառների, Գանձակի միջբարբառի և Մակուի ու Արծափի խոսվածքների վերաբերյալ, ապա ներկայացնում տարածաշրջանում բարբառային այդ միավորների դրսևորումների առանձնահատկությունները: Ձեռնպահ ենք մնում Ղարաբաղի բարբառը բնութագրելուց և չենք անդրադառնում նրա դրսևորումների յուրահատկություններին, որովհետև այս բարբառը լիարժեք գործառում է նախ և առաջ իր բնօրրանում և շարունակաբար ուսումնասիրվում է բարբառակիրների կողմից, իսկ Գեղարքունիքի մարզում Աղրբեջանից տեղահանված հայերով բնակեցված բնակավայրերը առայժմ լեզվականորեն անհամասեռ, խառը պատկեր են երևան բերում, և շատ հաճախ դժվար է խոսել տվյալ բնակավայրում Ղարաբաղի բարբառի այս կամ այն խոսվածքի ընդհանուր գործառության մասին:

¹⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 3-4:

¹⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 13:

Գրքի երկրորդ մասում այբբենական ցանկով ներկայացված են մարզի բնակավայրերը՝ իրենց բարբառային բնութագրերով¹⁷: Նպատակահարմար ենք գտել յուրաքանչյուր բնակավայր բնութագրել մեր ընտրած լեզվական հատկանիշների ամբողջությամբ և ոչ թե միայն մայր բարբառից կամ խոսվածքից ունեցած տարբերություններով՝ նպատակ ունենալով ամեն մի դեպքում ըստ հնարավորին լիարժեք պատկերացում տալ տվյալ բնակավայրի խոսվածքի վերաբերյալ: Բացի այդ, առաջին հայացքից նույնական իրողությունները հաճախ ուղեկցվում են խոսվածքային նուրբ յուրահատկություններով: Նկատենք, որ դեպքերի մեծ մասում խոսվածքի բարբառային պատկանելությունը հստակ է, սակայն առանձին դեպքերում ձևավորվել են նոր իրողություններ՝ բարբառային տարբեր միավորների հատկանիշների յուրօրինակ զուգորդումներով: Օրինակ, Վարդենիսի տարածաշրջանի Ակունք գյուղի խոսվածքը պատկանում է Ում ճյուղին և քերականական որոշ հատկանիշներով նմանվում է Բայազետի բարբառին, սակայն հնչյունական համակարգը ենթարկվել է Դիադինի բարբառի զգալի ազդեցությանը և, կարելի է ասել, լիովին նույնացել նրա հետ: Նման դեպքերում կարելի է խոսել խառը տիպի խոսվածքների մասին: Ի դեպ, համանման իրողություն ի հայտ են բերում Մարտունու և Վարդենիսի տարածաշրջանների մի շարք խոսվածքներ, որոնք, ճիշտ է, Մշո բարբառի դրսևորումներ են, սակայն համադրում են Ալաշկերտի և Մշո բարբառի այլ խոսվածքների հատկանիշներ:

Աշխատության մեջ չենք բերում ոչ միայն Ղարաբաղի բարբառը, այլ նաև խոսակցական հայերենը ներկայացնող բնակավայրերի բնութագրերը՝ առաջին դեպքում լեզվական խառը վի-

¹⁷ Նկատենք, որ բնութագրերը ներկայացնում են դաշտային աշխատանքների ընթացքում դիտարկված հիմնական հատկանիշները և իրողությունները, դրանք չեն կարող համարվել խոսվածքների ամբողջական հետազոտություններ ու վերլուծություններ:

ճակներին, երկրորդ դեպքում՝ խոսվածքները տարբերակող և բնութագրող լեզվական հատկանիշների սակավության պատճառով:

Ընդհանուր առմամբ՝ Գեղարքունիքի մարզի Մարտունու տարածաշրջանի բոլոր բնակավայրերում, ինչպես նաև Վարդենիսի տարածաշրջանի մոտ մեկ տասնյակ բնակավայրերում (Ախպրաձոր, Լճավան, Լուսակունք, Խաչաղբյուր, Ծովակ, Կարճաղբյուր, Մաքենիս, Մեծ Մասրիկ, Նորակերտ) գործածական է Մշո բարբառը: Հարկ է նշել, որ Մարտունու տարածաշրջանի Երանոս, Լիճք, Չորագյուղ, Մաղինա, Ներքին Գետաշեն, Վերին Գետաշեն, Վարդաձոր բնակավայրերում խոսում են Ալաշկերտի խոսվածքով, իսկ Վարդենիսի տարածաշրջանի հիշյալ բնակավայրերում և Մարտունու տարածաշրջանի մյուս բնակավայրերում (Աստղաձոր, Արծվանիստ, Գեղիովիտ, Զոլաքար, Մարտունի, Վաղաշեն, Վարդենիկ, Ծակքար, Ծովասար, Ծովինար) գործածական են Մշո բարբառի տարբեր դրսևորումներ: Վարդենիս քաղաքում հաղորդակցվում են Դիաղինի բարբառով, Գավառի տարածաշրջանում՝ Բայազետի բարբառով, Սևանի տարածաշրջանում՝ Մակուի խոսվածքով, իսկ ճամբարակի տարածաշրջանում՝ Գանձակի միջբարբառով: Սևանի տարածաշրջանի Ծովագյուղ գյուղում գործածվում է Արծափի խոսվածքը: Վարդենիսի և ճամբարակի տարածաշրջանների մի շարք բնակավայրերում հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառի խառը խոսվածքներով, մարզի որոշ բնակավայրերում գործածական է խոսակցական հայերենը:

Գրքի երրորդ մասում բերում ենք բարբառային խոսքի նմուշներ գիտական տառադարձությամբ՝ ըստ հնարավորին ներառելով տարբերությամբ նյութեր: Աշխատությունը եզրափակվում է Գեղարքունիքի մարզի խոսվածքներում մեր արձանագրած բարբառային բառերի ցանկով:

Գրքում օգտագործվել են դաշտային աշխատանքների ընթացքում Վ.Կատվայանի, Հ.Խաչատրյանի, Ժ.Միքայելյանի և Գ.Մկրտչյանի՝ տեսաձայնագրությամբ հավաքած նյութերը, Հ.Խաչատրյանի լրացրած հարցարանները:

Հեղինակը գործընկերների և իր անունից խորին երախտագիտությամբ հիշատակում է բարբառախոսների և աջակիցների անունները. **Գավառի** տարածաշրջանից՝ Հ.Միքայելյան (գ.Ծաղկաշեն), Զ.Գրիգորյան, Կ.Չատիկյան, Լ.Մելիքյան (ք.Գավառ), Ս.Թադևոսյան, Հ.Թադևոսյան, Ս.Ղարիբյան (Գավառի Հացառատ թաղամաս), Զ.Թադևոսյան, Է.Գևորգյան, Ա.Մնեյան (Գավառի Արծվաքար թաղամաս), Ս.Արևշատյան, Ա.Արևշատյան, Ս.Բաղիկյան, Ս.Ավետիսյան (գ.Կարմիրգյուղ), Ս.Գրիգորյան, Է.Մկրտչյան, Ա.Գալստյան (գ. Նորատուս), Է. Մարգարյան, Վ.Հարությունյան, Ս.Պետրոսյան, Շ.Հակոբյան, Ռ.Արսենյան (գ. Գանձակ), Ա. Օհանյան (գ. Հայրավանք), Լ. Ղազարյան (գ. Գեղարքունիք), Ս. Իսկանդարյան, Ս.Ավետիսյան, Հ.Իսկանդարյան (գ. Լանջաղբյուր), Ա. Պողոսյան (գ. Լճափ), Պ. Քալոյան, Վ.Կարեյան, Հ.Չիչոյան (գ. Մարուխան), Ն.Հակոբյան, Ռ.Շառոյան, Ա. Սահակյան, Ա. Բալեյան (գ. Ծովագարդ). **Մարտունու** տարածաշրջանից՝ Հ.Հունանյան, Մ.Կնյազյան (գ.Աստղաձոր), Բ.Խաչատրյան, Գ.Խաչատրյան, Ա.Սահակյան, Մ.Սմբատյան, Ժ.Գալստյան (գ.Արծվանիստ), Դ.Ներսիսյան, Է.Սարգսյան, Ա.Նալբանդյան, Լ.Օհանյան, Վ.Սարգսյան, Գ.Ղուկասյան (գ.Գեղիովիտ), Մ.Քարամյան, Շ.Հազեյան, Ա.Հազեյան, Ա.Մովսիսյան (գ.Երանոս), Հ.Ամիրյան, Խ.Ամիրյան, Խ.Սահակյան (գ.Զոլաքար), Հ.Մնեյան, Ս.Սմբատյան, Հ.Բաղդասարյան (գ.Լիճք), Ս.Ավետիսյան, Ռ.Խաչատրյան, Վ.Հակոբյան, Ծ.Բաղդասարյան, Ն.Եղոյան (գ.Ծակքար), Դ.Գևորգյան, Վ.Սանուկյան, Հ.Հայրապետյան (Ծովասար), Արաքսի տատ, Ա.Հարությունյան (գ.Ծովինար), Ս.Ղազարյան, Ն.Մկրտչյան, Շ.Ավետիսյան, Ս.Սարգսյան, Ս.Ումրշատյան, Հ.Գալստյան, Ա.Հակոբյան (գ.Չորագյուղ), Դ.Միրիբյան, Ռ.Միրսիկյան, Ա.Կարապետյան, Հ.Դիմոյան (գ.Մաղինա), Ն.Կիրակոսյան, Յու.Ալեքսանյան, Օ.Թամազյան (գ.Ներքին Գետաշեն), Ծ.Մկրտչյան, Տ.Հակոբյան (գ.Վերին Գետաշեն), Ս.Ենոքյան, Հ.Հայրապետյան, Ե.Ավետիսյան, Վ.Վարդանյան (գ.Վաղաշեն), Ռ.Միրականյան, Վ.Ավետիսյան, Գ.Ղարախանյան (գ.Վարդաձոր), Օ.Խուրշուրյան (գ.Վարդենիկ), Ս.Արզոյան, Ա.Գևորգյան, Ա.Սաֆարյան (ք.Մարտունի). **Վարդենիսի** տարա-

ծաշրջանից՝ Ջ.Մարտիրոսյան, Ս.Հովհաննիսյան, Ա.Գևորգյան, Ս.Աբրահամյան, Հ.Հակոբյան, Ռ.Հակոբյան (գ.Լճավան), Ա.Պետրոսյան (գ.Լուսակունք), Ա.Սահակյան, Ա.Հարությունյան, Բ.Գրիգորյան, Ա.Սահակյան (գ.Ծովակ), Ս.Հովհաննիսյան, Հ.Գևորգյան, Ա.Սահակյան, Ռ.Կարապետյան, Ա.Հովհաննիսյան (գ.Կարճաղբյուր), Պ.Դանիելյան (գ.Խաչաղբյուր), Ն.Հովհաննիսյան, Ղ.Հովհաննիսյան (գ.Նորակերտ), Է.Պողոսյան, Ն.Գրիգորյան, Ա.Բարսեղյան, Ա.Շաբոյան, Դ.Կարապետյան, Խ.Խլոյան, Ս.Ստեփանյան (ք.Վարդենիս), Գ.Ղուկասյան (գ.Ախպրաձոր), Պ.Դանիելյան (գ.Խաչաղբյուր), Ն.Մխիթարյան (գ.Մաքենիս), Ա.Խլոյան, Մ.Մարտիրոսյան, Օ.Խլոյան (գ.Մեծ Մասրիկ)։ **Մեանի** տարածաշրջանից՝ Դ.Ներսեսյան (գ.Գեղամավան), Ֆ.Գրիգորյան, Կ.Հակոբյան, Ռ.Ավետիսյան (գ.Դղմաշեն), Ջ.Հովհաննիսյան, Թ.Հայրումյան (գ.Լճաշեն), Տ.Մկրտչյան (գ.Ծաղկունք), Բ.Գալստյան, Վ.Մկրտչյան, Վ.Գալստյան (գ.Ծովագյուղ), Բ.Զաքարյան, Կ.Հովհաննիսյան, Մ.Հակոբյան (գ.Զովաբեր), Հ.Կարապետյան Կ.Մանուկյան (գ.Նորաշեն), Վ.Աղամանյան (գ.Վարսեր), Շ.Հունանյան, Հ.Սարգսյան (գ.Զկալովկա)։ **Ճամբարակի** տարածաշրջանից՝ Լ.Ավագյան, Ս.Խաչատրյան, Վ.Մակարյան, (ք.Ճամբարակ), Ս.Աբրահամյան (գ.Վահան), Գ.Ծովյան (գ.Աղբերք), Ս.Իսկանդարյան (գ.Արծվաշեն), Է.Ճաղարյան, Ս.Աղաջանյան (գ. Դրախտիկ)։

ՄԱՍ 1.

ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 1.1.

ՄՇՈ ԲԱՐԲԱՌԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ

Ա. Ընդհանուր տեղեկություններ Մշո բարբառի վերաբերյալ

Մշո բարբառը պատկանում է հայ բարբառների Կը ճյուղին, ունի քառաստիճան (բ՛, բ, պ, փ) բաղաձայնական համակարգ, ընդգրկված է արևմտյան իմբալեզույան Մուշ-Տիգրանակերտի կամ հարավկենտրոնական բարբառախմբում։

Այս բարբառը տարածված էր Վանա լճի հյուսիսային, արևմտյան և հարավարևմտյան սահմաններում¹⁸։ Ըստ Հ.Աճառյանի՝ «Իր կեղրոնն է Մուշ քաղաքը. ասոր հիւսիսէն կը տարածուի մինչև Խնուս և Ալաշկերտ, հարաւէն Բաղէշ, արևելքէն կը հասնի մէկ կողմէն Մոկս և միւս կողմէն Տիատին, արևմուտքէն Լճէ, Ճապաղ-

¹⁸ Տե՛ս Ա.Բաղդասարյան-Թափալցյան, Մշո բարբառը, էջ 5: Ք.Պատկանյանը նշում է, որ այս բարբառը գործառու է Կարսի և Վանա լճի արևմտյան ափերի միջև, Մուշի գավառի մեծ մասում (տե՛ս Կ.Պատկանյան, Исследование о диалектах армянского языка, СПб, 1869, էջ 103): Լ.Մսերյանցը կարծում է, որ Պատկանյանը Մշո բարբառի տարածման սահմանները ընդլայնել է Վանի բարբառի հաշվին, և Մշո բարբառի գործառությունը տեսնում է Մուշ քաղաքում ու նրա շրջակայքում, այլ կերպ ասած՝ Մշո բարբառը Մշո դաշտի բարբառն է, հին Տարոնի գավառի բարբառը (տե՛ս Լ.Մսերյան, Этюды по армянской диалектологии, ч. I, М., 1897, էջ XI-XII):

ջուր են»¹⁹: Լեզվաբանը բարբառի տարածման վայրեր էր համարում Մուշը, Մասունը, Բաղեշը, Խիզանը, Խլաթը, Արճեշը, Բուլանըխը, Մանագկերտը, Խնուսը և Ալաշկերտը (փաստորեն Մշո բարբառի մեջ ներառում էր նաև Մասունը)²⁰: Ըստ Ա.Գրիգորյանի՝ Մշո բարբառով խոսում էին Մուշ քաղաքի և շրջակա 600 գյուղերի հայ բնակիչները²¹: Մուշի և Ալաշկերտի բնակչության մի մասը ևս ռուս-թուրքական պատերազմների շրջանում գաղթել ու բնակություն է հաստատել Արևելյան Հայաստանում՝ Ապարանում և Նոր Բայազետի հարավային կողմերում՝ Սևանա լճի ափերին²², այլ վայրերում, իսկ բնօրրանում մնացածների սերունդները եղեռնի զոհ են դարձել կամ տարագրվել: Հ.Աճառյանը թվարկում է Սևանի եզերքի՝ մշեցիներով ու ալաշկերտցիներով բնակեցված 21 բնակավայր. Երանոս, Աղամխան (այժմ՝ Վարդաձոր), Չորագեղ կամ Վալի աղալու (այժմ՝ Չորագյուղ), Ծակքար, Գյուլ (այժմ՝ Լիճք), Թագաքենդ (այժմ՝ Ծովասար), Ներքին և Վերին Աղյաման (այժմ՝ Ներքին Գետաշեն և Վերին Գետաշեն), Վերին և Ներքին Ղարանլուղ (այժմ՝ Գեղիովիտ և Մարտունի), Ավդալաղալու (այժմ՝ Վաղաշեն), Ալիկրըխ (այժմ՝ Աստղաձոր), Ջուլխաչ (այժմ՝ Ջուլաքար), Վերին և Ներքին Գյոզալղարա (այժմ՝ Վարդենիկ), Վերին և Ներքին Քյուլաղրան (այժմ՝ Ծովինար), Ներքին Ալուչալու (այժմ՝ Արծվանիստ), Գետակբուլաղ (Կարճաղբյուր), Ջաղալու (այժմ՝ Ծովակ) և Թուսկուլու (Լուսակունք)²³: Նա Մշո բարբառի շրջանակում, ըստ *h-hu* հարաբերակցության, առանձնացնում է տարածքների երկու խումբ՝ ա) հինհայերենյան *h-h* դիմաց *h* ունեցող տարածքներ Մուշ, Բուլանըխ, Ալաշկերտ, Ապարան (նաև Մասուն), ինչպես նաև Սևանա լճի եզերքի վեց գյուղեր՝ Երանոս,

¹⁹ Հ.Աճառեան, Հայ բարբառագիտություն, -Ուրուագիծ և դասաւորութիւն հայ բարբառների, Մոսկուա-Նոր Նախիջեւան, 1911, էջ 116:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Տե՛ս Ա.Գրիգորյան, Հայ բարբառագիտության դասընթաց, էջ 363:

²² Տե՛ս նույն տեղում:

²³ Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 116:

Աղամխան (Վարդաձոր), Չորագեղ (Չորագյուղ), Գյուլ (Լիճք), Ն. և Վ. Աղյաման (Ն. և Վ. Գետաշեն), ք) հինհայերենյան *h-h* դիմաց *hu* ունեցող տարածքներ՝ Բաղեշ, Խլաթ, Արճեշ, Արծկե, ինչպես նաև Սևանա լճի եզերքի մյուս բնակավայրերը: Աճառյանը նշում է երկրորդ խմբի տարածքների՝ առաջին խմբից տարբերվող այլ հատկանիշներ ևս (էական բայի *ա* ձև, քմայնացած *գ* բաղաձայն) և կարծում, որ Մշո բարբառի մեջ կարելի է առանձնացնել Բաղեշի ենթաբարբառ, որի շրջանակում պետք է ներառվեն նաև Խլաթը, Արճեշն ու Արծկեն²⁴: Ըստ Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյանի՝ նկատելի են խոսվածքային տարբերություններ Բաղեշի, Ալաշկերտի, Խլաթի, Խնուսի և բուն Մշո շրջանի բարբառի մեջ²⁵: Բարբառը հետազոտողը նշում է, որ Մշո բարբառով խոսող համեմատաբար շատ հայեր բնակվում են Թալինի, Աշտարակի, Արագածի, Ապարանի, Նոր Բայազետի, Վարդենիսի, Արթիկի, Շիրակի, Էջմիածնի, Ախուրյանի տարածաշրջաններում: Մշո բարբառը կրող հայեր բնակվում են նաև Վրաստանի մի շարք բնակավայրերում²⁶: Ք.Մաղաթյանը փաստում է, որ Ալաշկերտի խոսվածքը տարածված է Մարտունու շրջանի գյուղերի մեծ մասում, Ապարանի շրջանի մի շարք գյուղերում, այլ վայրերում²⁷:

Մշո բարբառը վաղուց է գրավել հետազոտողների ուշադրությունը: Այս բարբառի վերաբերյալ առկա են ինչպես տեսական դիտարկումներ ու ուսումնասիրություններ, այնպես էլ հրապարակված բանահյուսական նյութեր, նմուշներ: Նշանավոր հայագետ Լ.Մսերյանցը, նկատի ունենալով հնչյունական համակարգը, Մշո բարբառը դասում է «արևելյան բարբառների» խմբին: Նա նկատում է, որ չնայած Վանի բարբառին Մշո բարբառի թվացյալ մերձավորությանը՝ վերջինս առանձնանում է հնչյունական համակարգով²⁸: Լ.Մսերյանցն արձանագրում է նաև օտար լեզուների

²⁴ Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 117-118:

²⁵ Տե՛ս Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյան, նշվ. աշխ., էջ 5:

²⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 9-10:

²⁷ Ք.Մաղաթյան, Ալաշկերտի խոսվածքը, էջ 6:

²⁸ Տե՛ս Լ.Мсерианн, նշվ. աշխ., էջ XII:

ազդեցությունը Մշո բարբառի, հատկապես նրա բառապաշարի վրա, որն արտահայտվում է թուրքերեն և թուրքերենի միջոցով պարսկերեն, արաբերեն և քրդերեն բառերի ներթափանցումով²⁹: Մշո բարբառը, ըստ Հ.Աճառյանի, ձայնավորներով հարուստ չէ և այդպիսով զանազանվում է Վանի բարբառից: Բարբառի հնչյունական համակարգի համար նա բնութագրական է համարում *ե,ռ* երկբարբառայինների առկայությունը, որոնք ծագում են հայերենի շեշտյալ *ե,ռ* հնչյուններից³⁰: Բաղաձայններով, ընդհակառակը, Մշո բարբառը հարուստ է ունենալով քառաստիճան բաղաձայնական համակարգ: Ծնչեղ ձայնեղների և բառասկզբում ձայնեղ *հ*-ի առկայությամբ ևս Հ.Աճառյանը Մշո բարբառը տարբերում է Վանից: Քերականական իրողություններից հիշատակում է *զ, ի* նախդիրների առկայությունը, ստացական ածականներից հետո գոյականի՝ հոդ չստանալը, ստացական ածականների նաև հետադաս և նախադրությունների նախադաս գործածությունը, անկատարի եզակի 1-ին դեմքի փոխարեն հոգնակի կիրառումը, *գալ, լալ, տալ* բայերի՝ *ի* նախաձայն ստանալը, հարակատարի *ուկ* վերջավորությունը և այլն³¹: Ընդ որում՝ նկատում է, որ ստացական ածականների հետադաս կիրառությունը հատուկ է միայն Մշո բարբառին. «Ստացական ածականները կրնան դրուիլ գոյականէն յետոյ. ասիկա ո՛չ մէկ բարբառի մէջ կը գտնուի. բայց Մշեցիք գրաբարի նմանութեամբ կ'ըսեն՝ *ձ էոնէ մզի* «մեր ձեռքէն», *բ էրնէ քզի* «քու բերնէդ», *սիրտ ձ ըզի ուրաք չուզա* «ձեր սրտերը իրար չսիրեն», *ձ էոնէ ընձի* «իմ ձեռքէն», *ձ էոնէ ձ զի* «ձեր ձեռքէն», լեզու ուրանց, բուկ ուրանց «իրենց լեզուն, իրենց բուկը»³²: Հետաքրքրական է, որ իր «Հայ բարբառագիտութիւն» աշխատանքում Հ.Աճառյանը Մշո բարբառին նվիրված բաժնում, ի թիվս Մշո բարբառով

²⁹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ XII- XIII:

³⁰ Տե՛ս Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 116:

³¹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 118-119, Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, էջ 338-339:

³² Տե՛ս Հ.Աճառյան, Հայ բարբառագիտութիւն, էջ 118:

ներկայացված նմուշների, բերում է նաև Սևանի ավազանի 13 գյուղերի խոսվածքներով նմուշներ (ընդ որում՝ գրի առնված իր կողմից 1907թ. Ճամբորդության ընթացքում)՝ յուրաքանչյուր դեպքում տեղեկություն հաղորդելով բնակիչների ծագման մասին և ըստ հնարավորին հարազատորեն ներկայացնելով բարբառային խոսքի արտասանական յուրահատկությունները³³: Ա.Ղարիբյանը նշում է, որ Մշո բարբառը Կը ճյուղի ևս երկու՝ Կարնո և Ուզմիի բարբառների հետ ունի բաղաձայնական քառաստիճան համակարգ, և այս երեք բարբառները այդպիսով նմանվում են Ում ճյուղի երկու հիմնական Արարատյան և Նոր Ջուղայի բարբառներին³⁴: Բարբառի ընդհանուր բնութագիրը, հնչյունական ու քերականական յուրահատկությունները ներկայացրել է Ա.Գրիգորյանը³⁵: Բարբառիս համեմատաբար ամբողջական ուսումնասիրությունն է ներկայացնում Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյանի «Մշո բարբառը» աշխատությունը³⁶: Բարբառի առանձին խոսվածքների ուսումնասիրությանն են նվիրված Ռ.Բաղդամյանի և Ք.Մաղաթյանի աշխատանքները³⁷: Ըստ բազմահատկանիշ դասակարգման՝ Մշո բարբառը Տավորիկ-Մոտկանի, բուն Սասունի և Տիգրանակերտի բարբառների հետ կազմում է արևմտյան խմբակցության Մուշ-Տիգրանակերտի կամ հարավ-կենտրոնական բարբառախումբը³⁸: Գ.Ջահուկյանը բարբառի առանձին միավորներ է համարում Բաղեշը, Խլաթը, Արծկեն, Արճեշը, Մանազկերտը, Մուշը, Բուլանդը, Խնուսը և Ալաշկերտը³⁹: Ուսումնասիրողները

³³ Տե՛ս Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 133 – 139:

³⁴ Ապա եզրակացնում է. «Այսպիսով, Կենտրոնական Հայաստանի հիմնական բարբառները պատկանում են բաղաձայնների քառաստիճան խմբին» (տե՛ս Ա.Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 383):

³⁵ Տե՛ս Ա.Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 363-388:

³⁶ Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյան, Մշո բարբառը, Ե., 1958:

³⁷ Ռ.Բաղդամյան, նշվ. աշխ., էջ 134-178, Ք.Մաղաթյան, նշվ. աշխ.:

³⁸ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 134:

³⁹ Նույն տեղում:

վկայում են, որ Մշո բարբառով բավականաչափ գրվածքներ են հրապարակվել⁴⁰:

Մշո բարբառն ունի ձայնավոր ութ հնչյուն՝ *ա, է, է, ը, ի, ո, ու, օ*: Հ.Աճառյանը նկատում է, որ Մշո բարբառը քմայնացած ձայնավորներ չունի և այդպիսով տարբերվում է Վանի բարբառից⁴¹: Ըստ Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյանի՝ ընդհանրապես բարբառում *ա* ձայնավորի թույլ քմայնացում նկատվում է հիմնականում փոխառյալ բառերում⁴², սակայն Խլաթում հանդիպում են քմայնացած ձայնավորների առկայությունն արձանագրել է նաև Գ.Ջահուկյանը⁴³: Ինչպես նշում է Հ.Աճառյանը, Մշո բարբառի *է, ո* հնչյունները ունեն ակնհայտ երկբարբառային արտասանություն, ընդ որում շեշտակիր վանկում, իսկ շեշտից գրկվելով՝ սրանք վերածվում են *է, օ* պարզ ձայնավորների⁴⁴: Հինհայերենյան *է, ո*-ին միավանկ բառերի սկզբում համապատասխանում են *յէ, վո* կազմություններ (օրինակ՝ *յէգ, յերք, վոդ, վորի*, բայց՝ *որ>օր*), իսկ բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *է, օ* (*էռալ, էրգաթ, օխչար, օրծկալ*): Գրաբարյան երկբարբառների դիմաց բարբառն ունի պարզ ձայնավորներ, ինչպես՝ *էձ, փիլալ* (փայլել), *պօձառ* (պայծառ), *լուսնագ, կուս* (կոյս), *արուն, սուն* (սին), *գ էդ, հարիր, ուր* (ուր), *ուրին* (ուրեան), *տէրութեն* (տէրութիւն) և այլն:

Մշո բարբառում գործառում են 36 բաղաձայններ (*բ, պ, փ, գ, կ, ը, դ, տ, թ, ձ, ծ, ց, ջ, ճ, չ, բ, գ, դ, ձ, ջ, վ, Ֆ, գ, ս, ժ, շ, դ, խ, հ, հ, մ, ն, լ, ը, ո, յ*): Բարբառը բնութագրվում է բաղաձայնական քառաստիճան համակարգով և շնչեղ ձայնեղների, ինչպես նաև ձայնեղ *հ*-ի առկայությամբ: Շնչեղ ձայնեղները գործառում են բառա-

⁴⁰ Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 120-121, Ս.Բաղդասարյան, Մշո բարբառը, էջ 7-8:

⁴¹ Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 116:

⁴² Ս.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 17:

⁴³ Նշվ. աշխ., էջ 5:

⁴⁴ Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 75-76:

⁴⁵ Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 116:

սկզբում՝ գրաբարյան ձայնեղների դիմաց: Բառասկզբում է գործառում նաև ձայնեղ *հ*-ն՝ իբրև ձայնավորով սկսվող բառերում դրսևորվող հավելում (*հ՛ առու, հ՛ ըմեն, հ՛ էրգեն, հ՛ իմաստուն, հ՛ ուսում*): Հինհայերենյան *հ*-ին, որպես կանոն, համապատասխանում է *հ* խուլը⁴⁶ (*հըգար, հաստադ, հարսնիս, հինգ, հուսիս*): Առանձին դեպքերում *հ*-ի դիմաց կարող է հանդիպել *խ* (*հետ>խըտ, ահ>ախ, դահ>դախ*), երբեմն էլ՝ *յ* (*տօյմ, Տիրույի, սայման, պայել, գ՛ոյ, մայ* և այլն):

Մշո բարբառն ունի վերջնավանկային շեշտ, սակայն երկվանկ և բազմավանկ բառերում մի թույլ շեշտ ունենում է նաև առաջին վանկը⁴⁷:

Բարբառում դրսևորվում են մի շարք արտաբերական օրինաչափություններ (ինչպես՝ *ո-օ, է-է* գույգերի, *յ-ի* դիմաց *հ-ի*, բառասկզբի շնչեղ ձայնեղների դրսևորումները), որոնք թերևս գալիս են հինհայերենյան շրջանից:

Ինչպես հայերենի շատ այլ տարբերակներում, Մշո բարբառում ևս համակարգային բնույթ են կրում պատմական հնչյունափոխության այնպիսի իրողություններ, ինչպիսիք են հնչյունական նոր միավորների (*հ, Ֆ*) առաջացումը, երկբարբառների պարզեցումը, ձայնավորների անկումը բազմավանկ բառերի նախաշեշտ վանկերում (*ավէղրան, կադդել, հայլի, ավլել, բ՛օլըրել, մօլըրել*), միավանկ բառերի սկզբում երկբարբառային ձայնավորից առաջ բաղաձայնական տարրի հավելումը (*յէգ, վոսպ*) և այլն: Բառամիջում ու բառավերջում տեղի է ունեցել ձայնեղ հպականների և հպաշփականների շնչեղ խլացում (*բ՛օրփոս, խափել, յէփ, գ՛աքաթ, կարթել, ձ աք, մարթ, դ աթար, օթ, բ՛արցել, բ՛արց, օց, հ՛իչնալ, օչիլ, վերչ, աչ*), խուլերի ձայնեղացում (*բ՛օրիգ, աբրուստ, բ՛էրընկար, թիգունք, կարգուդ, անառագ, գ՛էդին, կըդուց, գ՛որդ, մըգրադ, մըդաձել, կօրձել, գ՛որձ, կօջագ, կարջ, խիջ*): Մասնավոր բնույթ են

⁴⁶ Ինչպես արդեն նշել ենք, որոշ տարածքներում *հ*-ի դիմաց օրինաչափորեն առկա է *խ*:

⁴⁷ Տե՛ս Ս.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 16:

կրում ձայնավորական (օրինակ՝ *ա>ը՝ ածել>ըծել, անցուցանել>հ՝ ընցուցել, ապա>հ՝ ըբա, ասել>ըսել, արջ>հ՝ ըբջ, ամեն>հ՝ ըմեն, ե>ը՝ մեզ>մըզի, մեր>մըր, վեր>վըր, ու>ը՝ բուրջ>բըբջ, ուխտաւոր>ըխտավոր, ու>օ՝ ուղղորդ>օղորթ, գլուխ>գ՝ ըլօխ, ո>ու՝ քո>քու, թոնիր>թունդիր, ա>է՝ նեղենալ, էղվընեգ, հ՝ էվէլի և այլն) և բաղաձայնական (անկում՝ *ջ՝ աղաչ, ընկոյգ>գուգ, գիտենալ>գինալ*, հավելում՝ *թըմբըրել, մենն, շնչեղացում՝ հոտոտել>հօնթընթել, պրծանել>փըրցընալ*, արտաբերության եղանակի փոփոխություն *պատիժ>պատիջ, երագ>էրաձ* և այլն) զանազան փոփոխություններ: Հնչաշղթայի ձևավորման գործող օրինաչափություններով են պայմանավորված բաղաձայնների փոխազդեցական բնույթի զանազան փոփոխություններ, ինչպես խլացում (*ջ՝ աղաչ > ջ՝ ախշընեք, մըշագ > մըշկու, ժողով > ժօվօխք, քաղաք > քախքընեք*), ապաշնչեղացում (*յաղթել > ախտել*), շփականի հպաշփականացում (*քանգ > քընց*), դրափոխություն (*հ՝ անգաջ < ականջ, օխչար < ոչխար, վըլացք < լվացք, մանցի < մնացի*) և այլն:*

Շեշտով պայմանավորված հնչյունափոխական իրողություններ են դրսևորվում բառաթեքման, բառաբարդման ու ածանցման ժամանակ: Ընդհանուր առմամբ՝ շեշտազրկման հետևանքով կարող է հնչյունափոխվել ձայնավորների մեծ մասը (բացի *օ-ն* և *ը-ն*), ինչպես *տագ > տըգեր, հիվընդի, ախքըղութեն, յեռ > էռալ, ճեղ > ճիղու, ձ՝ ըմեռ > ձ՝ ըմըռվա, կեր > կերկոխ, էշ > իշութեն, հ՝ ըմեն > հ՝ ըմնուց, ձ՝ էթ > ձ՝ իթխաց, ինչ > ընչի, տիլ > տըլուղ, քըրդինք > քըրդընքի, հորթ > հորթարաձ, ծոց > ծօցեր, հալիվոր > հալվօրնալ, ունք > ընքներ, ջ՝ ուր > ջ՝ ըրթըթախ, դ՝ ըթում > դ՝ ըթմի* և այլն:

Ալաշկերտի խոսվածքն առանձնանում է նրանով, որ բառամիջի ու բառավերջի դիրքերի հինհայերենյան ձայնեղ և շնչեղ խուլ հպականների ու հպաշփականների դիմաց ունի խուլեր խապել, *գ ակատ, մառտ, առծան, էպել, բ՝ օղօկ, թուտ, աձկ, բ՝ աձ, քիձ*: Ըստ Ք.Մաղաթյանի⁴⁸՝ հատկապես Ալաշկերտի խոսվածքին է

բնորոշ բառակզբում *դ-ի* դիմաց *խ-ի* առկայությունը՝ *Խագար, Խուգաս, խըսմատ, խօնախ, խասաք* և այլն:

Մշո բարբառում առավել մեծ գործածականություն ունեն *եր, ներ* հոգնակերտները, որոնց բաշխումը, գրական հայերենի պես, պայմանավորված է բառերի վանկերի քանակով: Գործածական են նաև *ք, ստան, դիք, դանք, վըդիք, անք, բանք, վի, վանք, ունք* և այլ հոգնակերտներ⁴⁹: Բարբառում մեծ տարածում ունեն բաղադրյալ հոգնակիները (*տիրվըղանքներ, ձ՝ իանքներ, հօքէստանքներ, ճիղվանքներ*):

Բարբառս, Կը ճյուղի մյուս բարբառների պես, ներգոյական հոլով չունի, հոլովական այդ իմաստը կարող է արտահայտվել *սեռական հոլով + մէչ (տան մէչ), մըչ նախադրություն + տրական հոլով (մըչ քախքին)* կառույցներով, հայցական հոլովով (*տուն, քաղաք*): Բարբառում սեռականը և տրականը տարբերվում են որոշիչ հոդի գործածությամբ (*ջ՝ ըրու, ջ՝ ըրէրու, ջ՝ ըրուն, ջ՝ ըրէրուն*), հայցական հոլովը միշտ նման է ուղղականին և որոշյալ առման դեպքում ստանում է *գ* նախդիր (*ջ՝ ուր, ըզջ ուրըն, ջ՝ ըրեր*,

⁴⁹ Սրանց գործածությունը, որպես կանոն, պայմանավորված է բառերի *ձևային* (*ք, ստան՝ ի, ա* ձայնավորներով ավարտվող բառերի դեպքում՝ *գ ինիք, փէսէք, գ ինէստան, փէսէստան*) և *իմաստային* (*դիք, վըդիք* ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառերի դեպքում՝ *ախպըրդիք, հօքքըրդիք, քուրվըդիք, անք* կենդանիների անունների դեպքում՝ *ձ՝ իանք, գ իլանք, բանք* տեղ անվանող բառերի դեպքում՝ *գ էղրանք, տէխրանք, վի* մարմնի կրկնակ մասերի անունների դեպքում՝ *հ՝ աչվի, ձ՝ էմվի, օղվի*) հատկանիշներով: Միավանկ մի շարք բառեր հոգնակին կազմում են *վանք* մասնիկով (*իշվանք, իձվանք, ճիղվանք, ճօթվանք, ճուղ>ճըղվանք*), թերևս ավանդաբար *ունք* են ստանում *որթ<որդն, ծաղիգ* բառերը (*օրթունք, ծաղգունք*): Սակավ բառերի հոգնակին է կազմվում *դանք* մասնիկով (*հ ընգէրդանք, կըղօրդանք, օսկըրդանք*), մեկական բառերի հոգնակի են կազմում *վըղանք (տիրվըղանք), բունք (դ էղրունք), իք (մարթիք), էրք (լըն-դէրք)* մասնիկները: Վերջում *ք* ունեցող շատ հոգնակերտներ գործածական են նաև առանց *ք-ի* (*հ ընգէրդանք – հ ընգէրդան, տիրվըղանք – տիրվըղան, իշվանք – իշվան, գ էղրանք – գ էղրան*): Ք.Մաղաթյանը Ալաշկերտի խոսվածքի համար նշում է միայն առանց *կ>ք-ի* ձևեր՝ *դան, վըղան, ան, վան, բան* (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 70-71):

⁴⁸ Տե՛ս Ք.Մաղաթյան, նշվ. աշխ., էջ 5:

ըզջ ըրերըն), բացառական հոլովը կազմվում է *է, էն, ից, ուց* վերջավորություններով (*զ ութնից, զ ութնէն, զ ութնէ, զ ութներուց, զ ութներից, զ ութներէն, զ ութներէ, ջ ըրուց, ջ ըրից, ջ ըրէն, ջ ըրէ, ջ ըրերուց, ջ ըրերից, ջ ըրերէն, ջ ըրերէ*), հատուկ տեղանունների դեպքում նաև *ու, ա* վերջավորություններով (*Մըշու, Խըլաթա*): Գործիական հոլովն ունենում է *օվ* վերջավորություն՝ *ջ ըրօվ, ջ ըրերօվ*:

Բարբառումն Ու հոլովումը ամենատարածվածն է⁵⁰, մեծ տարածում ունի Ի հոլովումը ևս⁵¹: Գործածական են նաև Վա, Ան, Ոջ, Ա, Ո, Ց հոլովումները⁵²:

⁵⁰ Մի շարք դեպքերում այս հոլովումն ունի կիրառության ձևային (*ի*-ով ավարտվող բառեր՝ *ձի, խընամի, մըշէցի, դ օլլի*), իմաստային (ազգությունների անուններ՝ *հայ, քուրթ*, անխակական կապեր՝ *մէչ, հ ատէչ*, կրոնական բառեր՝ *աստված, սուրբի*, կենդանիների անուններ՝ *զ էլ, աչառ*, մարդու մարմնի մասերի անուններ՝ *զ ըլօխ, սիրդ*, ընտանեկան հարաբերությունների անուններ՝ *էրէխա, ճիժ, մամ*, հատուկ տեղանուններ՝ *Մուշ, Ալաշկերդ*, բնության իրողությունների անուններ՝ *արեւ, ցուրդ*), ձևաիմաստային (անորոշ դերբայի ձևեր՝ *էրթալ, մէխտըրէլ*) հիմքեր: Այս հոլովման են ենթարկվում նաև շատ այլ բառեր (*ամիս, գ ու, ծուռ, ամօթ, թաքվոր, կըսկիձ, ծոց* կլն), ինչպես և՛ բոլոր բառերը հոգնակի թվում՝ բացառությամբ *ք* և *ք*-ով ավարտվող հոգնակներտ ունեցողները:

⁵¹ Այս հոլովման կիրառությունը ևս ունի ձևային (*ու*-ով վերջացող բառեր՝ *կադու, ձ ու, ա*-ով ավարտվող բառեր, *ագան, էլիք, ութեն, ող, ուզ, իզ, անք, ում* վերջածանցներ ունեցող բառեր՝ որոշ բացառություններով) և իմաստային (ամիսների անունները՝ *բացի մարդ և արբիլ* բառերը) հիմքեր: Այս հոլովման ենթարկվում են նաև մի շարք այլ բառեր (*ախշար, քաղաք, օխշար, օքուդ, ախշադանք, արառած, հաց, զ ութան, պանիր* և այլն):

⁵² Մրանք ևս որպես կանոն, ունեն գործառնության իմաստային (Վա՝ ժամանակին անջվող բառեր՝ *շուղ, հ անքան, տարի, գ ախ, հ իրգուն, հերու, ձ ըմեռ, մըզլօր, Ոջ՝ ազգակցություն անվանող բառեր՝ քուր, տալվ, կիսուր, աներ, հ ընգեր, տեր, Ա արտաքին հատուկ տեղանուններ՝ Խըլաթ, Վան, Մասուն), ձևային (Ա ներքին՝ ուն - ով ավարտվող բառեր՝ տուն, շուն, ձ ուն, Ան՝ ում-ով վերջացող բառեր⁵²՝ *համբարցում, կօղորում*, բառավերջի գրաբարյան *ն*-ն կորցրած բառեր՝ *շուրթ, յեզ, ուն*-ով ավարտվող բառեր՝ *գ արուն, աշուն, Ց ք* և դրանով ավարտվող այլ հոգնակներտ ունեցող բառեր՝ *էրէխէք - էրէխէքոց, էրէխոց, Ավիզենք - Ավիզենց*) կամ ձևաիմաստային (Ա արտաքին *իզ*-ով վերջացող հատուկ անուններ՝ *Ավիզ,**

Ալաշկերտի խոսվածքն ունի հոլովական որոշ յուրահատկություններ, մասնավորապես՝ այստեղ *զ* նախդիրը չի գործառում, Վա հոլովման են ենթարկվում նաև *ի* ձայնավորով վերջացող հատուկ տեղանունները (*Կառպի - Կառպրվա, Ջանգի - Ջանգրվա, Լոռի - Լոռվա, Փառպի - Փառպրվա*) և այլն:

Մշո բարբառում գործածական են *ը* և *ն* որոշիչ հոդերը (ուղղական, տրական և հայցական հոլովներում), ընդ որում՝ ձայնավորով սկսվող բառից առաջ *ը* հոդը *ն*-ով չի փոխարինվում: Անորոշ *մէ, մը* հոդերն ունեն ինչպես նախադաս (*մէ մարթ*), այնպես էլ հետադաս (*մարթ մէ, մարթ մը*) կիրառություն: Ստացականությունը դրսևորվում է *ս, տ* հոդերով, որոնց վրա ավելանում է *ի* ձայնավորը՝ *խէլքսի, գ ըլօխսի, տունսի, տըղէտի*: Ստացական հոդերի հետ կարող են գործածվել ստացական դերանուններ՝ *իւ տունսի, քու գ իրքսի*: Իբրև դիմորոշ հոդեր ևս գործածվում են *ս* -ն և *տ* - ն: Մշո բարբառում ցուցական հոդն է *ն* - ն, որը հավասարապես կարող է արտահայտել և՛ *այս*, և՛ *այն* դերանունների իմաստ (*գ իրքըն - այս գիրքը/այն գիրքը*):

Ալաշկերտի խոսվածքում որոշիչ միակ հոդն է *ն* - ն, որը հաստատուն կիրառություն չունի, և շատ դեպքերում որոշյալ բառը գործածվում է առանց հոդի⁵³:

Բարբառում ածականի համեմատության աստիճանները արտահայտության յուրահատկություններ գրեթե չունեն: Բաղդատականը դրսևորվում է տարբեր միջոցներով, ինչպես՝ *Բղա կընիզ ինա կընգընէն խօրող է. Բղա գ էղ է լ մենձ է. Բղա գ էղ հ էվէլի մենձ է*: Ածականի գերադրական աստիճանը ձևավորվում է *հ ըմնուց* բառով՝ *Բղա գ էղ հ ըմնուց մենձ է*: Ալաշկերտի խոսվածքում բաղդատական աստիճանը ավելի հաճախ կազմվում է *ղըհա* և *ջըլիզ* բառերով (*ղըհա բ արագ, ջըլիզ խօրող*): Բարբառում ածականները գոյականաբար գործածվելիս ենթարկվում են Ի հոլովման:

Լուսիզ, նաև՝ *ախչիզ, կընիզ, Ո՛* բառամիջում է ունեցող ազգակցություն ցույց տվող բառեր՝ *հեր, մեր* ախպեր) հիմքեր:

⁵³ Այս մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս Ք.Մաղաթյան, նշվ. աշխ., էջ 96-97:

Գրանորման էական յուրահատկություններ հանդես չեն բերում նաև թվականները: Տասնավորները միավորներին կապակցվում են *ու* շաղկապով, որը ձայնավորից առաջ դառնում է *վ* (*տըսնումեգ, տըսվիրեք, քըսանուչորս, քըսանվերգուս*): Բարբառը դասական թվականների հատուկ ձևեր չունի, դասականների իմաստ կարող է արտահայտվել *վըր* նախադրությամբ և թվականի տրական հոլովով (*վըր իրեքին* երրորդ անգամ): Բաշխական թվականների իմաստ արտահայտվում է քանակականների կրկնությամբ (*երգուս - երգուս*): Ալաշկերտի խոսվածքում տասնավորները միավորներին կապակցվում են առանց շաղկապի (*տասերգու, քսանիրեկ, տասնըչորս, հ իծունըրուս*):

Բարբառի անձնական դերանուններն են՝ *յես, դ ու, ընի, հ ինք*, սրանց հոգնակիներն են՝ *մենք, դ ուք, ընդոնք // ընոնք, ուրանք*: Առաջին և երկրորդ դեմքերի դերանունների տրական հոլովի ձևերը Մշո բարբառում ունեն *ի* կամ *իզ* հավելված (*ընձի, ընձիզ, քըզի, քըզիզ, մըզի, ձ ըզի*): Սրանք սեռական հոլովում ունեն գուգահեռ ձևեր (*իմ//իմուն, քու//քումուն, մեր//մերուն, ձ էր//ձ էրուն*): Անձնական դերանունները հայցականում ունենում են *զ* նախդիր (*զիս, զընձի, զքըզի, զընդրան, զզմըզի, զզձ ըզի, զընոնք, զուրանց*), բացառական հոլովում՝ *է, էն, ից* վերջավորություններ (*ընձնէ, ընձնէն, ընձնից*): Մշո բարբառի ցուցական դերանուններն են՝ *իդա // ըդի, ինա//ընի* (սրանց հոգնակիները՝ *իդոնք, ինոնք // ընդոնք*), նաև *իդատեղ, ինատեխ, իդաքան, ինաքան, իդամլա, ինամլա*: Բարբառում *իդա* և *իդոնք* ձևերը միաժամանակ արտահայտում են *այս* և *այդ*, *սրանք* և *դրանք* դերանունների իմաստներ, այսինքն՝ *այս* և *սրանք* իմաստների համար առանձին ձևեր չկան: Ցուցական դերանունների հոլովման մեջ եզակի թվում նկատելի է *որ* կազմիչի (*իդա, իդոր, իդըրնէ, իդըրնուս*), հոգնակի թվում՝ *ոն* կազմիչի (*իդոնք, իդոնց, իդընցնէ, իդընցնուս*) առկայությունը: Ստացական դերանունները անձնական դերանունների սեռական հոլովաձևերն են (*իմ//իմուն, քու//քում//քումուն, էնոր, մըր//մեր//մերուն, ձ ըր//ձ էր//ձ էրուն, էնոնց*), որոնք իրենց հերթին հոլով-

վում են (*իմ, զիմ, իմունէ, իմունուս, մըր, ըզմըր, մըզնէ, մըրնուս* և այլն): Ստացական դերանուններից հետո գոյականը որոշիչ հոդ չի ստանում (*մըր հաց, մըր տուն*): Մշո բարբառում ստացական դերանվան իմաստ արտահայտվում է նաև *մի, ձ ի* ձևերի⁵⁴ (Ալաշկերտի խոսվածքում՝ *մե, ձ է*), անձնական դերանվան հոգնակի տրական հոլովաձևերի օգնությամբ (*խելք մի, խելք ձ ի, ձ էոներ մի, ձ էոներ ձ ի, օդներ մըզի, տըներ ձ ըզի*)⁵⁵: Իբրև անձերին վերաբերող հարցահարաբերական դերանուն, ընդ որում՝ միայն եզակի թվով, հանդես են գալիս *օվ* և *վոն* ձևերը՝ *հ ում, (զ)օվ, հ ումնէ, հ ումնուս* և *վիր, վին, (զ)վոն, վիրնէ, վիրնուս* համապատասխան հոլովաձևերով: Հարցահարաբերական մյուս դերանուններն են՝ *ինչ, վոր մէզ, հ օրի, հ ընչի, իմալ, հ ուր, դոր, յեփ, քընի, ինչխըղըր, ինչտեխ* և այլն: Մշո բարբառում գործառող դերանվան մյուս սեռակները (փոխադարձ՝ *մէզմէզու, հ իրուր*, որոշյալ՝ *հ ըմմէն, մէզէլ, սախ, անորոշ՝ մէ, մը, մէզ*⁵⁶, ժխտական՝ *հէչ մէզ, վոչ մէզ, հէչ, հէչ քան*) էական յուրահատկություններ չունեն:

Բարբառումս և՛ Ե, և՛ Ա խոնարհումների բայերում հինհայերենյան *ան* ածանցի դիմաց առկա է ն (*ախքըդնալ, լուսնալ, հասնել, հէձնել*): Բացակայում է չ բայաձանցը (*դ իքնալ, թըրոնալ, կօրել, ուրել*), սակավաթիվ բայեր ունեն *էն* ածանց (*կամէնալ, պարձէնալ, մօղէնալ, ունէնալ*): Պատճառական բայերը Մշո բարբառում ունենում են *ցուց* կամ *ուց* կազմիչ (*քընցուցել/քընուցել, խըմցուցել/խըմուցել, դ օղցուցել, հ էվէցուցել, թըքուցել*), ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում՝ Ու խոնարհիչ (*կըխըմցում, կըխըմցուս, կըխըմցու* և այլն): Պատճառականություն արտահայտվում է նաև *իդալ* (տալ) բայի միջոցով՝ *ք ըրնել իդալ, փըրնել իդալ*: Կրավորական *վ* ածանց ունեցող բայերը անցյալ կատարյալում խոնարհվում են

⁵⁴ Ս.Բաղդասարյանը կարծում է, որ սրանք ամենայն հավանականությամբ ծագում են *մեր, ձ էր* ձևերից (տե՛ս Ս.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 98, տողատակ):

⁵⁵ Հ.Աճառյանը նշում է, որ այս կարգի ձևեր որևէ այլ բարբառի հատուկ չեն (տե՛ս Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 118):

⁵⁶ Սրանք նույնանուն են անորոշ հոդի հետ և գործածվում են ինչպես նախադաս, այնպես էլ հետադաս:

կրավորաձև՝ *ա, ար, ավ, անք, աք, ան* վերջավորություններով: Իբրև բազմապատկական ածանց հիմնականում հանդես է գալիս *ըրդ* մասնիկը (*փըշըրել – փըշըրդել, հելվալ – հելվըրդալ*):

Մշո բարբառում անորոշ դերբայն ունի երկու վերջավորություն՝ *ալ, էլ*, սակայն խոնարհիչները չորսն են՝ *ա, է, ի, ու* (*կըմընամ, կիրիցեն, կըկարիմ, կըթըրքում*), ընդ որում՝ Ե լծորդության բայերը սովորաբար խոնարհվում են *ի* խոնարհիչով⁵⁷: Ընդհանուր առմամբ՝ *ե* և *ի* խոնարհիչները մի դեպքում ազատ տարբերակներ են, մյուս դեպքում տարբերակում են ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումները⁵⁸: Բարբառում բայի սեռը կարող է դրսևորվել ածանցմամբ (*վ՝ ջ՝ արթըրվել > ջ՝ արթել, ուց կամ ցուց քընուցել կամ քընցուցել > քընել*), բայական համապատասխան վերջավորություններով (ներգործաձև՝ *կըջ՝ արթեմ, կըջ՝ արթես, կըջ՝ արթե, կրավորաձև՝ կըջ՝ արթիմ, կըջ՝ արթիս, կըջ՝ արթի*), շարահյուսական միջոցներով (ներգործական սեռ յես *կըկողրիմ* ըզբար. կրավորական սեռ յես *կըկողրիմ* դ՛արդէ): Ինչպես նկատվել է, Մշո բարբառում «նույն բայը կարող է խոնարհվել և՛ կրավորաձև, և՛ ներգործաձև ու լինել չեզոք սեռի բայ»⁵⁹, սակայն ավելի կարևոր է, որ «բարբառում կան բայեր, որոնք խոնարհվում են և՛ կրավորաձև, և՛ ներգործաձև և մի դեպքում կրավորական, մյուս դեպքում ներգործական իմաստ են արտահայտում»⁶⁰: Ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումների տարբերությունն արտահայտվում է նաև Ե խոնարհման պարզ բայերի ներկա ժամանակի եզակի թվի երրորդ դեմքում՝ *կազաղի* (ազատվում է) – *կազաղէ* (ազատում է)⁶¹: Ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումներ դրսևորվում են անցյալ

⁵⁷ Տե՛ս Է Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 119, Ս. Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 117:

⁵⁸ Տե՛ս Ս. Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 116-117, 125 – 127: Մշո բարբառը բայական լծորդությունների արտահայտության առումով մոտ է միջին հայերենին, որը պահպանել էր գրաբարյան չորս լծորդությունները (տե՛ս նաև Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, էջ 301):

⁵⁹ Ս. Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 117:

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶¹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 127:

կատարյալում (*խըմի, քընա, գ՛ըրվա*), եզակի հրամայականում (*խըմա՝ կամ խըմէ՛, քընի՛, գ՛ըրվի՛*), ըղձական ապառնու և դրանից կազմվող եղանակային այլ ձևերի եզակի թվի երրորդ դեմքում (*խըմէ, քընի, գ՛ըրվի*)⁶²:

Բարբառում բայն ունի 6 դերբայ՝ անորոշ, հարակատար, ենթակայական, ապառնի, վաղակատար, ժխտական և ձևի: Անորոշ դերբայն ունի *ել, ալ* վերջավորություններ և եզակի թվում ենթարկվում է Ու հոլովման: Որոշ բայերի դեպքում գործածական են անորոշի գուգահեռ ձևեր՝ *ել* և *ալ* վերջավորություններով (*թըրնել – թըրնալ, հ՛ընգնել – հ՛ընգնալ, հ՛իչնել – հ՛իչնալ, մըղնել – մըղնալ* և այլն): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անորոշ դերբայի բարբառային ձևերն են՝ *հ՛իքալ, հ՛իլալ, իղալ*: Հարակատար դերբայն ունի *ուգ* և *աձ* վերջավորություններ (*գ՛ըրուգ – գ՛ըրաձ, նըսուուգ – նըսուաձ*), ընդ որում՝ ավելի տարածված է *ուգ* վերջավորությամբ ձևը: Ներգործական սեռի բայերի հարակատարը առանց սեռաձանցի արտահայտում է նաև կրավորականության իմաստ և որպես կանոն *վ* ածանց չի ընդունում⁶³: Հարակատարի *աձ* վերջավորությամբ ձև հանդես է գալիս վաղակատար ներկա և վաղակատար անցյալ ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում (*էզաձ է – եկել են, գ՛ացաձ է – գնացել են, տէսաձ ին – տեսել էին, խըմաձ ին – խմել էին*)⁶⁴: Այս նույն իրողությունը դիտարկելով Ալաշկերտի խոսվածքում՝ Ք. Մաղաթյանը նշում է, որ *աձ* վերջավորությամբ դերբայը չունի ինքնուրույն գործածություն, և խոսվածքում բուն հարակատար դերբայը կազմվում է *ուգ* վերջավորությամբ⁶⁵: Մշո բարբառում վաղակատար դերբայն ունի *էր* վերջավորություն՝ *զըրէր, խըմէր*, ընդ որում՝ շրջուն շարադասության դեպքում *ր*-ն ընկնում է՝ *շուղ էր պըռձէ*: Ենթակայական դերբայի վերջավորությունն է *ոյ՝ քընոյ, ջ՛առթոյ*: Ժխտական դերբայն այս բարբառում ունենում է *ի, ա, է* վերջավորություններ (*քընի, խօսա, ուղէ*),

⁶² Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 129-154:

⁶³ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 109:

⁶⁴ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 110:

⁶⁵ Տե՛ս Ք. Մաղաթյան, նշվ. աշխ., էջ 109:

ընդ որում՝ նույն բայը, ունենալով տարբեր լծորդություններով ձևեր, համապատասխանաբար կարող է ունենալ ժխտական դերբայի գուգահեռ ձևեր, ինչպես՝ (չըմ) *մըղնի, մըղնա*⁶⁶: Արձանագրելով, որ Ալաշկերտի խոսվածքում Ե խոնարհման բայերի ներկա ժամանակի ժխտական ձևերում դերբայն ունի *ի* վերջավորություն, իսկ անցյալի ձևերում՝ *է* վերջավորություն՝ Ք.Մաղաթյանը եզրակացնում է, որ խոսվածքում «*է* խոնարհման բայերի ժխտական դերբայի ձևավորումը դեռևս լրիվ չափով չի ավարտվել»⁶⁷: Ընթացակցական դերբայը բարբառում ունի *էն* վերջավորություն՝ *ուղէկէն կըխաղէր* (ուտելով խաղում էր): Մշո բարբառը ապառնի դերբայ չունի, ապառնի ժամանակի իմաստը «բարբառում հիմնականում արտահայտվում է *բըղի-պըտի* մասնիկով և ըզձական եղանակի համապատասխան ձևերով, ինչպես և սահմանականի ներկայով»⁶⁸: Ըստ Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյանի՝ «Մշո բարբառում չափազանց տարածված է ապառնի դերբայի *իք* վերջավորությամբ ձևը»⁶⁹:

Օժանդակ բայի ներկայի ձևերն են՝ *իմ, իս, է, ինք, իք, ին*, անցյալի ձևերն են՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ալաշկերտի խոսվածքի համապատասխան ձևերն են՝ *իմ, իս, ա, ինկ, իկ, ա* և *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն*, բայց բաղադրյալ ստորոգյալի կազմում ներկայի հոգնակի երրորդ դեմքն ունենում է *ին* ձևը՝ *մատտ ին* (մարդ են):

Բարբառում ներկա և անկատար անցյալ ժամանակաձևերը կազմվում են *կը* մասնիկով՝ *կըկարթամ, կըկարթի*, ընդ որում՝ այդ ձևերն արտահայտում են նաև ապառնի, անցյալի ապառնի ժամանակների և ենթադրական եղանակի իմաստներ: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկայի ձևերն են՝ *գիքամ, գիլամ, կիդամ*: Հագագով սկսվող բայերի դեպքում եղանակիչի բաղաձայնը, միանալով հագագին, ձայնեղանում է՝ *գընգընամ (հ ընգնել), գուգիմ (հ ուգել)*:

⁶⁶ Տե՛ս Ս.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 114:

⁶⁷ Տե՛ս Ք.Մաղաթյան, նշվ. աշխ., էջ 113-114:

⁶⁸ Ս.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 107:

⁶⁹ Նշվ. աշխ., էջ 106:

Ալաշկերտի խոսվածքում վաղակատար ներկայի եզակի երրորդ դեմքը կարող է գործածվել նաև առանց օժանդակ բայի (*Կարօն ցորեն քաղե, ախձե պըռձե*), իսկ վաղակատար և անցյալի վաղակատար ժամանակաձևերի հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերում հանդես է գալիս *ամ* վերջավորությամբ դերբայական ձև (*քաղամ ա՛ քաղել են, քաղամ էն՝ քաղել էին*)՝ ի տարբերություն եզակի թվի ու հոգնակի առաջին ու երկրորդ դեմքերի՝ *եր* վերջավորությամբ ձևերի (*քաղեր իմ, քաղեր իս, քաղեր ա, քաղեր ինկ, քաղեր իկ*)⁷⁰: Խոսվածքում *ամ* վերջավորությամբ դերբայական ձևը այլ կիրառություն չունի, իսկ հարակատար դերբայը ձևավորվում է *ուգ* վերջավորությամբ⁷¹:

Ե խոնարհման պարզ, բազմապատկական ածանց ունեցող բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել և՛ ներկայի, և՛ անցյալի հիմքերից՝ *գ ըրի//գ ըրէցի*: Արգելական հրամայականը Մշո բարբառում ձևավորվում է *մը* արգելականով և հաստատական հրամայականով՝ *մըգ ըրա//մըգ ըրէ՛, մըգ ըրէ՛ք*, իսկ Ալաշկերտի խոսվածքում հանդես է գալիս *մի՛* արգելականը: Հարկադրականի ձևերը բարբառումս կազմվում են *բըղի* եղանակիչով՝ *բըղի կարթամ*: Ժխտական խոնարհման դեպքում *կը* մասնիկը փոխարինվում է չ ժխտականով՝ *չըխըմիմ* (չեմ խմում), *չըխըմէր* (չէր խմում), ընդ որում՝ «Չը ժխտականը Մշո բարբառում կարող է դրվել թե՛ մասնիկների, թե՛ օժանդակ բայի, թե՛ բայի հետ. յես բըղի գ ըրիմ – յես չըբըղի գ ըրիմ – յես բըղի չըգ ըրիմ, յես կերեր իմ – յես չըկէրէր իմ – յես չըմ կերեր իմ»⁷²:

⁷⁰ Ք.Մաղաթյան, նշվ. աշխ., էջ 123:

⁷¹ Նշվ. աշխ., էջ 109, 111:

⁷² Ս.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 156:

Բ. Մշո բարբառի դրսևորումները Գեղարքունիքի մարզում

Մշո բարբառը Գեղարքունիքի մարզում գործառու է Մարտունու և Վարդենիսի տարածաշրջաններում:

Մարտունու տարածաշրջանի բոլոր բնակավայրերի խոսվածքների համար ընդհանուր են Մշո բարբառի հնչյունական մի շարք էական հատկանիշներ: Այսպես, միավանկ բառերի սկզբի հինհայերենյան *n*-ից առաջ առկա է շրթնային տարրի հավելում, ընդ որում՝ Աստղածորի, Արծվանիստի և Մաղինայի խոսվածքներում այդ տարրը *վ*-ն է, այլ դեպքերում՝ *ւ*-ը: Բոլոր խոսվածքներում նման հավելում տեղի չի ունեցել *որ* շաղկապի դեպքում, որն ունի *օր* արտասանություն: Միավանկ բառերի սկզբի հինհայերենյան *ե*-ից առաջ առկա է *յ*-ի հավելում, ընդ որում՝ Ծովասարի, Ներքին Գետաշենի և Վաղաշենի խոսվածքներում այդ *յ*-ն շատ ավելի թույլ արտաբերություն ունի, քան մյուս խոսվածքներում: Բազմավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n, ե*-ի դիմաց առկա են *օ, է* ձայնավորներ: Բոլոր խոսվածքներն ունեն *ե, n* երկբարբառային հնչյուններ: Ինչպես Մշո բարբառում ընդհանրապես, Մարտունու տարածաշրջանի խոսվածքներում ևս քմայնացած *ա* ձայնավորը սակավ գործածություն ունի, բոլոր խոսվածքներում էլ այն դրսևորվում է մի շարք փոխառյալ և բնիկ բառերում: Դեռևս միջինհայերենյան շրջանից եկող՝ բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղման երևույթը առկա է բոլոր խոսվածքներում: Բաղաձայնական համակարգը բոլոր դեպքերում քառաստիճան է՝ ունենալով նաև հպական ու հպաշփական շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ: Տարբեր խոսվածքներում բառասկզբի ձայնավորից առաջ հագագի հավելումը տարբեր ընդգրկում ունի, բայց երևույթը ընդհանուր է: Բոլոր խոսվածքներին բնորոշ է վերջնավանկային շեշտը:

Դիտարկվող խոսվածքների համար ընդհանուր քերականական իրողություններից են *եր, ներ* հոգնակերտների հետ նաև այլ մասնիկների առկայությունը, բաղադրյալ հոգնակիների գործածությունը, Ու հոլովման տարածվածությունը եզակի թվում և գերակայությունը հոգնակի թվում, ձայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականի ձևավորումը *յ*-ով, բացառական հոլովի *ց*-ով կազմությունը, ներգոյական հոլովի իմաստի՝ հայցական հոլովով կամ սեռականով ու *մեջ* կապով արտահայտումը, միայն *ն* հոդի, և այն էլ՝ սահմանափակ, կիրառությունը⁷³, անձնական դերանվան տրական հոլովի ձևերում *ի* ձայնավորի առկայությունը, հարցական *ով* դերանվան դիմաց *ւոն//վոն* ձևի գործածությունը (Աստղածորի, Արծվանիստի և Մաղինայի խոսվածքներում վկայված է *վոն* ձևը, իսկ մյուսներում՝ *ւոն* ձևը) և սեռականի ու տրականի *վի, վին* ձևերի կիրառությունը, *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց *էնել, ըսել, եղնել, հ՛էլնել, կըռնալ* ձևերի գործածությունը, *լալ* և *տալ* բայերի ներկայի կազմությունը *գի//կի* մասնիկով (*գիլամ, կիտամ//կիդամ*), վաղակատարի կազմությունը *ր*-ով և հարակատարինը *ուկ//ուգ*-ով, անցյալ կատարյալի կազմությունը և՛ ներկայի, և՛ անցյալի հիմքերով, *գնալ* և *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի *գ աց* և *մաց* ձևերը, տրամաբանական շեշտ կրող բառն ընդգծելու համար դիմավոր ձևերից առաջ օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ձևի լրացուցիչ կիրառությունը, չ ժխտական մասնիկի՝ վերլուծական ձևերում դերբայի վրա դրվելը, պատճառական *ցուց//ուց* ածանցի կիրառությունը, չ բայաձանցի բացակայությունը և այլն:

⁷³ Ըստ Զ.Մաղաթյանի՝ այս հատկանիշը բնորոշ է միայն Ալաշկերտի խոսվածքին (տե՛ս Զ.Մաղաթյան, նշվ. աշխ., էջ 5), իսկ Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյանը վկայում է, որ Մշո բարբառի որոշիչ հոդերն են *ը, ն* (տե՛ս Ս.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 101): Մարտունու տարածաշրջանում կատարված մեր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ և՛ Ալաշկերտը ներկայացնող, և՛ մյուս բոլոր խոսվածքներում գործառու է միայն *ն* հոդը, ընդ որում՝ սահմանափակ կիրառություններով:

Թե՛ հնչյունական և թե՛ քերականական շատ հատկանիշներով խոսվածքները հանդես են բերում տարբերություններ և գանազանություններ: Առավել ցայտուն են բաղաձայնական համակարգում դրսևորվող համակարգային իրողությունները, որոնք նաև բարբառային կարևոր հատկանիշներ են: Մասնավորապես, ոչ միայն խոսվածքներ, այլ նաև բարբառներ տարբերակող դեր ունի հինհայերենյան *h*-ի դիմաց *h* կամ *խ* հնչյուններից մեկի գործառությունը: Այնուամենայնիվ, Մշո բարբառի շրջանակներում այս հատկանիշը, ինչպես արդեն նշվել է, տարբերակում է խոսվածքներ⁷⁴: Մարտունու տարածաշրջանի խոսվածքներում *h*-ի դիմաց *խ* ունեն Արծվանիստի, Աստղածորի, Գեղհովիտի, Ջուլաքարի, Ծակքարի, Ծովասարի, Ծովինարի, Մարտունու, Վաղաշենի, Վարդենիկի խոսվածքները, մինչդեռ Երանոսի, Լիճքի, Ձորագյուղի, Մաղինայի, Ներքին Գետաշենի, Վերին Գետաշենի, Վարդածորի խոսվածքները հինհայերենյան *h*-ի դիմաց ունեն *h*: Մշո բարբառի շրջանակներում կարևոր տարբերակիչ դեր ունեն նաև ոչ բառակազմի դիրքերում հպական ու հպաշփական բաղաձայնների դրսևորումները ըստ ձայնեղացման-խլացման, շնչեղացման-ապաշնչեղացման գործընթացների: Այսպես, Երանոսի, Լիճքի, Ծակքարի, Ծովասարի, Ծովինարի, Ձորագյուղի, Մաղինայի, Ներքին Գետաշենի, Վերին Գետաշենի, Վարդածորի խոսվածքներում հինհայերենյան ձայնեղ և շնչեղ խուլ հպականների ու հպաշփականների դիմաց առկա են խուլեր⁷⁵, իսկ խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ: Մյուս խոսվածքներում (Արծվանիստի, Աստղածորի, Գեղհովիտի, Ջուլաքարի, Մարտունու, Վաղաշենի, Վարդենիկի) հինհայերենյան ձայնեղների դիմաց առկա են շնչեղ խուլեր, իսկ խուլերի դիմաց մի շարք դեպքերում առկա են ձայնեղ-

⁷⁴ Համաձայն Գ.Ջահուկյանի աղյուսակների՝ Մշո բարբառի շրջանակներում *h*-ի դիմաց ոչ առնմանական *խ* ունեն Բաղեշի, Խլաթի, Արճեշի և Արծկեի խոսվածքները (տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 56-57):

⁷⁵ Ըստ Գ.Ջահուկյանի՝ Մշո բարբառում այս հատկանիշն ունի միայն Ալաշկերտը (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 56-57):

ներ: Խոսվածքները միմյանցից հստակորեն տարբերվում են նաև փոխառյալ բառերի սկզբում *ղ*-ի դիմաց դրսևորվող հնչյունով: Այսպես, եթե Աստղածորի, Արծվանիստի, Գեղհովիտի, Երանոսի, Ջուլաքարի, Ծակքարի, Ծովասարի, Ծովինարի, Մարտունու, Վաղաշենի և Վարդենիկի խոսվածքներում բառակազմի *ղ*-ի դիմաց առկա է *կ*, ապա Լիճքի, Ձորագյուղի, Մաղինայի, Ներքին Գետաշենի, Վերին Գետաշենի, Վարդածորի խոսվածքներում *ղ*-ի դիմաց գործառում է *խ*⁷⁶: Հետաքրքրական է, որ *ղ*-ի դիմաց *կ* ունեցող որոշ խոսվածքներում գուգահեռաբար կարող է հանդես գալ նաև *կ*՝ փոխառյալ հնչյունը (այդպես է, օրինակ, Երանոսի և Ծովինարի խոսվածքներում), իսկ *ղ*-ի դիմաց *խ* ունեցող խոսվածքներում, որպես կանոն, *կանչել* բայի դիմաց ևս գործառում է *խ*-ով ձև՝ *խանչել*: Հետազոտության ընթացքում ձայնավորների կամ երկբարբառների դրսևորումներում նկատվել են սակավաթիվ, բայց հետաքրքրական որոշ իրողություններ: Այսպես, Գեղհովիտի, Ջուլաքարի, Վաղաշենի խոսվածքներում բացարձակ բառակազմում, բառի առաջին վանկում՝ խուլ բաղաձայններից հետո, որոշակիորեն գործառում է շրթնայնացած *ա* ձայնավոր: Վաղաշենի, Վարդածորի, Վերին Գետաշենի խոսվածքներում *եա*-ի դիմաց առկա է *յւ*, ի կամ *ե* (*Ավետիսյան, Պեղրօսեն, կենկ, օկնուտեմբ, ծընընդեն*): Արծվանիստի խոսվածքում *գալ* բայն ունի ներկայի (և ապառնու) յուրահատուկ ձևեր՝ երկբարբառային *n* հնչյունով, ինչպես *q ում, q ոս, q ո, q ոնք, q ոք, q ոն* (< *գամ, գաս, գա, գանք, գաք, գան*): Ծովասարի Երանոսի, Ծակքարի խոսվածքներում հանդիպում է *խ* երկբարբառ (*խրրն, իւրա, իւրդ*):

Քերականական համակարգում ևս դրսևորվում են մի շարք հատկանիշներ, որոնք հստակորեն սահմանազատում են առանձին խոսվածքներ: Այսպես, ստացական հոդերից հետո *ի* ձայնավորի հավելում ունեն Երանոսի, Լիճքի, Ծակքարի, Ծովասարի,

⁷⁶ Գ.Ջահուկյանի աղյուսակներում Մշո բարբառի բոլոր խոսվածքներին վերագրված է *ղ*-ի դիմաց *խ*-ի գործածություն, չեն դիտարկվել *կ*/*ղ*-ի առկայության դեպքեր (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 56-57):

Չորագյուղի, Մաղինայի, Ներքին Գետաշենի, Վերին Գետաշենի, Վարդաձորի խոսվածքները⁷⁷: Անձնական դերանվան տրականի հետադաս կիրառությամբ հոգնակի ստացականության արտահայտություն դիտարկվել է Լիճքի, Շակքարի, Շովասարի, Շովինարի, Չորագյուղի, Վաղաշենի, Վարդաձորի, Վարդենիկի, Վերին Գետաշենի խոսվածքներում: Անձնական դերանունների *քրզի, մրզի, ձրզի* ձևեր ունեն Երանոսի, Լիճքի, Շովասարի, Չորագյուղի, Մաղինայի, Ներքին Գետաշենի, Վերին Գետաշենի, Վարդաձորի խոսվածքները, կրճատ *քե, մե, ձե* ձևեր՝ Չուլաքարի, Շովինարի, Մարտունու, Վաղաշենի, Վարդենիկի խոսվածքները: Միայն *քե* կրճատ ձև ունեն Աստղաձորի, Արծվանիստի, Գեղհովիտի խոսվածքները: Գալ բայի *գ իքամ//գիկամ* ձև ունեն Աստղաձորի, Երանոսի, Շակքարի, Շովասարի, Չորագյուղի, Մաղինայի, Մարտունու, Վարդաձորի, Վերին Գետաշենի խոսվածքները, իսկ *գ ուքամ//գ ուկամ* ձև ունեն Արծվանիստի, Ներքին Գետաշենի, Վաղաշենի, Վարդենիկի խոսվածքները: Մի շարք բարբառային միավորներ էլ, ինչպիսիք են Գեղհովիտի, Չուլաքարի, Լիճքի և Շովինարի խոսվածքները, գուգահեռաբար ունեն *գալ* բայի այդ երկու ձևերն էլ: Օժանդակ բայի ներկայի *եմ, ես, ա, ենք, էք, են* ձևեր ունեն Աստղաձորի, Արծվանիստի, Գեղհովիտի, Չուլաքարի, Շակքարի, Շովինարի, Մարտունու, Վաղաշենի, Վարդենիկի խոսվածքները: Այս խոսվածքներում, բացառությամբ Շակքարի և Շովինարի, օժանդակ բայի անցյալի ձևերն են՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Երանոսի, Լիճքի, Շովասարի, Չորագյուղի, Մաղինայի, Ներքին Գետաշենի, Վերին Գետաշենի և Վարդաձորի խոսվածքներում օժանդակ բայի ներկայի ձևերն են՝ *իմ, իս, ա, ինկ, իկ, ին*, և անցյալի ձևերն են՝ *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն*⁷⁸: Անցյալի այս նույն

⁷⁷ Գ.Ջահուկյանի աղյուսակներում այս հատկանիշը վերագրված է Մշո բարբառի բոլոր խոսվածքներին (տե՛ս նշվ.աշխ., էջ 93-94):

⁷⁸ Գ.Ջահուկյանի աղյուսակներում Մշո բարբառի բոլոր խոսվածքներին վերագրված է օժանդակ բայի անցյալ անկատարի երկձայնավոր ձևերի մեջ *է-ի* սղում (տե՛ս նշվ.աշխ., էջ 113-114):

ձևերն ունեն նաև Շակքարի և Շովինարի խոսվածքները: Ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում *ն* բայածանցը բացակայում է Արծվանիստի, Գեղհովիտի, Չուլաքարի, Շովինարի, Մարտունու, Վաղաշենի խոսվածքներում: Կօ հաստատական մասնիկ ունեն Արծվանիստի, Գեղհովիտի, Չուլաքարի, Շովինարի, Մարտունու, Վարդենիկի խոսվածքները: Էլ շաղկապի դիմաց լէ ունեն Երանոսի, Լիճքի, Շակքարի, Շովասարի, Շովինարի, Չորագյուղի, Մաղինայի, Ներքին Գետաշենի, Վերին Գետաշենի, Վարդաձորի խոսվածքները: Ներգոյական հոլովի իմաստն արտահայտելու համար *նե* մասնիկ են գործածում Աստղաձորի, Չուլաքարի, Մարտունու, Վաղաշենի, Վարդենիկի խոսվածքները:

Իհարկե, այս կամ այն խոսվածքում կամ խոսվածքների խմբում դիտարկված որոշ քերականական հատկանիշներ կարող են դրսևորվել նաև այլ խոսվածքներում՝ չնայած մեր կողմից արձանագրված չլինելուն: Թերևս ավելի լայն ընդգրկում կարող են ունենալ այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսիք են հատուկ տեղանունների հոլովումը Ա հոլովիչով, Ոջ հոլովման առկայությունը, բացառականի նաև է-ով կազմության առկայությունը ց-ով կազմության գերակայությամբ, անորոշ հոդի հետադաս գործածությունը, անձնական դերանունների՝ *իկ*-ով ձևերի առկայությունը, *գալ* բայի՝ *իկամ, հիկամ* տիպի ձևերի առկայությունը, բայի անցյալ ժամանակում եզակի առաջին դեմքի իմաստով հոգնակիի ձևի գործածությունը և այլն: Ի վերջո, բարբառին հատուկ իրողությունները տարբեր խոսվածքներում կարող են ունենալ արտահայտության տարբեր կերպ ու ցայտունություն:

Առանձնապես հետաքրքրական են մեկ-երկու այլ իրողություններ: Այսպես, Արծվանիստի, Շովասարի, Վաղաշենի խոսվածքներում *էնեչ* (անել) բայի բոլոր ժամանակաձևերը կազմվում են *էն* բացարձակ հիմքով, Արծվանիստի խոսվածքում այդկերպ է դրսևորվում նաև *դ ընեչ* բայը՝ *դ ըն* հիմքով: Հետազոտության ընթացքում *գ* նախդրի կիրառություն հանդիպել է միայն Վերին Գետաշեն գյուղում, այն էլ ուղղական հոլովի հետ:

Ընդհանուր առմամբ, դիտարկումները ցույց են տալիս, որ Մարտունու տարածաշրջանում գործառոդ խոսվածքները կարելի է բաժանել երեք խմբի⁷⁹: Առաջին խմբում կրնոգրկվեն Երանոսի, Լիճքի, Ձորագյուղի, Մաղինայի, Ներքին Գետաշենի, Վերին Գետաշենի, Վարդաձորի խոսվածքները: Սրանց միավորող և մյուս խմբերից տարբերակող հատկանիշներից են՝ 1. հինհայերենյան *h*-ի դիմաց *h* - ի առկայություն, 2. ոչ բառասկզբում հինհայերենյան ձայնեղ և շնչեղ խուլ հպականների ու հպաշփականների դիմաց խուլերի առկայություն, 3. նույն այդ դիրքերում հինհայերենյան խուլերի դիմաց ձայնեղների առկայություն, 4. բառասկզբում *h*-ի դիմաց *h*-ի գործառոդություն, 5. ստացական հոդերից հետո *h* ձայնավորի հավելում⁸⁰, 6. անձնական դերանունների *բրզի, մրզի, ձրզի* ձևերի առկայություն, 7. օժանդակ բայի ներկայի *իմ, իս, ա, ինկ, իկ, ին* և անցյալի *ենկ, էր, էր, ենկ, էկ, են* ձևերի առկայություն, 8. *էլ* շաղկապի դիմաց *լէ* ձևի կիրառություն: Բերված հատկանիշների մի մասը հիմնականում հատուկ է Ալաշկերտի խոսվածքին⁸¹, ուստի կարելի է փաստել, որ Մարտունու տարա-

⁷⁹ Ժամանակին Հ.Աճառյանը Մշո բարբառի՝ Սևանի ավազանի խոսվածքների խմբավորման մասին գրել է. «Որչափ որ կրցանք հետևցնել Նոր-Բայազիդի շրջանի գիւղերին՝ տարբերությունը միայն իս ձայնին մէջ է, իսկ մնացեալ բոլոր կէտերում մէջ երկու ճիւղերը համաձայն են իրարու: Նոր-Բայազիդի շրջանին մէջ Մշոյ ճիւղին պատկանող և հ ձայնն ունեցող գիւղերն են՝ Երանոս, Աղամխան, Ձորագեղ, Գեօլ, Ն. և Վ. Աղեաման. իսկ իս ունեցող գիւղերն են՝ Ծակքար, Ն.Կարանլըղ, Ատալաղալու, Ալիկըրլիս, Ձուլխաչ, Ն.Գիւզաղարա, Վ.Գիւզաղարա, Վ. և Ն. Քեօլաղոսան, Ն. Ալուչալու, Գետակրուլաղ և Ջաղալու» (Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 118): Մեկ այլ տեղում Հ.Աճառյանը փաստում է, որ Ծովինար, Արծվանիստ, Կարձաղբյուր գյուղերը պատկանում են Մշո ճյուղին, բերում է տվյալներ բնակիչների ծագման մասին և նշում հատկանիշներ *h>իս, լէ, կիզ ամ, կիտամ, ա օժ*. բայ կլն (տե՛ս նշվ.աշխ., էջ 139):

⁸⁰ Այս հատկանիշը Ալաշկերտի խոսվածքում չի դիտարկվել (տե՛ս Բ.Մաղաթյան, նշվ. աշխ., էջ 95-96), սակայն Մշո բարբառում արձանագրվել է (տե՛ս Ա.Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 102):

⁸¹ Տե՛ս Բ.Մաղաթյան, նշվ. աշխ., էջ 38, 29-35, 91, 117, 149:

ճաշրջանի խոսվածքների այս խումբը ներկայացնում է Ալաշկերտի խոսվածքը⁸²:

Երկրորդ խմբում կմիավորվեն Աստղաձորի, Արծվանիստի, Գեղիովիտի, Ջուլաքարի, Մարտունու, Վաղաշենի, Վարդենիկի խոսվածքները, որոնց բնորոշ հատկանիշներից են հետևյալները. 1. հինհայերենյան *h*-ի դիմաց *h*-ի գործառոդություն, 2. ոչ բառասկզբում հինհայերենյան ձայնեղների դիմաց շնչեղ խուլերի առկայություն, իսկ խուլերի դիմաց որոշ դեպքերում ձայնեղների առկայություն, 3. բառասկզբի *h*-ի դիմաց *կ/կ*-ի առկայություն, 4. անձնական դերանունների կրճատ *քե, մե, ձե* ձևերի առկայություն, 5. օժանդակ բայի ներկայի *եմ, ես, ա, ենք, էք, են* և անցյալի *ի, իր, էր, ինք, իք, ին* ձևերի գործածություն, 6. ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում *ն* բայածանցի բացակայություն, 7. *կօ* հաստատական մասնիկի գործածություն, 8. ներգոյականի իմաստն արտահայտող *նե* մասնիկի կիրառություն: Թվարկված հատկանիշները հատուկ չեն Ալաշկերտի խմբին, բայց և Մշո բարբառի որևէ այլ տարածքի համար բնութագրական փունջ չեն կազմում: Միայն *h*-ի դիմաց *h*-ի առկայությունն է, որ ըստ Գ.Ջահուկյանի աղյուսակների՝ Մշո բարբառում հատուկ է Բաղեշի, Խլաթի, Արճեշի և Արծկեի խոսվածքներին⁸³: Այնպես որ, պետք է արձանագրել՝ այս խմբի խոսվածքները համատեղում են Մշո բարբառի տարբեր խոսվածքներին բնորոշ հատկանիշներ, ուրեմն կարող են ուղղակի բնութագրվել իբրև Մշո բարբառի խոսվածքներ⁸⁴:

Երրորդ խումբը կկազմեն Ծակքարի, Ծովասարի և Ծովինարի խոսվածքները, որոնք ունեն ինչպես Ալաշկերտին բնորոշ (օր. ոչ բառասկզբում ձայնեղների և շնչեղ խուլերի դիմաց՝ խուլեր, իսկ խուլերի դիմաց՝ ձայնեղներ և այլն), այնպես էլ Ալաշկերտից տար-

⁸² Ալաշկերտի խոսվածքի՝ բուն Մուշի բարբառից տարբերվող հատկանիշների մասին տե՛ս նաև Բ.Մաղաթյան, նշվ. աշխ., էջ 5-6:

⁸³ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 56-57:

⁸⁴ Կարծում ենք՝ հետագա հետազոտություններով հնարավոր կլինի ավելի ճշգրիտ եզրահանգումներ անել:

բերվող հատկանիշներ (օր.՝ *հ*-ի դիմաց *խ*, իսկ *դ*-ի դիմաց՝ *կ*): Պետք է կարծել, որ այս խոսվածքները ներկայացնում են Մուշի տարբեր շրջաններից, նաև Ալաշկերտից եկածների լեզվական հատկանիշների զուգորդումներ և փոխազդեցություններ՝ վերջին հաշվով լիարժեք ներկայացնելով Մշո բարբառը:

Վարդենիսի տարածաշրջանի Մշո բարբառը ներկայացնող Լճավանի, Լուսակունքի, Ծովակի, Կարճաղբյուրի, Մեծ Մասրիկի, Նորակերտի, Ախպրաձորի, Խաչաղբյուրի, Մաքենիսի խոսվածքները հիմնականում ունեն Մարտունու տարածաշրջանի բոլոր խոսվածքների համար մեր հիշատակած ընդհանուր բարբառային հատկանիշները: Լուսակունքի, Ծովակի, Կարճաղբյուրի, Մաքենիսի և Մեծ Մասրիկի խոսվածքներին հատուկ են Մարտունու տարածաշրջանի Մշո խմբին հատուկ և մյուս խոսվածքներից գատու հետևյալ հատկանիշները. բառամիջի և բառավերջի ձայնեղների դիմաց շնչեղ խուլեր, նույն դիրքերի խուլերի դիմաց երբեմն ձայնեղներ, հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց *խ*-ի առկայություն, բառակզրի *դ*-ի դիմաց *կ*-ի գործածություն, ներգոյականի իմաստի արտահայտություն նաև *նե* մասնիկով, օժանդակ բայի ներկայի *եմ*, *ես*, *ա*, *ենք*, *էք*, *են* և անցյալի *ի*, *իր*, *էր*, *ինք*, *իք*, *ին* ձևերի առկայություն, *ն* բայածանցի բացակայություն, *կօ* հաստատականի առկայություն: Ախպրաձորի և Խաչաղբյուրի խոսվածքներում հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց առկա է *հ*, իսկ օտար բառերի սկզբում գործածվում է *դ*: Մշո խմբի խոսվածքների հետ ընդհանրություններն արտահայտվում են մասնավոր մեկ-երկու այլ հատկանիշներով ևս: Այսպես, Աստղաձորի, Արծվանիստի, Գեղհովիտի խոսվածքների պես անձնական դերանունների միայն *քե* կրճատ ձև ունեն Լուսակունքը, Կարճաղբյուրը, Նորակերտը, Ախպրաձորը: Արծվանիստի և Վաղաշենի խոսվածքների պես *էնել* բայի բոլոր ձևերը *էն* բացարձակ հիմքով են կազմվում Լուսակունքի, Ծովակի, Կարճաղբյուրի, Մաքենիսի խոսվածքներում, Արծվանիստի խոսվածքի պես՝ Լուսակունքի և Խաչաղբյուրի խոսվածքներում նույն կարգի հատկանիշ դրսևորում է նաև *դ ընել* բայը՝ *դ ըն* բացարձակ

հիմքով: Վարդենիսի տարածաշրջանի՝ Մշո բարբառի խոսվածքները երբեմն ունեն նաև տարբերակող հատկանիշներ: Այսպես, Լուսակունքի խոսվածքը աչքի է ընկնում քմայնացած *ա* ձայնավորի առատությամբ. այդ հնչյունը գրեթե կանոնավորապես հանդես է գալիս բառակզրի շնչեղ ձայնեղներից հետո: Այս խոսվածքում լայն տարածում ունի նաև հետնալեզվային քմայնացած հպական բաղաձայնների գործածությունը⁸⁵: Ծովակի խոսվածքում սովորական է *վըր*, *մըչ* կապերի նախադաս կիրառությունը: Մեծ Մասրիկի խոսվածքում հանդիպում է *ուլ* դերանվան *վուլ* տարբերակ, Մաքենիսի խոսվածքում՝ *վան* տարբերակ: Ախպրաձորի խոսվածքը չունի *ո* երկբարբառային հնչյուն: Խաչաղբյուրի խոսվածքում Ու հոլովումը մեծ տարածում չունի եզակի թվում, չի գործառում հոգնակի թվում, այստեղ *ուլ* դերանվան դիմաց առկա է *վան* ձև, *գնալ*, *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գ ընաց*, *մընաց*: Հետաքրքրական է, որ տարածաշրջանի Լճավանի և Նորակերտի խոսվածքներում, Ծակքարի, Ծովասարի և Ծովինարի խոսվածքների պես, զուգորդվում են Ալաշկերտի և բուն Մշո խոսվածքների հատկանիշները: Մասնավորապես, Լճավանի խոսվածքում բառամիջի և բառավերջի դիրքերում ձայնեղ հպականների և հպաշփականների դիմաց, որպես կանոն, առկա են շնչեղ խուլեր, բայց և նույն կարգի ձայնեղ և շնչեղ խուլ բաղաձայնների դիմաց երբեմն հանդիպում են խուլեր, իսկ նախնական խուլերի դիմաց գործառում են ձայնեղներ: Այդպես նաև՝ Նորակերտի խոսվածքում հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց առկա է *հ* (Ալաշկերտ), մինչդեռ բառակզրի *դ*-ի դիմաց առկա է *կ* (Մուշ) և այլն: Կարծում ենք՝ այս դեպքում ևս խոսվածքների խառը պատկերները պայմանավորված են բարբառակիրների ծագումնային յուրահատկություններով, նաև ազդեցություններով:

⁸⁵ Այս իրողությունները թերևս Դիաղինի բարբառի ազդեցության հետևանք են:

ԳԼՈՒԽ 1.2.

ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԲԱՐԲԱՌԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ

Ա. Ընդհանուր տեղեկություններ Բայազետի բարբառի վերաբերյալ

Բայազետի բարբառը պատկանում է հայ բարբառների Ում ճյուղին, ունի քառաստիճան (բ՛, բ, պ, փ) բաղաձայնական համակարգ, ընդգրկված է արևելյան խմբակցության Արարատյան կամ հյուսիսարևելյան բարբառախմբում:

Մինչև 19-րդ դարի սկզբները Բայազետի բարբառը գործառու էր Արևմտյան Հայաստանի Բայազետի գավառում, որը զբաղեցնում էր Էրզրումի նահանգի հարավարևելյան մի հատվածը՝ Վանա լճից հյուսիս-արևելք: Բայազետի բարբառը արևմուտքից սահմանակից էր Դիաղինի, արևելքից՝ Խոյ-Մարաղայի բարբառներին, հարավից՝ Վանի, հյուսիսից՝ Արարատյան բարբառներին, հյուսիս – արևմուտքից՝ Մշո բարբառի Ալաշկերտի խոսվածքին:

Բայազետի գավառը պատմականորեն մոտավորապես համապատասխանում է Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Կոզովիտ գավառին: Մինչև 1829թ. Կոզովիտը բազմամարդ էր, ուներ գրեթե միատարր հայ բնակչություն: Սակայն 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո կազմակերպվում է արևմտահայերի զանգվածային արտագաղթ, և գաղթական կոզովիտցիների հիմնական հատվածը հաստատվում է Սևանա լճի արևելյան, հարավային, մասամբ նաև արևմտյան ափերին: Այնուհետև իրար հաջորդող աղետները, պատերազմները, կոտորածները, տեղահանություններն ու գաղթերը իսպառ հայաթափում են Բայազետը, որն այժմ բնակեցված է թուրքերով ու քրդերով:

Բայազետի բարբառը անխաթար պահպանվել և գործառու է Գեղարքունիքի մարզի Գավառի տարածաշրջանում՝ Գավառ քաղաքում և Հացառատ, Արծվաքար, Սարուխան, Նորատուս, Գանձակ, Կարմիրգյուղ, Ծաղկաշեն, Լանջաղբյուր, Գեղարքունիք, Օովազարդ, Լճափ, Հայրավանք, Բերդկունք բնակավայրերում:

Բարբառիս գիտական առաջին մեկնաբանությունը տրվում է Հ.Աճառյանի «Հայ բարբառագիտություն» աշխատության մեջ, որտեղ այն «Պայազիտի ենթաբարբառ» անվանումով համարվում է Երևանի բարբառի երեք ենթաբարբառներից մեկը⁸⁶: Բայազետի բարբառային միավորի վերաբերյալ (արդեն *Նոր Բայազետի ենթաբարբառ* անվանումով) Ա.Նարիբյանը գրում է. «Արարատյան բարբառը, խառնվելով Մշո բարբառի արևելյան և հյուսիս-արևելյան (Արճեշ) հատվածին, տվել է Նոր-Բայազետի ենթաբարբառը, որին պատկանում են նաև Ախտայի շրջանի մի շարք գյուղերի խոսվածքները»⁸⁷: Նախորդների համեմատությամբ Բայազետի բարբառի վերաբերյալ ընդարձակ տեղեկություններ է տալիս և առաջին անգամ բարբառիս հատկանիշները քիչ թե շատ հանգամանորեն ներկայացնում Ռ.Բաղրամյանը «Հայերեն բարբառներ. Սևանա լճի ավազանի խոսվածքները» աշխատությունում⁸⁸՝ ներկայացնելով նաև Բայազետի բարբառի մի շարք խոսվածքներով նմուշներ գիտական տառադարձությամբ: Բայազետի բարբառային միավորը առաջին անգամ առանձին բարբառ (*Բայազետի բարբառ* անվանումով) դիտարկվեց Գ.Ջահուկյանի կողմից՝ հայ բարբառների բազմահատկանիշ դասակարգման արդյունքում: Ըստ այդմ՝ բարբառների արևելյան խմբակցության Արարատյան կամ հյուսիսարևելյան բարբառախումբը կազմում են Երևանի կամ Արարատյան, Ջուղայի, Բայազետի, Աստրախանի և Արդվին-Թբիլիսիի բարբառները⁸⁹: Առաջին անգամ այլ բարբառների շարքում բարբառս ներկայացվում է հնչյունաբանական և ձևաբանական

⁸⁶ Տե՛ս Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 33:

⁸⁷ Ա.Նարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 219 – 220:

⁸⁸ Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., 225 էջ:

⁸⁹ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 135:

հատկանիշների ամբողջությամբ, որոշվում է բարբառի դիրքը հայ բարբառների շարքում, և Բայազետի բարբառը հստակորեն սահմանագատվում է Արարատյան բարբառից: Գ.Ջահուկյանի կազմած աղյուսակները վկայում են⁹⁰, որ Արարատյան բարբառի տարբեր խոսվածքներից Բայազետի բարբառը տարբերվում է երկուսուկես տասնյակից մինչև երեք տասնյակ հատկանիշներով: Բայազետի բարբառի շնչեղ ձայնեղ բաղաձայնների փորձառական ուսումնասիրությամբ ու դիտարկումներով զբաղվել են Ա.Խաչատրյանը⁹¹, Ա.Հանեյանը⁹², բարբառի հնչյունական իրողություններին ըստ անհրաժեշտության անդրադարձել է Հ.Մուրադյանը⁹³: Բայազետի բարբառի ամբողջական ուսումնասիրություն է Վ.Կատվայանի «Բայազետի բարբառը և նրա առնչությունները շրջակա բարբառների հետ» աշխատությունը⁹⁴, որում բարբառի համակարգը համակողմանիորեն քննվում է ինչպես շրջակա բարբառների հետ հարաբերությունների, այնպես էլ պատմական զարգացման մեջ:

Բայազետի բարբառով մեզ հայտնի գրավոր առաջին նյութերը վերաբերում են 19-րդ դարավերջին: Տիգրան Նավասարդյանցի՝ 1889թ. հրատարակված «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» 5-րդ գրքում «Հին Բայազետու բարբառով» գրանցված է «Ուստայ

⁹⁰ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 51 – 119:

⁹¹ Տե՛ս Ա.Խաչատրյան, Ժամանակակից հայերենի հնչյութաբանություն, Ե., 1988, էջ 146. А.А.Хачатрян, Природа звонких придыхательных в некоторых армянских диалектах, Лингвистическая география, диалектология и история языка, Ер., 1976, էջ 432-440. А.А.Хачатрян, Природа звонких придыхательных в армянских диалектах, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողով - 1982, Եր., 1984, էջ 327-336:

⁹² Ա.Հանեյան, Չայնեղ շնչեղները հայերենի բարբառներում, Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պր. 3, Ե., 2010, էջ 166-231:

⁹³ Տե՛ս Հ.Մուրադյան, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 1, հնչյունաբանություն, Ե., 1982:

⁹⁴ Վ.Կատվայան, Բայազետի բարբառը և նրա առնչությունները շրջակա բարբառների հետ, Ե., 2016:

նաջարի ասուածը» վերնագրով հեքիաթը⁹⁵: Բայազետի բարբառին առնչվող մի շարք նյութեր կան «Ազգագրական հանդեսի» էջերում: Հանդեսի 13-րդ գրքում (1906թ.) Ե.Լալայանը հրապարակել է հայկական էպոսի իր գրած մի տարբերակ՝ «Մասմայ Ծոեր (Նոր-Բայազետի բարբառով)»⁹⁶, իսկ 14-րդ գրքում՝ «Ռուստամ Չալ (Նոր-Բայազետի բարբառով)» պատումը⁹⁷: «Ազգագրական հանդեսի» 19-րդ գրքում (1910թ.) Ե.Լալայանը «Նոր Բայազետի գաւառի բանահիւսութիւնից» խորագրով հրապարակել է երեք հեքիաթ⁹⁸, սակայն դրանցից միայն մեկը՝ «Լալազար» հեքիաթն է ներկայացնում Բայազետի բարբառը⁹⁹: Բարբառի ուսումնասիրության համար կարևոր աղբյուր է «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն» շարքի 11-րդ հատորը¹⁰⁰, որում զետեղված են Նոր Բայազետի շրջանից հավաքված ազգագրական և բանահյուսական նյութեր: Այս գրքում ընդգրկված է Բայազետի բարբառով երբևէ գրի առնված ամենածավալուն և բազմաբնույթ նյութը (հեքիաթներ, զրույցներ, առակներ, անեկդոտներ, երգեր, առածներ, ասացվածքներ, դարձվածքներ, անեծքներ), որն ուշագրավ է և ժամանակի առումով. Արտահայտում է 20-րդ դարի առաջին կեսի պատկերը¹⁰¹: Վ.Կատվայանի «Քնվմնոա խաննաք-չաննաք (Զվարճապատումներ Բայազետի բարբառով)»¹⁰² գրքում բարբառակրի կողմից գիտական ճշգրիտ տառադարձությամբ ներկայացվում է բարբառիս արդի վիճակն արտացոլող ծավալուն նյութ: Բայազետի բարբառի բառապաշարի վերաբերյալ զգալի նյութ է պարունակում Հ.Աճառյանի «Հայերեն գաւառական բառարանը» (Թիֆլիս, 1913):

⁹⁵ Տե՛ս Տ.Նավասարդեանց, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, 5-րդ գիրք, Տիֆլիս, 1889, էջ 79-80:

⁹⁶ Տե՛ս «Ազգագրական հանդես», XIII գիրք, 1906, 1, էջ 37-82:

⁹⁷ Տե՛ս «Ազգագրական հանդես», XIV գիրք, 1906, 2, էջ 69-85:

⁹⁸ Տե՛ս «Ազգագրական հանդես», XIX գիրք, 1910, 1, էջ 115-150:

⁹⁹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 150:

¹⁰⁰ Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, 11, Ե., 1980, էջ 166:

¹⁰¹ Նշվ. աշխ., էջ 7:

¹⁰² Վ.Կատվայան, «Քնվմնոա խաննաք-չաննաք», Ե., 2009:

ցումը և այլն: Մասնավոր բնույթ են կրում ձայնավորական (անկում, տեղաշարժ ըստ արտաբերության բացվածքի՝ նեղացում և լայնացում, շրթնայնացում և ապաշրթնայնացում) և բաղաձայնական (անկում, հավելում, շնչեղացում, ապաշնչեղացում և այլն) զանազան փոփոխություններ¹⁰⁶:

Հնչաշղթայի ձևավորման գործող օրինաչափությունները առաջ են բերել և պատճառ են դառնում բաղաձայնների փոխադեցական բնույթի հնչյունափոխությունների, ինչպիսիք են ձայնեղացումն ու խլացումը, շնչեղացումն ու ապաշնչեղացումը, հպաշփականի շփականացումը և շփականի հպաշփականացումը, դրափոխությունը, արտաբերության տեղի փոփոխությունը և այլն¹⁰⁷:

Շեշտով պայմանավորված հնչյունափոխական իրողությունները բառաթեքման, բառաբարդման ու ածանցման ժամանակ բազմազան դրսևորումներ ունեն, և այս դեպքում որոշակի նշանակություն ունի բառերի միավանկ կամ բազմավանկ լինելու հանգամանքը: Ընդհանուր առմամբ՝ շեշտագրկման հետևանքով կառուցվող պայմանավորված հնչյունափոխվում են *ի* և *ու* ձայնավորները, իսկ բազմավանկ բառերի դեպքում շեշտագրկման հետևանքով կարող են հնչյունափոխվել բոլոր ձայնավորներն էլ (բացի *ը*-ն)¹⁰⁸:

Բայազետի բարբառում ընդհանրական բնույթ ունեն *եր*, *ներ* հոգնակերտները, որոնք որպես կանոն միմյանց փոխարինել չեն կարող, սակայն կարող են փոխարինել այլ հոգնակերտների: Գործածական են նաև *ք*, *րանք*, *տանք*/*տիք*, *անք*, *ոնք*, *ենք*, *վանք*, *իք*, *անիք*, *երք*, *ստանք* հոգնակերտները¹⁰⁹:

¹⁰⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 138-167:

¹⁰⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 167-178:

¹⁰⁸ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 178-183:

¹⁰⁹ Մրանց գործածությունը պայմանավորված է բառերի ձևային (*ք*), իմաստային (*րանք*, *տանք*/*տիք*, *անք*, *ոնք*, *ենք*), նախնական ձևաբանական (*վանք*) հատկանիշներով, իսկ սակավ հանդիպող *անք* (*ձիյանք*), *իք* (*մանթիք*), *անիք* (*կրնանիք*), *երք* (*տրդերք*), *ստանք* (*գ՛ւտրստանք*) թեքություններից առաջին երեքը գործածվում

Բարբառը ներգոյական հոլով չունի, սեռականը և տրականը տարբերվում են որոշիչ հոդի գործածությամբ, հայցական հոլովը իրի առման դեպքում նման է ուղղականին, իսկ անձի առման դեպքում՝ տրականին, սովորական են բացառականի *ց*-ով ձևերը, բայց գործածվում են նաև *է*-ով ձևեր: Հատուկ տեղանունների բացառականը ունենում է *ա* վերջավորություն:

Բարբառում գոյականների մեծ մասը ենթարկվում է Ի հոլովման, իսկ Ու հոլովումը իր ընդգրկմամբ երկրորդն է և ունի ձևային (*ի* հնչյունով ավարտվող բառեր) և ձևաիմաստային (անորոշ դերբայ) հիմքեր: Վա հոլովման բառերի՝ բացառականի *է* վերջավորությամբ ձևերը Բայազետի բարբառում ավելի սովորական են (*հ՛ առավորնէ, կէսօրնէ*): Ան հոլովման ենթարկվող բառերի թիվը խիստ սահմանափակ է Բայազետի բարբառում, Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը, իսկ Յ հոլովումն ունի ձևաիմաստային հիմք: Ա արտաքին հոլովման ենթարկվում են հատուկ տեղանունները, սեռական-տրականում *ա* հոլովիչ են ունենում մի քանի բառեր ևս¹¹⁰:

Բայազետի բարբառը բնութագրվում է *ը* և *ն* որոշիչ հոդերի գործածությամբ (ուղղական, տրական և հայցական հոլովներում): Անորոշ հոդը ունի նախադաս կիրառություն: Երբեմն հանդիպող կրկնակի հոդառությունը ընդհանուր առմամբ բնութագրական չէ բարբառի համար և մարող հատկանիշ է: Ստացականությունը դրսևորվում է *ս*, *տ* հոդերով, որոնք կարող են դրվել բոլոր հոլովների վրա: Հոգնակի ստացականություն արտահայտելու համար թե՛ միավանկ, թե՛ բազմավանկ բառերը ստացական հոդից առաջ ստանում են *ներ* հոգնակերտը (*քրթըներըս, գ՛րլխըներըս*): Բարբառում գործածվող դիմորոշ հոդերն են *ս* և *տ*, որոնք կարող են դրվել անձնանիշ գոյականների կամ իբրև այդպիսիք գործածվող

են ավանդույթով, վերջին երկուսը՝ հարևան բարբառների ազդեցությամբ (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 268-284):

¹¹⁰ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 292-316:

այլ բառերի բոլոր հոլովական ձևերի վրա: Մակավ են *u* հոդի՝ ցուցական իմաստով կիրառության դեպքերը:

Բարբառում որակական ածականի համեմատության աստիճանները դրսևորվում են շարահյուսական միջոցներով (*էնի քեզնից բոյով ա*), վերլուծական (*հ'ավէլի լավ*), նկարագրական (*ճրնդրիկ սեւ*) եղանակներով, ածանցմամբ (*հ'ըմընայլով*), բառաբարդմամբ (*ցուտտ-կըլամաթ*), նաև հնչերանգով (*ջո՛ն չ կընհիկ* – շատ ծեր կին): Թվականները դրսևորման էական յուրահատկություններ հանդես չեն բերում:

Անձնական դերանունների առաջին և երկրորդ դեմքերի տրական հոլովի ձևերը Բայազետի բարբառում ունեն *ի* կամ *իկ* հավելված (ընձի/կ/, քեզի/կ/ և այլն), նաև առանց *զ*-ի ձևեր (*քե, մե, ձ է*): Ցուցական դերանուններն ունեն պարզ և հավելվածավոր կազմության ձևեր (*էս, էսի, էսա, էսիկ, էսակ*): Ցուցական դերանվան *ի* հավելվածով ձևերը ենթարկվում են Ու անվանական հոլովման, ընդ որում՝ եզակի սեռականից սկսած՝ կարևոր է *տ* – *ի* հավելումը: Ստացական դերանունները Բայազետի բարբառում ևս անձնական դերանունների սեռական հոլովաձևերն են, որ հոդի միջոցով ձևավորվում են իբրև սկզբնաձևեր, ձեռք բերում ինքնուրույն իմաստ ու գործածություն և հոլովվում՝ եզակի թվում Ու հոլովմամբ, հոգնակի թվում՝ Ց հոլովմամբ (*իմ-իմու, իմոնք-իմոնց*): Իբրև անձերին վերաբերող հարցահարաբերական դերանուն գործածվում են *վորը* և *վոն* ձևերը՝ *վիր, վիրը, վիրնից, վիրնով* և *վի, վին, վինից, վինով* համապատասխան հոլովաձևերով:

Բայազետի բարբառում և՛ Ե, և՛ Ա խոնարհումների բայերում հինհայերենյան *ան* ածանցի դիմաց գործածվում է *ն* ածանց (*հ'իշնել, գ'ըթնել, խասկընալ, գ'օղնալ*), և այդ բայերի կազմությունը շարունակում է տարբերակվել միայն լծորդությամբ, ու ըստ այդմ էլ խոնարհման համակարգում բայերը հանդես են բերում յուրահատկություններ: Բարբառում բացակայում է չ բայաձանցը, կենսունակ է Ա խոնարհման բայեր ձևավորող *ն*-ն: Կրավորական վ՛ ածանցը Բայազետի բարբառում ներգործական սեռի բայերը

վերածում է առավելաբար չեզոք սեռի, ընդ որում՝ շատ բայեր այդ ածանցը կա՛մ ընդհանրապես չեն ընդունում, կա՛մ հազվադեպ են ընդունում: Բայազետի բարբառն ունի պատճառական *ցըն* ածանց (*խասցընել, կերցընել*): Պահպանվել են հինհայերենյան շրջանից եկող ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումները (անցյալ կատարյալ ժամանակաձևում՝ *ջ'ըրի, քընա*, ըղձական (նաև ենթադրական, հարկադրական) ապառնու եզակի երրորդ դեմքում՝ *ջ'ըրա, քընի* և այլն, եզակի հրամայականում՝ *ջ'ըրա՛, քընի՛*):

Բարբառում բայն ունի 7 դերբայ՝ անորոշ, հարակատար, ենթակայական, անկատար, վաղակատար, ժխտական և ձևի: Անորոշ դերբայն ունի *ել, ալ* վերջավորություններ և եզակի թվում ենթարկվում է Ու հոլովման: Հարակատար դերբայն ունի *ուկ* վերջավորություն, վաղակատարը՝ *էր//եր* վերջավորություն: Անկատար դերբայը Բայազետի բարբառում ունի *ում* վերջավորություն, որը *զ ալ, լնլ, տալ* բայերի դեպքում ավելանում է անորոշի վրա՝ *զ'ալում, լնլում, տնլում*: Ժխտական դերբայն ունի *ի* և *ա* վերջավորություններ (*չես գ'ըրի, չես խօսա*), սակայն ժխտական խոնարհման ենթադրական ապառնու՝ Ե խոնարհման բայերի եզակի երրորդ դեմքի ձևը կազմվում է ոչ թե ժխտական դերբայով, այլ հաստատականից՝ *կըթըխա – չըթըխա, կըճէվըցընա – չըճէվըցընա*: Ձևի կամ ընթացակցական դերբայը Բայազետի բարբառում ձևավորվում է *էն* կամ *ուն* մասնիկներով, որոնք ավելանում են անորոշ դերբայի վրա (*թըռվըռալէն, թնլէլուն*): Եղանակաժամանակային ձևերը Բայազետի բարբառում կազմավորվում են հիմնականում գրական արևելահայերենին բնորոշ եղանակներով:

Բարբառը ապակատար դերբայ չունի, և սահմանականի ապառնու իմաստն արտահայտվում է ենթադրական ու հարկադրական եղանակների ձևերով (*կէթամ, պըտի էթամ*): Սահմանական եղանակի վաղակատար ներկայի հոգնակի երրորդ դեմքի ձևում (*քընած//քընած ա* «քնել են») ակնհայտորեն դրսևորվում է Ալաշկերտի խոսվածքի ազդեցությունը: Ե խոնարհման պարզ, բազմապատկական ածանց ունեցող բայերը անցյալ կատարյալը

կարող են կազմել ն' ներկայի, ն' անցյալի հիմքերից (*տըվի//տըվե-ցի, ծըռի//ծըռեցի*): Պատմական ներկայի իմաստը բարբառումնա շատ հաճախ արտահայտվում է ենթադրական ապառնու ձևերով (*Մէ օր էլ կէթա, կըտէնա՝ սնդ կէրած*. «Մի օր էլ գնում տեսնում է՝ ամբողջը կերել են»): Հարկադրականի ձևերը կազմվում են *պըտի* եղանակիչով:

Բ. Բայազետի բարբառի դրսևորումները Գեղարքունիքի մարզում

Բայազետի բարբառը Գեղարքունիքի մարզի Գավառի տարածաշրջանում հանդես է բերում խոսվածքային յուրահատկություններ, տարբերակային դրսևորումներ, որոնք պայմանավորված են ոչ միայն լեզվի բուն էությամբ, այլ նաև բարբառախոս հանրությունների ծագումնաբանական յուրահատկություններով:

ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Գավառի տարածաշրջանի բնակիչների նախնիները գաղթել են ոչ միայն Բայազետ քաղաքից և հարակից բնակավայրերից, այլ նաև Վանից, Խոյից, Մուշից և այլ վայրերից: Վերջիններիս սերունդները այլ բարբառով խոսողների հոծ և կայուն միջավայրում ժամանակի ընթացքում բնականաբար կորցրել են իրենց մայրենի խոսվածքները, սակայն Բայազետի բարբառի տարբեր խոսվածքներում դեռևս առկա են դրանց հետքերը: Մյուս կողմից Բայազետի բարբառային խոսքը, հայտնվելով մեկ այլ, օրինակ Դիաղինի բարբառի միջավայրում, ժամանակի ընթացքում ազդվել է այդ բարբառից: Մեր դիտարկումներով Վարդենիսի տարածաշրջանի Ակունք գյուղի խոսվածքը, որի բնակիչների նախնիները գաղթել են Բայազետից, զգալիորեն հեռացել է մայր բարբառից: Այստեղ, օրինակ, բացակայում է Բայազետի բարբառի ձայնավորական համակարգի ամենաբնորոշ հատկանիշը շրթնայնացած *ա*-ն, և ընդհակառակը՝ լիարժեքորեն արտահայտվում է Դիաղինի բարբառին խիստ բնորոշ մի հատկանիշ՝ ձայնավորների և բաղաձայնների ընդգծված քմայնացումը:

Գավառ քաղաքի, Հացառատ և Արծվաքար թաղամասերի, Սարուխան, Նորատուս, Գանձակ, Կարմիրգյուղ, Ծաղկաշեն, Լանջաղբյուր, Գեղարքունիք, Հայրավանք, Բերդկունք համայնքների խոսվածքներում Բայազետի բարբառը ներկայանում է անխառն վիճակով, իր բնականոն գործառության ու զարգացման ընթացքում, բայց և որոշակի զուգաձևություններով, հատկանիշների տարբերակային դրսևորումներով:

կարող են կազմել և՛ ներկայի, և՛ անցյալի հիմքերից (*տրվի/տրվեցի, ծրոի/ծրոեցի*): Պատմական ներկայի իմաստը բարբառումս շատ հաճախ արտահայտվում է ենթադրական ապառնու ձևերով (*Մէ օր էլ կէթա, կրտէնա՝ սնդ կէրած*. «Մի օր էլ գնում տեսնում է՝ ամբողջը կերել են»): Հարկադրականի ձևերը կազմվում են *պըտի* եղանակիչով:

Բ. Բայազետի բարբառի դրսևորումները Գեղարքունիքի մարզում

Բայազետի բարբառը Գեղարքունիքի մարզի Գավառի տարածաշրջանում հանդես է բերում խոսվածքային յուրահատկություններ, տարբերակային դրսևորումներ, որոնք պայմանավորված են ոչ միայն լեզվի բուն էությամբ, այլ նաև բարբառախոս հանրությունների ծագումնաբանական յուրահատկություններով:

ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Գավառի տարածաշրջանի բնակիչների նախնիները գաղթել են ոչ միայն Բայազետ քաղաքից և հարակից բնակավայրերից, այլ նաև Վանից, Խոյից, Մուշից և այլ վայրերից: Վերջիններիս սերունդները այլ բարբառով խոսողների հոծ և կայուն միջավայրում ժամանակի ընթացքում բնականաբար կորցրել են իրենց մայրենի խոսվածքները, սակայն Բայազետի բարբառի տարբեր խոսվածքներում դեռևս առկա են դրանց հետքերը: Մյուս կողմից Բայազետի բարբառային խոսքը, հայտնվելով մեկ այլ, օրինակ Դիադինի բարբառի միջավայրում, ժամանակի ընթացքում ազդվել է այդ բարբառից: Մեր դիտարկումներով Վարդենիսի տարածաշրջանի Ակունք գյուղի խոսվածքը, որի բնակիչների նախնիները գաղթել են Բայազետից, զգալիորեն հեռացել է մայր բարբառից: Այստեղ, օրինակ, բացակայում է Բայազետի բարբառի ձայնավորական համակարգի ամենաբնորոշ հատկանիշը՝ շրթնայնացած *ա*-ն, և ընդհակառակը՝ լիարժեքորեն արտահայտվում է Դիադինի բարբառին խիստ բնորոշ մի հատկանիշ՝ ձայնավորների և բաղաձայնների ընդգծված քմայնացումը:

Գավառ քաղաքի, Հացառատ և Արծվաքար թաղամասերի, Մարուխան, Նորատուս, Գանձակ, Կարմիրգյուղ, Ծաղկաշեն, Լանջաղբյուր, Գեղարքունիք, Հայրավանք, Բերդկունք համայնքների խոսվածքներում Բայազետի բարբառը ներկայանում է անխառն վիճակով, իր բնականոն գործառության ու զարգացման ընթացքում, բայց և որոշակի զուգաձևություններով, հատկանիշների տարբերակային դրսևորումներով:

Խոսվածքային յուրահատկություններ դրսևորվում են ինչպես հնչյունական ու ձևաբանական համակարգերում, այնպես էլ բառապաշարում:

Հնչյունական համակարգում զանազանություններ կան և՛ իրողության արտահայտման աստիճանի, ընդգրկման առումներով, և՛ հնչյունափոխական երևույթների դրսևորման, բառերի հնչյունական ձևավորման տեսանկյուններից: Կան նաև միայն այս կամ այն խոսվածքում նկատվող երևույթներ: Այսպես, *ա*-ի շրթնայնացման աստիճանները տարբեր են Գավառ քաղաքում և Սարուխանում (վերջինում շրթնայնացումն ավելի ընդգծված է)¹¹¹, քմայնացած *ա*-ն ավելի տարածված է Գանձակում և Նորատուսում, քան այլ վայրերում: Գավառում, Ծաղկաշենում, Հացառատում, Նորատուսում *գալ* բայի հրամայականն է *հ'արի*, իսկ Սարուխանում, Լանջաղբյուրում, Գեղարքունիքում՝ *արի*: Հնչյունափոխական իրողությունները դրսևորման յուրահատկություններ ունեն խոսվածքների մեծ մասում: Այսպես, հետնալեզվային բաղաձայնների քմայնացում նկատվում է միայն Գանձակում և Նորատուսում: Միայն Նորատուսում և Հայրավանքում է, ե, ի և *ւ* ձայնավորներից առաջ *գ, կ, թ* հետնալեզվայինների դիմաց առկա են *ջ, ճ, չ* հպաշփականներ, միայն Գավառում և Կարմիրգյուղում փոխառյալ բառերում *ու*-ի դիմաց կա *ի՝ քիֆտււ, մինււթ, շիշււ*: Հնչյունական ձևավորման տարբերությունների այլ օրինակներ. *գ ըլօխկօնձի* (Սարուխան), *գրլըխկօնձի* (Ծաղկաշեն), *գրլխակօնձի* (Հացառատ), *գրլխըկօնձի* (Գանձակ). *օղոռթ* (Սարուխան), *օղառթ* (Գավառ, Ծաղկաշեն), *կօլթուղ* (Սարուխան) - *կօլթօղ* (Հայրա-

¹¹¹ Բայագետի բարբառում շրթնայնացած *ւ* ձայնավորի դրսևորումների մասին տե՛ս նաև՝ Վ. Կատվայան, «Ա» ձայնավորի դրսևորումները Բայագետի բարբառում և «Աճառյանի օրենքը», Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն, 2012, 2, էջ 48 – 64:

վանք). *խօնթխընթալ* (Սարուխան) - *խօտխըտալ* (Հայրավանք), Նորատուս և Հայրավանք՝ *բա* - մյուսները՝ *բււ*. *վէղրօ* կամ *վէրօ* (Սարուխան) - *վէղըր* (Արծվաքար) և այլն:

Չգալի են տարբերությունները ձևաբանական համակարգում: Այդպիսիք վերաբերում են և՛ անվանական (հոգնակերտ մասնիկներ, սեռականի ձևավորում, դերանվան կարճ ու երկար ձևեր), և՛ բայական (բայի կազմություն, խոնարհիչներ) համակարգերին: Այս դեպքում գերակշռում են երևույթի առանձնակի դրսևորումները: Օրինակ, Գավառում *ւնֆտօ* բառի հոգնակին է *ւնֆտօք*, մյուս համայնքներում՝ *ւնֆտօներ*. *տիք* հոգնակերտը հատուկ է միայն Նորատուսին. բոլոր խոսվածքներում *քեզ* ձևի դիմաց կա նաև *քե*, Սարուխանում, Լանջաղբյուրում և Ծաղկաշենում՝ նաև *մեզ, ձեզ* ձևերի դիմաց՝ *մե, ձ է*. Գավառում և Հացառատում *ով*-ի դիմաց ունենք *վոն*, իսկ մյուսներում՝ *վորը*. *կօ* հաստատական մասնիկ գիտեն միայն Սարուխանը, Լանջաղբյուրը և Գեղարքունիքը. ներկայի հիմքում *ն* ածանցի անկումը հատուկ է հիմնականում Լանջաղբյուրին (*հըլեմ, գըթեմ, խաքեմ, հիչեմ*), մասամբ՝ Սարուխանին (*հընգեմ, մըտեմ*). մյուս խոսվածքների *հիշկալ, կըռվել* բայերի դիմաց Գավառում գործառում են *հիշկել, կըռվալ* ձևերը: Չայնավորով ավարտվող բառերի սեռական հոլովը *յ*-ով են կազմում խոսվածքների մեծ մասը (Սարուխան, Գեղարքունիք, Լանջաղբյուր, Հացառատ, Նորատուս՝ *Կւնրօյ, Աննայ, կօֆէյ*), մինչդեռ Գավառում հանդես է գալիս *ի* հոլովիչը՝ *Կւնրօյի, Աննայի, կօֆէյի*: Յուրահատուկ կազմություն է հանդիպում Նորատուսում և Հայրավանքում հոգնակի ստացականության իմաստով՝ *վոտը մե, ձ էքը մե* (մեր ոտքերը, մեր ձեռքերը): Նորատուսում երբեմն որոշիչ հոդը բառիմաստի տարբերակման դեր է ստացել՝ *դոր ես էթում* (ուր ես գնում) - *դորն ես էթում* (ինչպես ես գնում):

Առավել ցայտուն են բառապաշարային տարբերությունները: Կան բառեր, որոնք հատուկ են առանձին խոսվածքների, ինչպես,

օրինակ. Մարուխան՝ *կնվառ, օգնողօգիկ* (մողես), Գավառ՝ *երկունմնտ* (եղան), *կրվաս* (կաղամբով և գազարով թթու). Նորատուս՝ *խընօցի, գովըկ* (մեծ ձագար), *մղմասօրիկ* (ատամահատիկ), *կըլըմբօտիկ* (գլուխկոնծի). Ծաղկաշեն՝ *կեսավուր* (կեսօր). Գանձակ՝ *կունարկ* (բասմա). Հացառատ՝ *պրտավոր* (զատիկ). Հայրավանք՝ *անան* (տատիկ). Արծվաքար՝ *մղընջուկ* (եղինջ), կան բառեր էլ, որ հանդես են գալիս երկու և ավելի խոսվածքներում, ինչպես, օրինակ, Գավառ, Արծվաքար՝ *տմքոց-դ ողոց* (տենդ), *կըտուր*. Հացառատ, Ծաղկաշեն՝ *ըոցկնայ* (խուրձ). Մարուխան, Ծաղկաշեն՝ *տաննիս* (տանիք). Գավառ, Հացառատ՝ *մխայ*. Մարուխան, Հացառատ, Նորատուս՝ *յեղըռձիկ* (եղինջ): Կան նաև բառիմաստի տարբերություններ: Օրինակ՝ Գավառ քաղաքում *մուղթուղա* բառը նշանակում է *ճաշի խյուս*, մյուսներում՝ *խորիզ*. Նորատուսում և Հայրավանքում *հողա* բառը նշանակում է *գուլ*, այլ խոսվածքներում՝ *գոմում առանձնացված տեղ՝ նստելու համար*. խոսվածքների մեծ մասում *հախսպուր*-ը բնական աղբյուրն է, իսկ Հացառատում, Ծաղկաշենում՝ նաև *ծորակը*: Կան նաև բառակազմական յուրահատկություններ: Օրինակ՝ խոսվածքների մեծ մասում բաղիյուսական բարդությունները կազմվում են *ու շաղկապով՝ տուն ու տեղ, դուռ ու դուս, խաց ու պանիր*, մինչդեռ Գավառում շաղկապի փոխարեն հնչում է *ը* (*տունըտեղ, դուռըդուս, խացըպանիր*):

Խոսվածքները բարբառի ներսում որոշակի ընդհանրություններով կազմում են խմբեր. ա) Գավառ, Հացառատ, Կարմիրգյուղ և Արծվաքար, բ) Մարուխան, Լանջաղբյուր և Գեղարքունիք, գ) Նորատուս և Հայրավանք, դ) Գանձակ և Ծաղկաշեն: Այս խմբավորումը պայմանավորված է համայնքների բնակիչների ծագման յուրահատկություններով: Այսպես, առաջին խմբի խոսվածքները կրողների նախնիները եկել են Բայազետ քաղաքից և հարակից գյուղերից, երկրորդ խմբինը՝ հիմնականում Բայազետի գավառի Ջանգիգոր և Մուրբ Օհան գյուղերից, երրորդ խմբինը՝ Արծափի Քորուն և Մոսուն գյուղերից, չորրորդ խմբինը՝ Խոյից,

Մալմաստից և Բայազետից¹¹²: Ուշագրավ է, որ երրորդ և չորրորդ խմբերի խոսվածքներում իրենց զգացնել են տալիս ենթաշերտային իրողություններ (հատկապես հնչյունական համակարգում և բառապաշարում, երբեմն նաև քերականական համակարգում): Նշենք նաև, որ երբեմն այս կամ այն խոսվածքում նկատելի է բարբառային այլ միավորի ազդեցություն: Այսպես, Մարուխանի խոսվածքում հանդիպում են կապերի նախադաս գործածությամբ քարացած ձևեր (Բայազետի բարբառին հատուկ է համապատասխան կապերի հետադաս գործածությունը), ինչպես՝ *վըր վըզի, դուռ վըր դըռան, խըտ գ'ալը* (գալուն պես), որոնք ակնհայտորեն Մշո բարբառի ազդեցության հետևանք են:

Նկատելի է, որ խոսվածքները սովորաբար տարբերվում են բարբառային ընդհանուր հատկանիշների դրսևորման յուրահատկություններով և բառապաշարային իրողություններով: Բարբառի շրջանակում խոսվածքները տարբերակվում են նաև մեկ տասնյակի չհասնող բարբառային հատկանիշներով, ընդ որում՝ որևէ խոսվածքի հատուկ են նման հատկանիշներից առավելագույնը չորսը կամ հինգը:

¹¹² Տե՛ս նաև Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 7-9:

ԳՆՈՒՆ 1.3.

ԴԻԱԴԻՆԻ ԲԱՐԲԱՐԱՆԸ ԵՎ ԳԱՆՁԱԿԻ ՄԻՋԲԱՐԲԱՆԸ
ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ

Ա. Դիադինի բարբառը

Դիադինի բարբառի բնօրրանը՝ Դիադինի գավառակը, Բայազետի գավառի կազմում էր: Դիադին քաղաքը գտնվում էր Արածանիի վերին հոսանքի աջ ափին, Բայազետից մոտ 38 կմ դեպի արևմուտք՝ Օադկանց լեռների արևելյան փեշերին: 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Դիադինի բնակչությունը գաղթում է Արևելյան Հայաստան և հիմնականում բնակչություն հաստատում Սևանի ափին՝ Բասարգեչար գյուղում (այժմ՝ Վարդենիս քաղաք)¹¹³:

Հ.Աճառյանը Դիադինը համարում է Վանի ենթաբարբառ՝ բերելով մի շարք ընդհանրություններ, ինչպես՝ *գ.կ.ք*-ի քմայնացում, *հ*-ի դիմաց *խ*-ի առկայություն, *ե,ո* - ի երկբարբառային արտասանություն, *ա*-ի դիմաց *է* - ի դրսևորում, բացառականի *ից* - ով ձև և այլն: Նշում է նաև Դիադինի մի շարք յուրահատկություններ, ինչպես՝ Վանի *խ*-ի դիմաց *ու* ձայնավորի գործածություն, ձայնեղ բաղաձայնների առկայություն, էական բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա*¹¹⁴: Աճառյանը նկատում է նաև, որ Վանի երեք (Դիադին, Մոկք և Ոզմի) ենթաբարբառներից Դիադինը ավելի մոտ է գրական լեզվին¹¹⁵: Բարբառային այս միավորը առանձին բարբառ է համարել Ա.Ղարիբյանը, որի կարծիքով Աճառյանի նշած փաստերից իսկ երևում է, որ «այդ խոսվածքն իսկական բարբառ է և ոչ ենթա-

¹¹³Տե՛ս Թ.Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Ե., 1987, էջ 107-108, ինչպես նաև՝ Հ.Աճառեան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 140, 145-146:

¹¹⁴Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 146:

¹¹⁵Տե՛ս Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, էջ 340:

բարբառ»¹¹⁶: Լեզվաբանը բերում է այս խոսվածքը Վանի բարբառից գատող 11 հատկանիշ (եռաստիճան բաղաձայնական համակարգ, օժանդակ բայի 3-րդ դեմքի *ա* ձև, *ուկ*-ով հարակատար դերբայ, Ու հոլովում հոգնակիում, բացառականի և՛ *էն*, և՛ *ից* վերջավորություններ, տարբերություններ դերանունների հոլովման մեջ և այլն), ինչպես նաև 4 ընդհանրություններ (*հ*-ի դիմաց *խ* հնչյուն, *գ.կ.ք*-ի քմայնացում, *ո,ե*-ի երկբարբառային արտասանություն, օժանդակ բայի անցյալի ձևերի *է*-ի սղում) և եզրակացնում է, որ ենթաբարբառ համարված այս խոսվածքը սկզբունքային հատկությունների մի ամբողջ խմբով տարբերվում է և՛ Վանի, և՛ մյուս բարբառներից ու «պետք է այդ ենթաբարբառ կոչվածը համարենք միանգամայն *անկախ բարբառ*, անվանելով այն *Դիադինի բարբառ*»¹¹⁷: Հետևելով Հ.Աճառյանին՝ Դիադինը Վանի ենթաբարբառ է համարում նաև Ա.Գրիգորյանը¹¹⁸, սակայն Գ.Ջահուկյանը այն իբրև առանձին բարբառ Վանի բարբառի հետ ընդգրկում է արևմտյան խմբակցության Վանի կամ հարավային միջբարբառախմբում¹¹⁹: Դիադինի բարբառի մասին ընդհանուր տեղեկություններ տալիս է Ռ.Բաղդամյանը իր «Հայերեն բարբառներ (Սևանա լճի ավազանի խոսվածքները)» աշխատանքում¹²⁰: Բարբառի մասին տեղեկություններ կարելի է քաղել Վ.Խաչատրյանի «Վարդենիսի (Դիադինի) բարբառը» գրքից¹²¹:

Իր այժմյան բնօրրանում՝ Վարդենիս քաղաքում, Դիադինի բարբառը ներկայանում է բավականին հստակորեն պահպանված բարբառային հատկանիշներով և դրանց յուրահատուկ փնջով: Բարբառի բառակազմում ձայնեղների դիմաց գործածվում են *բ*, *գ*, *դ*, *ձ*, *ջ* շնչեղ ձայնեղներ: Դիադինի բարբառում շնչեղ ձայնեղներ

¹¹⁶Ա.Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 91:

¹¹⁷Նշվ. աշխ., էջ 91-92:

¹¹⁸Տե՛ս Ա.Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 314:

¹¹⁹Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 134-135:

¹²⁰Տե՛ս Ռ.Բաղդամյան, նշվ. աշխ., էջ 116-134:

¹²¹Վ.Խաչատրյան, Վարդենիսի (Դիադինի) բարբառը, Ե., 2004:

դիտարկել է Ա.Ղարիբյանը¹²², սակայն Հ.Մուրադյանը, հիշատակելով նաև Ռ.Բաղրամյանի տեսակետը¹²³, կարծում է, որ «այստեղ ձայնեղները ունեն ձայնեղի և խուլի միջին արտասանություն և փաստորեն ներկայանում են որպես միջին օղակ՝ դեպի Վասպուրականի ձայնեղագուրկ բարբառների բաղաձայնական համակարգը»¹²⁴: Դիադինի բարբառային խոսքի մեր դիտարկումներից ելնելով՝ փաստում ենք, որ այդ բարբառի ձայնեղները մյուս վայրերի շնչեղ ձայնեղներից առանձնանում են շնչեղության ավելի թույլ աստիճանով: Դիտարկվող բարբառի բառամիջում ու բառավերջում նախնական ձայնեղների դիմաց որպես կանոն առկա են շնչեղ խուլեր, իսկ նախնական խուլ հպականների ու հպաշփականների դիմաց առկա են նույն կարգի հնչյուններ (*շապիկ, շիտակ, կարկուտ, անիծել, խավիծ, կոճ*)¹²⁵: Բառամիջում ու բառավերջում ապաշնչեղացում թերևս կատարվում է հարևան բաղաձայնների ազդեցությամբ (միտք > *միտկ*, պետք > *պետկ*, գաղթական > *գախտական*, թուղթ > *թուխտ*, յաղթել > *հ ախտել*, թթխմոր > *թրխտրմոր*, խօսք > *խօսկ*, հրաշք > *հրրաշկ*, շարժք > *ժւշկ*, անեծք > *անէծկ*, աչք > *հւշկ*, մեղք > *մէխկ*, քաղցր > *քւիսծրր*): Դիադինի բարբառի բաղաձայնական համակարգի էական հատկանիշ է *գ, կ, ք* հետնալեզվայինների քմայնացումը¹²⁶, որը հիմնականում պայմանավորված չէ փոխազդեցական գործոններով (*քւնի, քընել, խելք*)¹²⁷: Բարբառում երբեմն նախաբաղաձայնական դիրքում

¹²² А.Гарибян, Об армянском консонантизме, ВЯ, 1959, N 5, էջ 83-84.

¹²³ Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 121-122:

¹²⁴ Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 283:

¹²⁵ Տե՛ս նաև ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում պահվող՝ Հայերենի բարբառագիտական առկա խոսքերի հավաքման ծրագրով լրացված թիվ 8 տետրը:

¹²⁶ Ըստ Հ.Մուրադյանի քմային *գ, կ, ք* պայթականները «առավելապես հատուկ են եզրային բարբառներին և խիստ տարածված են Վասպուրական-Սյունիք-Արցախ տարածքի և հարակից բարբառներում» (Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 310):

¹²⁷ Ինչպես նկատում է Հ.Մուրադյանը, «Բառասկզբի ք-ի ուժեղ ու արտահայտված քմայնացում կա Վանի, Մոկսի, Դիադինի և հարակից այլ վայրերի բարբառներում,

տեղի է ունենում հպաշփականների շփականացում (*օշուտ, էրթնակ, օրօկըտալ, լրպըգտրրալ /լպրծտիլ/, հ'ւնշկ, ճաշնալ, միշնեկ, մէշկ, փըռըշտալ*)¹²⁸: Բառամիջի կամ բառավերջի դիրքերում *հ*-ի դիմաց որոշ դեպքերում հանդես է գալիս *յ* ձայնորդ (դահլիճ > *այլիճ*, թագուհի > *թաքույի*, շահ > *շայ*, ջահել > *ջւյել*)¹²⁹: Դիադինի բարբառում հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է հավելական ձայնեղ շունչ (*հ'ւնգւնճ, հ'ւնխպուր, հ'ըմէն, հ'ւնշկ*)¹³⁰: Այս բարբառին հատուկ է հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց *խ*-ի գործածությունը¹³¹ (*հայ > խայ*, հասանել > *խասնել*, հիւանդ > *խիվանդ*, ջրօրհներ > *ջըրօխներ*, պահել > *պախել*, մահ > *մախ*, գոեհ > *գըռեխ*): Փոխառություններում բառասկզբի *դ*-ի դիմաց Դիադինի բարբառն ունի հայերենի համար ոչ սովորական կոկորդային *կ* բաղաձայն (դալմադալ > *կալմակալ*, դայիշ > *կւյիշ*, Ղազար > *Կւնգար*)¹³²:

Բարբառային հայերենում հին երկբարբառների դիմաց որպես կանոն գործառում են ձայնավոր հնչյուններ: Այսպես, հայտնի

րում, որոնց մեջ ք-ի քմայնացումը չի պայմանավորված տվյալ բաղաձայնին հաջորդող ձայնավորի բնույթով» (Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 311-312):

¹²⁸ Տե՛ս նաև Վ.Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 44:

¹²⁹ Տե՛ս Վ.Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 147-150, նաև Հայերենի բարբառագիտական առկա խոսքերի հավաքման ծրագրով լրացված թիվ 8 տետր:

¹³⁰ Նկատվել է, որ ձայնեղ *հ*'-ի հավելումը հատուկ է Արարատյան, Կարնո, Մշո, Բայազետի և այլ բարբառներին (տե՛ս Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 315):

¹³¹ Բարբառային այս հատկանիշը ընդգրկում է խիստ որոշակի տարածք: Ինչպես նշում է Հ.Մուրադյանը, «Նրա սահմանները անցնում են Ոզմ, Մոկս, Շատախ, Վան, Ուրմիա, Մարաղա, Թավրիզ, Սալմաստ, Խոյ, Մակու, Բայազետ, Դիադին, Մանակերտ բնակավայրերով և այնուհետև Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան ծովեզրով ձգվում դեպի հարավ՝ ներառնելով Արճեշ, Արծկե, Խլաթ, Բաղեշ բնակավայրերը» (տե՛ս Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 264), իսկ Գ.Ջահուկյանը գրում է, որ «...երևույթը տարածված է հատկապես Վասպուրականում և Պարսկահայրում» (տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 267):

¹³² Վ.Խաչատրյանը «Վարդենիսի բարբառը» աշխատանքում (էջ 48) Դիադինի համար արձանագրում է *հ*, սակայն մեր դիտարկումները ցույց են տալիս, որ այստեղ առկա է *կ* հնչյուն:

է, որ այ-ի դիմաց արևմտյան բարբառներում սովորաբար հանդես է գալիս *ա*, իսկ արևելյան բարբառների մեծ մասում՝ *է*¹³³: Դիադինի բարբառը, ինչպես և Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գործառող արևմտյան մյուս բարբառները, այս հատկանիշով հիմնականում հարում է արևելյան բարբառներին՝ հանդես բերելով այ *~է* համապատասխանություն (այծ>էծ, հայր>խւր, կայծակ>կէծակ): Բարբառային այս միավորում հինհայերենյան *խ* երկբարբառի դիմաց սովորաբար առկա է *ու* (խր>ուր, ալիւր>ալուր, սին>սուն, եղբայրութիւն>ախպրություն), երբեմն՝ *ե* (իւղ>յեղ, գիւղ>գէղ) կամ *ի* (հարիւր>խսրիւր, կիւրակի>կիրակի): Դիադինի բնորոշ հատկանիշներից են նաև *ե,ո* երկբարբառային հնչյունների առկայությունը և դրա հետ կապված՝ օրինաչափորեն միավանկ բառերի սկզբնային *ե-ից* առաջ *յ-ի* և *ո-ից* առաջ շրթնային տարրի հավելումը: Դիադինի բարբառում քմային *ւ* հանդես է գալիս օրինաչափորեն՝ համաձայն «Աճառյանի օրենքի»:

Ինչպես հայտնի է, հայերենի շատ բարբառների հատուկ է բազմավանկ բառերի նախաշեշտ վանկի ձայնավորի սղումը, որ սկիզբ է առել դեռևս միջինհայերենյան շրջանում¹³⁴: Դիադինի բարբառում նման հնչյունափոխության դեպքեր առավելաբար դիտարկվում են *ա-ի* դեպքում, բայց կան նաև մյուս ձայնավորների փոփոխության դեպքեր ևս (ակնատ > *ակնաթ*, հարսանիք > *խաւսընիս*, ոսկերիչ > *օսկըրիչ*, ածելի > *առծըլի*, թիթեռնիկ > *թիթըռնեկ*, տանտիկին > *տանդըկին*, սովորել > *սօլրել*, ժողովել > *ժողվել*)¹³⁵: Բարբառում բառավերջի *ք-ն* ն հնչյունից առաջ երբեմն դառնում է *յ՝* սըղէյներ, իրէյնոց:

Դիադինի բարբառը բնութագրվում է մի շարք քերականական յուրահատկություններով: Բարբառում *եր*, *ներ* վերջավորություններից բացի գործածական են նաև *անք*, *վանք*, *րանք*,

¹³³Տե՛ս Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 155:

¹³⁴Տե՛ս Հ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 86-87:

¹³⁵Տե՛ս նաև Վ.Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 24-30:

տիք հոգնակերտներ՝ *ձիյանք*, *իշվանք*, *գիլվանք*, *գեղրանք*, *կողրանք*, *տէքըրտիք*, *խընամտիք*: Բարբառը զուգորդում է բացառականի կազմության երկու եղանակները՝ *ց-ով* ձևերի գերակայությամբ ունենալով նաև *է-ով* ձևեր: Այստեղ պահպանվել է հինհայերենյան համակարգին բնորոշ՝ տեղանունների *ա-ով* բացառականի ձևը: Շատ գոյականներ եզակի թվում և գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման: Դիադինի բարբառում որոշիչ միակ հոդն է *և՛*՝ *շունըն խատալ*: Հատուկ անձնանունները կարող են գործածվել առանց որոշիչ հոդի՝ *Վաթթան քէրեց*: Անորոշ *մէ* հոդը գործածվում է միայն նախադաս՝ *մէ մառթ, մէ տուն*: Անձնական դերանունների տրականում առկա է *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քէզի*, *մէզի*: Ցուցական դերանունների թեք հոլովներում տեղի է ունենում *տ (ղ)-ի* հավելում՝ *ըստոր, ըստու, ընդոր*: Հարցահարաբերական *ուլ* դերանվան իմաստը արտահայտվում է *վոն (վի, վին)* ձևով: Դիադինի բարբառը ներկայացնում է հիմնականում Կը ճյուղին բնորոշ բայական հատկանիշներ ևս: Այստեղ պատճառական ածանցի դերում դրսևորվում են *ցուց* և *ուց* մասնիկները՝ *նըստըցուցել, խաքուցել*: Դիադինի բարբառում բայը հիմնականում ունի Ե և Ա խոնարհումներ, սակայն այստեղ պետք է ընդունել նաև Ու խոնարհման առկայությունը, որը դրսևորվում է պատճառական բայերի խոնարհման դեպքում, ինչպես՝ *կօ կը նըստըցում, նըստըցուցի, նըստըցում, նըստըցու*: Ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումներ են դրսևորվում անցյալ կատարյալի, ըղձական ապառնու և եզակի հրամայականի ձևերում. *գըրի, նըստա, հախտըվա* (անցյալ կատարյալ), *գըրա, նըստի, հախտըվի* (ըղձական ապառնի և դրանից կազմվող ձևեր), *գըրա՛, նըստի՛, հախտըվի՛* (եզակի հրամայական): Հարակատար դերբայն ունի *ուկ* վերջավորություն *յերքուկ, գացուկ*, վաղակատարը՝ *եր* վերջավորություն *յերքեր, գացեր*: Դիադինի բարբառը ապառնի դերբայ չունի: Օժանդակ բայի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են* և *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ, բազմապատկական ածանց ունեցող բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է *և՛* ոչ ցոյական, և՛ ցոյական հիմքերով: Բարբառում ներկայի

ձևը *կօ* մասնիկի հետ արտահայտում է շարունակական ներկայի իմաստ՝ *կօ կը գրբեւ*: Միավանկ *գալ, տալ, լալ* բայերի ներկան կազմվում է *գ ու կամ կու* մասնիկով¹³⁶:

Մեր դիտարկումները ցույց են տալիս, որ Դիադինի բարբառը Գեղարքունիքի մարզում դրսևորվում է մեկ՝ Վարդենիսի խոսվածքով, որի ընդհանուր բնութագիրը ներկայացվում է սույն աշխատության երկրորդ մասում:

Բ. Գանձակի միջբարբառը Գեղարքունիքի մարզում

Ռ.Բաղդրամյանի վկայությամբ՝ Գեղարքունիքի մարզի Ճամբարակի տարածաշրջանում (նախկինում՝ Կարմիրի շրջան) գործածվում է Գանձակի միջբարբառը¹³⁷: Հայերենի այս դրսևորման վերաբերյալ հետազոտությունները համեմատաբար քիչ են: Հ.Աճառյանը Ղարաբաղի բարբառի շրջանակում խոսում է Գանձակի և Ղազախի ենթաբարբառների մասին: Նշվում է, որ Գանձակի ենթաբարբառը շատ մոտ է Ղարաբաղի մայր բարբառին, միայն թե պարունակում է նրանից ավելի մաքուր, այսինքն՝ հին լեզվին մոտ ձևեր: Մասնավորապես՝ էական բայի ձևերն են *էմ, էս, էնք* և *այլն, ի* ձայնը մնում է անփոփոխ, հինհայերենյան *ն* վերջնահնչյունի դիմաց առկա է *ք* և *այլն*¹³⁸: Ինչ վերաբերում է Ղազախի ենթաբարբառին, ապա այն է՛լ ավելի մոտ է Երևանին: Այստեղ բացառականն ունի *ից* վերջավորություն, անցյալ դերբայը ձևավորվում է *էլ* մասնիկով, գործում է շեշտից առաջ ձայնավորի անկման օրենքը, հարկադրականի եղանակիչի ձևերը համառոտված են՝ *դէմ, դէս, դէն* և *այլն*¹³⁹: Աճառյանը բերում է նաև Ղազախի և Գանձակի ենթաբարբառներով նմուշներ՝ դրանք քաղած լինելով հրապարակված նյութերից¹⁴⁰: Ա.Ղարիբյանը նկատում է, որ Գանձակի խոսվածքը, լինելով Ղարաբաղի բարբառի ենթաբարբառ, նրանից ունի տարբերություններ (ձայնավորների սղման և հնչյունափոխության նվազում, *ական* վերջավորությամբ դերբայի բացակայություն, օժանդակ բայերի նմանություն Արարատյան բարբառին և այլն), որոնք խոսվածքը մոտեցնում են Արարատյան բար-

¹³⁶ Տե՛ս Վ.Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 99-100:

¹³⁷ Տե՛ս Ռ.Բաղդրամյան, նշվ. աշխ., էջ 3:

¹³⁸ Տե՛ս Հ.Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 70:

¹³⁹ Նույն տեղում:

¹⁴⁰ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 73-75:

բառին¹⁴¹: Ավելին, Գանձակից դեպի արևմուտք Արարատյան բարբառի գծերն ուժեղանում են, «Շամշադինի և Դիլիջանի խոսվածքների մեջ գերակշիռ տեղ բռնում են Արարատյան բարբառի գծերը (ձևաբանությամբ դրանք նման են Երևանին, իսկ տեղաշարժով՝ Ղարաբաղին)»¹⁴²: Ըստ հայերենի բարբառների Գ.Ջահուկյանի բազմահատկանիշ դասակարգման՝ արևելյան խմբակցության Ղարաբաղ-Շամախիի կամ ծայր հյուսիսարևելյան միջբարբառախմբում առանձնանում է Ղազախ-Կիրովաբադի միջբարբառը, որն ընդգրկում է Թովուզը, Ղազախը և Կիրովաբադը¹⁴³: Բարբառային այս միավորը, ըստ Գ.Ջահուկյանի դասակարգման աղյուսակների, բնութագրվում է բաղաձայնական հետևյալ հատկանիշներով. ձայնեղ պայթականների և հպաշփականների դիմաց բառակազմում առկա են խուլեր, բառամիջում ու բառավերջում՝ շնչեղ խուլեր, գործածվում են քմայնացած հետնալեզվայիններ, բառակազմի ձայնավորից առաջ առկա է հավելական շունչ, ցուցական դերանունների միջձայնավորային *ը*-ի դիմաց՝ *հ*: Չայնավորական համակարգի համար բնութագրական է *ույ*, *յու* երկհնչյունների դիմաց ոչ շրթնային ձայնավորի (*ի*) առկայությունը, բացակայում են երկբարբառները, միավանկ բառերի սկզբում առկա է *ն*-ից առաջ շրթնային տարրի և *ե*-ից առաջ՝ *յ*-ի հավելում: Առկա են քմայնացած ձայնավորներ (*ü*, *ö*, *ni*), շեշտակիր *ն*-ի ապաշրթնայնացածություն, նախավերջավանկային շեշտակրություն, *ը*-ից տարբեր խառը ձայնավորներ: Անվանական քերականական բնորոշ հատկանիշներից են *նի*, *անի* և դրանցով բաղադրված հոգնակերտների, *ան*՝ հոգնակերտի առկայությունը, (*ն*)եր-ով հոգնակիի Ի հոլովման ենթարկվելը, *ց*-ով բացառականը, *ուս*-ով ներգոյականը, ցուցական դերանունների թեք հոլովաձևերում հավելական *տ, դ* հնչյունների առկայությունը և այլն: Միջբարբառի բայական համակարգի համար բնութագրական են *ուս*-ով ներ-

¹⁴¹ Տե՛ս Ա.Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 235:

¹⁴² Նույն տեղում:

¹⁴³ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 136:

կան, օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա*-ով ձևը և անցյալ անկատարի երկձայնավոր ձևերի մեջ *է*-ի սղումը, *պիտի* եղանակիչի առաջին վանկի սղումը, ժխտական մասնիկների հետադաս գործածությունը, գրաբարատիպ անցյալ անկատարը և այլն¹⁴⁴:

Խնդրո առարկա բարբառային միավորի առավել ամբողջական ուսումնասիրությունը թերևս Բ.Մեծունցի «Շամշադին-Դիլիջանի խոսվածքը» աշխատությունն է¹⁴⁵: Ըստ հեղինակի՝ Շամշադին-Դիլիջանի խոսվածքն ընդգրկում է Շամշադինի (այժմ՝ Տավուշ), Իջևանի, Դիլիջանի և Կրասնոսելսկի (այժմ՝ Ճամբարակ) շրջանները¹⁴⁶: Փաստվում է, որ այս խոսվածքով խոսող հայերը երկու հիմնական շերտ են կազմում՝ բնիկներ և Արցախի գավառներից տեղափոխվածներ: Այդ է պատճառը, որ խոսվածքը դրսևորում է երկվություն. մի խումբ հատկանիշներով այն հարազատ է Արարատյան բարբառին, իսկ այլ հատկանիշներով նույնանում է Ղարաբաղի բարբառին¹⁴⁷: Գործածելով հայերենի բարբառների բազմահատկանիշ դասակարգման սկզբունքները՝ Բ.Մեծունցը հանգում է այն եզրակացության, որ Շամշադին-Դիլիջանի տարածքի հայերի խոսակցական լեզուն իր տարբերակիչ հատկանիշների քանակով առանձնանում է որպես մի խոսվածք, և քանի որ այդ կարգի հատկանիշների համարյա միևնույն քանակով այն հետանում է թե՛ Արարատյան և թե՛ Ղարաբաղի բարբառից, ուստի այդ միավորը կարելի է կոչել «միջին խոսվածք»¹⁴⁸: Աշխատության մեջ քննության առնելով խոսվածքի հնչյունական և ձևաբանական առանձնահատկություններն ու բառային կազմը՝ հեղինակը ներկայացնում է նաև բարբառային խոսքի նմուշներ Ճամբարակի տարածաշրջանի գյուղերի (Նոր Բաշքենդ, Թթուջուր, Ներքին

¹⁴⁴ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 61, 80, 98, 118:

¹⁴⁵ Բ.Մեծունց, Շամշադին-Դիլիջանի խոսվածքը, Ե., 1989:

¹⁴⁶ Տե՛ս նշվ. աշխատ., էջ 3:

¹⁴⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 4:

¹⁴⁸ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 9:

Ճամբարակ, Վերին Ճամբարակ, Օրջոնիկիձե, Հին Բաշքենդ) խոսվածքով¹⁴⁹:

Գանձակի միջբարբառի՝ Հին Բաշգյուղի խոսվածքի ընդհանուր բնութագիրը ներկայացրել է Ռ.Բաղդրամյանը¹⁵⁰: Հետազոտողը նշում է, որ Կարսի վարչական շրջանում (այժմ՝ Գեղարքունիքի մարզի Ճամբարակի տարածաշրջան), բացի Մարտունի գյուղից, մյուս բոլոր հայաբնակ գյուղերում խոսվում է միօրինակ խոսվածքով: Լեզվաբանի վկայությամբ՝ հին բաշգյուղցիների նախնիները Ղարաբաղի մեղիքությունների ժամանակաշրջանի տեղափոխվածներ են: 1790-ական թվականներին է հիմնվել Վերին Ճամբարակ գյուղը, Նոր Բաշգյուղը հիմնվել է 1922թ., ընդ որում՝ բնակիչները եկել են Հին Բաշգյուղից, և խոսվածքն էլ նույնն է: Նույն ծագումն ունեն նաև Օրջոնիկիձե (այժմ՝ Վահան) գյուղի բնակիչները: Ներքին Ճամբարակի բնակիչները եկել են Շամշադինի (այժմ՝ Տավուշի տարածաշրջան) Չորաթան և շրջակա գյուղերից, սրանց խոսվածքը նույնանում է մյուս գյուղերի խոսվածքներին: Տարածաշրջանում տարբեր խոսվածք ունի միայն Մարտունի գյուղը, որի բնակիչների նախնիները եկել են Կարսից, Վանից, Արդահանից, Մուշից և Բասենից: Ի վերջո, Ռ.Բաղդրամյանը արձանագրում է, որ Ճամբարակի տարածաշրջանում գործածական է երկու հիմնական խոսվածք՝ Բաշքենդի և Մարտունու¹⁵¹:

Ռ.Բաղդրամյանը, ներկայացնելով Հին Բաշգյուղի խոսվածքը¹⁵², արձանագրում է քմայնացած *ü, ö, ni* ձայնավորների (հատկապես խլացած հպականներից ու հպաշփականներից հետո) և *q, k, p* բաղաձայնների առկայությունը (*qürթուն, k'örut, dön, k'niթան, qիրագի, pիրել*), երկբարբառների բացակայությունը, նախաշեշտ վանկում ձայնավորների անկումը (*ըղաչանք, ըղողել, ըղարկել, ըրուգուն*), միավանկ բառերի սկզբում *n*-ի դիմաց *վէ*-ի և

¹⁴⁹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 174-182:

¹⁵⁰ Տե՛ս Ռ.Բաղդրամյան, նշվ. աշխ., էջ 178-194:

¹⁵¹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 6:

¹⁵² Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 178-187:

է-ի դիմաց՝ *յէ*-ի առկայությունը (*վէտ>ոտն, վէրց>որձ, յէփ, յէզ*), ձայնավորական մասնավոր մի շարք փոփոխություններ (*պէժինք, սըվերել, կակող, արկաթ* և այլն), *իւ*-ի և *ոյ*-ի դիմաց *ի*-ի առկայությունը (*ալիր, քիր*): Արձանագրվում է, որ ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց բառասկզբում առկա են խուլեր (*պան, պորթ, կէտ, տանշտ, ծեռ, ճաղաց* և այլն), բառամիջում ու բառավերջում՝ շնչեղ խուլեր: Անվանական քերականական բնորոշ հատկանիշներից են *եր, ներ* մասնիկներից բացի հոգնակերտ մի շարք այլ վերջավորությունների (*նի, էնի, ան, ք, տինք, իք, անիք, էրք*) առկայությունը, Ի հոլովման գերակայությունը, Ոջ հոլովմամբ միայն *տեր* բառի հոլովումը (*տուրունջ*), Տ հոլովման յուրօրինակ դրսևորումները (*տըքերտինք - տըքերտունց, կնանիք - կնանունց, ըխճկերք - ըխճկերանց*), դերանունների ուղիղ և թեք ձևերի յուրահատկությունները (*ընձանի/ց, մրզանօվ, քրզանի/ց, տու, քու, ծրզանից, իրան //ուրան, սան, տան, նան, սրան, նրանի/ց, օվ, ում, վեր, վերի, ընչի/խի, լօխ* և այլն): Բայական բնորոշ հատկանիշներից են *ոււ*-ով անկատար (*ասում, ուտում*, միաժամանակ՝ *կանի/ս, տալիս*), *ական*-ով ապառնի (*ըսլական, ընլական*), *էլ*-ով վաղակատար (*պիրել, թլացել*), *ած*-ով հարակատար (*խըսացած, մացած, փախած*), *իլ*-ով և *ալ*-ով ժխտական (*ասիլ, կանլ*) դերբայները, օժանդակ բայի *եմ, էս, ա, էնք, էք, էն, չեմ, չես, չի, չենք, չեք, չեն* և *ի, իր, էր, ինք, իք, ին, չի, չիր, չեր, չինք, չիք, չին* ձևերը: Խոսվածքում անցյալ անկատարի իմաստը կարող է արտահայտվել նաև ըզձական ապառնու ձևերով (*ըսի, ըսիր, ասեր, ըսինք, ըսիք, ըսին*): Անցյալ կատարյալը սովորաբար կազմվում է անցյալի հիմքով (*ըսեցի, սիրեցի*): Ըզձական անցյալի ապառնու իմաստը սովորաբար արտահայտվում է վաղակատար անցյալի ձևերով (*վեր յէս հաց ի կերել* – որ ես հաց ուտեի): Հարկադրական եղանակի ժամանակաձևերը կազմվում են հետադաս գործածվող և խոնարհված (*ըրդեմ, ըրդէս, ըրդի, ըրդի, ըրդիր, ըրդեր* ձևերով (*ասիլ դէմ*): Գործածական են նաև *պէտկա* եղանակիչով կազ-

մություններ (*պէտկա ուտէս*): Ժխտական խոնարհման դեպքում վերլուծական ժամանակաձևերի օժանդակ բայերը և արգելական հրամայականի *մի* և *միք* մասնիկները ունեն հետադաս կիրառություն (*ասում չէմ, ասում չէր, թլանալ մի, պի՛րիլ միք*): Խոսվածքում բայն ունի պատճառական *ցն* (*կօրցնել*) և բաղադրական *չ* (*փախճել*) ածանցներ: Ռ.Բաղդամյանը ևս բերում է բարբառային խոսքի նմուշներ ճամբարակի տարածաշրջանի գյուղերի (Հին Բաշգյուղ, Նոր Բաշգյուղ, Օրջոնիկիձե, Վերին ճամբարակ, Թթուջուր, Մարտունի) խոսվածքով¹⁵³:

Դիտարկվող բարբառային միավորի ճամբարակի և Վահանի խոսվածքների ընդհանուր բնութագրերը ներկայացվում են աշխատության երկրորդ մասում:

ԳԼՈՒԽ 1.4.

ՄԱԿՈՒԻ ԵՎ ԱՐԾԱՓԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԸ¹⁵⁴
ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ

Ա. Մակուի խոսվածքը Գեղարքունիքի մարզում

«Հայ բարբառագիտություն» աշխատության մեջ Հ.Աճառյանը Խոյի բարբառի տարածման վայրերը ներկայացնելիս նշում է, որ Պարսկաստանի մեջ այն ընդգրկում է Խոյի, Մալմաստի և Մակուի գավառները¹⁵⁵: Մակայն «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության մեջ արդեն Աճառյանը Մակուի խոսվածքը ընդգրկում է Բայազետի բարբառային միավորի կազմում՝ գրելով. «Բայազետի ենթաբարբառը պարունակում է Հին-Բայազետ քաղաքը Արևմտահայաստանում, Կաղզվան, Մակու (Պարսկահայաստանում) և Նոր-Բայազետ՝ Սևանի լճի եզերքը, իր 10 գյուղերով, որոնք Հին-Բայազետի գաղութ են»¹⁵⁶: Ա.Ղարիբյանը Մակուի խոսվածքը չի հիշատակում, սակայն հավանաբար նկատի ունի Հրազդանի տարածաշրջանում այդ խոսվածքի դրսևորումները, երբ գրում է. «Ախտայի շրջանի խոսվածքները կազմում են նույնպիսի անցումային օղակ Արարատյան բարբառից դեպի Բայազետի ենթաբարբառը»¹⁵⁷: Ռ.Բաղդամյանը Մակուի բարբառային միավորը համարում է Արարատյան բարբառի ենթաբարբառ Բայազետի, Նորատուսի և Արծափի ենթաբարբառների հետ¹⁵⁸: Բարբառագետը վկայում է, որ Սևանի տարածաշրջանի մոտ տասը գյուղում «խոսվում է Մակվի ենթաբարբառով, որը, սակայն, միօրինակ չէ»¹⁵⁹: Նկա-

¹⁵⁴ Գեղարքունիքի մարզում, մասամբ նաև այլ տարածաշրջաններում գործառույ այս խոսվածքները դեռևս ինչպես հարկն է ուսումնասիրված չեն:

¹⁵⁵ Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 288:

¹⁵⁶ Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Ե., 1951, էջ 329:

¹⁵⁷ Ա.Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 87:

¹⁵⁸ Տե՛ս Ռ.Բաղդամյան, նշվ. աշխ., էջ 3:

¹⁵⁹ Նշվ. աշխ., էջ 10:

¹⁵³ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 187-194:

տենք նաև, որ Գեղամավան գյուղի խոսվածքին անդրադարձել է Ռ.Սաղաթեյանը՝ այն համարելով Արարատյան և Մուշի, Ուրմիայի, Նոր Բայազետի բարբառների խառնուրդով առաջացած մի յուրօրինակ խոսվածք և չհիշատակելով Մակուի խոսվածքը¹⁶⁰: Այսպիսով, Մակուի բարբառային միավորի վերաբերյալ արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ, որոնք հիմնականում փաստական նյութով կամ հետազոտություններով հիմնավորված չեն, բարբառային հայերենի այդ դրսևորումը որևէ կերպ ներկայացված չէ Գ.Ջահուկյանի բազմահատկանիշ դասակարգման աղյուսակներում, և փաստորեն նրա դիրքը հայ բարբառների շարքում վերջնականապես ճշգրտված չէ¹⁶¹:

Ինչևէ, Ռ.Բաղրամյանը, փաստելով, որ Մակուի «ենթաբարբառը չի ուսումնասիրված. գիտական տառադարձությամբ նմուշներ էլ չկան»¹⁶², Սևանի տարածաշրջանի խոսվածքների հետազոտության արդյունքում նկարագրել է Մակուի խոսվածքի հնչյունաքերականական հիմնական հատկանիշները¹⁶³, որոնք հիմք ընդունելով էլ՝ կներկայացնենք այդ խոսվածքի ընդհանուր բնութագիրը:

Մակուի խոսվածքի ձայնավորներն են՝ *ա, մ, մ, է, ի, ու, օ, ը*: Քմային *մ*՝ ձայնավորը հանդիպում է փոխառյալ բառերում, նաև հայերեն որոշ բառերում՝ հիմնականում առանց որևէ օրինակափութության, ինչպես՝ *մինսկ, հ մշկ, զմտիկ, դ մն, ժմծք* և այլն: Ըստ

¹⁶⁰ Տե՛ս Ռ.Սաղաթեյան, Գեղամավանի խոսվածքը և նրա դիրքը «ում» և «կը» ճյուղերի բարբառների միջև, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Ե., 2002, 3, էջ 154-158, Ռ.Սաղաթեյան, Տեղաշարժեր Գեղամավանի խոսվածքում, Հայագիտական հանդես, Ե., 2017, 2, էջ 35-46:

¹⁶¹ Մակուից եկածների (հիմնականում 1829-1830թթ. կազմակերպված գաղթի ընթացքում) սերունդներով բնակեցված են տարբեր բնակավայրեր նաև Աբովյանի, Հրազդանի և այլ տարածաշրջաններում: Թերևս Մակուի խոսվածքի առկա բոլոր դրսևորումների ուսումնասիրության դեպքում հնարավոր կլինի որոշել բարբառային այս միավորի հիմնական հատկանիշները, փոխհարաբերությունները այլ բարբառների հետ և դիրքը հայերենի բարբառների շարքում:

¹⁶² Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 93:

¹⁶³ Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 93-115:

Ռ.Բաղրամյանի՝ *մ*-ն «Բայազետին ու Վանին էլ հատուկ կոկորդային *ա է*»¹⁶⁴: Խոսվածքն ունի *է, ռ* երկբարբառային հնչյուններ:

Մակուի խոսվածքն ունի շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, որոնք գործառում են միայն բառասկզբում՝ *բ ըննել, գ օսեշ, դ անակ, ձ անի, ջ անթել*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ տեղի է ունեցել ձայնեղ հազագի հավելում՝ *հ անգաջ, հ ուրիշ, հ անտ*: Բառամիջում և բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց, բացառությամբ որոշ դիրքերի, խոսվածքն ունի շնչեղ խուլեր, ինչպես՝ *սուրփ, յերք, բ անց, վեռչ, գ քթաթ, ձ իք, օթ, օց, խափել* և այլն: Հետնալեզվային պայթականները առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ քմայնանում են (*գ իշեր, կ իստ, ք լրթել*), որոշ դեպքերում էլ՝ վերածվում հպաշփականի՝ *ջ իշեր* (գիշեր), *ճ էս* (կես), *չ էնի* (քենի), *չիթ* (քիթ): Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *մ էշկ, հ իշնել*: Ինչպես վկայում է Ռ.Բաղրամյանը, Մակուի Սևանի ավազանում դրսևորվող խոսվածքների մեծ մասում *հ*-ի դիմաց առկա է *խ՝ ախ, խազալ, խամբրել, խավ, խերու* և այլն¹⁶⁵:

Խոսվածքին բնորոշ են նաև երկբարբառների պարզեցումը (*էծ, ալուր, լուս, գ էղ*), ձայնավորների անկումը բազմավանկ բառերի նախաշեշտ վանկերում (*չարչրանք, պարտկել, սորվել, օլրել, յեռուն*), բառասկզբում երկբարբառային ձայնավորից առաջ բաղաձայնական տարրի հավելումը (*յեփ, յերք, վոտ, վոռց*):

Եր, ներ հոգնակերտներից բացի, խոսվածքում գործառում են սահմանափակ տարածում ունեցող այլ հոգնակերտներ ևս՝ *ք, իք, անիք, էրք, դանք, անք, բանք (ք էնիք, մարթիք, կրնանիք, տրդերք, ախպըրդանք, ձ իանք, գ էղրանք)*:

Մակուի խոսվածքը ներգոյական հոլով չունի, հոլովական այդ իմաստն արտահայտվում է հայցական հոլովով կամ սեռականով և *մ էջ* կապով: Սեռական և տրական հոլովները տարբերվում են որոշիչ հոդի գործածությամբ, հայցական հոլովը իրի

¹⁶⁴ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 93:

¹⁶⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 98:

առման դեպքում նման է ուղղականին, իսկ անձի առման դեպքում՝ տրականին, սովորական են բացառականի *g*-ով ձևերը, բայց գործածվում են նաև *t*-ով ձևեր:

Խոսվածքում գոյականների մեծ մասը ենթարկվում է Ի հոլովման, մյուս հոլովումների ենթարկվում են առանձին բառախմբեր: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը (*տիրոջ*): Յ հոլովման են ենթարկվում ոչ միայն *էնք*, *ոնք* մասնիկներով, այլ նաև *իք* - ով ավարտվող բառերը՝ *Մընացէնց*, *քեռոնց*, *կընանիքոց*, *Թիֆլիսցոնց*: Չայնավորով ավարտվող անձնանունների սեռակա- նը ձևավորվում է *j*-ով՝ *Բաղէյ*, *պապէյ*, *աղէյ*, *Կարոյ*:

Մակուի խոսվածքն ունի *ը* և *ն* որոշիչ հոդեր, որոնք գործածվում են ուղղական, տրական և հայցական հոլովներում: Երբեմն կարող է դրսևորվել հոդի կրկնակի կիրառություն՝ *ձ ինք*, *կունք*: Ռ.Բաղրամյանը վկայում է, որ որոշյալ գոյականը կարող է նաև անհոդ գործածվել¹⁶⁶: Անորոշ հոդը ունի նախադաս կիրառություն: Ստացականությունը դրսևորվում է *ս*, *տ* հոդերով, որոնք կարող են դրվել բոլոր հոլովների վրա:

Անձնական դերանունների առաջին և երկրորդ դեմքերի տրական հոլովի ձևերը Մակուի խոսվածքում ունեն *ի* կամ *իկ* հավելված (*ընձի/կ*, *քեզի/չեզի*, *մեզի* և այլն), գործածվում է նաև *քե* կարճ ձևը: Ցուցական դերանուններն ունեն պարզ և հավելվածավոր կազմության ձևեր՝ *էս*, *էսի*, *էտ*, *էտի*, *էն*, *էնի*, որոնց թեք հոլովաձևերից են՝ *ըստա*, *ըստու*, *ըստրա*, *ըտա*, *ըտու*, *ըտրան*, *ընդա*, *ընդրու*, *ընդու*, *ըստուց*, *ըտուց*, *ընդուց* և այլն: Իբրև անձերին վերաբերող հարցահարաբերական դերանուն հանդես են գալիս *վոր* և *վոն* ձևերը՝ *վի*, *վին*, *վիր*, *վորի*, *վիրնից*, *վիրնով* թեք ձևերով:

Բայն ունի Ե և Ա խոնարհումներ: Ներկա ժամանակը կազմվում է *ում*//*ըմ* վերջավորությամբ անկատար դերբայով՝ *ասըմ*//*ասում* *եմ*: Խոսվածքն ապառնի դերբայ չունի: Վաղակատար դեր-

¹⁶⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 103:

բայն ունի *p*-ով վերջավորություն՝ *տըվէր*, *ասէր*, հարակատարի վերջավորությունն է *ուկ մացուկ*, *տարուկ*: Խոսվածքն ունի պատճառական *ցըն* ածանց (*վէրացընէլ*, *կէրցընէլ*): Օժանդակ բայի ձևերն են՝ *եմ*, *ես*, *ա*, *ենք*//*ենքք*, *էք*//*էքք*, *են* և *ի*, *իր*, *էր*, *ինք*//*ինքք*, *իք*, *ին*: Թերևս տրամաբանական շեշտն ընդգծելու մղումով՝ օժանդակ բայը երբեմն կրկնվում է՝ *Նոր եմ բ' էրէր եմ*: Ենթադրական եղանակի ձևերը կազմվում են *կ(ը)* եղանակիչով, հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի*//*բըդի*:

Գեղարքունիքի մարզում Մակուի խոսվածքը գործածական է Գեղամավան, Դոմաշեն, Զովաբեր, Լճաշեն, Ծաղկունք, Նորաշեն, Չկալովկա, Վարսեր բնակավայրերում, Սևան քաղաքի որոշ թաղամասերում¹⁶⁷: Մեր դիտարկումներով՝ ներկայում բոլոր բնակավայրերին բնորոշ հնչյունական հատկանիշներից են քմայնացած *ա* ձայնավորի գործածությունը փոխառյալ և բնիկ որոշ բառերում, միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ից և *t*-ից առաջ բաղաձայնական տարրի (համապատասխանաբար *վ* և *յ*) առկայությունը, իսկ բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի, *t*-ի դիմաց *o* և *է* ձայնավորների գործածությունը, *է, n* երկբարբառային հնչյունների առկայությունը, բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղումը, բառամիջում և բառավերջում ձայնեղների դիմաց շնչեղ խուլերի գործածությունը, բառասկզբում ձայնավորից առաջ ձայնեղ հագագի հավելումը, փոխառյալ բառերի սկզբում *n*-ի դիմաց *կ*-ի կամ *կ'*-ի առկայությունը: Բոլոր խոսվածքներն ունեն վերջնավանկային շեշտ:

Դիտարկվող խոսվածքների համար ընդհանուր քերականական իրողություններից են՝ *եր*, *ներ* հոգնակերտների հետ նաև այլ հոգնակերտների գործածությունը, բացառական հոլովի ձևավորումը *g*-ով, ներգոյական հոլովի բացակայությունը և դրա իմաստի արտահայտումը հայցականով, ինչպես նաև սեռականով և *մեջ* կապով, անձնական դերանվան տրական հոլովի ձևերում հավելական *ի* հնչյունի առկայությունը, վաղակատար դերբայի ձևավոր-

¹⁶⁷ Այս մասին տե՛ս նաև Ռ.Բաղրամյան, նշվ.աշխ., էջ 9-11:

րունը *ր*-ով, օժանդակ բայի *ես, ես, ա, ենք, էք, են* և *ի, իր, էր, ինք, իք, ին* հաստատական, *չես, չես, չի, չենք, չէք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին* ժխտական ձևերի առկայությունը, պատճառականի *ցըն* անանցի գործածությունը, բայական *չ* անանցի բացակայությունը և այլն:

Մի շարք հատկանիշներ էլ տարածված են խոսվածքների մեծ մասում: Այսպես, Գեղամավանի, Դրմաշենի, Ջովաբերի, Լճաշենի, Նորաշենի, Չկալովկայի, Վարսերի խոսվածքները բառակզբում ունեն շնչեղ ձայնեղներ, մինչդեռ Ծաղկունքի խոսվածքը ներկայացնում է խառը պատկեր, երբ հին բառաշերտում ավելի հաճախ գործածվում են ձայնեղներ, բայց և երբեմն գործառում են շնչեղ ձայնեղներ: Գեղամավանից բացի դիտարկվող բոլոր խոսվածքներում բառամիջում ու բառավերջում խուլերի դիմաց ձայնեղներ հանդես են գալիս երբեմն, մինչդեռ Գեղամավանի խոսվածքում այդ իրողությունը օրինաչափ է: Գեղամավանի, Լճաշենի, Նորաշենի, Չկալովկայի և Վարսերի խոսվածքներում բաղաձայնից առաջ հպաշփականը վերածվում է շփականի, իսկ Ջովաբերի և Ծաղկունքի խոսվածքներում այս իրողությունը թեև հանդիպում է, բայց օրինաչափ չէ: Բոլոր խոսվածքներն ունեն *ու* վերջավորությամբ անկատար դերբայ, բայց Ջովաբերի և Ծաղկունքի խոսվածքներում անկատարը զուգահեռաբար ունենում է նաև *ը* վերջավորություն, Գեղամավանի խոսվածքում անկատարը ավելի հաճախ ձևավորվում է *ը* մասնիկով: Անցյալ կատարյալի ձևերը թե՛ անցյալի, թե՛ ներկայի հիմքերից են կազմվում Դրմաշենի, Ջովաբերի, Ծաղկունքի, Նորաշենի, Չկալովկայի, Վարսերի խոսվածքներում, առավելաբար անցյալի հիմքից են ձևավորվում Գեղամավանի խոսվածքում, սովորաբար ներկայի հիմքից Լճաշենի խոսվածքում: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գ՛աց, մաց*, միայն Ջովաբերի խոսվածքում սովորական են *գ՛ընաց, մընաց* հիմքերը:

Մի շարք իրողություններ դիտարկվել են խոսվածքների փոքր խմբում կամ առանձին խոսվածքներում: Այսպես, բառի ա-

ռաջին վանկում որոշակիորեն շրթնայնացած *ա* ձայնավոր դրսևորվում է Դրմաշենի, Ջովաբերի, Լճաշենի, Չկալովկայի խոսվածքներում: Բառամիջում և բառավերջում շնչեղ խուլերի ապաշնչեղացում առկա է միայն Գեղամավանում: Հետնալեզվային պայթականների քմայնացում դիտարկվում է Ջովաբերում և Լճաշենում, իսկ առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ *գ,կ,ք>ջ,ճ,չ* անցում՝ Գեղամավանում և Դրմաշենում: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց *խ* ունեն Դրմաշենը, Ջովաբերը, Լճաշենը, Նորաշենը, Չկալովկան և Վարսերը, *հ*-ի դիմաց *հ* ունեն Գեղամավանը և Ծաղկունքը: Բառակզբում *հո*-ի դիմաց *ֆո* ունի Ծաղկունքը: Բաղիյուսական հարադրություններում *ու* շաղկապի դիմաց *ը* է հանդիպում Գեղամավանում և Ջովաբերում: Գեղամավանում, Դրմաշենում, Նորաշենում, Չկալովկայում արձանագրվել է հատուկ տեղանունների հոլովում Ա հոլովիչով, ձայնավորով ավարտվող անձնանունների սեռական հոլովը *յ*-ով է ձևավորվում Դրմաշենի, Ծաղկունքի, Նորաշենի, Չկալովկայի խոսվածքներում: Դրմաշենում և Վարսերում հանդիպում են բացառականի նաև *է*-ով ձևեր: Գեղամավանի և Ծաղկունքի խոսվածքներում ներգոյական հոլովի իմաստը հաճախ արտահայտվում է տրական հոլովով: Գեղամավանում և Լճաշենում գործածվում են անձնական դերանունների տրական հոլովի նաև *իկ*-ով ձևեր, Լճաշենում՝ նաև կրճատ *քե* ձև: *Ով* դերանվան դիմաց Գեղամավանը, Դրմաշենը, Ջովաբերը, Չկալովկան և Վարսերը ունեն *վորը* ձևը (սեռ. և տր.՝ *վիր, վիրը*), Լճաշենն ունի *վոն* ձև (սեռ. և տր.՝ *վիր, վին*), *օվ* ձև ունեն Ծաղկունքը (սեռ. և տր.՝ *ու*) և Նորաշենը (սեռ. և տր.՝ *վիր, վիրը/վինը*): Հարակատար դերբայը *ուկ* վերջավորությամբ է ձևավորվում Դրմաշենի, Լճաշենի, Նորաշենի, Չկալովկայի և Վարսերի խոսվածքներում, *աձ* վերջավորությամբ՝ Գեղամավանում, *ած*-ով՝ Ջովաբերում և Ծաղկունքում: Նորաշենի խոսվածքում *չ* ժխտական մասնիկը կարող է դրվել դերբայի վրա: Գեղամավանում և Դրմաշենում *ն* բայածանցը երբեմն բացակայում է ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում: Ջովաբերի խոսվածքում գործածվում է *կօ* հաստատական մասնիկը, իսկ Լճաշենի խոսվածքում հոգնակի ստացակա-

նությունը կարող է արտահայտվել անձնական դերանվան տրական հոլովաձևի հետադաս կիրառությամբ:

Միավորվելով ընդհանուր շատ հատկանիշներով՝ դիտարկվող խոսվածքները, այսպիսով, հանդես են բերում նաև զգալի առանձնահատկություններ: Նկատելի է, որ որոշակիորեն մերձավոր են Գեղամավանի և Ծաղկունքի խոսվածքները¹⁶⁸՝ մյուսներից տարբերվելով իրենց համար ընդհանուր էական այնպիսի հատկանիշներով, ինչպիսիք են հինհայերենյան *h*-ի դիմաց *h*-ի առկայությունը, ներգոյական հոլովի իմաստի արտահայտությունը տրական հոլովով, հարակատար դերբայի *աձ//աժ* վերջավորությունը: Մյուս կողմից թերևս պետք է արձանագրել, որ բոլոր բնակավայրերն էլ, ըստ բնակիչների ծագումնաբանության, ներկայացնում են որոշակիորեն խառը պատկեր, և այս կամ այն հատկանիշը կարող է ենթաշերտային իրողություն լինել: Օրինակ, Գեղամավանի խոսվածքում բառամիջի և բառավերջի դիրքերում շնչեղ խուլերի դիմաց պարզ խուլերի, ինչպես նաև նույն դիրքերում պարզ խուլերի դիմաց ձայնեղների գործածությունը պետք է համարել Ալաշկերտի շերտի ազդեցություն: Գեղամավանի, Ծաղկունքի և Զովաբերի խոսվածքներում հարակատար դերբայի ձևավորումը *աձ//աժ* մասնիկով թերևս կարող է Խոյի բարբառի ազդեցության հետևանք լինել: Դրմաշենի, Զովաբերի, Լճաշենի, Չկալովկայի խոսվածքներում շրթնայնացած *ա* ձայնավորի դրսևորումները ամենայն հավանականությամբ Վանի կամ Բայազետի բարբառների ենթաշերտի առկայությունն են վկայում: Առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ հետևալեզվային պայթականների քմայնացման երևույթը Զովաբերի խոսվածքում պետք է պայմա-

¹⁶⁸ Ի դեպ, Ռ.Բաղրամյանը, նկատելով, որ Սևանի տարածաշրջանի տասը գյուղում խոսվում է Մակվի ենթաբարբառով, սակայն առկա են որոշակի ներքին տարբերություններ, նույն խմբում է ընդգրկում Գեղամավանի և Ծաղկունքի խոսվածքները՝ հիմք ընդունելով դրանց մյուս խոսվածքներից տարբերվող հետևյալ հատկանիշները. հինհայերենյան *h*-ի դիմաց նույն հնչյունի առկայություն, անկատարի *ըմ* վերջավորության գործածություն, առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ *գ, կ, ք > ջ, ճ, չ* անցում (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 10-11):

նավորել Վանի, իսկ Լճաշենի խոսվածքում՝ Դիադինի ենթաշերտերի առկայությամբ: Վերլուծական կազմության դեպքում ժխտական մասնիկի՝ դերբայի վրա դրվելու հատկանիշը Նորաշենի խոսվածքին կարող է անցած լինել Սշո բարբառից և այլն:

Բ. Արծափի խոսվածքի ընդհանուր բնութագիրը

Արծափ գյուղը 19-րդ դարի վերջերին մտնում էր Էրզրումի նահանգի Բայազետի գավառի մեջ: 1828-1829 թթ. շատ արծափ-ցիներ գաղթում և բնակություն են հաստատում Սևանի ավազանի Չիրուխլու (այժմ՝ Ծովագյուղ) և Թայչարուխ (այժմ՝ Մեղրաձոր) գյուղերում: 1909թ. Արծափն ուներ 120 տուն հայ բնակչություն, 1914 թ. Արծափից գաղթել է 100 հայ ընտանիք¹⁶⁹: Ըստ Ռ.Բաղրամյանի՝ 1828-1832թթ. Արևմտյան Հայաստանի Արծափ գավառակից տեղահանված հայերի ստվար խումբը հանգրվանել է Սևանա լճի ավազանում, Մարմարիկ գետակի ափերին, Աշտարակի և այլ շրջաններում: Արծափցիների սերունդները մայրենի խոսվածքը անադարտ պահել են «Սևանի շրջանի Ծովագյուղում, Հրազդանի շրջանի Մեղրաձոր, Մաքրավան գյուղերում և Աշտարակի շրջանի Արագյուղում»¹⁷⁰: Հետազոտողը փաստում է, որ «Ծովագյուղի, Մեղրաձորի, Մաքրավանի ու Արագյուղի խոսվածքները կազմում են կուռ միասնություն, որը շատ կետերում ընդհանուր լինելով Հին Բայազետի բարբառի հետ, վեր է հանում որոշ յուրահատկություններ, որոնք իրավունք են վերապահում արծափցիների խոսվածքը համարելու Արարատյան բարբառի ենթաբարբառ»¹⁷¹: Ռ.Բաղրամյանը Արծափի խոսվածքին բնորոշ տարբերակիչ հատկանիշներ է համարում ըղձականի անցյալի ապառնու յուրահատուկ կազմությունը (երբ իբրև հիմք ընդունվում է այդ ժամանակի եզակի երրորդ դեմքի ձևը և դրա վրա ավելացվում են դիմային վերջավորություններ), բառամիջի և բառավերջի ձայնեղների և շնչեղ խուլերի խլացումը և նույն դիրքերում խուլերի ձայնեղա-

¹⁶⁹ Տե՛ս Թ.Հակոբյան, Ստ.Մելիք-Բախլյան, Հ.Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ե., 1986, հ.1, էջ 448:

¹⁷⁰ Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 69-70:

¹⁷¹ Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 70:

ցումը, առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ *գ, կ, ք > ջ, ճ, չ* անցումը և այլն¹⁷²:

Ինչպես նկատում է լեզվաբանը, «Արծափի ենթաբարբառով գիտական տառադարձությամբ նմուշներ չկան: Մա հայ բարբառագիտությանն անհայտ խոսվածքներից է»¹⁷³: Ռ.Բաղրամյանը իր ուսումնասիրությունը կատարել է Սևանի տարածաշրջանի Ծովագյուղի և Հրազդանի տարածաշրջանի Մեղրաձորի խոսվածքների հիման վրա¹⁷⁴, ներկայացրել է բարբառային խոսքի նմուշներ¹⁷⁵:

Արծափի խոսվածքի ձայնավորական համակարգը¹⁷⁶ բնութագրվում է ընդհանուրհայերենյան հնչյուններից բացի նաև *ü, և^h* հնչյունների առկայությամբ: Սրանցից առաջինը նույնանում է բարբառային այլ միավորների համապատասխան հնչյունի հետ և հանդես է գալիս փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում: Երկրորդը, ըստ Ռ.Բաղրամյանի, ներկայացնում է *ա* և *է* ձայնավորների միջին աստիճանի հնչումը¹⁷⁷: Խոսվածքում գործածական են *է, ո* երկբարբառային հնչյունները, որոնցից վերջինը, ըստ Ռ.Բաղրամյանի, ունի *օժ* հնչում¹⁷⁸: Խոսվածքում առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, բառակերպի ձայնավորներից առաջ դրսևորվող ձայնեղ հազագ: Հետնալեզվային պայթականները առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ որոշ չափով քմայնանում են, նաև վերածվում հպաշփականների՝ *ճէս > կէս, ճիսաղ > կիսատ, չիտ > քիթ, չէնի > քենի*: Փոխառյալ բառերում դրսևորվում է *կ* օտար հնչյուն, որը, ըստ Ռ.Բաղրամյանի, խիստ կոկորդային հնչում ունի և

¹⁷² Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 70:

¹⁷³ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 70-71:

¹⁷⁴ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 69-86:

¹⁷⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 87-92:

¹⁷⁶ Գրքի այս հատվածում Արծափի խոսվածքի ընդհանուր հատկանիշները ներկայացնում ենք՝ հիմք ունենալով Ռ.Բաղրամյանի ուսումնասիրությունը:

¹⁷⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 71:

¹⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

ներկայացնում է *կղ* կամ *ղկ* միահնչումը¹⁷⁹: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի անկումը (*հասունիկ, մարկրիդ, գ՝ողնալ, կոժգեղ*): Միավանկ բառերի սկզբում *ե*-ից առաջ առկա է *յ*-ի հավելում՝ *յեպ, յեզ, իսկ ո*-ից առաջ՝ *վ*-ի հավելում՝ *վոռպ, վոռծ*: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ե*-ի և *ո*-ի դիմաց հանդես են գալիս *է* և *օ* (*էրզանկ, էտալ, օրօճալ, օխճար*): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ և շնչեղ խուլ հպականների ու հպաշփականների դիմաց առկա են խուլեր (*խսպել, մառտ, անօտի, կարկել, թուկ, խուռծ, թած, թըռճել, հառէճ, կանանճ*), նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ (*աբրանկ, կողբես, հըբառդ, խախտդ, բարեզամ, խավիճ, կարիջ*): Բաղաձայնից առաջ հպաշփականները վերածվում են շփականների՝ *կոժգել, հեզնել, ծասկել*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է հավելյալ կան ձայնեղ հազագ՝ *հ՝ախպուր, հառդ, հ՝ընդանիկ, հ՝օտտում, հ՝էրես*: Սակավ բառերում *հ*-ի դիմաց առկա է *խ՝ խոդ, խազալ*: Բառասկզբի *հո*-ի դիմաց հանդես է գալիս *ֆո՝ ֆոդ>հոտ, ֆոր>հոր*:

Խոսվածքում, *եր, ներ* հոգնակերտներից բացի, գործածվում են նաև սահմանափակ տարածում ունեցող մի շարք այլ հոգնակերտներ՝ *կ* (*գիհիկ, փեսեկ*), *անկ* (*ձ՝իանկ*), *երկ* (*տըղերկ*), *անիկ* (*կընանիկ*), *դանկ* (*քըվորդանկ, տեկըրդանկ*), *վանկ* (*տիրվանկ*): Արծափի խոսվածքը ներգոյական հոլով չունի, այդ հոլովի իմաստն արտահայտվում է հայցականով, սեռականով և *մեջ* կապով, նաև տրականով (*դ՝աշտին քաղվոր կա*): Ոչ հոլովման ենթարկվում է միայն *տեր* բառը, *մառտիկ, կընանիկ* ձևերի սեռականներն են *մառտիկոնծ, կընանիկոնծ*: Ձայնավորով ավարտվող անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *աղէյ, Մաքօյ*: Բացառականը ունենում է ծ(g)-ով վերջավորություն՝ *ձ՝ըվիծ, օրիծ*: Անձնական դերանունները տրականում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՝եզի*: *էս, էտ, էն* դերանունների սեռականի ձևերն են *ըստու, ըտու, ընդու*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոլ*,

¹⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

որի թեք ձևերն են՝ *ուս, ուսը, ուսիժ, ուսօլ*: *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ՝ալըմ, լալըմ, տալըմ*: *Գալ* բայի ապառնու ձևերը կազմվում են *գու* մասնիկով՝ *գուգ՝ան// գուկամ, գուկաս, գուգ՝ա//գուկա, գուկանկ, գուկակ, գուկան*: Օժանդակ բայի ձևերն են՝ *ես, ես, է՛, ենկ, էկ, էն և ի, իր, էր, ինկ, իկ, ին*: Սրանց ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չե՞, չենկ, չեկ, չեն և չի, չիր, չեր, չինկ, չիկ, չին*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն, հարակատարը՝ *աճ, ուզ* վերջավորություններ: Խոսվածքում բայն ունի Ա, Ե, Ի խոնարհումներ: Յուրահատուկ կազմություն ունեն ըզձական եղանակի անցյալ ժամանակի ձևերը (նաև ենթադրական ու հարկադրական անցյալների ձևերը), որոնց համար իբրև հիմք հանդես է գալիս եզակի երրորդ դեմքը՝ ստանալով համապատասխան դիմային վերջավորություններ՝ *էտերի, էտերիր, էտեր, էտերինկ, էտերիկ, էտերին*: Պատճառական ածանցն է *ծըն* (ցըն)՝ *փախծընել*: Հարկադրականը կազմվում է *պըղի* եղանակիչով:

Արծափի բարբառային միավորը Գեղարքունիքի մարզում դրսևորվում է մեկ՝ Ծովագյուղի խոսվածքով, որի ընդհանուր բնութագիրը ներկայացվում է սույն գրքի երկրորդ մասում:

ՄԱՍ 2.

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ
ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ ԵՎ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ
ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

ԳՆՈՒՆ 2.1.

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ
ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ

ԱԶԱՏ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Աղքիլիսա: Մինչև 1988թ. գյուղը եղել է աղբբեջանաբնակ, ներկայում այստեղ բնակվում են Աղբբեջանից բռնագաղթած հայեր: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԱՆՊՐԱՁՈՐ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Վերին Զաղալու: Բնակիչները Սասունից, Մուշից 1915թ. գաղթած հայերի սերունդներն են: Նախկինում այստեղ բնակվել են նաև աղբբեջանցիներ: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Ախպրաձորի խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *վօ* և *յե*, ինչպես *վօտ*, *վօրթ*, *յեգ*, *յերք*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *ե*, ինչպես՝ *օսկօտ*, *օչխար*, *էրինջ*, *էրագ*: Խոսվածքն ունի *ե* երկբարբառային հնչյուն՝ *գ իշեր*, *ձ ըմեռ*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ü* ձայնավոր, ինչպես՝ *թյւյւն*, *քյւյւյր*, *գյւյն*, *քյւյն*, *գյւյն*, *քյւյն*, *գյւյն*, *քյւյն*, *գյւյն*, *քյւյն*, *գյւյն*, *քյւյն* և այլն: Բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղոււմը՝ *ծիծղալ*, *սօրվել*, *հավքել*: Բաղաձայնական համակարգի հա-

մար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ էրել*, *գ էղ*, *գ իշեր*, *դ ուռ*, *ձ ուկ*, *ձ ըմեռ*, *ջ ուր*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *կարքին*, *անքամ*, *հօրի*, *ընթունել*, *մառթ*, *վեռչ*, *մէչ*, *չօք*, *կառթալ*, *բ անցրր* և այլն: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *h*, սակավ դեպքերում՝ *խ*, ինչպես՝ *խօղ*, *խօր*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *h*-ի հավելում, ինչպես *h ավելի*, *h անէչ*, *h էսօր*, *h էքուց*, *h ընգեր*, *h ուշիկ*, *h ուզել*, *h ընչի* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *η*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *դ*, ինչպես՝ *դագան*, *դավուրնա*, *դարիբ*, *դրամաթ*, *դրաստո*: Հպաշփականը բաղաձայնից առաջ կարող է վերածվել շփականի՝ *հաշկ*, *մէշկ*, *բօշկա*, *կրսկրվել*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Ընդհանուր հոգնակերտներից¹⁸⁰ բացի՝ գործածական են նաև *ք*, *տանք*, *վանք*, *րանք* մասնիկները, ինչպես *փէսէք*, *ախպրրտանք*, *իշվանք*, *գ իլվանք*, *իծվանք*, *տիրվանք*, *գ էղրանք*, *տեղրանք*: Կին բառի հոգնակիի ձևն է *կընգրթիք*: Հանդիպում են բաղադրյալ հոգնակերտների գործածություններ՝ *էրէխէքներ*, *մառթիկներ*, *տըղէքներ*: Մի շարք անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *բիձու*, *ճրձու*, *գ ըլխու*, *կօվու*, *գ իլու*, *աղվրսու*, *ախչիկներու*, *տըղէքներու*, *գ ըրքէրու*, *ճրձէրու*, *թըվէրու*, *թօնէրու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *քըրօջ*, *անէրօջ*, *հ ընգերօջ*, *տիրօջ*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *-ով*՝ *Մարօյ*, *Սաքօյ*, *վէղրօյ*: Բացառականը ձևավորվում է *-ով*՝ *գ էղից*, *ճրձուց*, կան նաև է վերջավորությամբ քարացած ձևեր՝ *տընէ տուն*, *դ ընէ դ ուռ*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով *մեր գ էղ* (մեր գյուղում), *գ էղի մէչ*: Որոշիչ հոդն է *ն-ն*՝ *Հէրըն չօբան ա*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Իրա հէր գ ընաց*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում

¹⁸⁰ Նկատի ունենք *եր*, *ներ* հոգնակերտները, որոնք գործածական են մարզի բոլոր խոսվածքներում, ուստի և չեն հիշատակվում որևէ խոսվածքի բնութագրում:

են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*, գործածական է նաև *քե* կրճատ ձևը: Երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինք, իրանք*: Ուղիղ դերանվան դիմաց առկա է *վոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քու, իրա, իրանց, էս, էսի, էն, էնի, ըսըրա, ընդըրա* (դրա, նրա), *ընդըրանից, ըստեղ, ընդեղ, ըտեղ, հիրար, հուր* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կրոնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկյան կազմվում է *գի/կի* մասնիկով՝ *գիքամ, գիլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը/կ* մասնիկով՝ *կըխօսամ, կընայեմ, կընրստիմ, կէնէմ*: Միանալով բայասկզբի հագագին *կ*-ն ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գընգի, գավքա*: Հարկադրականի եղանակիցն է *պըտի*, ինչպես *պըտի էթան*: Անորոշ դերբայը կարող է արտահայտել ապառնու իմաստ, ինչպես՝ *գացած ախչիկ հուզել*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն՝ *գացեր* (եմ), *քոցեր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *սարքուկ, քաղուկ, նըստուկ, խըմուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*, սրանց ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չք, չենք, չէք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է առավելաբար ներկայի, նաև անցյալի հիմքերից՝ *գըրինք, տըվինք/տըվէցինք*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գաց, մաց*: Եզակի հրամայականում տարբերվում են ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումներ՝ *թըրաշա, գըրա, նըստի, կայնի*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *խօր ա կըփօրենք, շատ ա գուզեմ, էնենց ա կցավա, դասն էր կըպատմէր, կաթ էր կիտէր*: Վերլուծական ժամանակաձևերում *չ* ժխտական մասնիկը դրվում է օժանդակ բայի վրա, ինչպես *չեմ տեսե*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի

վրա՝ *չըգըրեմ* (չեմ գրում), *չըբէրեմ* (չեմ բերում): Բայասկզբի հագագին միանալով՝ *չ*-ն ձայնեղանում է՝ *ջուզեմ, ջընգիս*: Պատճառական ածանցն է *ուց/ցուց մըտուցել, խօցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս ու խոնարհիչը՝ *թըրցուս, տեղավօրցո՛ւ, մըտցո՛ւ, մըտո՛ւ*: Խոսվածքը *չ* բայածանց չունի: Հաճախ ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում բացակայում է նաև *ն* ածանցը՝ *առիմ, գէլի, կեղի, գըթին, գիչիմ, գըհասին* և այլն:

Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօյես քսէցի* (դե էս ասացի):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *հընչի, ճիժ, իմալ, մըկա, քօնձախ, հօլիկ* (շան բույն), *օթաղ, սըրախ, ճար, տանիք, հէթօիկ, հացատուն, թալվա, ըղպէս, տատի, հարնան, հունթ, հառավօտ, հուզընգան, գարնան գըլօխ, խըլըսել, մինչև, դըրկել, խարար, խօրօտ, հիրգուն, քօմել, միրալ, բօռալ, քնսիք, ճարընգան, չըթիկ, կըղէ* և այլն:

ԱԿՈՒՆԷՔ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Բնակավայրը 1830թ. հիմնել են Հին Բայազետի գավառի Ղարաքենդ գյուղից գաղթածները: 1935թ. գյուղը վերանվանվել է Ակունք (նախկինում՝ Ղըրխբուլաղ, Բազմաղբյուր): Ռ.Բաղրամյանը փաստում է, որ «Ակունքի խոսվածքը նույնն է Կամոյի շրջանի Սարուխան, Գեղարքունիք գյուղերի ու սրանց հարող խոսվածքների հետ»¹⁸¹, սակայն դիտարկումները ցույց են տալիս, որ ներկայում գյուղի խոսվածքը զգալիորեն տարբերվում է Բայազետի բարբառից: Չնայած պահպանվել են Ում ճյուղի պատկանելությունը և քերականական հիմնական առանձնահատկությունները, սակայն հատկապես հնչյունական հատկանիշներով խոսվածքը նմանվում է Դիաղիսի բարբառին:

Խոսվածքում բառի տարբեր դիրքերում, նաև բառասկզբի շնչեղ ձայնեղներից հետո հաճախ հանդես է գալիս քմայնացած *սի*,

¹⁸¹ Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 6:

ինչպես՝ *բ'անի, ձ'անի, աղանթ, քանդի, քանսիր, հառու, քաննի, զանել, օրինակ, քաննան, հանգան, խանրիր, ընդ որում՝ Դիադինի բարբառի համեմատությամբ նկատելի է քմայնացման ավելի թույլ աստիճան: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *h*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե՝ վոռց, վոռթ, յեգ, յեփ, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ օ* և *է*, ինչպես՝ *օխձան, օչի, էրէվալ, էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *նեղ, ցորեն, սոխ, խրնձոր*: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *կարկըտան, խասկընալ, ավէղրան, խանյի*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ՛ըռնել, բ'ան, գ'ատ, գ'իշեր, դ'ուս, ձ'որ, ձ'անի, ջ'ուր, ջ'օկել*: Բառամիջում ու բառավերջում հպական ու հպաշփական ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *կարքել, խափել, վեռչ, մէչ, բ'անցրր, բ'անց, վոռփ, օքուր, մառթ*: Նույն դիրքերում երբեմն խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *ավէղրան, պաղըռել, աքրել, կըղրել, կօղրել*: Տարածված է հետնալեզվային բաղաձայնների քմայնացումը առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ, ինչպես՝ *պաքել, գ'եղ, գ'ինձ, շանխան, գ'ինի, գ'երան*: Բաղաձայնից առաջ հետնալեզվային պայթականի դիմաց հաճախ առկա է *յ* ձայնորդ՝ *խայնել, սյլոր//անքլօր, պայսել//պաքսել, տայնալ, ճայտի*, բաղաձայնասկիզբ բառից առաջ, նաև բառամիջում բաղաձայնից առաջ տարածված է *նք>յ, նգ>յ* փոփոխությունը՝ *մեյ գ'անցինք* (մենք գնացինք), *քաղիյ բ'երինք* (քաղեցինք բերեցինք), *հըլնեյ դ'ուս* (ելնենք դուրս), *էթայ տուն* (գնանք տուն), *իշվայներ* (իշվանքներ), *յեղըյներ* (եղունգներ): Երբեմն բաղաձայնից առաջ հպաշփականի դիմաց առկա է շփական՝ *հ'աշկ, մէշկ, ծասկել, ճաշնալ, հ'իժնել* (իջնել), *հ'անգրժներ*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ՝ խանել, ախ, բ'ախ, պախել, խոդ, խանյի, խա, խաց, մախ, սախ-**

մընել: Բառասկզբի ձայնավորներից առաջ հաճախ առկա է *հ՝ի* հավելում՝ *հ'էսօր, հ'ուրիշ, հ'ատու, հ'անոթ, հ'ըմեն, հ'երէկ, Հ'երէվան, հ'էժան, հ'ախպուր, հ'էվընալ, հ'անցանկ, հ'ընգեր, հ'ատէձ, հ'իմնալ, հ'իժնել* (հ'իճավ): Օտար բառերի բառասկզբի *ղ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*, ինչպես՝ *կօշ, կ'ազան, կ'ափաղ, կ'անստու, կ'օնախ, կ'ըսամթ, կ'օնդախ, կ'ըժալ, կ'անրիր, կ'օնախ, կ'ուշ* (ղուշ): Երբեմն էլ հետնալեզվային պայթականների դիմաց է հնչում կոկորդային կիսաշփական *կ*, ինչպես՝ *կանչել, կ'ըչկ'ըչալ* և այլն: Շեշտը վերջնականակային է:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *ք, վանք, անք, րանք, տանք, անիք* մասնիկներով՝ *խընամիք, գ'իլվանք, իշվանք, իժվանք, ձ'իյանք, տեղրանք, քըվըռտանք, ախպրտանք, հընգրտտանք, կընանիք//կընթընել*: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *տիրոչ, քրրոչ, անըրոչ, տալոչ, տէքրոչ, կիսրոչ, հընգրրոչ*: Հատուկ տեղանունները կարող են ենթարկվել Ա հոլովման՝ *Հ'երէվնա, Ք'անվնոա, Մառտունա, Մէվանա*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով, ինչպես՝ *Կարօյ, Աննայ, Լիպօյ, Տիկօյ, վէղրօյ, աղէյ, պապէյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *ախպօրից, դ'աշտէրից*, մի շարք դեպքերում՝ նաև *է*-ով, ինչպես՝ *օրվընէ, գ'իշերվընէ, տընէ, սաքախսովընէ*: Ներգոյականը արտահայտվում է հայցական հոլովով, ինչպես նաև սեռականով և *մէչ* կապով՝ *գ'եղըն* (ցյուղում), *ջ'ըրի մէչ*: Որոշյալության իմաստն արտահայտվում է *ն* հոդով՝ *Մառթըն գ'ընաց*, որը միշտ չէ, որ գործառում է, օրինակ՝ *Արմէն ասափ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի, երբեմն իկ* հավելված՝ *ընձի(կ), քեզի(կ), մեզի(կ), ձ'եզի(կ)*, կան նաև կրճատ ձևեր՝ *քե, մե, ձ'ե*: Երրորդ դեմքի ուղղականի ձևերն են՝ *հինք, ընդոնք, հ'իրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի, էսա, էտա, էնա*, սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ *ըստու, ըտու, ընդու, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն* ձևը, որի սեռականն է՝ *վի,*

տրականը՝ *վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *քօ, հ իր, հ իրա, հ իրանց, ընդրրանք, ընդրրանց, էսան, էտան, էնան* (սա, դա, նա), *իմնի, էսենց, էտենց, դնս, դնտ, դնն, դնսի, դնտի, դննի, ըստոնք, ըտոնք, ընդոնք, դոր, դորից, հ ուր, հ ըմէն, հ ըմէն մէկ, հ ըմընի, հ իրնն* և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի ներկայի ձևերն են *գ'անում, լանում, տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *ք-ով* վերջավորություն՝ *տէ-սէր* (եմ), *բ էրէր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *բ էրուկ, նըստուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա, ենք, էք են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց* ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չը, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից՝ *շըլկին//շըլկէցին, բ էրին/բ էրէցին*: **Գնալ, մնալ** բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ աց, մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *խըմա՛, գ ըրա՛, նըստի՛, խասի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ թըռցընել, խասցընել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականն ունենում է *ա, նան՝ ու* վերջավորություն՝ *խըմցըրա, խըմցո՛ւ*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը՝ *կօ նըստուկ եմ* (դե նստած եմ, էլի):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *կայթ, պուտ, շուք, խօվ, տախտ, ճամբախ, տանիս, հնոտիք, տիլ, մուխ, փօշի, թուփ* (տերև), *կուտ, պուտուկ, թէշի, ուզընգան, խոզզընի, հնշկալուսանք, տըղասկան, ճիժ, մառթ, դ ըրկէց, միրավ, մօղօզօրիկ, սնյօր, գըռթան, ձ ու, պուճուճակ, հունթ, թառթափ, հ ընցըցընել, սաբախտան, հ իրկուն, մըռու, պըստիկ, կակուղ, հ իրիշկալ, տըփել, պաճառավոր, բ'անրկ, ժըխշել, խայնել, չուր//չուրի, ջ ոչ, թալվա, սըրախ, թունդիր, փարատիչ, մօծիլ, դնստըխուն, խառնիս, հօլիկ* (շան բույն), *էրինջ, սնն, էրմունգ, ճըմուռ, կէսրէր, հ էքխոդ,*

մըկա, ջ'ախճըփան, պաքել, իմնի, ճըլօթել, թուշ, ժօղօվկըրան, բիձն, ափէր, ջ'ոչօ, ադէ (տատ), *խօրքուր, գ ըլօխ խառցընել, կօժէ, դնվն, կուզընեկ, սայսոն, գ'անի, դընգ, ջ'աղաց, մուննթ, հօնքուռ-հօնքուռ, կարքըվել* (ամուսնանալ՝ նան կանանց վերաբերյալ), *տալվ, յնքն, մանի, հ'օռթում, պաղըռել, խօրօխպէր, յեղըռճիկ, տափոցի, գնխախօրել, ծաղըր, թեկգ ըլօխ* և այլն:

ԱՂԲԵՆՔ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Գյուղի բնակիչների հիմնական մասը Ադրբեջանից բռնագաղթած հայերն են: Ադրբեք (նախկինում՝ Ադրուլաղ) է վերանվանվել 1991թ.: Ընդգրկված է Շողակաթ համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԱՅԳՈՒՏ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Այգուտ (նախկինում՝ Գյոլքենդ) է վերանվանվել 1991թ.: Գյուղում ապրում են Ադրբեջանից բռնագաղթած հայեր: Ընդգրկված է Ճամբարակ համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԱՆՏԱՌԱՄԵՁ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Հիմնադրվել է 1850 - ական թվականներին: 1988 թ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանի Շամխորի շրջանի հայաբնակ գյուղերի փախստական հայ ընտանիքներով: Անտառամեջ (նախկինում՝ Մեշաքենդ) է վերանվանվել 1991թ.: Ընդգրկված է Ճամբարակ համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԱՍՏՂԱՁՈՐ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Բնակիչների նախնիները 1829-30թթ. գաղթել են Ալաշկերտից և Վանից: Նախկինում՝ Խաչաձոր, Ձոր: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Աստղաձորի խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հին-հայերենյան *ռ-ի* և *ե-ի* դիմաց առկա են *վո* և *յե*, ինչպես *վոնչ, վոռց,*

յես, յեփ, բացառություն է որ շաղկապը, որն ունի օր արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկի, էրագ, էրկու*: Խոսվածքն ունի *ե*, *ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեք, ցորեն, չոռ, խոռ*: Փոխառյալ ու բնիկ որոշ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւ* ձայնավոր, ինչպես՝ *նւֆււր, թււուր, քւնոի, ււմի, գււրկել* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *յեռուն, խավնել, խասկընալ*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ՛լրել, բ՛արություն, դ՛րրկեց, դ՛եզ, գ՛եղ, գ՛իշեր, ջ՛ուր, ձ՛ավար*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *դ՛ առցա, տէքքր, մէչ, անքամ, շափաթ, խաքնել*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *պաղայական, արբել, գււրգել, փեղ*: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*, ինչպես՝ *խօրօխպէր, խինգ, պախել, խավնել, խատ, խառ, խա, խէքաթ, խիվընդություն, խալալ, խաց, խօրքուր*: Շատ դեպքերում բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ՛ ավալ, հ՛ ուզել, հ՛ էսօր, հ՛ ընցնել, հ՛ առէչ, հ՛ ընգել, հ՛ առու* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ՛ կըսււ, կուրբան, կօնախ*: Շեշտը վերջնականկային է:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *ք, տիք, րանք* մասնիկներով՝ *թավլէք, տէքրոտիք, տավլըտիք, դ՛իզրանք, տեղրանք*: Երբեմն հանդես են գալիս կրկնակի հոգնակերտներ՝ *դ՛իզրանքներ, թավլէքներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *մառթու, տըղու, ճամփու, ջըրու, դ՛իզրանքներու, գ՛ էրեզմըներու, աչքերու, տըներու* և այլն: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Շաբօյ, Յեղօյ*: Հատուկ տեղանունները հաճախ ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Հ՛ էրեվնա, Վաղաշէնա*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *ձ՛ ավրից, աչքէրուց*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ

մէչ կապով և սեռականով՝ *գ՛ էղրն, գ՛ էղի մէչըն*, երբեմն նաև՝ *նէ մասնիկով, ինչպես՝ կարսի նէ* (կարասի մեջ), *քառակի նէ* (քառակի՝ քառակուսի ձևով ավազանի մեջ): Որոշիչ հոդն է *ն-ն՝ Մառթըն հավէլի խըխձօլ ա*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես *Իմ խէր բ՛ էրե, տըվէ իմ մօր*: Երբեմն անորոշ հոդը հետագաս է գործածվում, ինչպես՝ *շափաթըմ, փըշում*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛ էզի*, հանդիպում է նաև *քե* կրճատ ձևը: Անձնական դերանվան երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինք, ուրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են՝ *քու, ուր* (իր), *ուրնից, էսա, էսի, էտի, էսօր* (սրան), *էնդոր* (նրա), *էնդոց* (նրանց), *էնքան, ընդեն* (այնտեղ), *էտտււր* (այդքան), *դ՛ աս/դ՛ ասի* (այստեղ), *դոր* (ուր), *հըմէն* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գի/կի* մասնիկով՝ *գ՛իքամ, գ՛իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը/կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըքաղին, կուտինք, ֆըռըցուն*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն՝ *դ՛ըրէր* (եմ), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *նըստուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *հուզեցին, օրտիր*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛աց, մաց*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *խօրօխպէր ա կըսենք, կօֆէ յա կըխըմա, կառտօլ էր կըցանէր*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես *չէկէր էր, չունէցէր եմ*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է

բայաձևի վրա՝ *չբայատկերացու*: Պատճառական ածանցն է *ցուց/ուց նեղցուցել, ֆրոռցուցել, խաբուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *պատկերացու, պատկերացո՛ւ*: Խոսվածքը չ բայաձանց չունի, երբեմն բացակայում է նաև *ն* ածանցը, ինչպես *մեռիմ, մըտիս*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *բաջօ* (հորեղբոր կին), *ափեր, ջ՛օջօ* (տատ, մեծ կին), *աղէ* (մայրիկ), *մըկա, փըշում, պարկել, ջ՛օկըտտել, ընդուց դէն, դ՛ըրկեց, միճանկ, հուզելուն, խօրօտ, առնել, ճիժ, գ՛ըտտընակ քաշել, կէսրէր, իմալ, օրշընիտկ, բօռալ, գ՛երէզմընէր, կըշտօվ, բ՛էտրնալ, կարքըվել* (ամուսնանալ նաև կնոջ վերաբերյալ), *թավլա, հօրի, ձ՛իթխաց, դ՛ուռ, հանդա, բ՛օլոր, ճամփիսել, դօլօվ գուռնօվ, սօվ ու սըրատուրուն, օքտել, հուստ, փայ ու բ՛ածին, ջ ոչ, ինչօր քեզի, աղաջան, իրկամեռ, բ՛ած, ժէխ, օղաց ճամփա, տալվ, իշկել, ինք* և այլն:

ԱՎԱԶԱՆ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: 1988 թ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանից բռնի տեղահանված հայ ընտանիքներով: Ավագան (նախկինում՝ Գոյսու) է վերանվանվել 1990թ.: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԱՐԾՎԱՆԻՍՍ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Բնակիչների նախնիները 1829 – 30 թթ. գաղթել են Ալաշկերտից: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ բնակիչները եկել են Բայազետի Չախըր-Բեկ գյուղից, Վանից և Մակուից¹⁸²: Արծվանիստ (նախկինում՝ Ալուչալու) է վերանվանվել 1968թ.: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հիմնադրեւեյան *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *վո* և *յե*, ինչպես՝ *վոտ, վոոց, յես, յերք*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն:

¹⁸² Տե՛ս Հ.Աճառեան, Հայ բարբառագիտութիւն, էջ 139:

Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկի, օխճար, էրագ, էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *քաղվոր, կօլոն, դ՛ըրկեց, խէտ*: Փոխառյալ ու բնիկ որոշ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ա* ձայնավոր, ինչպես *քմաննր, գմբուն, թւն, քմնի, քմփաննկ, հանգ էնել* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *առօրթէ, խավնել, բ՛ածնել*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *գ՛ալ, ձ՛եռ, գ՛իշեր, բ՛երել, գ՛ըլօխ, գ՛ոռծ, դ՛ուս, ջ՛ատթել*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *ճրաքու, խաքնել, խօքի, կարքըվել, ջ՛ատթել, մատթ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *պաղմել, աքրել, ազաք, փէղ*: Հիմնադրեւեյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*, ինչպես՝ *խառս, խա, խին, խէտ, խամար, խառսնիս, խալալ, խաց, խօ, խօրեմ, խիվանդ, գ՛ախ*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ՛ընգնել, հ՛առու, հ՛ընցնել, հ՛առէչ, հ՛երէկ, հ՛էվել* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ՛ կօչաղ, կըլալ, կավուրմա*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *ք, տիք* մասնիկներով՝ *բալէք, տըղէք, քէչէք, ախպըրտիք, տէքըրտիք, կընգըրտիք*: Երբեմն հանդես են գալիս կրկնակի հոգնակերտներ՝ *բալէքներ, տըղէքներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *ձ՛օրու, գ՛ոմու, փորու, կօլու, խառսներու, կօվերու, սիրօղներու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *կիսորոչ*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև հասարակ որոշ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Վանօյ, Չինօյ, Յեվէյ, Ֆէրմայ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *փըշից, տարուց, կօվերուց*, հազվադեպ *է*-ով՝ *տընէն*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *սարն* ենք, *դ՛ աշտի մէչըն*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *Սուրփըն դ՛ան ա*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում

է, ինչպես՝ *էն մէ տրրակտրրիստ կըսաւ*: Երբեմն անորոշ հոգը հետադաս է գործածվում, ինչպես՝ *բ' աժակըմ, քիչըմ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*, եզակի երկրորդ դեմքը ունի նաև *քե* կարճ ձևը, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են *հինք, ուրանք/հուրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քու, հուր* (իր), *հուրանց/ուրանց, էնդոր* (նրա), *էնդըրանք, էնդոց, էսա, էսի, էտի, էնի, դոր, վորդեն, դասի, դաստ, դաստի, դասն, դասնի, էնթասը* (այնպիսի), *ըմալ* (այնպես), *հիրար* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, էլնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կրոնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գ ու, գ ի/կի* մասնիկով՝ *գ ուքամ, գ իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը/կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կաբրինք, կըգ'օղնան, իմ խելք էթա* (խելքս գնում է): Բայասկզբի *հ*-ին միանալով՝ *կ*-ն դառնում է *գ*, ինչպես՝ *գ իստըկինք*: *Գալ* բայն ունի ներկայի և ապառնու զուգահեռ յուրահատուկ ձևեր՝ *գ ում, գ ոս, գ ո, գ ոնք, գ ոք, գ ոն*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն՝ *տէսէր* (էր), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *ցանուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքից՝ *բ' էրին, ջ' առթին, տըփի, թորգի, նըշանեցին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ'աց, մաց*: *էնել* և *դ'ընել* բայերի անցյալի հիմքում պահպանվում են *էն, դ'ըն* ձևերը՝ *էնեց* (արավ), *էնէր եմ* (արել եմ), *էնա* (արա՛), *անուն եմ դ'ընե* (անուն եմ դրել): Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *ինչ ա կուտես, գ ոմու մէչն էր կաբրինք*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժան-

դակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըհաշվէր եմ, չըտէսէր էր, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ չըկըռնամ, չեղի*: Պատճառական ածանցն է *ուց/ցուց հիշուցել, սովըոցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *կըզըզվըցուն, յեոցո՛ւ*: Ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում ևս *ն* բայածանցը սովորաբար բացակայում է, ինչպես՝ *մեռիմ, գէլի* (կելնեի), *կեղի* (կլինի), *խաքինք* (հագնեինք), *առի* (առնեի), *կըխասի* (կհասնի): Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ մընա* (իհարկե մնում է):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *խըլղ, պըստըկուքուն, հորի, մուրադ, ճիժ, հալ, մըկա, մառթ, ջ ոչ, դ'անեն, սըքա, իմալ, խօրօտ, գ'էշ, աղէ, ափէր, կակօ, շուշուտ, դան, հուզընգան, կըմճըտել/կըճըմթել, պատի խես, զըվա, ջ'ըխպալ, հըմալ, ազաբ, կըխտոտ, մըթէլ, յօրդան, էտօլ դէն, շօտ աչք, խօրօտ, սիրօղ, հիլօտ քանիանակ, իրիկ, գ'օխտուկ, քանֆկախան էնել, էսխանտ, տարէ լիս, խացատուն, չօթնէ՛ ճաշ, գ'ոտ, դ'ըրկեց, տալվ, ընձի խօթի կա, չինաշխարիկ, ջ ոչօ* (տարեց տղամարդ), *բաջօ* (ծեր կին), *հանդա, մատղաշ, ջաղդա, ինք, կարքըվել* (նաև կանանց վերաբերյալ), *յերփի, արաբա, նըշանլու, էրաղ* և այլն:

ԱՐԾՎԱՔԱՐ – Գավառ քաղաքի թաղամաս, նախկինում գյուղ Արծվաքար, Ղշլաղ, Ծմակ: Արծվաքար է վերանվանվել 1945թ., թաղամաս է դարձել 1961թ.: Բնակիչների նախնիները 1829-1830թթ. գաղթել են Բայազետից: Հաղորդակցվում են Բայազետի բարբառով:

Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում խոսվածքը կանոնավորապես ունի շրթնային *մ* ձայնավորը՝ *մսել, մշուն, մրաղ, պմրկել, պմնիր, տմրի, ճմմփա, ճմր, շմտ, սմղ, ծմռ, մմքուր* և այլն: Հիմնականում փոխառյալ, բայց նաև բնիկ մի շարք բառերում գործածվում է քմայնացած *ւմ* ձայնավոր, օրինակներ՝ *նւմֆտ, լւմց*,

խայլի, ջայնան, քուֆտան, քայնան, հայնաթ, Քանվան, ջայել, չայիր, քուլան, ձան (ձեռք) և այլն: Հինհայերենյան *n*-ի և *ե*-ի դիմաց միավանկ բառերի սկզբում առկա են համապատասխանաբար *վո* և *յե*՝ *վոր*, *վոխ*, *յես*, *յերք*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *ո* և *է*, ինչպես՝ *օխճար*, *օչիլ*, *էրկանք*, *էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե*, *ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *վեց*, *գորեն*, *փոր*, *բանվոր*: Արժվաքարի խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում ձայնավորի սդումը՝ *խայլի*, *խասկընալ*, *փատըտել*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բաժան*, *բըռնել*, *Գառնիկ*, *գարի*, *դուս*, *դաշտ*, *ջըրել*, *ջոչ*, *ձեն*, *ձուն*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *տէքրր*, *բանցրր*, *հօքոստոս*, *ջոչ*, *հանէչ*, *օց*, *խափել*, *սուռփ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *գիղալ*, *դրբոց*, *պանդասխան*, *պանդայել*, *կրդրել* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *բասվել*, *լրսվել*, *իշքան*, *հանչկ* և այլն: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ*՝ *խեստ*, *պախել*, *խանել*, *խէր*, *խառնիս*, *էն գախ*, *խինգ*, *խիվանդ*, *խամօվ*: Նկատելի է հետևալեզվային պայթականների քմայնացում, ինչպես՝ *կանրաք*, *հօքի*, *խօրքուր*, *քանոխ*: Քմայնացման հետևանքով *ուրթուն* ածանցում տեղի է ունենում *թ>ց* անցում, ինչպես՝ *խարամուցուն*, *նեղուցուն*: Խոսվածքում *տն* խմբի դիմաց երբեմն առկա է *նն*՝ *մաններ*, *վոններ*, *դր*-ի դիմաց՝ *յր*, ինչպես՝ *կօյրել*: Օտար բառերի բառասկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է կ'՝ *Կրըլադ*, *Կանլանդար*, *կրրադ*, *կանվուրմա*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ տեղի է ունեցել *h*-ի հավելում՝ *հանալոտ*, *հօքոստոս*, *հիմանալ*, *հանու*, *հէրես*, *հանէչ*, *հընգեր*, *հընցընել*, *հավէլի*, *հընչի* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք*, *անք*, *վանք*, *րանք*, *տանք*, *անիք* մասնիկները՝ *քանվանցիք*, *բուրուկէք*, *ձիյանք*, *իշվանք*, *գիլվանք*, *ըստերանք*, *տեղրանք*,

քրվորտանք, *անխալքոտանք*, *կրնանիք*: Ձայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Զինայ*, *Մանրոյ*, *Փանրոյ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Մանոտունա*, *Մէվանա*, *Թիվլիզա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոջ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *պոչից*, *գէղից*, *դաշտերից*, *երբեմն էլ է-ով*, *ինչպես տընէ*, *հանալտընէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գէղը*, *գըրքի մէչը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քեզի*, *մեզի*, *ձեզի*, նաև գործածվում է *քէ* կրճատ ձևը: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք*, *հիրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս*, *էտ*, *էն*, *էսի*, *էտի*, *էնի*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վորը* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ *վիր*, տրականինը՝ *վիրը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *մենք*, *հինքը*, *հիրա*, *հիրանք*, *ըտու*, *ըստոնք*, *ըտոնք*, *ըտոնց*, *էտենց*, *ընդէ*, *հըմէն*, *հուրիշ*, *վորդէ*, *ըստանք* (այսքան), *ընդանք* (այնքան) և այլն:

Գալ, *լալ*, *տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գալում*, *լալում*, *տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր/եր* վերջավորություն՝ *մանցէր էմ*, *նըստէր ա*, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *ցանուկ*, *քաղուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *էմ*, *ես*, *ա*, *ենք*, *էք*, *են*, անցյալի ձևերը՝ *ի*, *իր*, *էր*, *ինք*, *իք*, *ին*, սրանց ժխտականներն են՝ *չէմ*, *չես*, *չք*, *չենք*, *չէք*, *չեն* և *չի*, *չիր*, *չէր*, *չինք*, *չիք*, *չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես անցյալի հիմքից՝ *տրվէցին*, *նըշանէցին*, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *մրինք*, *դըրինք*: *Գնալ*, *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գաց*, *մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *անջատա՛*, *կանյնի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցըն*՝ *խասցընել*, *տանքընել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավորու-

թյուն՝ *խասցրրա՛, մօտկըցրրա՛*: Խոսվածքում չկան չ անանցով բայեր՝ *թըռնել, փախնել, ուռել*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *սինօտ, պըստի, մամոթ, հեքսի օր, իմալ, քեփըլտալ, թըմել, կըլոր տանրի, թուփ* (թթու դրած կաղամբ), *բ՛ըլել, կըժիկ, ջ՛ոչ, ճմր, թամաշ մնել, ճըգըռել, գ՛ըթան, ուզել* (սիրել), *կընդել, հանրինգ, կմվրո, դըվաժօ, հա, գ՛ըլօխ խանել, մինչեվի//չումքի, բօգ, կըղրել* (թալանել), *կըտոր, մընաց, խըրեղեն, մէշու, հէսա, քնոէշտ, ձիթխաց, մուրուս, թալվա, մսկ, մնընավոր, բ՛ւտ, տանդմէր, ցավ քաշել, թօրկել, կէծակ, ժեխ, ճոթ, չըռնակոթ, փօշի, մնընջուկ, քէլեխ//պմնարաք, կըտոր խանել, խընգըռել, խափանել, սըրախ, մնու, մխտել, մփիէր, խուր էթալ* (արագ գնալ), *ցուսկ, փունք, կըմուկ, տանիս//կըտուր, հ՛առիք* և այլն:

ԱՐՏԱՆԻՇ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Բնակեցված է Աղրբեջանից բռնագաղթածներով և Արծվաշենից բռնի տեղահանվածներով: Ընդգրկված է Շողակաթ համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԱՐՓՈՒՆՔ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: 1988թ. վերաբնակեցվել է Աղրբեջանից բռնագաղթած փախստականներով: Արփունք (նախկինում՝ Բահար) է վերանվանվել 1991թ.: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

Բ

ԲԵՐԴԿՈՒՆՔ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Աղկալա, Ագատ: 1920թ. վերաբնակեցվել է Նորատուս և Գանձակ գյուղերից եկած ընտանիքներով: Հաղորդակցման միջո-

ցը Բայազետի բարբառն է՝ Նորատուսի խոսվածքի հատկանիշներով, նույնանում է Հայրավանքի խոսվածքի հետ (տե՛ս ՀԱՅԴԱՎԱՆՔ):

Գ

ԳԱԳԱՐԻՆ - 1955թ. հիմնվել է իբրև բանավան Աթարբեկյանի ՀԷԿ - ին կից, հետագայում կոչվել է Գագարինավան: 1961թ. մինչև 1995 թ. համարվել է քաղաքատիպ ավան: Այժմ ընդգրկված է Սևան համայնքի կազմում: Ըստ Ռ.Բաղրամյանի՝ բնակիչները շրջակա ու Մարտունու շրջանի գյուղերի հայեր են, համայնքը միասնական խոսվածք չունի¹⁸³: Այժմ հաղորդակցվում են խոսակցական հայերենով:

ԳԱՆՁԱԿ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Քոսամահմեդ, Բատիկյան: Բնակիչների նախնիները 1828թ. ներգաղթել են Բայազետի, Ալաշկերտի, Խոյի ու Սալմաստի գյուղերից: Ռ.Բաղրամյանը վկայում է, որ Ուրմիայի գավառից 1828-1832թթ. գաղթածները իրենց մայրենի խոսվածքի չնչին հետքեր են պահում նոր միջավայրում՝ Բաղիկյանում¹⁸⁴: Գանձակի խոսվածքը բարբառի մյուս դրսևորումներից տարբերվում է քմայնացած ձայնավորների ու բաղաձայնների առատությամբ:

Գյուղի խոսվածքը ներկայացնում է Բայազետի բարբառը: Խոսվածքում թե՛ բնիկ, թե՛ փոխառյալ բառերում բավականին տարածված է քմայնացած *ս* ձայնավորը, օրինակներ՝ *սնդսնք, իմսն, հ՛սնէչ, թսնգսն, փէսս, սիֆտսնկ, փսնողու, դ՛սր, շսնժ, կըսս, շուշսն, նսնֆտուլ, հօգսնջ, վիճսնկ, չսրչըրել, գսնթընել, պէնջսնկ*: Բայազետի բարբառին բնորոշ դիքքերում խոսվածքը կանոնավորապես ունի շրթնային *մ* ձայնավորը՝ *մխպէր, մոթէն, կմրաս,*

¹⁸³ Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 9:

¹⁸⁴ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 3:

պմպական, տանջանք, ծմխել, ճակաթ, սմրքել, մմքուր, շմտ և այլն: Գանձակի խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *մվկղրրան, խավնել, մաննիք, կմրկրտել, սորվել*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *վո* և *յե՝ վոտ, վոր, յես, յեփ*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *ո* և *ե*, ինչպես՝ *օխճար, օլըրվել, էրէխա, էրկու, էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *մխշատել, վեց, հ ընգե, ջճ, փիդոն, ջճրխոր*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ՛ետ, գ՛ոռծ, դ՛ուս, ձ՛րվածեղ, ջ՛աղաց*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *հ առցակուոթ, շմփաթ, ուրփաթ, կմրքել, տէքսրկրնիկ, հսնէչ, վեոչ, օց, վոռփ*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *ծրձաղ, մրբել, փագ, գիդալ, ցաճրր, մվկղրան, օքուդ, փէղ, խէձուկ* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *հսշկ, վոշ մէկը, մրասցրնել, ծասկել, լրսվել, ճմշնալ, խէզնել, ընգնից*: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքը բուրդ դիրքերում ունի *խ՝ խին, խագար, պմխել, բ ախ*: Հետնալեզվային պայթականների քմայնացումը բավականին տարածված է, ինչպես՝ *քրտորնքի, կիսուր, նմխակէն, տմտիկիս, գիցե, խէքսթ, գսմ, մաքի, գճրակէտ*, երբեմն նույնիսկ պայթականները թողնում են հպաշփականի տպավորություն կամ էլ վերածվում են հպաշփականի, ինչպես՝ *գ//ջուգսմ<գուգսմ, չէսս<քեչա*: Քմայնացման հետևանքով *ուրյուն* ածանցում երբեմն տեղի է ունենում *թյ>չ* անցում՝ *պմդմուչուն, հարքստուչուն, բ՛աժանուչուն*: Խոսվածքում *տն* խմբի դիմաց որպես կանոն առկա է *նն՝ մմննիք* (մատանի), *մրննել* (մըտնել), *վոններ*: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ՝ կրսս, կմզան, կսնիմ, կմվուրսա*: Առանձին բարբառախոսների խոսքում

բառասկզբի *դ*-ի դիմաց հնչում է հպաշփական հնչյուն (մոտավորապես *կդ* սերտ արտասանությամբ): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ՛*-ի հավելում՝ *հ էսօր, հ ընգնել, հ ախպուր, Հ առաքել, հ իրա, հ իրկուն, հ արի* և այլն: Շեշտը վերջնականակային է: Խոսվածքում *սերմ, թարմ* բառերը երկվանկ են և ունեն *սերրմ, թարրմ* արտասանություն: Բաղիյուսական հարադրություններում կամ դրանցից առաջացած կցականներում *ու*-ի դիմաց գործառում է *ը*-ն՝ *մսկըտմկ, տուներտեղ, մմոթը կրնիկ, իմը քօ* (իմ ու քո), *բ՛ուքը ձ՛ուն, մոքտուր*:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք, անք, վանք, բանք, տանք, անիք* մասնիկները՝ *գ՛եղացիք, սմրուխանցիք, ճմմփէք, ձ՛իյանք, իշվանք, գ՛իլվանք, ըտերանք, տեղրանք, տէքրրտանք, քրվրտտանք, մխպրտտանք, կրնանիք*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Գ ընձօյ, Գ էլօյ, Սէփօյ, Վանօյ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Սմրուխանա, Հացառատա, Գրոհձօրա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոչ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *պոչից, գ՛եղից, գ՛ինուց, գ՛ըլխըներից, երբեմն էլ՝ է-ով, ինչպես՝ հագարէն, ձ՛եռնէրէս*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ՛եղը, ջ՛ըրի մէչք*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛եզի*, նաև գործածվում է *քե* կրճատ ձևը: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք, հ՛իրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի(կ), էտի(կ), էնի(կ)*, սրանց թեք հոլովների ձևերն են՝ *ըստու, ըտու, ընդու, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ *վի*, տրականինը՝ *վին*:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ՛ալում, լմլում, տմլում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր/էր* վերջավորություն՝ *գ՛ըրէր եմ, գ՛ըրէր ա*, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝

խասուկ: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեմ, չես, չք, չենք, չէք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես անցյալի հիմքից՝ *կննպեցի, դըրեցի*, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *մըրին, տըվի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գ'աց, մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *փագա՛, էփա՛, նըստի՛, հ՛էլի*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ կննըցընել, խաքցընել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավորություն՝ *նըստըցըրա՛, կէրցըրա՛*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (թըռնել, փախնել, ուռել):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *մըլօրակննչ, խօվ, տաննիս, ձիթխաց, տիլ, մուխ, մըսկէրանք, բ՛էտ, թօնել, բ՛ըռնենք, օղոռթ, պըստիկ, ծանխկավոր, չըմդէ, մէմմըտել, մմէք մմոռթ, նննֆտուլ, կընդել, շիքել, ճիժ, խօտաղ, շնոժ, պննպական, փիդոն մննել, խեռնիկ, քննֆկախան մննել, խոզգին, խըրվոր* (հարսանիքի օրը հարսին հոր տանից բերելու գնացողները), *կննքել, ընդօքի, սիրօղ, մմոռթ, ճիկ տալ, տմնիել, տըփել, չումի, չըկըմիշել, մըկա, իմննլ* և այլն:

ԳԱՎԱՌ¹⁸⁵ - Քաղաք, մարզկենտրոն: Նախկինում՝ Գեղարքունի, Նոր Բայազետ, Կամո: 1829-30թթ. վերաբնակեցվել է Բայազետից գաղթած 240 ընտանիքներով, որոնք էլ բնակավայրը կոչել են Նոր Բայազետ: Գավառ է վերանվանվել 1995թ.: Քաղաքի կազ-

¹⁸⁵ Քաղաքի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական առլասի կյութերի հավաքման ծրագրով 1999թ. լրացված թիվ 501ա տետրում, առկա են նաև քաղաքում 2013թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

մում են Արծվաքար և Հացառատ թաղամասերը: Հաղորդակցվում են Բայազետի բարբառով:

Գավառի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը կննրկըտան, *օղըղել, հ՛էրգըննալ*: Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում խոսվածքը կանոնավորապես ունի շրթնային *մ* ձայնավորը (որի շրթնայնացումը պակաս ընդգծված է, քան, ասենք, Սարուխանի խոսվածքում)՝ *մմնընալ, կննպել, պննոավ, տմնրէկան, ծմմել, ճմն, մմնգաղ, նմմակ, սմնդ, շմպիկ* և այլն: Փոխառություններում և սակավաթիվ բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւ* ձայնավոր՝ *ւմժել, ձ՛ւք, թւնթ, գւնրգել, լւնց, ժւննգ, խէքւնթ, փէսւն, գւնգւնր, կէլքւնթ, կւնրիք, մւնդւմժւմ, հւնյւնթ, նւն*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե՛ վոր, վոռց, վոռթ, յեգ, յեփ, յերք*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է*, ինչպես *օխճար, օչիլ, օոնալ, օրօճ, էրկու, էրէվալ, էրակ, էրկաթ*: Խոսվածքն ունի *ե, n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *սեր, ձըվածեղ, ձըմեռ, թոք, շընոխկ*: Փոխառյալ բառերի ու ձայնավորի դիմաց հաճախ առկա է *ի*՝ *քիֆտւնքուֆտւն, դիզը>դուզը, շիշւն>շուշւն, մինւնթ>մունւնթ* և այլն: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ՛օպիկ, գ՛էլ, դ՛եղել, ձ՛ըքել, ջ՛ընջել*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խափել, լիոփ, մմնրաք, թաքավոր, թըռչել>թըջել, մնոչ, փոցանք, վոռց, վառթ*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *գաղ, ցաճըր, մբրուստ, մվլէղիս, ցուող, հ՛իրգուն, մխկաղ, փէղ, յերգիր* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *օշուտ, հ՛իշնել, կըսկել, ծասկել, միժնսկ*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ՛ խաստ, պննխել, բ՛ախ*: Օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց գործածվում է *կ՛ կննվուրմա, կուրթի, կօնախ*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *h՛*-ի հավելում՝ *հ՛ւնշկեռտ, հ՛առճակ,*

հանգաճ, հիշնել, հուրիշ և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է: Բաղիյուսական հարադրություններում ու շաղկապի դիմաց հանդես է գալիս ը՝ դ ուտը դ ուս, դ արը դ աշտ, տունը տեղ, կմորը ձ՛նվ, մմորը կրնիկ:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք, անք, վանք, րանք, տանք, անիք* մասնիկները՝ *մվտօք, վեղոք, ձիանք, իշվանք, գիլվանք, տիրվանք, գեղրանք, մխպրրտանք, տեքրրտանք, կրնանիք*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *ի-ով՝ Մնրոյի, Մնրոյի*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Հէրէվնա, Սէվանա, Գորիսա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը *տիրոջ*: Բացառական հոլովը ձևավորվում է *ց-ով՝ մղվրզից, գի-նուց, գեղրանքից, գըլխրնէրից*: Ներգոյականը արտահայտվում է հայցականով կամ սեռականով և *մէչ* կապով՝ *կրճուճք* (կճուճում), *կրճրճի մէչք*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*, դրսևորվում է նաև *քե* կրճատ ձև: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք, հիրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*, սրանց թեք հոլովների ձևերն են՝ *ըստու, ըտու, ընդու, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա են *վոն, վորը* տարբերակները, որոնց սեռականի ձևն է՝ *վի*, տրականինը՝ *վիրը*:

Անորոշ դերբայի յուրահատուկ ձևերից են՝ *կրովալ* (կովել), *հիշկել* (նայել), *կմիտվրկել* (կախվել): *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գալում, լմլում, տմլում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր/եր* վերջավորություն՝ *գըրէր եմ, գըրէր ա*, հարակատարը ուկ վերջավորություն՝ *խըմուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեմ, չես, չը, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չէր, չինք, չիր, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի

անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *գըրէցի/գըրի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գաց, մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *փագա՛, կրղրա՛, նրստի՛, հէլի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցրն՝ թրոցընել, լմցըընել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավորություն՝ *խըմցըրա՛, մօտկըցըրա՛*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (թըռնել, փախնել, կուրել, ուռել):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *պուտ, պուգ, խօվ, խագ, կրտուր, հատիք, մխպ, չրոնակոթ, մնձոխ, տիլ, մօծիլ, մուխ, փօշի, թուփ* (տերև), *կուտ, մղինջ, կրոուք, էրկումմնտ/չոռսըմմտ, դէշնկ, խօրիգ, ձըցում, թէշի, ծընըտկան, հնշկալուսանք, ճիժ, մմոթ, մօղօզըրիկ, օրօճիկ, գըրթան, ձոն, պուճուճակ, թառթիչ/թառթափ, խօքու խաց, գրոնիս/քէն, տմքոց-դօղոց, հատաֆտուն, կում, մըռու, պըստի(կ), մէշու, քարկ, մղու, կըժմըթել, հիրարտալ, հընցըընել, պմոզաջըրել, տմփել, հիշկել, տըփել, հըրըկել, գըրըշտել, մըկա, հէքուց, օղաոթ, գեղացվարի, հընչի, չուր/չուրի, հէսա, քանկոտ, իշտմ և այլն:*

ԳԵՂԱՄԱԲԱԿ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Կայաբաշ (Ղայաբաշ): Գեղամաբակ է վերանվանվել 1991թ.: 1988-1989թթ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանից բռնագաղթած հայ ընտանիքներով: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԳԵՂԱՄԱՎԱՆ¹⁸⁶ - Գյուղ Սևանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Շահրիգ: Բնակիչների նախնիների մի մասը 1828-29թթ.

¹⁸⁶ Խոսվածքի հատկանիշները ներկայացվում են ըստ Գեղամավանում 2015թ. կատարված տեսաձայնագրությունների և հետազոտությունների: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում: Տե՛ս նաև Ռ.Սաղաթեյան, Գեղամավանի խոսվածքը և նրա դիրքը «ում» և «կը» ճյուղերի բարբառների միջև, Բան-

գաղթել է Մակու գավառի Անձուկ գյուղից, ինչպես նաև՝ Ալաշ-կերտի, Մալմաստի, Խոյի, Մուշի, Բայազետի գյուղերից: Հաղորդակցվում են հիմնականում Մակուի խոսվածքով:

Գեղամավանի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի աղումը՝ *բ' աժնրվել, հարսնիկ*: Փոխառություններում և սակավաթիվ բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւ* ձայնավոր՝ *ւնվնլ, ւնժել, օրինւնգ, քնփ, մինւնկ, մւնոյւն, դ'ւննուտուն, հնյնթ, տէքնր, սիգտւնգ, կնստու, թնլել, թնփել, գննիգ, լնլ*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վ*, *ե*-ի դիմաց՝ *յե, ինչպես վոր, վոր, վոնց, յես, յեռ, իսկ* բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես *օղորմի, էրկու, էրէվալ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *խէխտել, տըվե, փոս, ջաղվոր*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ' աժնրվել, գ ըրակետ, դ'ւշտ, ջ' ուր, ձ' էն*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *ժողովրդական, մառթ, անքամ, հ' էրուց, հօրի, վեռչ, բ' առց, շնչեղ խուլերի դիմաց առավելաբար գործածվում են պարզ խուլեր՝ Մէլիկ, մակուր, խանուտ, նախըռճի, կըտել, ատար, հավակել, հիծուն*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ *ախճիգ, պաղերազմ, ուղել, նըստած, պըրձընել, կըջուջ, լըջեր, Օնիգ, հ' էրգէն* և այլն: Հետևալեզվային *գ, կ, ք* պայթականների դիմաց հաճախ դրսևորվում են *ջ, ճ, չ* հպաշփականներ, ինչպես *չեռի, չնլան, չնչնլ, ջըվն թէ, ջնդն ջուղէք, ջօզուկ, ջուլնջ'¹⁸⁷*: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *հ'ւնչկ, հ' իշնել, մէշկ, ծասկել, հ' ընսնել*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը առանձին դեպքերում ունի *խ' խազալ, խոր, գ' ախ*: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ' կնստու, կա-*

բեր Երևանի համալսարանի, Ե., 2002, 3, էջ 154-158. Ռ.Մաղաթեյան, Տեղաշարժեր Գեղամավանի խոսվածքում, Հայագիտական հանդես, 2017, 2, էջ 35-46:

¹⁸⁷ Իրողությունը Գեղամավանում արձանագրել է նաև Ռ.Բաղրամյանը (տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 11):

զան, կօնախ: Բառակազմի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *h*-ի հավելում՝ *հ' իմանալ, հ' ինքը, հ' օղորգել, հ' առաջ, հ' էրուց, հ' էրես, հ'ւնչկ, հ' ընգընել* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է: Բաղիյուսական հարադրություններում կամ դրանցից կազմված կցականներում *ու* շաղկապի դիմաց երբեմն հանդես է գալիս *ը' տունը տեղ, թնորթնմըզ, հուրըջ' ուր*:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք, վանք, բանկ, տանք/դանք, անիք* մասնիկները՝ *ջնդն ջուղէք, ջըջըռցիք, գ' իլվանք, տեղրանկ, ախպըրդանք, կըղըրտանք* (կտուրներ), *գ' էղրանկ, կընանիք*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Հ' էրէվնա, Մէվանա, Գ' էղամավանա*: Բացառականը ձևավորվում է *ց/ծ*-ով՝ *կօվիծ, սարիծ, ւնվնլվանից, բ' էրնից, տընից, կընանիքից, գ' էղրանքից, իմուց*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ սեռականով և *մէշ* կապով՝ *թունդիրը* (թոնրում), *կըջըջի մէշք*, նաև տրականով, ինչպես *կօլխօզին* աշխաղէր եմ. *ճաշարանին* հաց ինկ ուղըմ. հիրա տեղին նըստըմ ա. *սարին* կօլ եմ կըտե: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի(կ) հավելված՝ ընձի(կ), քեզի(կ), մեզի(կ), ձ' էզի(կ)*: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են *ընդոնք, հ' իրանք*: Ցուցական դերանվան ձևերից են՝ *էս, էդ, էն, էսի(կ), էդի(կ), էնի(կ), ըդա, ըդան, ընդան, ըտոնցը, ընդըրանից* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վորը* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է *վիր*, տրականինը՝ *վիրը*:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ' ալըմ, լնլըմ, տալըմ*: Անկատար դերբայը ավելի հաճախ կազմվում է *ըմ*, *քան թե ում* մասնիկով, ինչպես՝ *հաքնըմ, թնփըմ*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր//եր* վերջավորություն՝ *հէլեր* (ա), *պըսագվէր* (եմ), հարակատարը՝ *աձ* վերջավորություն՝ *խէխտըվաձ, կախվաձ, նըստաձ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*, սրանց ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չի, չենք, չէք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*:

Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է անցյալի հիմքից՝ *նըշանեցին, դըրեցինք*, երբեմն էլ ներկայի հիմքից՝ *արին*: Կրավորական բայերն անցյալ կատարյալում ունեն կրավորաձև վերջավորություններ՝ *բ'ածնըվանք, փոխվալ*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ լօղցընել, ուտըցընել*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*թըռնել, փախնել*), երբեմն բացակայում է ն ածանցը՝ *հըլեն, լըցըմ*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *պըսագվել, մատտ, կըդուր, խընօցի, մեր կըշտին, հօղօրգել/օղօրգել, հ'ատադուն, հ'իրգուն, հ'իրկըվանը, շաղվոր, խօրօտ, մինսնկ, ջըվսն թէ, քըռչիկ, հ'էքուց, ճըխտել, փօշի, մըռու, քօլիգ, կուռծ, օտաղ, հ'էրտիգ, մուխ, հ'անիկ, սէր ին, սիրաձ անել, թսնպօ, ճանգըրթել, կըլջել, մագիս համբարքի չափ, ջսնդսն ջուղէք, ջօզլուկ, թուխս, ձ'ու, կաստըրունգա, թսնըրթսմըգ, հ'էքսի օրը, համբըրել, ջէրուտուն, ճիժ, թէշի, ժէխ, ժըխշել, պըզդիգ* և այլն:

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ¹⁸⁸ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Բաշքենդ: Բնակիչների նախնիները գաղթել են Բայազետի, Ալաշկերտի, Բուլանըղի և Մուշի գյուղերից 1829 - 30թթ. և 1914-19թթ.: Խորհրդային տարիներին գյուղում վերաբնակեցվել են Սարուխանից արտրվածներ: Հաղորդակցվում են Բայազետի բարբառով:

Խոսվածքի փոխառություններում և մի շարք բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *սն* ձայնավոր՝ *դսնող, Բսնշքսնը, դսնֆտսնը, միյնսնկ, սիֆտսնկ, փիլսնքսն, լսն, դուքսն, քսնքսն, շսնքսն, ձսնք* և այլն: Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում խոսվածքը

¹⁸⁸ Խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1998թ. լրացված թիվ 505ա տետրում, առկա են նաև գյուղում 2014թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

կանոնավորապես ունի շրթնային *սն* ձայնավորը՝ *սնիս, սնտըված, սնիչիկ, սննա, պսնտք, պսնչել, տսնրի, տսնրեկան, կսննչել, կսնոճ, սսնր, սսնպոն, շսնտ, շսնդել, մսնոթ, մսնգ, մսնտաղ* և այլն: Գեղարքունիքի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *սմչըկոտ, ժօղվել, կսնրկըտան*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո-ի* և *ե-ի* դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե՝ վոոց, վոխ, յես, յերք*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է*, ինչպես *օշիլ, օխձար, էրագ, էրկու*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *վեոչ, իրեք, փոդ, քավոր*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ'էոթ, Բ'ատսեղ, գ'ըթնըվել, գ'եղ, դ'ուռ, դ'ուս, ջ'աղաչ, ձ'էթ, ձ'ըմեռ*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *օքնել, սուրփ, մէչ, թաքավոր, անքամ, մսնոթ, օթ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց մի շարք դեպքերում հանդիպում են ձայնեղներ՝ *սիոդ, Մըզըրդիչ, տեղդը, պսնդրաստել, Հագօփ, կըդըրել, պըռձնել, ցածրը, սնրբել, օքուղ* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *խաշքար, ինշ կա, իշքան, կըսկըվել, ծմսկել* և այլն: Հինհայերենյան *հ-ի* դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ՝ խինգ, խետ, խոդ, խանել, ջ'ըրխոր, խիվանդ, պսնխել, բ'ախ*: Օտար բառերի սկզբի *դ-ի* դիմաց գործածվում է *կ*, որը երբեմն հնչում է իբրև *կ',* օրինակ՝ *կ'սնիշ, կօնդախ, կօլթուղ* և այլն: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ-ի* հավելում՝ *հ'անէչ, հ'ըղըրկել, հ'ակամա, հ'ըլնել, հ'էրես, հ'ուրիշ, Հ'էրէվան* և այլն: Երբեմն *ություն* ածանցում դրսևորվում է *թյ>չ* կամ *թ>ց* անցում, ինչպես *գօրուչուն, չարուցյուն*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք, անք, վանք, րանք, տիք, անիք* մասնիկները՝ *վոսկիք, ձ'իյանք, իշվանք, գ'իլվանք, տեղրանք, ախպըրտիք, քըվորտիք, կընանիք*:

Ձայնավորով ավարտվող հատուկ անունների սեռականը ձևավորվում է *-ով*՝ *Սմբոյ, Տիկոյ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Սմբուխանա, Կրշլադա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոջ*: Բացառականը ձևավորվում է *-ով*՝ *խօրից, անշխրքից*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ սեռականով և *մէջ* կապով՝ *ամանը* (ամանում), *տանջտի մէջը*, հազվադեպ՝ տրական հոլովով, ինչպես՝ *էրագին տէտը եմ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*, դրսևորվում է նաև *քե* կրճատ ձև: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք, հիրանք*: Յուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի, էսա, էտա, էնա*, սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ *ըստու, ըտու, ընդու, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ *վի*, տրականինը՝ *վիւ*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *հինքը, հիր, հիրան, հիրանց, ըստե, ըտե, ըստով, ըտով, էտենց, ըստեղի, հրմէն* և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գալում, լնլում, տնլում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր/եր* վերջավորություն՝ *շնրէր եմ, հէլէր ա*, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *թրխուկ, նըշանվուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեմ, չես, չը, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *անտեցին, բացեցին, խըմի, սիրիր*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գաց, մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *կնայա՛, խաշա՛, կնայնի՛, մըտի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ հիչըցընել, թրոցընել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավոր-

ություն՝ *վեռչացրա՛, խախծրա՛*, երբեմն էլ՝ *ու* վերջավորություն՝ *մօտկըցու, քընցու*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*դիրել, թըռնել, փախնել, ուռել*): Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, բայց ոչ շարունակական իմաստով՝ *կօ էկա* (առանց այդ էլ եկա):

Գեղարքունիքի խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *հակամա, պուտ, փօշի, ձրցում, թէշի, ջուլ, ճմմփել, մընաց, պնոզել, անջողել, պըռձնել, թունդիր, գատ, յախնի, վըր ճըխնի, քունջուպուճադ, տմնիս, հառիք, հէթիս, մնոթ, հուզընգան, տըղըցկան, ժողովկըրան, միրավ, ժեխ, չըռնակօթ, գէրեզմըներ, մնոթ, մղէ* (տատ), *ճիժ, գըրթան, պուճուճակ, սըրփանք, սըրբաս, խօրօտ, ջոչ, մէշու, կըմըշտել, խամբըրել, պնդել, ճըղել, ուշկը էթալ, հէքուց չէ մէկէլ օր* և այլն:

ԳԵՂԱՔԱՐ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Սուբաթան: Գեղաքար է վերանվանվել 1991թ.: 1988թ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանից բռնագաղթած հայերով: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԳԵՂՆՈՎԻՏ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Վերին Կզնուտ: Բնակիչների նախնիները 1828-30թթ. գաղթել են Ալաշկերտի գյուղերից (Քուփոտան, Չանգագուր և Մանգասար): Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *տ* և *յե*, ինչպես՝ *տտ, տոց, յես, յեփ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկոռ, օխճար, էրկու, էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրէք, գէդ, չոր, խընձոր*: Փոխառյալ ու բնիկ որոշ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ա* ձայնավոր, ինչպես *թնգնի, ջնյէլ, ննֆնր, թնդան, թնոս, քնլլն*,

քանի, զանել, մնալու, թնք, վնգնել և այլն: Բացարձակ բառակզրում և բառակզրի խուլ բաղաձայններից, *մ, ն* ձայնորդներից հետո *ա* ձայնավորը երբեմն շրթնայնացած արտաբերություն ունի: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *բ'ալնիս, ծիձղալ, սորվել*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *դ ու, գ էտին, գ էդ, բ'անակ, ձ'ըմեռ, բ'ալնիս, գ'ան, գ'երան, ջ ոչ*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խօքի, հառէչ, դ'անց, խափել, խաքնել, կարքել, կառթալ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *կըղրել, տերղէր, դըբոց, գիղալ, պաղայել, ափառղել, ծիձղալ*: Հինհայերենյան *հ-ի* դիմաց խոսվածքն ունի *խ, ինչպես խաց, խավ, խիվանդ, խա, խետ, խառս, խօրօխպէր, խինգ, բախ, խամար, պախել, խէքաթ, խօքի*: Հաճախ բառակզրի ձայնավորից առաջ առկա է *հ-ի* հավելում, ինչպես՝ *Հ էրեվան, հ ընգնել, հ իչնել, հ'անէչ, հ'ելել, հ'ախպուր, հ ուզընգան, հ իրիկուն* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ-ի* դիմաց խոսվածքն ունի *կ' կօչ, կագան, կարիք, կըստու, կնյր, կավուրմա*: Շեշտը վերջնականկային է:

Հոգնակիի կազմության մեջ խոսվածքում հանդիպում են նաև *ք, րանք, տիք* մասնիկները՝ *գօգալղարեցիք, գ էղացիք, ըտերանք, տեղրանք, կընգըտիք*: Երբեմն հանդես են գալիս կրկնակի հոգնակերտներ՝ *ճամփէքներ, միլիցէքներ, գ էղացիքներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *ձ'օրու, կօվու, իշու, կօշու, հընգերներու, պապերու, թոռներու, ճըժերու, թըվերու, տատիկներու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *անէրոց, մօրքուրոց, քուրոց*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *-ով*՝ *Գարօյ, Դօնէլ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց-ով*՝ *գ էղից, կիսուրից, հընգերներուց*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ էղըն կա, գ ըրքի մէչ*: Որոշիչ հոդն է *ն-ն*՝ *Մէ մատթըն պըտի էրկու կընիկ պախա*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *էս*

մատթ ձ'էն չէնա: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ'եզի*, եզակի երկրորդ դեմքը ունի նաև *քե* կարճ ձևը, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինք, ուրանք// հուրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վիւ*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև *քու, մեր, հուր* (իր), *ուրանց, էտ, էսի, էտի, էնա, էղրան, էնդոր, էնդրանք, ըղրան, ըտոր* (դրա), *ըղրան, դնրըն* (դրան), *էնդուց, էստոնք, էնդոնք, ընդոնց, դնս* (այստեղ), *դատի* (այդտեղ), *էտմալ/էղմալ, էամալ// ըսմալ, էմալ, հիրնք, դոր, հըմէն* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գ ու, գ ի/կի* մասնիկով՝ *գ ուքամ//գ իքամ, գ իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըխաքին, կէթամ, խօսանք*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն՝ *ծախէր էր*, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *փրուկ*: Եզակն բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքից՝ *ըսի, կարի, սարքին, քըշի, ըսէցի, դ ըրէցին, բ'ըռնէցին, կապէցի*: Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ'աց, մաց*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *կատուօլ ա կըրցանենք, բ'ախօվ էր փօրէր*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չէղէր ա, չըտէտէր էր*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըխասկընին* (չեն հասկանում), *չէնա* (չի անի): Պատճառական ածանցն է *ուց/ցուց մըտուցել, կայնըցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս

ու խոնարհիչը՝ կրիստոցու, փախցու: Խոսվածքը չ բայաճանց չունի: Ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում ն բայաճանցը ևս սովորաբար բացակայում է, ինչպես կրիստցին (հագնում են), չրփախեր (չէր փախում), կեղի (լինում է), կառի (առնում է), մեռի (մեռնի), գիչի (իջնում է): Հարկադրականի եղանակիչն է պրտի՝ պրտի ամուսնացուցիչ: Գործածական է կօ հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ կօ հեռախօս ա (ահա հեռախօս է):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ մրկա, տատմեր, իմալ, հորի, չրփալաղ, պրատիկ, կարքըվել, փայ ու բձմիս, խօրօտ, քրքրփուխ, հ ուզրնգան, խօսկ առնել, արաղ, դ՛առց, չուր, կրթու, քուֆրը, հրնչի, տատե, գատ, չումի մրկա, տանիս, միրավ, հիրիկուն, ջ աղաչ, հողա (գոմում առանձնացված հատված հավաքվելու համար), մուռը խանել, հրնգնավոր, քուֆուսի թնլոթ, հուրին-հուրին, խողել, մառթ, աղէ (մայր), մամէ, ճիժ, անըղնակ, քնորնգին, ժեխ, փողոց, ջաղղա, ձ՛րցում, թունդիր, իզկուրուս, ջ՛ախձրպան, ջ՛աղաչ, տրփել, ճետ, ճրգրոել, խառնիս, գրվամ, մօտիկ, լօխկընալ, հառիք, հեռթիս, խօսալէն, կակօ և այլն:

Դ

ԴԱՐԱՆԱԿ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Դարա: Դարանակ է վերանվանվել 1991թ.: Դարանակը հիմնադրել են 1921թ. նույն տարածաշրջանի Փամբակ գյուղից տեղափոխվածները: 1988-1989թթ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանից բռնագաղթած հայերով: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԴԴՄԱՇԵՆ - Գյուղ Սևանի տարածաշրջանում: Բնակիչների նախնիների մի մասը 1828-29թթ. ներգաղթել է Մակուից, մասամբ նաև՝ Վանի նահանգից: Հաղորդակցվում են Մակուի խոսվածքով:

Դդմաշենում բարբառակիրների մի մասի խոսքում բացարձակ բառակազմում, բառակազմի խուլ բաղաձայններից (բացի հ,խ-

ն), մ,ն ձայնորդներից հետո գործառում է որոշ չափով շրթնայնացած մ ձայնավորը՝ Մանկու, մշխատել, պմհակ, տմխտակ, շմտ, սմրբել, ճմմփա, պմնիր, նմխրոչի, պմտմութուն և այլն: Փոխառություններում և մի շարք բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած մ ձայնավոր՝ հմտեչ, հմշկ, խմնմք, լմլ, ժմժիկ, անգանլ, մջեր, գմրկան, հմշիվ, գմտ (ոչիև), մինակ, չմմիչ, ջմնրմին, դ՛մտըրկել, մմյմ, ջմհէլ և այլն: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան n-ի դիմաց առկա է վո, իսկ ե-ի դիմաց՝ յե, ինչպես՝ վոտ, վոր, յես, յեփ, բազմավանկ բառերի սկզբում առկա են համապատասխանաբար օ և է, ինչպես՝ օղորմի, օղըղել, էրագ, էրկու: Խոսվածքն ունի ե, ո երկբարբառային հնչյուններ՝ թել, ձ՛րմեռ, կօտոշ, փոս: Դդմաշենի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում բառամիջի ձայնավորի սղումը՝ հավթել, փատտուկ, կարկրտան: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ բ՛ան, բ՛ալնիս, գ՛արուն, գ՛իշեր, դ՛ուս, ջ՛աղաչ, ջ՛ուր, ձ՛ու, ձ՛ուն և այլն: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ խափել, կարք, թաքավոր, վեռչ, յեփ, հմտեչ, հ իչըցընել և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ փագել, փեղ, դըբա, հանգառոձ, լրձել, հիդեվ և այլն: Հետնալեզվային պայթականների դիմաց առանձին դեպքերում արձանագրվում են ջ,ճ,չ հպաշփականներ¹⁸⁹, ինչպես՝ ջ՛եղ, չմլմմ, չեռի, ջմնմ, չմսիբ: Հինհայերենյան h-ի դիմաց խոսվածքը բուր դիրքերում ունի խ՛ խէր, խալալ, խինգ, խա, խառնիս, խոր, խրմար, խառս, խավ, պախել, պախկըվել և այլն: Փոխառյալ բառերի սկզբի դ-ի դիմաց գործածվում է կ՛ կըրաղ, կօչաղ, կըսմ: Բառակազմի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է h՛-ի հավելում՝ հ՛ուստա, հ՛իրկուն, հ՛իրա, հ՛օղըրկել, հ՛երես, հ՛եսօր և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

¹⁸⁹ Այս իրողությունը ժամանակին նկատել է Ռ.Բաղրամյանը (տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 11):

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք, տանք* մասնիկները՝ *գ եղացիք, բալկեք, ախպըռտանք*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *գ ըլխից, տրնէրից*, պահպանվել են նաև *է*-ով ձևեր, ինչպես՝ *էն գ ըլխէն*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *Հ էրէվան, յերգըրի մէչք*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Հ էրէվնա, Քննվնոա, Սէվանա*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անունների և հասարակ որոշ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով, ինչպես՝ *Մակոյ, Տիկոյ, աղէ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վորը* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ *վիր*, տրականինը՝ *վիրը*: Տուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *ընձընից, քեզնից, ըղենց, ընղէ, ըտըրան, հիրար, վոր մէկը, վոշ մէկը, ըստըրան, ըտըրան, ըստուց, ըտուց, ըստոնք, ըստոնց, հիրանց, վորդուց, հըմէն* և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ՛ալում, լննում, տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր/եր* վերջավորություն՝ *տրվէր* (են), *ուրխըցէր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *նըստուկ, փըռուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքերից՝ *արեցի, թալնեցիր, պախի, ք էրի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ աց, մաց* (գ ացին, մացինք): Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *լըծա՛, կայնի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ հ էրկընցընէլ, ք անցըրցընէլ*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*թըռնէլ, փախնէլ, ուռնէլ*): Որոշ դեպքերում բացակայում է նաև *ն* ածանցը՝ *լըցում ա* (լցնում է), *հըլէմ* (ելնեմ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *թայ, իմալ, դ՛ասատուր, շըշկըռէլ, շանվոռթի, ճիժ, յեթում, օղոռթից, հիրար գ՛ալ, վոռթարած, հօժար, աղէ* (ծեր կին), *մըկա, մօտկընալ, ջոշ,*

քըռտընփըչէլ, պախկըվէլ, տընաշէն, խատել, միտել, ճօպան, ասէլի խէրըս, տըռճիկ տալ, անհախ, ցոնցել, պըսակել, կամ տէնալ (ամուսնության համար թեկնածություն առաջադրել), *դուգ, ճնկատկապ, ճնմփու դ՛ընէլ, գ՛ուռդ ու գ՛էրի, շուն-շննգնլ, պըստի, հ՛ատավոտ, հ՛իրիկուն, տախտ, ջ՛ըրճընքել, թախտըփել, ավէլ-թննփ անել, հըմա, հիստըկել, քնմանի, մառթ, հ ընչի, ճարել, մէշու, թնքըրիք* և այլն:

ԴՊՐԱԲԱԿ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Նախկինում Չայքենք: Դպրաբակ է վերանվանվել 1991թ.: Բնակիչների մի մասը եկել է Ղազախից և Արցախից: 1990-ական թթ. գյուղում վերաբնակվել են Բաքու, Գանձակ, Սումգայիթ քաղաքներից, Արծվաշեն գյուղից բռնագաղթածները: Ընդգրկված է Ճամբարակ համայնքի կազմում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԴՐԱՆՏԻԿ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Նախկինում Թոխլուջա: 1988թ. վերաբնակեցվել է Աղրբեջանից և Արծվաշենից բռնի տեղահանված հայերով: Ընդգրկված է Շողակաթ համայնքի կազմում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

Ե

ԵՐԱՆՈՍ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում Վարդերես, Չագ: Բնակիչների նախնիների մի մասը այստեղ է եկել 1829-30թթ. Ալաշկերտի գյուղերից: Հ. Աճառյանը փաստում է, որ եկել են Ալաշկերտի Խաստուր գյուղից¹⁹⁰: Հաղորդակցվում են Սշո բարբառի Ալաշկերտի խոսվածքով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *տ* և *յե*, ինչպես՝ *տոտ, տոռց, յես, յեպ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն:

¹⁹⁰ Հ. Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 133:

Բազմավանկ բառերի սկզբում *մ*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օղորմի, օխճար, էտալ, էրինջ*: Ակատելի է, որ միավանկ բառի աճման դեպքում բառի սկզբում տեղի է ունենում *ւո>օ* անցում՝ *ւոտ>օղօվ, ւոտոտ>հոտոտիգ, ւոտպ>օտպէվէրի*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեկ, վեռճ, խրնձոր, փոռ*: Փոխառյալ ու բնիկ որոշ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ա* ձայնավոր, ինչպես՝ *գննգնր, դ'սնոր, կնճ, հնճկ, լնրել, վննգնել, գննիգ, ննմ, քննյն, քնսնր, սննյն* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *ծիզղալ, յեռսուն, հ իրգուն*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *դ ըտում, գ էղ, ճ ըծում, գ ստա, ջ ճճ, ճ ըրի, գ իշեր*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղների դիմաց որպես կանոն գործառում են պարզ խուլեր՝ *դ ըտում, տապել, քրոճիգ, փոճրիս, ճ ըծում, կանտ, կատնօվ, թօպալ, գ ստա, ջ ճճ, մառտ, ինճ, յօտանասուն, էտալ, սուրպ, լիկ, հերեվընձի, տեղածի, հաճ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *կուդ, կըջուջ, մաճուն, կօճօճ, կըճել, կօճճել, պաղարագ, սաղգել, փէղ, շարիգ, յեղըռջիգ, կագուդ* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքում խ հանդիպում է մեկ-երկու բառում՝ *խոդ, գ ախ*: Հաճախ բառակարգի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ նրոր, հ առիկ, հ նճկ, հ ագոա, հ ապ, հ առէճ, հ առավող, հ ուրիշ, հ ախպուր* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*, երբեմն էլ՝ *կ*, ինչպես՝ *կավուրմա, կուշ, կնյլոն* (մուշտուկ), *կաճաղ, կօճ*: Բաղաձայնից առաջ հպաշփականները որպես կանոն դառնում են շփական, ինչպես՝ *ծիզղալ, ծասկել, հ ըսնել, լըսվել, հ նճկ, մէշտեղ, կօճղէգ* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում հանդիպում է նաև *կ, դիկ* մասնիկներով՝ *գ էղածիկ, ախպըրդիկ, կընզըրդիկ*: Տարածված է բաղադրյալ հոգնակերտների գործածությունը՝ *տրդէկներ, էրէխէկներ, մակիկներ, մառտիկներ, գ էղածիկներ, հրրագղանձիկներ*: Շատ անուն-

ներ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում են-թարկվում են Ու հոլովման՝ *կօվու, ճրժու, ամսու, անձրբելու, գ ըլխու, համու, փոսէրու, հընգերներու, տըներու, չօրներու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *քուրոջ*: Հատուկ տեղանունները են-թարկվում են Ա հոլովման՝ *Ալաշկերդա, Մառդունա, Մէվանա*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Կօսսոյ, Տիկոյ, աղէ*: Բացառականը ձևավորվում է *ծ(ց)*-ով՝ *ախպօրիճ, գ ըլխուճ, գ էղէրուճ*, դերանունների դեպքում՝ նաև *է*-ով՝ *ընձընէ, քըզնէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ էղն ին, աղըլի մէճ*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *Մէզըն ճառքիկ չօբան կէղի*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես *էրէխէկներ վըրէսի կօրաճ ա*: Մտացական հոդից հետո առկա է *ի* ձայնավորի հավելում, ինչպես՝ *հէրսի, գ ըլօխտի*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քըզի, մըզի, ճ ըզի*, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են *հինկ, ուրանկ*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *ուն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև *ընձընէ, քըզնէ, մըզնից, հինկըն, ուր* (իր), *իւրա* (իր), *ուրանց, իսա, իդա, ինա, էս, էսի, էստոր, էդոր, ըդոր, ընդոր, էդրան, ըդրուճ, էսմալ, էդմալ, հըմալ, դասի, դատի, դադ, դոր, հըմէն, ամէնկուն, հիրսնր* և այլն: Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է լէճը՝ *մըզա լէ, փէջ լէ*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, էլնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գ ի/կի* մասնիկով՝ *գ իկամ, գ իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը/կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըք ըռնին, կաշխաղիս, քաղին, շարին*: Միանալով բայակարգի հագագին՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես *գ ուզա, գ իշկալ*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն՝ *մեռեր ա, լըսէր իմ*, հարակատարը՝ *ուգ* վերջավորություն՝ *խըմուգ, նըստուգ*: Էական բայի ներկա ժամանակի

ձևերն են՝ *իւ, իս, ա, ինկ, իկ, ին*, անցյալի ձևերը՝ *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքից՝ *ըսինկ, թօղիր, վերծինկ, բ'ածեծ, քաշեծի, ըսեծին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գ'ած, մած*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *դոր ա կըտանիք, փող էր կհտէն*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըմածէր ինկ, չէկէր էր*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըկըռնամ, չըսա*: Պատճառական ածանցն է *ծուծ նըստըծուծել, խըմծուծել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը *կընըստըծուն, հընծն*։ Հարկադրականի եղանակիչն է *բըղի բըղի բ էրէնկ*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *կուղ, կըտոն, յեղըռջիգ, ձըծում, պուտուկ, դօպիգ, սըրպանկ, պաղարագ, արուր, պըզդիգ, մէշու, մէ փըշուր, մէ փըտտիգ, խօրխօզիգ, աղմասօրիկ, լուսուն, հիրգուն, հյւրանագ ախ, ջոճ, բ'էր, խօրօտ, անըղնակ, պաղ, բուգ, շուք, տախտ, ճամպախ, խագ, ջըղիգ, տանիկ, հառիկ, հէտտիկ, իմալ, հօրձըկտալ, մըգա, լուսուն չէ մըզլօր, օղորտ, հօրի, հընձի, դան, ախպ, ժեխ, չըռնակոթ, տիլ, պէձ, փօշի, մուխ, գըռըշտել, գ'օրձէլի, հըռըկել, թէշի, առձըգան, ջըլեր, կարքըվել, տապել, ժուռ էնել, հուզընգան, հյւշկալուսանք, դըղածկան, ճիժ, ջ'օձօ (տատ), աղէ (մայրիկ), կէսրէր, ուստ գ'ալ, կըժմըտել, կախվըզել, վըռըշնել, դըրգեձ, ճարընգան, ժօղօվկըրան, միրավ, սմի, պարէ, մօղօզիգ, հունտ, թըպլիգ, կագուղ, ճըժօվ, ճեղ, գ'ըտտան, հանդա, չումկի, չուր, չուրի, գըվա թէ, կավըռ, նընջեղել, հըրիսա, բըռձիկ, սօմի, ճըռ, հիսկել, կօվակիտ, թավլաբան և այլն:*

Զ

ԶՈՒԱՔԱՐ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ակնախաչ, Չոլախաչ, Չորավոր խաչ: Բնակիչների նախնիների մի մասը գաղթել է Բայազետի Զիրոյ գյուղից¹⁹¹: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *ւո* և *յե*, ինչպես՝ *ւոտ, տոփ, յեփ, յերք*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկոռ, օխճար, էթալ, էրինջ*: Միավանկ բառի աճման դեպքում բառասկզբի *ւո*-ն դառնում է *օ*, *ւոտ>օտաց*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրէք, յեգ, խող, քաղվոր*: Փոխառյալ ու բնիկ որոշ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ա* ձայնավոր, ինչպես՝ *քանի, քանի, քանամ, ժամիկ, քանլամ, գանենք, յան, թանվուր* և այլն: Բացաձակ բառասկզբում և բառասկզբի խուլ բաղաձայններից, *մ, ն* ձայնորդներից հետո *ա* ձայնավորը երբեմն որոշ չափով շրթնայնացած արտաբերություն ունի: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *գ'օղնալ, չօրնալ, ցամքել*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ'ան, գ'ըլօխ, գ'ըշեր, բ'անակ, գ'եղ, ջուր, ձոր, գ'ոռ*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *անքամ, խօքի, դ'առցէք, օգ, կարքել, յերք, ժօղօվուրթ, մառթ, հ'առէչ, մէչ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *արրել, ցաձըր, փըրգըվել, կըղրել*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*, ինչպես՝ *խօրօխպօր, խառնիս, խօքի, խատ, խասնել, խավնել, խա, խառընիս, անասնապախ, խամար*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *h*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ առու, հ առ*

¹⁹¹ Հ.Աճառյանը փաստում է, որ այս գյուղի բնակիչները եկել են Զիրոյի գյուղից և խամուրից (տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 138):

չին, հ'իմանալ, հ'ընգնել, հ'ատչ, հ'երեկընցի, հ'ընցընել և այլն: Օտար բառերի սկզբի ղ-ի դիմաց խոսվածքն ունի կ' կուռուխչի, կալմակալ, կանթաբ: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակիի կազմության մեջ խոսվածքում հանդիպում են նաև ք, բանք, վրտանք, տիք մասնիկները՝ գ' էրընդիք, վաղաշենցիք, ըտերանք, տիրվրտանք, կրնգրտիք: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ պատվու, հատվու, ձ'որու, ջ'ըրու, ճամփու, գ'ատու, ճիժերու, բ'ըթթերու, յերքերու, տրնէրու, բ'ըթթերու և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ խօրքրոչ, աներոչ: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է յ-ով՝ Դ'ըվէլ, Սարոյ, պապայ, մօտոյ: Բացառականը ձևավորվում է ց-ով՝ ծառից, ձ'որուց, շօրէրուց, երբեմն նաև է-ով, ինչպես՝ քեզնէ: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ մէջ կապով և սեռականով՝ ծընվէր եմ գ'եղ, փոսի մէջ, նաև նե մասնիկով՝ փոսի նե, ինչի նե (փոսի մեջ, ինչի մեջ): Որոշիչ հոդն է ն-ն՝ ջ'ուրըն կէթա, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ մատթու քէֆ լալ կէղի: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են ի հավելված՝ ընձի, քեզի, մեզի, ձ'եզի, նաև քե, մե, ձ'ե կարճ ձևերը, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ հինք, ուրանք/հուրանք: Ով դերանվան դիմաց առկա է վոն, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ վի, վին: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ ուր (իր), ուրին, մեր, քեզնէ, ուրանց/հուրանց, ըտոնց, ընդոնց, վինից, էս, էղրրա//ըղրրա, էղրրան, էսմալ, էղմալ, ըմալ, էսթյւր (այսպիսի), էսենց, հիրար, դոր, դատ և այլն:

Խոսվածքում անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ բայերի դիմաց գործածվում են էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըոնալ տարբերակները: Գալ, լալ, տալ բայերի ներկան կազմվում է գ ու, գ ի//կի մասնիկով՝ գ ուքամ//գ իքամ, գ իլամ, կիտամ, մյուս բայերինը կը//կ մասնիկով կամ առանց դրա կըխասի, կաշխատիմ, կայնիս: Այդ մասնիկը, միանալով բայասկզբի հագագին, ձայնեղանում է՝

դառնալով գ կամ գ', ինչպես՝ գ ուգա, գէլի: Հարկադրականի եղանակիչն է պըտի, ինչպես՝ պըտի էփի: Վաղակատար դերբայն ունի ք-ով վերջավորություն՝ գ ացէր (եմ), հարակատարը ուկ վերջավորություն՝ նեղէցուկ: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ եմ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքից՝ ըսի//ըսէցի: Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են գ աց, մաց: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ա կամ էր ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ խուզ ա կէնէնք, ինչ էր կէնէք: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ չեղէր էր, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ չըտէնամ (չեմ տեսնում): Պատճառական անձնանունը կազմվում է ուց/ցուց՝ խասուցել, չօքըցուցել: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս ու խոնարհիչը՝ կատթարացու, նըստըցու: Խոսվածքը չ բայաձանց չունի: Ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում ն բայաձանցը ևս սովորաբար բացակայում է, ինչպես՝ գէլիս (կելնես), խասի (հասնի), կատինք (առնում ենք), կըմեռի (մեռնում է), մըտի (մըտնի), կըփախիմ (կփախչեմ): Գործածական է կօ հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ կօ նըստուկ եմ (առանց այդ էլ՝ նստած եմ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ խավտիկ, չուր, թըխ, ճիժ, իրիկ, բաջօ (հորեղբոր կին), օտաց ճամբախ, ջաղղա, քէշ, բաժ, հէտոխս, հնիգ անել, նմի, մամէ, ադէ (մայր), տատէ, հունտ, կարքըվել, իմալ, էտ թավուր, թալվա, պապէ, բ'ըլել, մըկա, դան, հըռըքել, մըռութ, դ'ըրկեց, ամբըրոց, կախկըվել, բ'օլոր, մուխ, յնրս, լօտտել, ճանգել, ջանդակ, լըփօփել, պուճուճակ, թըմախ, կող ու կուշտ, իշկել, յերաբ, շխտկել, պըստիկ, ջ'ոչ, գուգ, խատել և այլն:

ՋՈՎԱԲԵՐ - Գյուղ Սևանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Յաջի: Բնակիչների մեծ մասի նախնիները գաղթել են Մակուի շրջանից, մասամբ նաև՝ Վանի նահանգից: Հաղորդակցվում են Մակուի խոսվածքով:

Խոսվածքում մի շարք փոխառյալ և բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւ* ձայնավոր, ինչպես՝ *վւմեղ, վւր, ձւն, դւրմւն, դւրբը, հւսպուր, հւնւնվոտուն, հւնչկ, քւնեղտ, գւնւնց* և այլն: Զգալի է բացարձակ բառակցում, բառակցի խուլ բաղաձայններից (բացի *հ, խ*-ն) հետո *ա* ձայնավորի որոշ շրթնայնացում՝ *ւնչխատել, ւրբել, տւնել, մւնդել, պւնժառ* և այլն: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի դիմաց առկա է *վո, ե*-ի դիմաց՝ *յե, ինչպես՝ վոք, վոտ, յես, յեգ*, բազմավանկ բառերի սկզբում համապատասխանաբար *ո* և *է*, ինչպես՝ *ոդորմի, օչխար, էփել, էրնել*, հանդիպում է նաև *վոչխար* արտասանությունը: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *վեռչ, ցորեն, չոռ, խոգ*: Բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղումը, ինչպես՝ *կօլնել, սօլրել, ր'աժնել*: Զովաբերի խոսվածքում առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, ինչպես՝ *բ'այց, բ'ըննել, բ'առցել, գ'եղ, գ'ալ, դ'ուս, ձ'ուկ, դ'էգ, դ'ընել, ջ'ուր, գ'ըլօխ, գ'էլ* և այլն: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *հօքի, հ'օքոստոս, բ'անցըրը, հանքըրնել, մառթ, բ'առցել, վեռչ, մէչ, հ'առեչ, խափել*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *պաղահել, մրգրաղ, աբրել, փօգէմաղ, պըսագվել, հիրիգուն, խըրգել, յեղօ* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց բոլոր դիրքերում առկա է *խ*, ինչպես՝ *խաց, պախել, խէր, խըմար, խետ, խա, մէ խատ, խանել, խատ* և այլն: Առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ հետնալեզվային պայթականները որոշ չափով քմայնանում են՝ *քւնեղտ, գ'ինի*: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ կարող են վերածվել շփականի, ինչպես՝ *խեզնել, հ'ւնչկ*: Բառակցի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հ'ընգեր, հ'ուրիշ, հ'օքոստոս, հ'իմանալ, հ'ա-*

ռեչ, հ'ւնչկ, հ'ինքը, հ'իրար, հ'ընել և այլն: Փոխառյալ բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*, ինչպես՝ *կըսըր, կօչ*: Շեշտը վերջնավանկային է: Բաղիյուսական հարադրություններում կամ դրանցից ձևավորված կցականներում *ու* շաղկապի դիմաց առկա է *ը*, ինչպես՝ *դ'արը դ'աշտ, կերըխում*:

Խոսվածքում բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *տախտըկից, Կալինինոյից, տըղէրքից*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ'եղը* (գյուղում), *դ'աշտի մէչ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ'եզի*: Երրորդ դեմքի ուղղականի ձևերն են՝ *հ'ինքը, ընդոնք*: Յուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*: Ով դերանվան դիմաց հանդիպում են *վոլ, վորը* ձևերը, սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *մեզնից, հ'իրանց, ըստե, ըտե, ընդե, ընդեղից, ըտա//ըտըրա* (դրա), *վորդե, հ'իրար* և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ'ալըմ//ում, լւնլըմ//ում, տալըմ//ում*: Վաղակատար դերբայն ունի *եր//եր* վերջավորություն՝ *հ'էլեր* (ա), *լըծեր* (ենք), հարակատարը՝ *ած* վերջավորություն՝ *խըմած, նըստած*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Մրանց ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չի, չենք, չէք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից՝ *բ'երին//բ'երեցին, պըսագէցին, տըլին*: Տարածված են *գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի *գ'ընաց, մընաց* ձևերը: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ ֆըռըցընել, նըստըցընել*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը՝ *կօ բ'երեր եմ* (դե բերել եմ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *հըմկա, ժօրօխկըվան, ուզընգան, հ'ըղըրկել, փօգէմաղ, պըսագվել, հիրիգուն, խըրգել, ջ'աղաչ, քւնեղտ, քարմաղ, ճըռիկ, ամբոլ, խօտաղ, խօրիկ, պըս-*

տիկ, հիւնսփոտուն, մինչեւի, ցէթել, քօ տունը շէն, իմալ, տրփոց, լօխկըցընել, յեռախօս, հնրրիկ, մնոթ, լօխկըցընել և այլն:

L

ԼԱՆՁԱՂԲՅՈՒՐ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Քուզաջըղ: Բնակիչների նախնիները 1829-30թթ. գաղթել են Բայազետի գյուղերից: Հաղորդակցվում են Բայազետի բարբառով:

Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում խոսվածքը կանոնավորապես ունի շրթնային *մ* ձայնավորը՝ *մոթէն, շմտընալ, սմր, Մանիչար, մմճկալ, ննլ, ծմխել, ծմոս, տմնջըվել, տմսը, պմյման, պմտ, կմպել* և այլն: Փոխառություններում և մի շարք բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *մ* ձայնավոր՝ *ծմծիկ, հմոնչ, անվնլ, բիճմ, Քմվմո, թմլել, լմլ, խմնսք, խեքսթ, ճմք, օրինսնկ*: Լանջաղբյուրի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ քառսուն, *գէրընդի, սօրվել*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե*՝ *վոոց, վոխ, յեփ, յերք, բազմավանկ բառերի սկզբում առկա են օ* և *է*, ինչպես՝ *օխճար, օլրրել, օսկոո, օյիլ, էրկու, էրկաթ, էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե, ռ* երկբարբառային հնչյուններ՝ *վեց, ցօրեն, չոոս, թաքավոր*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բըոնել, բանակ, գէղ, գուրան, դուռ, դընել, ճըվածեղ, ճուկ, ջօջընալ, ջուր*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խափել, հօքի, օքնական, խուոց, սրրփիչ, օց, մոթէն, օթ, վեոչ*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *կըղրել, պմղմել, գիղալ, փեղ, ցաճըր, փագ, մըգրաղ, գօջի* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *որժսնր, վոշ մէ, միշնսկ, ծմսկել,*

բասվել: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ*՝ *խող, գախ, խէտ, խօրօխալեր, խասնել, խատ, պմխել, աըրախ, խալալ*: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ*՝ *կնլր, կնրիք, կօլթուղ*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հառու, ճէրէվան, հընգեր, հուրիշ, հէսօր* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք, անք, վանք, րանք, տիք, անիք* մասնիկները՝ *սմրուխանցիք, սիգէք, ճիանք, իշվանք, գիլվանք, գէղրանք, կողրանք, խօրօխալըրտիք, անխալըրտիք, կընանիք*: Չայնավորով ավարտվող հասուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Տիկօյ, Հօլօյ, մֆտօյ, վէղրօյ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Մէվանա, Քմվմոս, Հըրագղանա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոչ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *տըղից, անշարքից, քնոիքից*, երբեմն էլ՝ *է*-ով՝ *հառավտընէ, օրէ, մօրէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ սեռականով և *մէչ* կապով՝ *քաղաքը* (քաղաքում), *հառվըների մէչը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*, դրսևորվում են նաև *քե, մե, ձե* կրճատ ձևեր: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք, հիրանք*: Տուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*, սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ *ըստու, ըտու, ընդու, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վորք* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ *վիր*, տրականինը՝ *վիրը*:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գալում, լւլում, տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր/եր* վերջավորություն՝ *դըրէր* (եմ), *տմրէր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *քընուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեմ, չես, չը, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չէր, չինք,*

չիք, չին: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից *թողեցի, տրվեցին, խափիր, բ'երին*: Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գ'աց, մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *քրցա', հ'էլի', գ'ըթի'*: Պատճառական ածանցն է *ցրն' սովորցրնել, խաբքրնել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավորություն՝ *բ'անցրցրրա, խըմցրրա, սովըոցրրա*, երբեմն էլ՝ *ու* վերջավորություն՝ *մօտկըցու, նըստըցու*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*թըռնել, փախնել, կուրել, ուտել*): Ներկայի հիմքից կազմված ձևերում սովորաբար բացակայում է *ն* ածանցը՝ *հընգում* (ընկնում), *մըտում* (մտնում), *հըլեմ* (ելնել), *խաքեմ* (հագնել), *հ'իչեմ* (իջնել): Խոսվածքում գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, բայց ոչ շարունակական իմաստով՝ *կօ մասի* (չէ՞ որ ասացի):

Լանջադրյուրի խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *մըկա, մմի, բ'ընակըռել, գ'ախին, ջուխտ, համօլ, ժընջիլ, մըբբա, գ'ախնի, չուրի, դուզը, կյնը, ձ'ախումձ ուխ խօսալ, թուշ, հըմա, ընդուց, խաղալ, նեռս մննել, կըլոր տմրի, սըրախ, գ'իվն թէ, հէսա, հիրկուն, թալվի հոդա, պըստի, ճմմփել, մննել, իմալ, կուշտը, մըռչեմ, կօխըռճել, ձ'իթխաց, վըր ճըխնի, տմնիս, հ'առիք, հ'եթիս, ժեխ, չըկօթան, գ'էրեզմըներ, ճիժ, մուխ* և այլն:

ԼԻՃՔ¹⁹² - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Գել, Գյոլ, Գյուլենդ, Եդեգնագեղ: Բնակիչների նախնիները 1829-30թթ. եկել են Ալաշկերտ գավառից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառի Ալաշկերտի խոսվածքով:

¹⁹² Գյուղի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1984թ. լրացված թիվ 240 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2014թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո-ի* դիմաց առկա է *ւո, է-ի* դիմաց՝ *յե, ինչպես՝ ւոխ, ւոն, յեգ, յեպ, յեռ, բացառություն է որ շաղկապը, որն ունի օր արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում առկա են համապատասխանաբար օ ն է, ինչպես՝ օճխար, օսկի, էրագ, էրգանկ: Միավանկ բառի ածման դեպքում բառասկզբի *ւո-ն* դառնում է *օ՝ ւոդ>օդօվ, ւոտս>օտսընել*: Գործածվում են *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *տէրեվ, հ'էրես, բ'եռ, կոդ, փոր*: Փոխառյալ և մի շարք բնիկ բառերում հանդես է գալիս քմային *ւն* ձայնավոր՝ *թնքսնուգ, հնր, հնրոր, սիվդնագ, կնժ, կնն, շնշ, հ'խսնագ, գնրգել* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *գ'օդենալ, սովրել*: Բառասկզբում ձայնավորից առաջ շատ դեպքերում առկա է *հ'-ի* հավելում՝ *հ'ալիվոր, հ'առպել, հ'առեձ, հ'ըմեն, հ'իրգուն, հ'իճնել, հ'իմնալ, հ'ուզընգան, հ'նրոր, հ'իրար, հընզընել, հ'էրես* և այլն: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ'էրան, գ'ինձ, դ'եղնուց, ձ'ըմէրուգ, ջ'ընճըխել*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղների դիմաց գործառում են խուլեր՝ *թըտու, կըտել, ուրակ, օժ, դ'ատար, առձ, սըռպել, գառտ, ուրպատ, թածըծուժել*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *շարիգ, տագ, կադու, մօձագ, կօջագ*: Հինհայերենյան *հ-ի* դիմաց խոսվածքն ունի *հ*: Օտար բառերի բառասկզբի *դ-ի* դիմաց խոսվածքն ունի *խ՝ խասար, խալմախալ, խըսմատ*, սրանց նմանությամբ *կանչել* բայի դիմաց գործառում է *խանչել* ձևը: Եեշտը վերջնավանկային է:*

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *վանկ, տիկ//դիկ, րանկ* մասնիկներով՝ *գ'իլվանկ, իշվանկ, ձ'իլվանկ, ախպըռդիկ, քուրվըդիկ, տէկըրդիկ, կընզըտիկ, գ'եղրանկ*: Երբեմն հանդես են գալիս կրկնակի հոգնակերտներ՝ *կընզըտիկներ, գ'իլվանկներ, էրէ-խէկներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, ինչպես նաև բոլոր գոյականները հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման սրըպու, ճըժու, աղվըսու, առձու, գ'իլու, գ'առու, գ'ըմշու, իշու,

խոզու, կօվու, հավու, գ՛ողերու, զօնկըջնէրու, օճխըրնէրու: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, ինչպես նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *-ու*՝ *Համօյ, Մընէյ, պապէյ:* Հատուկ տեղանունները հաճախ ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Վանա, Հէրէվնա, Աբարանա:* Առկա են *ծ/ց* հոլովման յուրահատուկ դրսևորումներ, ինչպես՝ *ախպըռողոնց, տէկորկընգըտոծ:* Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *հընգէրոճ, տալոճ, քուրոճ, կիսրոճ:* Բացառականը ձևավորվում է *ծ(ց)*-ով՝ *գ՛իլուծ, գ՛իլվանկնէրուծ, ախպօրիծ, ախպըռողօնծիծ, քուրօճիծ, քուրէրուծ,* երբեմն նաև՝ *է*-ով, ինչպես՝ *ձեռէկնէէ:* Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէճ* կապով և սեռականով՝ *գ՛էղըն* (գյուղում), *աշխըրկի մէճ:* Որոշիչ հոդն է *ն-ն*՝ *Իմ կիսուրըն մոս կըթապէր,* սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես *Տըղէկներ կըքօմէէ:* Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* կամ *իգ* հավելված՝ *ընձի(գ), քըզի(գ), մըզի(գ), ձըզի(գ),* երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինկ, ուրանկ:* Ցուցական դերանունները երկանդամ են՝ *էր, էն, էղի, էնի, իղա, ինա,* սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ *էղոր, էնոր, իղոր, իղոնց, էղոնց* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *տոն*, որի սեռականի ձևերն են՝ *վի, վիր,* տրականինը՝ *վին, վիր:* Անորոշ հոդը ունի հետադաս կիրառություն՝ *փըշումի, պաղի մօղ մի:* Ստացական հոդերից հետո առկա է *ի* ձայնավոր՝ *ձէողի, ցավղի, հէրէտի, գըլօխտի, մէրսի* (մայրս): Հոգնակի ստացականությունն արտահայտվում է անձնական դերանվան հոգնակի տրականի հետադաս կիրառությամբ, ինչպես՝ *տղ մըզի* (մեր ոտքերը), *ջէրեր ուրանց* (իրենց գրպանները): Հետադաս որոշ կապեր ունեն նաև նախադաս կիրառություն՝ *հօր հեղ/հըղ հօր, ճանպու վըրէն/վըր ճանպուն, ջըրի մէճ/մըճ ջըրիէ:* Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է *լէ* ձևը՝ *յես լէ գ՛իկամ:*

Խոսվածքում *անէլ, ասէլ, լինէլ, էլնէլ, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնէլ, ըսէլ, էղնէլ, հէլնէլ, կըռնալ* տարբերակները: Հանդիպում է *գալ* բայի անորոշի *հ՛իկալ* ձևը: *Գալ, լալ,*

տալ բայերի ներկան կազմվում է *գի//գ՛ու//կի* մասնիկով՝ *գ՛իկամ//գ՛ուկամ, գ՛իլամ, կիղամ,* մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըգ՛ըրիմ, գ՛ըրիմ, կուղիմ:* Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն՝ *գ՛ըրէր,* հարակատարը՝ *ուգ* վերջավորություն՝ *քընուգ:* Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *իմ, իս, ա, ինկ իկ, ին,* անցյալի ձևերը՝ *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էէ:* Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *գ՛ըրէծի//գ՛ըրի:* *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛ած, մած:* Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *գ՛ըրա՛, խըմա՛, նըստի՛, բ՛անծըրծի՛:* Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *իմ հեղ ա կըխօսա, տօկոս էր կըտըրվէր:* Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըխախծէր իմ,* համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չընըստիմ* (չեմ նստում): Պատճառական ածանցն է *ծուծ//ուծ՝ թըռծուծէլ, փախծուծէլ, հակուծէլ, հասուծէլ:* Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *խըմծում, խըմծո՛ւ:* Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*դիբնէլ, թըռնէլ, փախնէլ, կօրէլ, ուռէլ*):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *շուկ, տախտ, ջաղղա, ջըղիգ, ճոտ, հ առիկ, տիլ, մուխ, թուպ* (տերև), *կուղ, կըռուտ, խօրի, ձըծում, բ՛ըղիգ, առճըզան, հ ուզընզան, անգըջգըլա, դ ըղաձկան, ճիժ, իրիգ, դըրգեծ, ջըրի միրավ, մօղօզիգ, ճեղ, գըռտան, հավգիտ, պուջուջագ, խօլտըղտագ, թատիճ, կուլտ, սաբախտան, լուսուն, լուսուն չէ մըզլօր, մըռու, պըզղի(կ), կագուխ, ճըժօվ, բ՛արգ, հ ընծուծէլ, հ իստըջըրէլ, կարկըվէլ, գըռըշտէլ, իշկալ, ծէձէլ, մըգա, լուսուն, հօրի, հանդա, հ իրար տալ, ձըկէլ, թյւրյւ-ռուգ, խէտէլ, խաճալըվա, տեղաշոր, հօխպէր, գուտկ, հւնրի/հւնր,*

ապան, աղե, ջօճօ (տատի), պարե, տադօ, հավգիտ, տրպել, հապրուգ, հուդա, հունա, թունդիր, հակլապուջիգ, թնրանուգ, հնր և այլն:

ԼՃԱՇԵՆ¹⁹³ - Գյուղ Սևանի տարածաշրջանում: Նախկինում Պորտակ, Օրդակլու, Էրդակլու, Օրդաբլու: Բնակիչների նախնիները 1828թ. եկել են Մակուից (հիմնականում Խալֆալու գյուղից), Բայազետից, Դիադինից: Հաղորդակցման միջոցը նման է Բայազետի բարբառին՝ Մակուի խոսվածքի տարրերով:

Լճաշենում բարբառակիրների մի մասի խոսքում բացարձակ բառասկզբում, բառասկզբի խուլ բաղաձայններից (բացի *հ, խ*-ն), *մ, ն* ձայնորդներից հետո գործառում է որոշ չափով շրթնայնացած *մ* ձայնավորը՝ *մնել, մնգ, պմոտք, տմնձ, սմր, շմտ* և այլն: Փոխառություններում և սակավ բնիկ բառերում դրսևորվում է քնայնացած *մ* ձայնավոր՝ *լմլ, լմմբակ, դմնակ, մմոդ, դմոցրնել, թմմք, գմնել, հմշկ, գմյլմ, գմգմր, կրսմմթ, կմրիք*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ի դիմաց առկա է *վո*, իսկ *ե*-ի դիմաց *յե*, ինչպես *վոյս, վոտի, յես, յեփ, յերք*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *օ* և *ե*, ինչպես՝ *օխձար, օչի, էրինջ, էրկանք, էրկու*: Խոսվածքն ունի *ե, ռ* երկբարբառային հնչյուններ՝ *ձեռ, վեռչ, բեռթ, վոր, գոռձ, խրնձոր*: Լճաշենի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում բառամիջի ձայնավորի սղումը՝ *գօղնալ, թաթիսել, սօրվել*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բարեկամ, գիրկ, դուս, ձի, ջուր*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *թաքավոր, դաթար, էք, խափել, օչիլ, բառց, վոտի, ուրիաթ*: Նույն

¹⁹³ Գյուղի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1983թ. լրացված թիվ 205 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2014թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *աբուր, մադիթ, ծիձադ, ցաձ, աբրուստ, մըգրաթ* և այլն: Հետնալեզվային պայթականները որոշ չափով քնայնանում են առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ՝ *գէտին, գինի, կէտօր, քիթ*: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *հմշկ, լըվասկ, ծասկել, կօշկել, մէշկ*: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ*՝ *խինգ, պմիսել, բաի*: Փոխառյալ բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ*՝ *կմյիս, կուշ, կրսմմթ, կըրադ*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հանգաձ, հիրկուն, հիշնել, հուրիշ, հէրես, հընգեր* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք, անք, վանք, տանք, բանք* մասնիկները՝ *փէտք, խմյիք, միլիցէք, ձիյանք, իշվանք, իծվանք, գիլվանք, քըվորտանք, ըստերանք*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *գիլից, գիլվանքից, լիզվից, ախճրկանից, գըլիսրներից*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէշ* կապով և սեռականով՝ *տաշտը, կըճըճի մէշք*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի/իկ* հավելված՝ *ընձի(կ), քեզի(կ), մեզի(կ), ձեզի(կ)*, առկա է նաև *քե* կրճատ ձևը: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են *ընդոնք, հիրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*, սրանց թեք հոլովների ձևերից են *ըստու, ըտու, ընդու, ըստան, ըտան, ընդան, ըստանից, ըտանից, ընդանից, ըստըրանց, ըտըրանց, ընդըրանց* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն(ը)* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ *վիր*, տրականի՝ *վին*: Լճաշենի խոսվածքում հոգնակի ստացականությունը երբեմն արտահայտվում է յուրահատուկ ձևով՝ *թնք մե* (մեր թները), *հուսք մե* (մեր ուսերը):

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գալում, լալում, տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր/եր* վերջավորություն՝ *գըրէր* (եմ), *գըրէր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավոր

րություն՝ *թըխուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Մրանց ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չի, չենք, չեք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ներկայի հիմքից՝ *սիրի, ծախի*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *լրսա՛, վազի՛, մըտի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցրն՝ լսցըցընել, թրոցընել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* կամ *ու* վերջավորություն՝ *բանցըրցո՛ւ, խըսցո՛ւ, նըստըցըրա՛, քընցըրա՛*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*դիրնել, թրոնել, փախնել, կորել, ուռել*):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *բ՛ըլբ՛ըլուկ, թեվ բ՛ընոդ, կախվել թունդիրը, շօխկ, խագ, տանիս, ժեխ, ժօլօբ, տիլ, մուխ, մօծիր, թուփ, կուտ, յեղըռձիկ, կըռութ, վիլ, խօրիզ, ձըցում, թէշի, ուզընգան, տ՛ըղասկան, հանշկալուսանք, ճիժ, մնոթ, մօղօզիկ, գ՛ըրթան, ձ՛ու, պուճուճակ, կօլթուղ, թառթիչ, սաբախտան, կում, մըռու, պըստիկ, մէշու, ճըժօվ, գ՛ուռ, կըմըշտել, հ իրար տալ, հ՛անգընել, ցօղել, պըսակվել, հ իշկալ, տըփել, բըրթել, հըմկա, հ՛էքուց, հընչի, հ՛եսա, թամբըխել, իմալ, դոր, հ՛ախու, հէք* և այլն:

ԼՃԱՎԱՆ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Յարփուալու: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1828 - 29թթ. գաղթել են Պարսկահայաստանի գավառներից, 1918-20թթ.՝ Կարսի մարզից, Վանից, Մուշի ու Բուլանըլիսի գյուղերից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *վո* և *յե*, ինչպես՝ *վոդ, վոոց, յես, յերք*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկոռ, օխճար, էրկու, էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեք, դ եդ, վոսկի, խընձոր*: Փոխառյալ

ու բնիկ որոշ բառերում հանդես է գալիս քնայնացած *ա* ձայնավոր, ինչպես՝ *շիշանկ, կյանք, ջանյէ, գանրգել, գանվան, խաննանլ, քանողի* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *չարչըրվել, ծիճղալ, սօրվել*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ՛ան, ջ՛ուր, գ՛եղ, գ՛իշեր, դ՛ար, գ՛ըլօխ, գ՛իշեր, ձ՛ըմերուկ, դ՛ուրան*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց հանդիպում են շնչեղ խուլեր՝ *խափել, մարթ, չ՛էմփածին, հաքնել, մարաք, ջ՛առթել, հառէչ* և այլն, այլ դեպքերում ձայնեղների և շնչեղ խուլերի դիմաց երբեմն հանդիպում են խուլեր՝ *ձ՛ըծում, ինճ, ունինկ, յօտ, էրտալ*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց սովորաբար առկա են ձայնեղներ՝ *աբուր, ճիրոդ, ծիճղալ, էրգու, պադ, պաբէ, կըղրաձ, հադ, վոդ, կօդօրել, աբրել, պադմել, փըրգել, պըջգել, պըդի* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց երբեմն հանդիպում է *խ*, ինչպես՝ *խա, հ՛ախու, պախել*: Հաճախ բառակզրի ձայնավորից առաջ առկա է *հ՛*-ի հավելում, ինչպես՝ *չ՛էրէվան, չ՛էմփածին, հ՛ախպուր, հ՛առէչ, հ՛էսօր, հ՛ընգընել, հ՛ախու, հ՛առու* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց կարող է հանդիպել *խ* կամ *կ*՝ *խըրադ, կուռուխճի*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակիի կազմության մեջ խոսվածքում հանդիպում են նաև *ք, րանք, տիք* մասնիկները՝ *գաղէցիք, տեղրանք, կընգըտիք*: Կարող են գործառել կրկնակի հոգնակերտներ՝ *տըղէկներ*: Հանդիպում է Յ հոլովման յուրօրինակ դրսևորում՝ *կընգըտօց*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *Մըշու, գ՛օմշու, քըրդու, քընու, գ՛եղերու, ջանյէներու, հայերու, ծառներու, պատվըներու, թուրքերու* և այլն: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Շառօյ, Համօյ, պաբէյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *գ՛եղից, գ՛եղրանքուց*, երբեմն նաև *է*-ով, ինչպես՝ *ձ՛եռէն*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ՛եղըն, մարքի մէչ*: Որոշիչ հոդն է *ն-ն՝ էդ ժողովուրթըն*,

կրսա, քունդ ին, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ Մուրադ գետ լէ խրաղով կէթէր: Անձնական դերանվան հոգնակի տրականի հետադաս կիրառությամբ արտահայտվում է հոգնակի ստացականություն, ինչպես՝ վրրէն ուրանց (իրենց բոլորի վրա), վողներն ուրանց (իրենց ոտքերը): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են ի հավելված և զուգահեռ ձևեր՝ ընձի, մեզի//մըզի, քեզի//քըզի, ձ էզի//ձ ըզի, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են հինք, ուրանք//հ իրանք: Ով դերանվան դիմաց առկա է վոն, որի սեռականի և տրականի ձևերն են վի, վիե: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ ուր, ուրանց, էստեղ, իղա (այս), ըղի, էղրան, էղրանից, ըղոր, դաս, դասի, էղմալ//ըղմալ, հ ըմալ, հ ուր (որտեղ), ամէք, հ ըմէն և այլն: Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է լէ, ինչպես՝ էնդեղ լէ, էն մէզ լէ:

Խոսվածքում անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ բայերի դիմաց գործածվում են էնել, ըսել, եղնել, հ էլնել, կրոնալ տարբերակները: Գալ, լալ, տալ բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է գ ի//կի մասնիկով՝ գ իկամ, գ իլամ, կիտամ, մյուս բայերինը՝ կը//կ մասնիկով կամ առանց դրա՝ կըհաքին, կեղի, պաղմէր: Բայասկզբի հագագին միանալով կամ բաղաձայնից առաջ կ-ն ձայնեղանում է՝ գընցին, գ էլնին, գըվառին (վառում են): Վաղակատար դերբայն ունի ր-ով վերջավորություն՝ չարչըրվէր (ենք), մացեր (ա), հարակատարը՝ ուկ//ուգ վերջավորություն՝ զինվուկ, քունդ: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ եմ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքից՝ մոռթինք, ջ առթին, ք էրին, քումին, ըսէցի, հավաքէցին, տըրվէցին, պըջգէցի: Էնել, դ ընել բայերի բոլոր ձևերը կազմվում են էն և դ ըն հիմքերով, ինչպես՝ էնա՛, էնէր էր, էնեց, դ ընէցին, դ ընէցինք: Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ գաց, մաց: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ա կամ էր ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը

կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ ընձի յա կըսիս, մանանա էր գ իչնէր: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ ջըվարէր ինք, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ չըխառնէնք (չենք խառնում): Բայասկզբի ձայնեղից առաջ ժխտական մասնիկը ձայնեղանում է՝ ջըզհնամ, ջըվարիմ: Պատճառական ածանցն է ուց//ցուց՝ քըլուցել, պարկըցուցել: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս ու խոնարհիչը՝ փախցուն, փախցո՛ւ: Խոսվածքը չ բայաձանց չունի: Ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում հաճախ ն բայաձանցը ևս բացակայում է, ինչպես՝ կըհաքի (հագնում է), կառին (կառնեն), կեղի (կլինի), մըղին (մտնում էին), գ իչին (իջնում էին): Հարկադրականի եղանակիչն է պըղի՛ պըղի տանես:

Գործածական է կօ հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ կօ էկա (աեա եկա):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ մըկա, պըզտիկ, գնվան, գ ըրկանոց, ջան, պաքէ, իմալ, տեղաց էնել, ճիժ, ձ ըցում, թըվանք, հրօխալէր, չուրի, տըզըոգ, դ ըրկեց, ճամբախ, մէթըքա, տըրփել, ջ աղաչ, ձօղ էցկել վըրէն, հառավոտ, մենձ, դընդընալ, էլման, իշկալ, սաբախտան, թառանա էնել, աբուր, ճամփել, տափել, քումել, թալել, աղըլ, ջաղղա, ժեխ, տանիք, հառիք, քնողի, մէ պուտ և այլն:

ԼՃԱՓ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Բնակիչների մի մասը ծագումով Վերին և Ներքին Գետաշեն գյուղերից է, նաև Կարմիրգյուղ բնակավայրից: Գյուղի խոսվածքը պատկանում է բարբառների Ում ճյուղին և ներկայացնում է հիմնականում Բայազետի բարբառը՝ Մշո բարբառի որոշ ազդեցությամբ:

ԼՃափի խոսվածքում գործածական փոխառություններում և սակավ բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւ* ձայնավոր՝ քնվան, քուֆուն, քնոի, շուշւն, շուշպն. օրինակ և այլն: Միավանկ

բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վո*, *ե*-ի դիմաց *յե*, ինչպես *վոր*, *վոտ*, *յերք*, *յես*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օղորմի*, *օչիլ*, *էրագ*, *էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե*, *n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *ծոց*, *չոռս*, *վեց*, *օրենք*: Լճափի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *ճաշնալ*, *փատրտել*, *սօվրել*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բանակ*, *բան*, *դանոցա*, *դուս*, *գիշեր*, *գլխի*, *ճրրի*, *ձավար*, *ջուր*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ տեքըր, հօքի, *դաթար*, *խափել*, *բանոց*, *մէչ*, *հանէչ*, *ուրփաթ*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *մրշագել*, *կրնիգր*, *աբրել*, *էգան*, *պրդի*, *դադ*, *պաբէլ*, *մառդ* (ամիսը), *աբրիլ* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ կարող են վերածվել շփականի՝ *ճաշնալ*, *կրժմրթել*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը որպես կանոն ունի *խ*՝ *խա*, *խօրախպօր*, *պախե*, *գախ*, *էրնախող*, *խեղեղ*: Փոխառյալ բառերի բառասկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ*՝ *կօլթուղ*, *կավուրմա*, *կօնախ*, *կնրիք*, *կրամնթ*, *կրրադ*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *h*-ի հավելում՝ *հիրանց*, *Հերկվան*, *հատավոտ*, *հանէչ*, *հըմէն*, *հատտ*, *հարի* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք*, *տանք*, *անիք* մասնիկները՝ *գեղացիք*, *քսոժիք*, *ախպրտանք*, *քրվորտանք*, *կրնանիք*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *կօլխօզից*, *մրչից*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *քաղաքք*, *պօլեզի մէչք*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, ինչպես նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ* մասնիկով՝ *Մարօյ*, *պաբէլ*: Հատուկ տեղանունները որպես կանոն ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Մէվանա*, *Քնվանու*: Ոչ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոջ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քեզի*, *մեզի*, *ձեզի*:

Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *հինքք*, *հիր*, *հիրա*, *ըստրրա*, *ըստուց*, *ըստոնց*, *ըտենց*, *էտենց*, *ըստե*, *հիրար*, *հըմէն*, *ամէք մառթ*, *վոն*:

Գալ, *լալ*, *տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գալում*, *լալում*, *տալում*: Անորոշ դերբայի սեռականը որոշյալ առումով կարող է արտահայտել ժամանակի իմաստ՝ *քօ գալուն* (քո գալու ժամանակ): Վաղակատար դերբայն ունի *էր/եր* վերջավորություն՝ *սիրէր* (եմ), *պախէր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *պարգուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ*, *ես*, *ա*, *ենք*, *էք*, *են*, անցյալի ձևերը՝ *ի*, *իր*, *էր*, *ինք*, *իք*, *ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից՝ *արին*, *տըվին*, *ասին*, *հանէցին*: *Գնալ*, *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գաց*, *մաց* (գացին, մացինք): Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *հիստըկա՛*, *նըստի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցըն*՝ *թըրցընել*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (թըրնել, փախնել, ուռել):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *նըշանլու*, *նոր*, *հատավոտ*, *մըկա*, *ապէլանցի*, *աստըված կանչել*, *մընաց*, *ախճիկ առնել*, *կամփօվ տօլմա*, *կանամփ*, *թուփ* (թթու դրած կաղամբ), *փէսնփայ*, *ճնմփել*, *թուռդիր*, *իմալ*, *ճիժ*, *յեղըռճիկ*, *չըռնակօթ*, *ժէխ*, *ջոչ*, *տիլ*, *գէրէզմըներ*, *փօշի*, *ժօղօվկըրան*, *ճարընգան*, *դըրկեց*, *ձըցում*, *գըրթան*, *կըլավ*, *չադ*, *տախտ*, *տըփել*, *զաբուն*, *քառսընքակոխ*, *խուր էթալ* (հարսանիքի ժամանակ գնալ հարսի հետևից, արագ և հանդիսավոր գնալ), *հիստըկել*, *բընբընալ*, *մէշու*, *ուզընգան*, *պըշկել*, *ադու*, *օրօճիկ* (աչքի ուլունք, խխունջ), *բանջըրաբնուսիկ*, *հատիք*, *ննգոնննննն*, *գոխտու*, *մէ պուտ*, *կրժմրթել*, *մուռթուղա*, *պուճուճակ*, *զօմփ* և այլն:

ԼՈՒՄԱԿՈՒՆՔ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում Թուսկուլու: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1829-30թթ. գաղթել են Մուշի գավառից, Արճեշից: Ըստ Ռ.Բաղրամյանի

Լուսակունքում տիրապետում է Դիադինի բարբառը¹⁹⁴: Այդ նույն կարծիքին է եղել Ա.Ղարիբյանը՝ Լուսակունքի (այն ժամանակ Թուսկուլու) խոսվածքով բերված հատվածը համարելով Դիադինի բարբառի նմուշ¹⁹⁵: Սակայն ավելի վաղ Հ.Աճառյանը այս խոսվածքը իրավացիորեն դիտարկել է Մշո բարբառի շրջանակներում¹⁹⁶: Այս խոսվածքի մասին լեզվաբանը գրել է. «Թիւսկիւլլի գիւղը, որ գաղթած է Արճէշի Գանձակ, Ջիրաքլու և Մշոյ Հատկոն, Լեզ, Մալաքանդ գիւղերէն միւսներէն բաւական կը տարբերի անով որ Ջուղայեցեց նման էականը *ա* ձայնաւորով կը բանեցնեն, ինչ *բ էրեր ա, գ ացած ան, արթանք* երթանք. սակէ գատ ունի *հ-ի* տեղ *խ*, իսկ բացառականի մէջ էն և ից ձևերը: Մնացեալ կէտերուն մէջ նայն են Մշեցոց վերջին ճիւղին հետ»¹⁹⁷: Դիտարկումները մեզ ևս բերում են այն համոզման, որ Լուսակունք գյուղում հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում *ո-ի* և *ե-ի* դիմաց առկա են *վո* և *յե*, ինչպես *վոչ, վոռց, յես, յեփ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո-ի* և *ե-ի* դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *ե*, ինչպես *օսկոռ, օչխար, էրկու, էրագ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեք, հ էրես, գ ոռծ, թոռ*: Փոխառյալ ու բնիկ որոշ բառերում, շատ դեպքերում բառասկզբի շնչեղ ձայնեղներից հետո հանդես է գալիս քմայնացած *ա* ձայնավոր, ինչպես *սւնդւ, ջւնյէ, վւնգէ, գւնրկէ, վւնխէնալ բւն, թւնգւ, դւննակ, խւննչւն, գւնգէք, շւնքւն, քւնի, յւնչիկ* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սդումը՝ *ծիծղալ, փաթըթվել, ամչընալ*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *դ ու, գ ոռծ, ջ ուր, բ աց, դ ուռ,*

¹⁹⁴ Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 6:

¹⁹⁵ Տե՛ս Ա.Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 92-93:

¹⁹⁶ Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 116:

¹⁹⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 139:

գ էղ, դ ուս, ձ էվ: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *անքամ, հիչուցել, հառէչ, մառթ, բ առցել, խաքուկ, պաքել, բ ըռթել, կարքել, հ էռթիս* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղների *անգաջ, կըղրել, փէղըրվար, պադայել, փագել* և այլն: Նկատելի է հետնալեզվային հպականների որոշակի քմայնացում, ինչպես *իրեք, գւնգէք, քուր, քւնի*: Հինհայերենյան *հ-ի* դիմաց բոլոր դիրքերում առկա է *խ*, ինչպես՝ *խա, խին, խես, խինգ, խասկըցա, խառս, խօրօխալէր, խամար, պախել, խարիր, խէր, խիվանդ, խայ, բախ*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ-ի* հավելում, ինչպես՝ *հ ւռէչ, հ էվել, հ էրես, հ ւնոռ, հ էռթիս, հ ըմեն, հ ընգեր, հ իրար, հ իչուցել* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ-ի* դիմաց առկա է *կ՝ կուռուխճի*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակիի կազմության մեջ խոսվածքում հանդիպում են նաև *ք, րանք, տիք* մասնիկները՝ *երէխէք, էտերանք, կընգըտիք*: Հանդիպում են բաղադրյալ հոգնակերտների կիրառություններ՝ *տըղէքներ, մառթիկներ, էրէխէքներ, էտերանքներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *կըռվու, գըռու, գ ըլխու, խայու, թոռու, ջ ըրու, անձըրելու, տիրու, օտներու, ճըժէրու* և այլն: Առկա է Ոջ հոլովում՝ *հ ընգերոջ*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *-ով՝ Հէնդօյ, Հօլօյ*: Բացառականը ձևավորվում է *գ-ով՝ գ էղից, դ ըսուց*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ էղըն* (գյուղում), *ջ ըրու մէչ*, երբեմն նաև *նէ* մասնիկով՝ *գ էղի նէ*: Որոշիչ հոդն է *ն-ն՝ Խացըն սարքէր եմ*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես *էտ տըղէքներ հ էլան*: Անձնական դերանվան հոգնակի տրականի հետադաս կիրառությամբ արտահայտվում է հոգնակի ստացականություն, ինչպես *վըրէն հուրանց* (իրենց բոլորի վրա), *քամակ ուրանց*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի(կ)* հավելված՝ *ընձի(կ), մեզի(կ), քեզի(կ), ձ էզի(կ)*, գործառում է *քէ* կրճատ ձևը,

երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինք, ուրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *ընծրնից, քու, ուր, ուրին/հուրին, ուրանց, էսի, էտի, էտոնց, էդրա//էտըրա,, էտըրանց/էդըրանց, էստեղ, դաս, դասի, էտթափ/էթափ, էտափ, էնքան, քմալ, հ ուր, դոր, հիրար, հրմէն, հրմընու, հրմէն ինչ, ամէք, ամէք մատթ* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հ էլնել* տարբերակները: *Փալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *զ ի//կի* մասնիկով՝ *զ իքամ, զ իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըփագեն, կըսենք, մընան*: Բայասկզբի հագագին միանալով՝ *կ*-ն ձայնեղանում է՝ *զ ընզիս, գուզես*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն՝ *ծախէր* (ենք), *զ ացեր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *դ ընուկ, բ աոցուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքից՝ *տըփի/տըփեցի, ջըրիք: Էնել, դ ընել* բայերի բոլոր ձևերը կազմվում են *էն, դ ըն* հիմքերով, ինչպես՝ *էնած* (արած), *հաջող եմ էնե* (արել), *փէջ ենք դ ընե* (դրել), *չայ դ ընեցի* (դրեցի), *դ ընի ճամփու* (դրեցի), *ձ էն չէնի* (չարեցի): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *զ աց, մաց*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես *ձ էզի յա կըսեմ, չըփիկ չէ՝ կըսենք, վորն էր կըսէր*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես *չըտըփէր ես*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըխասի* (չի հասնում): Բայասկզբի հագագին միանալով կամ ձայնեղից առաջ ժխտական մասնիկը ձայնեղանում է՝ *ջըլնի* (չի ելնի), *ջըզինան* (չեն

իմանում): Պատճառական ածանցն է *ուց//ցուց՝ խատուցել, ֆըոցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *կըտեղավորցում, խատու, նըստըցու*: Խոսվածքը չ բայածանց չունի: Ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում ն բայածանցը ևս հաճախ բացակայում է, ինչպես՝ *մեռիմ, եղին, առիս, չըմըտիք*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի պըտի մընանք*:

Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ կարքին կըխօսամ* (դե կարգին խոսում եմ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *տըփել, մըկա, հընչի, մատթ, նախրագ ընա, կընիկ, յեոտտ, ճամփել//ճամփիսել, մընաց, նեղենալ, աղանակ, խօրօտ, գ էշ, հուներթ, ջաղդա, իմալ, կըռիվպօտօոոց, պաք-պըոօշտի, տեղաշոր, թալել, սաքախտան, ճիժ, դ ըրկեց, բ ըոթոց, բ ընակըռել, մուխ, չուր, ծըռել, ջ ոչ, կարքել* (նաև կանանց վերաբերյալ), *իմ կուշտ, անըղնակ, շաղ, մէ կաթ, մէ պուտ, տանիս, հնոթիք, հեթթիս, պատ ու հնոթիք էնել, ժէխ, չըռիկ, տիլ, սօլ, չուր մըկա, ջէք, պըստիկ, հուզել* (սիրել, ցանկանալ), *մէ փըշուր* և այլն:

Խ

ԽԱՉԱՂԲՅՈՒՐ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Չախրու, Սովետակերտ: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1915-18թթ. գաղթել են Դիաղինից, Մուշի, Վանի, Բասենի, Ալաշկերտի, Երզնկայի գյուղերից: 1988-1990թթ. գյուղում բնակություն են հաստատել Ադրբեջանից բռնագաղթած հայ ընտանիքներ: Ըստ Ռ.Բաղրամյանի՝ Խաչաղբյուրում տիրապետում է Դիաղինի բարբառը¹⁹⁸, սակայն լեզվական փաստերը վկայում են, որ այս խոսվածքը ներկայացնում է Մշո բարբառը:

Խաչաղբյուրի խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ա*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *վո* և *յե*, ինչպես *վոտ, վոոց*,

յեզ, յեփ, բացառություն է որ շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո-ի* և *ե-ի* դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *ե*, ինչպես՝ *օյխար, օյիլ, օոնալ, էրէվալ, էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *ամչըկոտ, ասեղ, թեթըվ, խաղող*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւ* ձայնավոր, ինչպես՝ *ւնդւթ, քւնի, քւսիք, քւլւն, նւֆւնր* և այլն: Բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի տղումը՝ *ամչըկոտ, կարկըտան, ժողվել, հավքել, հայի*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ՛երել, բ՛անակ, գ՛արուն, գ՛արի, դ՛եղին, ձ՛ի, ձ՛ուն, ջ՛աղաչ*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *հաքնել, խափել, մէջ, օց, բ՛անց, յեթում, օքնել* և այլն: Երբեմն խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *ավէղրան, պաղոնել, յեգրոթ, աբրել, փըրգել*: Հինհայերենյան *հ-ի* դիմաց խոսվածքն ունի *հ*, սակավ դեպքերում՝ *խ*, ինչպես՝ *խօղ, բ՛ախ, խազալ*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ-ի* հավելում, ինչպես՝ *հ՛էսօր, հ՛իրկուն, հ՛առավօտ, հ՛քուց, հ՛իճնել, հ՛ընգեր, հ՛առէչ, հ՛ուզել* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ-ի* դիմաց խոսվածքն ունի *դ*, ինչպես՝ *դըստու, դօնախ, դըսմաթ, դօչ, դօնդախ, դագան, դագ, դարիք*: Բաղաձայնից առաջ հպաշփականների վերածումը շփականի պարտադիր չէ, և գործածվում են զուգահեռ ձևեր, ինչպես՝ *մէչկ/մէշկ, ծածկել/ծասկել*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Ընդհանուր հոգնակերտներից բացի՝ գործածական են նաև *ք, անք, վանք, րանք, տիք* մասնիկները, ինչպես՝ *խընամիք, ձ՛իյանք, իշվանք, գ՛իլվանք, իծվանք, գ՛եղրանք, տեղրանք, կընգըտիք*: Հան-

դիպում են հոգնակերտների կրկնակի գործածություններ՝ *էրէխէքներ, կընգըտիքներ, տըղէքներ*: Ու հոլովումը հոգնակի թվում չի դրսևորվում (օյխըրների, դ՛աշտերի, գ՛ըլօխների), եզակի թվում, *ի* ձայնավորով ավարտվող բառերից բացի, այդ հոլովման ենթարկվում են քիչ բառեր, ինչպես՝ *իշու, իծու, կատվու, գ՛ըլխու/գ՛ըլխի*: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *տիրոչ, քըրոչ, անէրոչ, տալոչ, տէքրոչ, կիսրոչ, հ՛ընգերոչ*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ-ով*՝ *Լիսոյ, Տիկոյ, մամայ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց-ով*՝ *ախաօրից, տընից, գ՛իշերվանից*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ՛եղն ա, գ՛եղի մէչ*: Որոշիչ հոդն է *ն-ն*՝ *Առշակըն գ՛ընաց*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Մեր Առշակ գ՛ընաց*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛եզի*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վան*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քու, հինքըն, հիրա, էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի, էսրա, էտրա, էնդրա, էսրանք, էտրանք, էնդրանք, էսրանց, էնդրա, իմալ, էստեղ, հուր* (ուր), *հըմէն, հ՛ամէք մէկըն, հիրար* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գ՛ը//գ՛ի//կի* մասնիկով՝ *գ՛ըքամ, գ՛իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով՝ *կուտենք, կըտենա*: Միանալով բայասկզբի հագագին՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գ՛իշաս, գ՛իճնես, գ՛ընցընես*: Վաղակատար դերբայն ունի *բ-ով* վերջավորություն՝ *գ՛ըրեր* (եմ), *գ՛րերեր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *նըստուկ*,

¹⁹⁸ Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ:

քրնուկ: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*, սրանց ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չի, չենք, չեք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել և՛ ներկայի, և՛ անցյալի հիմքերից՝ *գ՛րրինք//գ՛րրեցինք, տրվինք//տրվեցինք*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛րնաց, մրնաց*: *Էնել* և *դ՛րնել* բայերն ունեն գուգահեռ ձևեր՝ *էն//էր* և *դ՛րն//դ՛ր* հիմքերով, ինչպես՝ *էրեց//էնեց, դ՛րեց//դ՛րնեց, էրա//էնա*: Եզակի հրամայականում տարբերվում են ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումներ՝ *գ՛րրա, նըստի, հասի*: Հարկադրականի ձևերը կազմվում են *պըստի* եղանակիչով: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *հ՛ուր ա կէթաս, ինչ ա կըսես, հաց ա կուտենք, ինչ էր կըսիր, ինչ էր կըսիրք*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըտէտէր եմ, չըբ՛էրէր էք*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըկառթամ* (չեմ կարդում), *չըգ՛ըրեմ* (չեմ գրում): Պատճառական ածանցն է *ուց//ցուց՝ թըռցուցել, մըտուցել, հասցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *խըմցում, կէրցում, հ՛իչո՛ւ, մըտո՛ւ*: Խոսվածքը չ բայաձանց չունի:

Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ բ՛էրէր եմ* (արդեն բերել եմ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *կաթ, կում, շուք, տալ-դա, տախտ, ճամփա, խազ, հէթիկ, տանիս, հառիք, պատ ու հառիք էնել, տիլ, ցեխ ու տիլ, մուխ, փօշի, թունդիր, ծառի թուփ*,

թուփ դ՛րնել, թըթու, կուտ, կըռութ, յարա, խօրիզ, ձ՛րցում, պուտուկ, ժա՛ժիկ, առճըկան, հուզընգան, աճկալուսանք, տըղածկան, մառթ, հարևան, ջուվար, մօղօզըրիկ, խօրօզ, գ՛ըռթան, հավտիկ, ձ՛ու, պուճուճակ, հունթ, կօլթուղ//ղօլթուղ, թառթիչ, հընցու, հընցուցել, հ՛իստըկջ՛ըրել, հիրգուն, մըռու, պըստիկ, կակուղ, նայել, տէնալ, տըփել, ծընել, հըղի, բ՛արկ, ժըխշել, հիրար տալ, չուր, հարի (մինչև), մեծ, հօդա (հավաքատեղի), գ օմ, թալվա, փարդիչ, մօծիլ, ուոց (կավառ), հօլիկ (շան բույն), էրինջ, աչառ, դըսըր, ճըմուռ, կէսրէր, հէքնահող, մըկա, ջ՛ախճըպան, պաքել, պաչել, ճըլօթել, թուշ, ժօղօվկըրան, ճարընգան, բիճս, հօրքուր, հօրօխ-պէր, մօզի (մոր հետ երկրորդ ամուսնու տուն տարվող երեխա), գ ըլօխ հարցուցել, ավարեկ, դէվա, դընգ, մունսթ, հօնքուր-հօնքուր գ՛իլէր, կարքըվել (նաև կանանց վերաբերյալ), հօրթում//հէրթում, պաղըռել (ատել), տըրաքել, յեղըռճիկ, տափօցի, գախախօրել, հընգնավորել (սարսափել, կատաղել) և այլն:

Ծ

ՇԱԿՔԱՐ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Կոռքար: Հիմնադրել են 1828թ. Ալաշկերտի Հասան-փաշա, Քարձոր, Մացկերտ և Ֆերան գյուղերից գաղթածները: 1878թ. գյուղում հիմնվել են Մշո գավառից գաղթած նոր գերդաստաններ: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *տ* և *յե*, ինչպես՝ *տոռտ, տոոց, յես, յեզ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկի, օճխար, էրազ, էրգու*: Նկատելի է, որ միավանկ բառի աճման դեպքում բառի սկզբում տեղի է ունենում *տո>օ* անցում՝ *տոտ>օղներ, տոպ>օտպէվէրի*: Խոսվածքն ունի *է, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *գ՛էղ, հէղեվ, չոռս, սըխտոր*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս բնայ-

նացած *սի* ձայնավոր, ինչպես՝ *հ'սիզկ, վսիզնել, գ'սիզսր, քսիզսն, ջսիզր, ջսիզել, սիժել, ժսիզիկ, միշնակ, քսիսիք, կյսնք* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի տղումը՝ *սորվել, ծիզղալ, ամճրնալ*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *դ'նու, ճ'եռ, գ'եղ, ճ'ուկ, գ'իշեր, ճ'ի, ճ'ավար, բ'ազուգ*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղների դիմաց որպես կանոն գործառում են պարզ խուլեր՝ *ճոտ, տանիկ, ինճ, ժողովուրտ, հառսանիկ, հրնճի, լավուտուն, շոկ, նախրոճի, հառեճ, ճ'րծում, ճամպա, խոկի, թուպալ, վաճուն, իրեկ, քոճսրի, խած* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *պրժգել, ուղել, արբել, շաղ, պաղերագվ, քուտիգ, կրղրած, մաճուն, փագ, պաղ, պրզղիգ, կաղու, փեղե, կառաֆաղ, գ'եղին* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում, ինչպես՝ *սովամախ, պախել, խով, խոխպեր, խու, խառս, խավես, խառսնաքուր, խառսրնիկ, խեղրն, խամով* և այլն: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ'առու, հ'ուստագ, հ'ընճի, հ'առեճ, հ'ուրիշ, հ'երես* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*, ինչպես՝ *կուշ, կոնախ, կրղիգ*: Բաղաձայնից առաջ հպաշփականները կարող են դառնալ շփական, ինչպես՝ *վոշ մե, անզրժներ, ծիզղալ* և այլն: Շեշտը վերջնականկային է:

Հոգնակին խոսվածքում հանդիպում է նաև *կ, անկ, րանկ, տիկ, դիկ, վրդիկ* մասնիկներով՝ *գ'եղածիկ, գ'իլանկ, ճ'իանկ, գ'եղրանկ, կրնզրտիկ, ախպրղիկ, քուրվրղիկ*: Տարածված է կրկնակի հոգնակերտների գործածությունը՝ *գ'իլանկներ, ճ'իանկներ, գ'եղրանկներ, տրղեկներ, մատտիկներ* և այլն: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *քուրզու, ճ'սկու, գ'ըլխու, քսսպու, օծու, ճիժու, օտտերու, ծրնօղներու, խավերու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *աներոճ, քավորոճ, կիսրոճ*: Հատուկ տեղանունները Ա հոլովման են ենթարկվում՝ *Հերանտա, Օակքարա, Քսվսնա*: Չայ-

նավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Բաբեյ, Կարոյ, աֆտոյ, թսնկոյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ճ(ց)*-ով՝ *տարեգնիճ, պրոկըներուճ*, այլ դեպքերում՝ նաև *է*-ով՝ *մօղէն, ընճընէ, քրզնէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *դ'ուսըն* (դրսում), *գ'ըրկի մեճ*: Որոշիչ հոդն է *ե-ն*՝ *Մատտրն կրնգան կրսա*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Բմ խեր գինա*: Ստացական հոդից հետո առկա է *ի* ձայնավորի հավելում, ինչպես՝ *գ'ընղըներսի, մագերսի, գ'ըլխուսի*: Հոգնակի ստացականության արտահայտման յուրահատուկ եղանակ է անձնական դերանվան հոգնակի տրականի հետադաս կիրառությունը, ինչպես՝ *վրզը մեգի* (մեր վզերին), *ճ'եռ ուրանճ* (իրենց ձեռքերը): Անորոշ հոդը կարող է գործածվել հետադաս՝ *քուրու մե, հախ մը, փրշում*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընճի, քեգի, մեգի, ճ'եգի*, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինկ, իւրանկ// ուրանկ*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *տն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *դ'ու, քու, ընճընէ//ընճընից, քեգնէ//քեգնից, ուր//հուր* (իր), *իւրա* (իր), *իւրանճ//ուրանճ, ընղոր//էնղոր, եղի, էտուն, էղոնճիճ, էսմալ, եղմալ, ըմալ, էստեղ, էղա տեղ, դոր, հըմէն, հըմընուն* և այլն: Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է լեճը՝ *չուր մըգա լե, էրզըսիս լե*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, էլնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կրոնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ'ի//կի* մասնիկով՝ *գ'իկամ, գ'իլամ, կիղամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըբ'ընէր, կէնէն, դ'նէն*: Գործածական է *գալ* բայի՝ *ի* հավելվածով ձև՝ *պրղի աֆտօն իգ'ա*: Միանալով բայասկզբի *հ*-ին՝ *կ*-ն ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գուգենկ, գ'էլնի, գ'իշկա*: Վաղակատար դերբայն ունի *բ-ով* վերջավորություն՝ *եղեր ա, մաճեր էր*, հարակատարը՝ *ուգ* վերջավորություն՝ *կորուգ, պախուգ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն

են՝ *եւ, էս, ա, ենկ, էկ, են*, անցյալի ձևերը՝ *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն*: Ընդհանրապես, դիմավոր բայի եզակի առաջին դեմքի իմաստով սովորաբար գործածվում է հոգնակին, ինչպես՝ *յես կըսիրինկ, յես կըր ընենկ, յես գ՝ացեր ենկ*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից՝ *խուզին, դ՝ըրէծիր: Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՝ած, մած*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *շաղ ա սիրա, էդ տըղին էր կառնէնկ*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չեղեր ա, չըտէսեր եւ*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըթըռնի, չեղիս*, ընդ որում՝ ժխտական մասնիկը, միանալով բառասկզբի *հ*-ին, դառնում է ջ՝ *ջուզեն, ջիշես*: Պատճառական ածանցն է *ծուծ/ուծ՝ խախծուծել, պարբծուծել, հիծուծել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը կըջ *օճըծու, ջ՝օճըծու՛, գիծու, հիծու՛*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըղի պըղի հարգես*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *չուր, մըգա, անըղնակ, ճիծ, պուղ, կատ, կեսրեր/կեսեր, բուզ, պաղ, խօվ, մէ փշուր, կըծմըտել, հուզել* (սիրել), *տանիկ, դ՛ուտ վըր դ՛ըտան, հառիկ, հէտսիկ, խավղիկ, ժէխ, փօղոց* (աղբանոց), *չըթիգ, խըրիսա, հանդա/հանդէ, ճեղ, փօշի, ջաղդա, ադէ, պարէ, անի, թատվոն, թէլիգ, գ՛ըտտան, տաղօ, դ՛ըրկէց, հունտ, խաղտուն, կուլտ, կըլավ, հուզընգան, թուռշի, գօմա, նըշանդըվէկ, պաղարակ, կագօ, հօրի, մէշու, ջ՛աղաճ, թողդի, սէլաֆ, ջ՛ոճ, գուզ, կըտոն, ամբըրոճ, բաղան, կարկել* (նաև աղջկա համար), *մօձիլ, պըզդիգ, ջուղաբ էնել, քօխկ, ճագըրտկասպ, պուջուջագ, թանկօ, տիլ, մըղօզիգ, ճընջուխ, մըռուտ, խատունիգ, իմալ, կըմընի, մըռու, մէգ ավուր, հախ մը լէ, ծըռել վըրէն, աբուր, տեղաշոր, քասա, տալվ, պակել, կընիգ էնել* և այլն:

ՍԱՂԿԱՇԵՆ¹⁹⁹ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Քերիմքենդ, Վերին Գանձակ: Վերաբնակեցվել է 1828-1829թթ.: Բնակիչների նախնիների մեծ մասը գաղթել է Բայազետի Արծափ, Դիգա գյուղերից, Մուշից, մյուսները՝ հարևան Գանձակ գյուղից:

Գյուղի խոսվածքը ներկայացնում է Բայազետի բարբառը: Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում կանոնավորապես գործառում է շրթնային *ան* ձայնավորը՝ *անչըկոտ, կմբաս, պմճառ, տմխտակ, ծմբավ, ճմնց, սմմի, շմտ* և այլն: Փոխառություններում, հաճախ էլ՝ բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ան* ձայնավոր՝ *անժել, դ՛անտակ, դ՛աննանլ, դ՛անխձ, ջ՛անթել, խունանր, հանխպուր, հանցանկ, հանէչ, ճ՛անք, գաննել, գանտ, գանթուն, իմանլ, վանսանկ, խէքանթ, գանգանր, կըսմանթ, կանյիմ, կանյիշ, ֆանդ, քանմանր*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *վո* և *յե՛ վոչ, վոր, յես, յեփ*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է*, ինչպես՝ *օխճար, օչիլ, օրօճ, էրէվալ, էրկու, էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *ճ՛եվ, վեց, աներ, ջ՛ոչ, կըլոր, խըմոր*: Օտղկաշենի խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *լօկընալ, հանվընալ, սօրվել*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ՛արեվ, գ՛անգըտել, դ՛ըմակ, ճ՛ի, ջ՛օրի*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խաքնել, դ՛անթար, խափել, մմբաք, օչիլ, օց, ուրփաթ, փօղանք, վոռփ, սըռփել*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայ-

¹⁹⁹ Գյուղի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1998թ. լրացված թիվ 503ա տետրում, առկա են նաև գյուղում 2014թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

նեղներ՝ *ծրձաղ, մբրուստ, մզլատիգ, մվեղիս, օքուղ, փեղ, հարգ* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *հնշկ, հ իշնեկ, ծասկեկ, կօշկեկ, միշնանկ*: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ՝ խառցընել, խում, պմխել, ք ախ*: Նկատելի է հետնալեզվային պայթականների քմայնացում՝ *խեքսթ, քուրք*: Խոսվածքում *տր* խմբի դիմաց երբեմն առկա է *յր՝ կըյրել* (կտրել), *կօյրել* (կոտրել), *պմյրուք* (պատրույգ): Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ՝ կմրիք, կմփաղ, կութի*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ՝*-ի հավելում՝ *հ առտ, հ անցսկ, հ իմանալ, հ ինքք, հ իրսք, հ էսօր* և այլն: Շեշտը վերջնականային է: Բաղիյուսական հարադրություններում *ու* շաղկապի դիմաց նկատելի է *ը*-ի գործածություն՝ *տունը տեղ, ձ ունը ք ուք*:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք, անք, վանք, բանք, տանք, անիք* մասնիկները՝ *քենիք, ճմմփեք, ձ իյանք, իձվանք, իշվանք, գ իլվանք, գ էղրանք, մխպըտանք, տէքըրտանք, կընանիք*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Կմրոյ, Մմրոյ, Տիկոյ, Թումոյ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Հ էրեվնա, Սէվանա, Մմոտունա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *աներից, ք էրնից, գ ինուց, գ ըլխընէրից*, երբեմն էլ՝ *է*-ով, *ինչպես օրվրնէ, հազարէն*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *կութին* (կութու մեջ), *խողերի մէչք*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ էզի*, նաև գործածվում են *քե, մե, ձ է* կրճատ ձևերը: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք, հ իրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*, սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ *ըստու,*

ըտու, ընդու, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ *վի*, տրականինը՝ *վին*: Խիստ հազվադեպ նկատվում է հետադաս կապերի նախադաս գործածություն՝ *խըտ հիրար* (իրար հետ):

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ՝ ալում, լալում, տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր/եր* վերջավորություն՝ *գ՝ ըրէր եմ, գ ըրէր ա*, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *նըշանվուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեմ, չես, չը, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես ներկայի հիմքից՝ *սիրի, ծանկի*, այնպես էլ անցյալի հիմքից՝ *ք էրէցին, մշխատէցին*: *Գնալ* և *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՝ աց, մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *փագա, էփա, նըստի, խաքի*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ լօկըցընել, խաքցընել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա, նան ու* վերջավորություն՝ *նըստըցըրա, կէրցըրա, բանցըրցու*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (դիբել, թըռնել, կըբնել, կուրել, փախնել, ուռել):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *մփէր, որժքսք, կմթ, պուտ, սմոուց, պմդ, պուգ, շուք, խօվ, տմնիս, հ՝ անիք, ժէխ, չըոնակօթ, տիլ, մուխ, փօշի, թուփ, կուտ, յեղըոճիկ, կըոութ, քըոչիկ, վիլկ, մուոթուղա, ձ ըցում, թէշի, ուզընգան, ծընընդկան, հնշկալուսանք, ճիժ, մմոթ, տմփոցի, մօղօզըրիկ, գ ըոթան, ձ ու, պուճուճակ, թառթափ, խօքուխաց, հ առավոտ, կում, մըոու, պըստի(կ), մէշու, ք՝ արկ, կըմըշտել, թօրգել/թօնել/թօղել, հ իրսք տմլ, հ ընցըցընել, հ իստըկջըրել, հըղօղել, ցայել, գ էտին պըշկել, կմրքըվել, պըսակվել, հ իշկալ, տմփել, տըփել, գըոըշտել, խատել,*

պըլուրել, շոր կնրոյ, մրկա, չումի, հ էքուց, օղարթ, իմնլ, հրնչի, հ էսա և այլն:

ՄԱՂԿՈՒՆՔ - Գյուղ Սևանի տարածաշրջանում: Բնակիչների նախնիները գաղթել են Մակուից, Խոյից և Վանից 1828-29թթ.: Հաղորդակցվում են Մակուի խոսվածքով:

Խոսվածքում մի շարք փոխառյալ և բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ü* ձայնավոր, ինչպես՝ *խննչնլ, օրիննլ, գննել, թննիկել, քնսնր, թնք, քնսիք, քնլնլ, գնտ, չննիչ*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վո*, *ե*-ի դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *վոտ, վոր, յես, յերք*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օղորմի, օչիլ, էրինջ, էրկու*, սակայն *ոսկի, ոչխար* բառերը ունեն *վոսկի, վոչխար* արտասանությունը: Խոսվածքն ունի *ե*, *ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեք, մէշտեղ, շոք, պախկըվոցի*: Ծաղկունքի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում բառամիջի ձայնավորի սղումը՝ *հասկընալ, սօվրել*: Թեև առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, ինչպես՝ *բ անակ, գ իշերը, գ էղ, բ ան, գ աթա, բ էրել, ձ ըմեռ, ձ ուկ, ջ ուր*, սակայն դրանց զուգահեռ սովորական է պարզ ձայնեղների գործածությունը (*գիշեր, դուս, դրնել, բերել, ձավար* և այլն): Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *շոք, վեռչ, հօքի, կարաք, հ իչքքընել, հանքել, ջ ոչ, յերօթական, մառթ, հ էրթիկ, ձ քցում*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *կըղրել, հ իրգուն, գնրգել, հ էրգէն, ցերեգ, գիդալ, սըբաս, փեղ, դըբոց* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ կարող են վերածվել շփականի, ինչպես՝ *մէշտեղ, Հ էշմիածին*: Հո-ի դիմաց *ֆօ* է առկա միավանկ բառերի սկզբում, ինչպես՝ *ֆօղ* (հոտ), *ֆօրթ* (հորթ), *ֆօր* (հոր): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հ իմանալ, հ առաջ, Հ էրեվան, հ ըմէն, հ առու, հ էրթիկ, հ ըլնել, հ ընցնել, հ արի, հ իչքքընել, հ էրգէն, հ ընգեր, հ ընգնել* և այլն: Ժամանակին

Ռ.Բաղրամյանը նկատել է, որ Ծաղկունքի խոսվածքում էի ձայնավորներից առաջ առկա է *գ, կ, ք > ջ, ճ, չ* անցում²⁰⁰:

Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակի գոյականները ենթարկվում են Ի հոլովման (ախճըկների, տըղերքի, դաշտերի), սակայն երբեմն հանդիպում են Ու հոլովմամբ ձևեր՝ *լիգուներու, վոսներու*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունները, ինչպես նաև որոշ հասարակ անուններ սեռականը կազմում են *յ*-ով, ինչպես՝ *Խընկոյ, Գարոյ, վէրոյ*: Խոսվածքում բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *քարից, կօվերից*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *Աշտարակ* (Աշտարակում), *կըճըճի մէչը*, հաճախ էլ՝ տրական հոլովով, ինչպես՝ *դըբոցին* (դպրոցում), *հիվանդանոցին* (հիվանդանոցում), տըլի մըչին (ցեխի մեջ): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: Երրորդ դեմքի ուղղականի ձևերն են՝ *հ ինքը, ընդոնք, հ իրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*: Ով դերանվան դիմաց բարբառախոսները վկայում են *օվ* տարբերակ, որի սեռականի և տրականի ձևն է՝ *ում*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *հ իրա, ըտա, ըտան, ըտանից, ըտանք, ըտանցից, ըտըրանք, ընդոնցից, ընդոնց, ըտուց, ընդըրանից, ընդըրա, ըստա, ըտա, ընդա, ըտանից, ըտըրանից, ըտենց, հիրար, վորդե, վորդեղից, վորդուց, հրմընու*:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գալըմ//ում, լնլըմ//ում, տալըմ//ում*: Վաղակատար դերբայն ունի *եր//եր* վերջավորություն՝ *էկեր* (ա), *սիրեր* (ինք), հարակատարը՝ *ած* վերջավորություն՝ *էփած, նըստած*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Սրանց ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չի, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չեր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անց-

²⁰⁰Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 11:

յալի հիմքերից՝ *ասի, արեցին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գաց, մաց*: Պատճառական անձանցն է *ցրն՝ հիչքցրնել, հանքցրնել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավորություն՝ *թսմբզցրա՛, հանքցրա՛*: Խոսվածքում չկան չ անձանցով բայեր:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *կուշտը, միշտական, քարկրտիկ, հրմի, կրգել, ջոչ, պրստիկ, պուզ/բուզ, պրսակել, ուզրնգան, խի, պաչել, մառթ, քրոչիկ, կանամփ, ճավիկ, փիրվագ, սիրեխ, բագուկի ճախ, չոթթան, վոնց, հանքցրնել, հալ, շսմոփն, յերոթթական, պաղրոել, զոռել, նոր, ցան, քիթը քրթին յուրա էթալ, թուխս, կրտուր, օջորթ, հերթիկ, մուխ, ժեխ, ժուլթ, չրոփկ, տիլ, փօշի, կօճ, աղինջ, վիլ, ձըցում, բըղոթ, ծրնրտկան, վրզթթ, պուճուճակ, թարթափ, սրոու, մեթբա, թսմփկել, յեթիմ* և այլն:

ՕՈՎԱԳՑՈՒՂ - Գյուղ Սևանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ճապոտիկ, Չիրուխլու: Գյուղը 1828թ. հիմնել են Բայազետի Արծափ գյուղից եկած գաղթականները: Հաղորդակցվում են Արծափի խոսվածքով:

Խոսվածքում մի շարք փոխառյալ և բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ս* ձայնավոր, ինչպես *թսնկ, քիֆտսն, դէվլստ, ձսն, թսնսն, լսյլուխ, թսնսիք, շիշսնբսնդ, սսնֆսր, միյնսնգ, սնձսնփ, չսնդրր, լսն*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վո*, իսկ *ե*-ի դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *վոդ, վոռծ, յես, յեգ*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օդօրմի, օճիլ, էրգու, էրգաս*: Խոսվածքն ունի *ե, ռ* երկբարբառային հնչյուններ՝ *բեն, կանեպ, սոխ, հիվանդանոծ*: Խոսվածքն ունի *ե^ք* հնչյուն, որը, թվում է, *ե* երկբարբառային հնչյունի մի տարբերակն է, և հանդիպում է բառավերջում, ինչպես նաև գործառում է իբրև եական բայի եզակի երրորդ դեմքի ձև: Օովագյուղի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում բառամիջի ձայնավորի սղումը՝ *հասկընալ, սօլրել*: Բառասկզբում գործառում են շնչեղ

ձայնեղ բաղաձայններ, ինչպես՝ *ջուր, ձուն, ձուկ, բեն, բաց, գիշեր, դուռ, դեմ, դընել, դաշտ*: Բառամիջում ու բառավերջում հպական ու հպաշփական ձայնեղների ու շնչեղ խուլերի դիմաց գործառում են խուլեր՝ *յոտ, ծանօտ, ուրախություն, մարտ, էպել, տրպոծ, միլիծա, խածատուն, վոռծ, անկամ, ինձ, հառեճ, շրոճել*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *ամսրգան, կրդրել, հավաղալ, շնօրագալ, մեձ, կընիգ, կօրիդ, օջորթ, կլօջ, պադ, աշխաղանկ, ագ, փարաղիչ, մաձուն, հեդօ* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ կարող են վերածվել շփականի, ինչպես՝ *վոշ մէ, ծասկել, մէշկ*: Հո-ի դիմաց *ֆօ* է առկա միավանկ բառերի սկզբում, ինչպես՝ *ֆոդ (հոտ), ֆոք (հոր)*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հընծրնել, հուրիշ, հուր, Հանձապ, հիմանալ, հավելի, հատդ, հիրես, հեսօր, հուստ* և այլն: Երբեմն հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց գործածվում է *խ*, ինչպես՝ *խառցընել, խասցընել, խագալ, խեդ, խոդ*: Բառամիջում և բառավերջում *հ*-ի դիմաց հաճախ առկա է *յ*, ինչպես՝ *են գայ, պայել, սրայ, մայ, գօյվել*: Փոխառյալ բառերի բառասկզբի *դ*-ի դիմաց առկա է *կ*, ինչպես՝ *Կսյրաման, կրսս*: Շեշտը վերջնականային է:

Խոսվածքում գործառում են նաև *կ, դանկ, անիկ* հոգնակերտներ, ինչպես՝ *գեղածիկ, ախալըրդանկ, քրվորդանկ, կընանիկ*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը կազմվում է *յ*-ով, ինչպես՝ *Վազոյ, Չսնկոյ, Կարոյ*: Խոսվածքում բացառականը ձևավորվում է *ծ(ց)*-ով՝ *Հանձրպիծ, հառդրվանիծ, բանագիծ*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մեճ* կապով և սեռականով՝ *ծընվեր եմ Օովագյուղ, գըրկի մեճը*, շատ տարածված է այս իմաստի արտահայտությունը տրական հոլովով, ինչպես՝ *ջըրին, պուլիգին, հատդին, գեդին, կոլխօզին, դաշտին, գավօդին, մէշուն, փրոին, խանուտներին, քաղակին, կըջուջներին, նույնիսկ՝ գեդի մըճին*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: Երրորդ դեմքի ուղղականի ձևերն են՝ *հինկը, ընդոնկ*,

հ'իրանկ: Ով դերանվան դիմաց առկա է վորը ձևը, բարբառախոսները վկայում են սեռականի և տրականի ուս(ը) ձևը: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *քեզնից, հ'իրանցը, էղի, էնի, ըստու, ըդու, ընդուն, էստսյր/ըստսյր* (այսքան), *ըսսյր* (այդքան), *ընդսյր, ըդենց, ումից, հ'ուր, վորդե* և այլն:

Խոսվածքում Ա, Ե խոնարհումներին զուգահեռ՝ բայն ունի նաև Ի խոնարհում՝ *աշխատի, կնստի, ունին, տանին, առնիս* և այլն: *Գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գալըմ//ում, լսյրմ//ում, տալըմ//ում*: Հանդիպում է *գալ* բայի՝ ենթադրական ապառնու *գ'ուկա* ձևը: Վաղակատար դերբայն ունի *ը*-ով վերջավորություն՝ *գ'ոռածէր եմ, գոյվէր ե՞*, հարակատարը՝ *ուգ* վերջավորություն *քընուգ, նըստուգ*, ժխտականը՝ *ե՞* վերջավորություն *չին տրպե՞* (չէին ծեծի), ընթացակցականը՝ *էն* վերջավորություն *ուղէէն, վագնէէն*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, է/ե՞, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին: Սրանց* ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չե՞, չենք, չէք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիր, չին*: Փաստորեն, եզակի թվի երրորդ դեմքում յուրօրինակ ձև է հանդես գալիս և՛ հաստատական, և՛ ժխտական խոնարհումների դեպքում՝ *պըսագված ե՞* (վաղակատար ներկայի հոգնակի երրորդ դեմքն է՝ *պսակվել* են), *գալըմ ե՞, նըստուգ ե՞, գոյվէր է, հըլնում չե՞ հըլնում* (լինում է, չի լինում): Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքերից՝ *ասեծի//ասի, ուղարգեծի, սիրեծի, քաշեծի, արկելին, տրպին, խըրկին* և այլն: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գընած, մընած*, իսկ *լինել* բայինը՝ *իլ/հ իլ (իլէ, չիլէ, հ իլէ, հ իլուգ)*: Պատճառական ածանցն է *ծըն (ցըն) խասծընել, ամուսնածընել*: Եզակի հրամայականն ունի *ե, ի* վերջավորություններ, ինչպես՝ *արե՞, լըսե՞, նըստի՛, կայնի՛*: Ըղձական ապառնին եզակի երրորդ դեմքում ունի *է* վերջավորություն *պայէ* (պահի), *անէ* (անի): Ըղձական անցյալի ապառնին, դրանից կազմվող ենթադրական ու հարկադրական եղանակների

անցյալի ապառնիները ունեն վերլուծական ձևեր՝ *հ'ընծընէր ին* (անցնեին), *հ ուստ կըճարէր իր* (որտեղից կճարեիր), *պըղի առնէր ինկ* (պիտի ամուսնանայի): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *առուտուր, ուզընգան, մինսկ, ձ'ու, թորոն, թորան փարաղիչ, խեջերկատ// խերջըրկատ, մուտուղա, գ'եղախտիկ, թոտա, քաֆ, քսֆգիր, մարել* (տրորելով ջրի մեջ լուծել), *թսսգս, տըպոց, ճիժ, բ'էտ, իսան, ըհընճի, սոսի, բընագըրեկ, չուրի, լեռ քար, թավլա, հուստ, ջ'ոճընալ, կուշտը, խեղ, օջօրք, կլօջ, խեռն հ'իրնից, փլից տուն, դ'իվեր, դ'իվերի ճամփով, գալօ, հորօխպօր, հողա, տախտ, կու, սըրայ, կըվանոց, թըխտըմոր, լօրիգ, տուջ, թորան շուրթ, հ'առադուն, հ'իրկուն, ուժը ախտել, մէ քիճ, պադարակ, կանեպ, թացոտ, թօռ էտալ, լայեղին, խըշալէն, մէ բ'էրան, յախնի, չուր լուս, խեր ու բ'արին, սեվ ու սուք, տախտ, հըմի, ճատկապ, տըգաշոր, վենձ, սըբաս, պուդ, մըռու, հադու, պըզդի, պուգ, մօղօզիգ, կունարկ, ծընընտկան, կըղուր, ժեխ, չըրիգ, խընօծի, տիլ, մուխ, թուփ, կուդ, աղինջ, վիլ, վըրըշնել, բըլել, պըսագվել, հ էսա, հ էքուց չէ էլօր, հ էք* և այլն:

ՇՈՎԱԶԱՐԴ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Աջամխան, Հաջի Մուխան, Մուխան: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1829-30թթ. գաղթել են Մուշից, Ալաշկերտից: Հետագայում այստեղ են բնակեցվել արսուրյալներ Մարուխանից, այլ գյուղերից: Գյուղն ունի *եղականների* (տեղացիների՝ նկատի ունեն հին գաղթականների), գաղթականների, սարուխանցիների թաղեր: Գյուղի խոսվածքը Մշո և Բայազետի բարբառների մի յուրօրինակ խառնուրդ է՝ Ում ճյուղին հասուկ ներկայի գերակշռությամբ: Սարուխանցիների թաղում, այնուամենայնիվ, պահպանվում է Բայազետի բարբառը:

Շովազարդի խոսվածքում գործածական փոխառություններում և սակավաթիվ բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *սի* ձայնավոր՝ *ջսյէլ, քուֆուսի, քսսիք, թսրգի, բսնգս, լսրել* և այլն:

Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վո*, *ե*-ի դիմաց *յե*, ինչպես՝ *վոր*, *վոտ*, *յեփ*, *յերք*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *ո* և *ե*, ինչպես՝ *օխճար*, *օչիլ*, *էրէվան*, *էրագ*։ Խոսվածքն ունի *ե*, *ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *մենք*, *դ ըրկեց*, *փոցրդ*, *խընձոր*։ Մովազարդի խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկում ձայնավորի սղումը՝ *ավէղրան*, *փաթըտել*, *բ'ածնել*։ Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ'ան*, *բ'այց*, *բ ըոնել*, *ձ ըրի*, *ձ ուկ*, *զ ըրակետ*, *զ եղ*, *դ աս*, *դ ար*, *ձ ավար*, *ջ ուր*։ Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *տէքորկընիկ*, *վառթ*, *խափել*, *բ'անցըր*, *փոցանք*, *վեռչ*, *հառէչ*, *օց*։ Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *արբել*, *գիդալ*, *հանգառճակի*, *ցաճըրնալ*, *ծըճղալ*, *փագել*, *փէջ*, *փէղ*, *թանգ*, *տէրղէր*, *Հագօփ*, *կըրնել* և այլն։ Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց որպես կանոն գործածվում է *խ*՝ *էն* *զ'ախ*, *պախել*, *խաքնել*, *խանել*, *խող*, *խաց*, *խօրօխալէր*, *խէտ*, *խին* և այլն։ Փոխառյալ բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ*՝ *կամ* *կ*՝ *կսմիշ*, *կօչաղ*, *կսնիշ*, *կօնդախ*, *կուշ*, *կըլալ*։ Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *h*-ի հավելում՝ *հ'ատէչ*, *հ'էսօր*, *հ'ըլնել*, *հ'իմանալ*, *հ'ըմէն*, *հ'էքուց*, *հ'իրան-հ'իրան*, *հ'ատտ*, *հ'ախպուր*, *հ'ուստ* և այլն։ Շէշտը վերջնավանկային է։

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք*, *էրք*, *տանք*, *րանք*, *անիք* մասնիկները՝ *քէչէք*, *տըղէրք*, *ախպըրտանք*, *ըտերանք*, *կընանիք*։ Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով տրնից, մըչից։ Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *զ'եղը* (գյուղում), *ջ ըրի մէչը*։ Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, ինչպես նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ* մասնիկով՝ *Միրօյ*, *Վանօյ*, *դ'ասաստույ*։ Հատուկ տեղանունները որպես կանոն ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Մէվանա*, *Ռուսաստանա*։ Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիքոյ*։ Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*,

քեզի, *մեզի*, *ձ'եզի*։ Ով դերանվան դիմաց գործառում է *վոն* ձևը, որի սեռականն ունենում է *վի*, *վիր*, իսկ տրականը՝ *վին*, *վիրը* ձևերը։ Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *քու*, *ձ'եր*, *քեզնէ*//*քըզնէ*, *հ'ինքը*, *հ'իրա*, *հ'իրանք*, *էս*, *էսի*, *էտ*, *էտա*, *էտը*, *էդոր*, *էնոր*, *ըղըրան*, *ըտըրանց*, *ստոնք*, *ըտոնք*, *ըստե*, *ընդե*, *ըդենց*, *հըմընին*, *ուրիշ*, *ամէն մէկ*, *հ'ըմէն ինչ*, *ամէք հիրաւ*։

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *զ'ալում*, *լսլում*, *տալում*։ Լինել բայի անցյալի հիմքը հաճախ դրսևորվում է *էղ* ձևով (*էղե*, *էղավ*), իսկ *զնալ*, *մնալ* բայերինը՝ *զ'աց*, *մաց* ձևերով (*զ'ացի*, *մացե*)։ Վաղակատար դերբայն ունի *էր*//*եր* վերջավորություն՝ *զ'ըրէր* (եմ), *նըստեր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *սարքուկ*։ Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ*, *ես*, *ա*, *ենք*, *էք*, *են*, անցյալի ձևերը՝ *ի*, *իր*, *էր*, *ինք*, *իք*, *ին*։ Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից՝ *տըվին*//*տըվէցին*, *ասի*//*ասէցի*, *սարքինք*//*սարքէցինք*։ Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *փագա*, *նըստի*։ Պատճառական ածանցն է *ցըն*՝ *հ'ընցըցընել*, բայց երբեմն հանդիպում են *ցուց* ածանցով կազմություններ, ինչպես *հ'ընցուց*, *վէրցուցի*։ Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*դիրնել*, *թըրոնել*, *փախնել*, *ուռնել*)։

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *նըստել*, *պըստի*, *արունը քաշել* (հարազատություն զգալ), *խըրկել*, *հընչի*, *զ ըրկանց*, *վառթի նըման*, *ջօջ*, *ֆըռալ*, *ուզել* (խնամախոսել), *մառթի տալ*, *վախտ*, *մըկա*, *հիմի*, *քախընքել*, *հիստըրկել*, *քըռդի հառսանիք*, *րօպէն մէկ*, *հէսօր իրէք օր*, *մէկ հըլնել*, *դօրօվ*, *դ ուոր*, *ծընել* (ասվում է անասունի վերաբերյալ, չեզոք բայ է), *իմալ*, *սեղանին քաշել*, *պըսակվել*, *հախու*, *քըթիվ անել*, *ճիժ*, *բսնդան*, *պուտուկ*, *տեղաշոր*, *ջէրգօվ*, *ձ'ուկ բ'ընօղ*, *դանէն*, *տըզուգ*, *բ'օպիկ*, *հիշկալ*, *ծիճղալ*, *օոճըկըտալ*, *տըփել*, *գըռըշտել*, *խաձել*, *փիձել*, *զ'օղտու*, *վըռթըրկալ*, *ջուղաբ անել*, *քարալըղ անել*, *սըրփանք*, *չուր*, *թէշի*, *ջուլ-փալաս*, *դ ըրկեց*, *միրավ*, *պուտ*, *պուզ*, *ճոթ*, *ժէխ*, *տանիս*,

հառիք, չըռիկ, տիլ, կեծ ու կարմիր, մուխ, պաղարաք, խավկիթ, աղմասորիգ, մոթոզիկ, գ՛ըթան, բ՛ըփուկ, հունթ, լուսուդ եւ, հ իրկուն, արեվմըտոց, խօրօտ, ջ՛ոչ, հուռթել, քիսել, քօմել, թօրգել, հիստըկջ ըրել, վիլ, ձ ըցում, յեղըռճիկ և այլն:

ՕՈՎԱԿ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ներքին Ջաղալու: Հիմնադրվել է 1827թ.: Բնակիչների նախնիները եկել են Մուշից, Խլաթից, Բայազետից: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ բնակիչները եկել են Մշո Օնձալու գյուղից²⁰¹: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ա-*ի և *ե-*ի դիմաց առկա են *ա* և *յե*, ինչպես՝ *աա*, *աոց*, *յես*, *յեգ*, բացառությամբ *աք* շաղկապը, որն ունի *օք* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ա-*ի և *ե-*ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկոռ*, *օխճար*, *էրինջ*, *էրագ*, երբեմն հանդիպում է՝ *ե*, ինչպես՝ *Երվանդ*: Խոսվածքն ունի *ե*, *ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *գ իձեր*, *ձ ըմեռ*, *գ՛ոռծ*, *խոս*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *յի* ձայնավոր, ինչպես՝ *թյնգյի*, *քյնսիր*, *գյնրկել*, *ջյնյել*, *քյնվյնցի*, *չյնյիր*, *քյնի* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *ծըձղալ*, *սօվրել*, *հավթել*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ՛էրել*, *գ՛եղ*, *գ իձեր*, *դ՛ուռ*, *ձ՛ուկ*, *ձ՛ըմեռ*, *ջ՛ուր*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *կարքին*, *անքամ*, *խօքի*, *ընթունել*, *մառթ*, *վեոչ*, *մէչ*, *շոք*, *կառթալ*, *բ՛անցըր* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *Պեղրոս*, *բըղի*, *սըռոօվ*, *մըզլօր*, *հ իրգուն*, *առդ* և այլն: Հինհայերենյան *ա-*ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*, ինչպես՝ *խինգ*, *խամար*, *խին*, *խասնել*, *խօքի*, *խօրօխպէր*, *խէտ*, *խանաք*, *խոդ*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում,

²⁰¹ Տե՛ս Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 139:

ինչպես՝ *հ՛էվէլի*, *հ՛առէչ*, *հ՛առաչի*, *հ՛էսօր*, *հ՛ընգեր*, *հ՛ուշիկ-հ՛ուշիկ*, *ախչիկ* և *ուգել*, *հ ընչի* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* կույ: Հպաշփականը բաղաձայնից առաջ կարող է վերածվել շփականի՝ *աշք*, *բօշկա*: Շեշտը վերջնական կային է:

Հանդիպում են բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *մառթիկներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *բիձու*, *ճըժու*, *գ ըլխու*, *կօվու*, *շօքու*, *ախչիկներու*, *տարիներու*, *ճըժերու*, *թըվերու*, *թօներու* և այլն: Ձայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Տըրէլ*, *Հակօյ*, *պապէշ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *գ՛եղից*, *քընուց*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *մեր գ՛եղ* (մեր գյուղում), *գ՛եղի մէչ*, նաև՝ *նե* մասնիկով՝ *կյանքիս նե*, *գ՛եղի նե*: Որոշիչ հոդն է *ն-ն*՝ *Խէրըն չօբան ա*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես *Հ իրկուն Պեղրոս հընգերներու խէտ գ իքա*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *թեզի*, *մեզի*, *ձ՛եզի*, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հ ինք*, *ուրանք/հուրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *տն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի*, *վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քու*, *ուր*, *ուրին*, *ուրանց*, *էս*, *էսի*, *էսա*, *էտա*, *ընդուց*, *դյնսի*, *դյնտի*, *դաս*, *դատ*, *դան*, *ընդեղ*, *հ իրար*, *հ՛ուր* և այլն: Սովորական է *վըր* և *մըչ* կապերի նախադաս կիրառությունը, ինչպես՝ *մըչ իմ էրած գ՛ոռծի*, *վըր էտ ախչրկան*, *վըր սեղնին*:

Խոսվածքում *անել*, *ասել*, *լինել*, *ելնել*, *կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել*, *ըսել*, *եղնել*, *հէլնել*, *կըռնալ* տարբերակները: *Գալ*, *լալ*, *տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գ ի/կի* մասնիկով՝ *գ իքամ*, *գ իլամ*, *կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը/կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըխըլըսի*, *կիշկա*, *գ ըթին*: Միանալով բայասկզբի հազագին կամ հանդես գալով բայասկզբի ձայնորդ, ձայնեղ հնչյուններից առաջ՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գէլի*,

գ'ավաքա, գըլըցա: Հարկադրականի եղանակիչն է *բըղի*, ինչպես *բըղի էթան*: Վաղակատար դերբայն ունի *բ-ով* վերջավորություն՝ *գ ացեր* (եմ), *քոցեր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *սարքուկ*, *քաղուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ*, *ես*, *ա*, *ենք*, *էք*, *են*, անցյալի ձևերը՝ *ի*, *իր*, *էր*, *ինք*, *իք*, *ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից՝ *տըվինք//տըվեցինք*: *Էնել* (անել) բայի բոլոր ձևերը կազմվում են *էն* հիմքով՝ *թըրաշ էնօղ*, *ջան չէնե* (չի արել), *գ ռոծ էնա* (արա): *Գնալ*, *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ աց*, *մաց*: Եզակի հրամայականում տարբերվում են ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումներ՝ *թըրաշա՛*, *կայնի՛*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *շատ ա գարգեմ*, *գ ընատականներն էր կրպին*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես *չեղեր եմ*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չէնեմ* (չեմ անի): Բայասկզբի հագագին միանալով ժխտական մասնիկը ձայնեղանում է՝ *ջուզեցե* (չի ուզել), *ջեղէր* (չէր ելնում): Պատճառական ածանցն է *ուց//ցուց մըտուցել*, *խօսըցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *թըրցուս*, *տեղավօրո՛ւ*: Խոսվածքը չ ածանց չունի: Հաճախ ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում բացակայում է նաև *ն* ածանցը՝ *առիմ*, *զեղի*, *եղի*, *գ ըթին*, *գ իչիմ*, *կըխասին* և այլն:

Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ ընձի տէսէք* (դե ինձ տեսեք):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *հընչի*, *հօրի*, *ճիծ*, *իմալ*, *մրկա*, *քօնձախ*, *բ ըլբ ըլուկ տուն*, *հօլըկ* (շան բույն), *օթաղ*, *սըրախ*, *ճար*, *տանիս*, *հ էթթիս*, *խացատուն*, *թավլա*, *ըթար*, *աղէ* (տաստ), *դ ըրկեց*, *թըվիջ ըրի բօշկա*, *հունթ*, *քեթանք* (<քէլ էթանք՝ եկ

գնանք), *տաղէ*, *կակօ*, *սաբախտան*, *գ արնան գ ըլօխ*, *խըլըսել*, *չուր*, *ափէր*, *ճամփել*, *ջուղար*, *հ իրգուն*, *քօմել*, *ձ էո թալել*, *կիշեռք*, *մըզլօր*, *ջանդատղի*, *բօռալ*, *թըրաշ էնօղ*, *քնսիբ*, *կուչ*, *քըռվըկան* և այլն:

ՕՈՎԱՍԱՐ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Նորաշեն, Թագազյուղ: Օռվասար է վերանվանվել 2006թ.: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1829 և 1878թթ. եկել են Ալաշկերտի գյուղերից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *t*-ի դիմաց առկա են *տ* և *յե* (հաճախ՝ *'ե*), ինչպես՝ *տիս*, *տձ*, *'ես*, *յերկ*, բացառություն է *ոք* շաղկապը, որն ունի *օք* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *t*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկոռ*, *օճիլ*, *էրգու*, *էրտալ*: Նկատելի է, որ միավանկ բառի աճման դեպքում բառի սկզբում տեղի է ունենում *տ>օ*, *յե>է* անցում՝ *տոյ>օդներ*, *յեգ>էգներով*, *տոպ>օպանոծ*: Խոսվածքն օրինաչափորեն ունի *ե*, *ո*, սակավ դեպքերում՝ նաև *իւ* երկբարբառային հնչյուններ՝ *կենկ* (կյանք), *ցօրեն*, *թոռ*, *քաղվոր*, *իւրըն*, *իւրդ*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քնայնացած *ււ* ձայնավոր, ինչպես՝ *քււնի*, *հււզււր*, *զււրգել*, *թււզււ*, *ււշիգ*, *վււզնել*, *ււրււբա*, *խւււրօր*, *միյնււզ* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *չօրնալ*, *սօվրել*, *հ անծըզել*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ ան*, *բ անծըր*, *գ եղ*, *գ ըլօխ*, *գ ախ*, *դ աշտ*, *դ ընել*, *ձ էո*, *ձ ի*, *ջ ուր*, *ջ օվ*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղների դիմաց որպես կանոն գործառում են պարզ խուլեր՝ *առտեն*, *կըտել*, *խած*, *բ անծըրնալ*, *ազգիծ*, *օծ*, *ճամպա*, *հ անէձ*, *օճիլ*, *աճկ*, *հախտօղ*, *կակավ*, *իրեկ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *առդ*, *ախճիգ*, *տարեզան*, *էրգու*, *դըբոռոծ*, *պարէ*, *փըրգել*, *կադու*, *կըդրել*, *ծէձել* և այլն: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքում *խ* է հանդես գալիս բառի բոլոր

դիրքերում, ինչպես՝ *խօխպեր, գ'ախ, խեր, խառս, խասնել, խօքի, խամօվ, շրնախավոր, խող* և այլն: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ ընգեր, հ'առէճ, հ'ախպուր, հ'երես, հ'էվել, հ'առծրգել, հետտիգ* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*, ինչպես՝ *կուշ, կօնախ*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում հանդիպում է նաև *կ, տիկ, դիկ* մասնիկներով՝ *օսկիկ, փեսեկ, կրնգրտիկ, խօխպըրդիկ, հ ընգերտիկ*: Հանդիպում են կրկնակի հոգնակերտների գործածության դեպքեր՝ *փեսեկներ, փնտղիկներ, տըղեկներ*: Որոշ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը՝ հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *Մըշու, խորու, ձ'իու, մառտու, 'երգընկու, օրերու, թամբըներու, պաբերու, կըռիվներու, հավակարարներուն* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *կիսրոճ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Հերանոսա, Ծակքարա, Քննվնոա*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Բալէ, Սակոյ, Դննվոյ, Ջերոյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ծ(ց)*-ով՝ *գ'եղիծ, օրերուծ*, երբեմն նաև *է*-ով՝ *ձ'եռնէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէշ* կապով և սեռականով՝ *դ'աշտըն* (դաշտում), *դ'աշտի մէճ*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *Քարավանըն կերտա*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես *Բւ հ ընգեր գ'իկա*: Ստացական հոդից հետո առկա է *ի* ձայնավորի հավելում, ինչպես՝ *խօրսի, մըղէսի, ձ'եռսի*: Հոգնակի ստացականությունը կարող է արտահայտվել անձնական դերանվան տրականի հետադաս կիրառությամբ, ինչպես՝ *թէվ իւրըն* (իր թները): Անորոշ հոդը հետադաս կիրառություն ունի, ինչպես *մառտ մի, ախճիգ մի, հախպուր մի*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի(զ)* հավելված՝ *ընձի(զ), քրզի(զ), մըզի(զ), ձ'ըզի(զ)*, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինկ, ուրանկ//ընդոնկ*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *տն*, որի սեռականի և տրականի՝ ձևերն են՝ *վի, վի*: Դերանվանական ուղիղ և

թեք ձևերից են նաև՝ *մեր, ուրանձ, ուր, իւրըն, ուրնօվ* (իրենով), *ուրին* (իրեն), *իդա, էդի, էնի, էդրան, ընդուծ, էդրուծ, ըսմալ//էսմալ, էդմալ//իդմալ, իդատեխ, իդաքան, դէս, դէն, դադի, հըմէն, հիւրար, դոր, հ'ուր* (ուր) և այլն: Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է լէ ձևը՝ *խօխպեր լէ, վանկ լէ, խեր լէ*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ'ի//կի* մասնիկով՝ *գ'իկամ, գ'իլամ, կիդամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըծէձա, կերտան, գ'ըրիմ*: Միանալով բայասկզբի հազագին՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես *գախտա* (հաղթում է), *գ'իճի* (իջնում է), *գ'ընցիս* (անցնում է): Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն՝ *բ'երեր ա, թալեր իմ*, հարակատարը՝ *ուգ* վերջավորություն՝ *գ'ըրուգ, նըստուգ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *իւ, իս, ա, ինկ, իկ, ին*, անցյալի ձևերը՝ *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն*: Երբեմն դիմավոր բայի եզակի առաջին դեմքի իմաստով գործածվում է հոգնակին, ինչպես՝ *յես կըռնինկ, յես չաշխադինկ*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքերից՝ *տըվէցիկ, դ'ըրէծին, թալի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ'ած, մած*: *Դ'ընել* բայը ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում ունենում է *ա* լծորդ ձայնավոր, ինչպես՝ *դ'ընան, կըր'ընան*: *Էնել* բայի անցյալ կատարյալի ձևերը կարող են կազմվել և՛ *էն*, և՛ *էր* հիմքերով, ինչպես՝ *էրէծի, էնէծի*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *դոր ա կերտաս, հինկ ա էգեր ա, խօխպերներն էր կըպայէն*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըճանճըծէր ինկ, չէղեր ա*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըկըռնամ, չըխասկընամ*, ընդ որում՝ ժխտական մասնիկը, միանալով բառասկզբի *հ*-ին, դառ-

նում է ջ՝ ջրնգիս (չես ընկնի), ջէլէր ինկ (չենք ելել): Պատճառական ածանցն է ծուծ//ուծ՝ սովըռծուծել, տրզլօզծուծել, խասուծել, հիճուծել: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս ու խոնարհիչը՝ կրսովըռծու, փախծո՛ւ, կրխասուս, կրխակու, հիճո՛ւ: Հարկադրականի եղանակիչն է պըղի//բըղի՝ ինճ պըղի եղեր, բըղի էնինկ:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ աղաքվա, խօխպեր, ջ՛օճօ (ծեր կին), տաղօ, չրոիգ, ջաղդա, խսրսնագ ախ//խըրրամգ ախ, պաբէ, չուրի, իւրդ, կաբբար, դ՛իգանոճ, մըգա, խօրիգ, համօլգի, հանդա, մընած, հայըսպանուտյուն, ճ՛եռըծխաղ, մատտ (ամուսին), բ՛ըղիգ, կէսրէր, մանջ, խսրօր, ինճօր, ւն... ւն, միյնսնկ, օսմանծու տէխ, փարա, իմալ, ըռուք, խանք խանել, ռաստ գ՛ալ, անըղան լար, յեղունեկ, պըզղիկ, հ՛եռտիգ, հ՛առիկ, փըշում//փըշումի, ջընախավոր, սաբախտան, աղէ (տատ), պաբէ, սրսնբա, ծաղրիէրես, խըռօել, մըխըռնել և այլն:

ԾՈՎԻՆԱՐ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Քյուլաղոան: Բնակիչների նախնիները եկել են 1828-1829թթ. Պարսկահայաստանից և Ալաշկերտից: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ գյուղի բնակիչները եկել են Նահենից, Օնճալուից և Կրագումից²⁰²: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *տ* և *յե*, ինչպես՝ տոպ, տճ (ոչ), յես, յեգ, բացառություն է որ շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ օխճար, օսկի, էրգու, էրագ: Նկատելի է, որ միավանկ բառի աճման դեպքում բառի սկզբում տեղի է ունենում *տ>օ* անցում՝ տոպ>օտպէվերի, տդ>օդներ: Խոսվածքն օրինաչափորեն ունի *ե*, *n* երկբարբառային հնչյուններ՝ իրեկ, քեռի, թոռ, սըխտոր: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում

²⁰² Տե՛ս Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 139:

հանդես է գալիս քմայնացած *ա* ձայնավոր, ինչպես՝ վննգնվ, քննի, յնն, գնրգել, բ՛սրնագ, ժնծիկ, սիֆտնագ, խսրիք, թննգն և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում բառամիջի ձայնավորի սղումը՝ ավէղրան, յեռուսն, սովրել: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ գ՛եղ, գ՛ոռճ, գ՛իշեր, դ՛անակ, ճ՛ըմեռ, ճ՛էտ, ճ՛ավար, ճ՛ու, ջ՛ոճ, ջ՛աղաճ: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղների դիմաց որպես կանոն գործառում են պարզ խուլեր՝ գ՛ատա, միճինգ, հարգանկ, պաղմուտուն, միլիծա, թըտու, կանանճի, ուսուծիճ, խապել, բըտել, կարակ, խէլօկ, յետում, Գ՛իրկոր Նարեկէճի և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ դըբրոճ, տէրդէր, լուճ, խօրօղ, մէգ, աբրել, ուղել, պաղասխան, կօրիդ, մաճուն, փէղ, պըզղիգ և այլն: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքում խ է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում, ինչպես՝ պախել, գ՛ախ, խօխպեր, խատսընիկ, խամար, խէկատ, խառս, խօրել, խէր, խասկընալ, խօկի և այլն: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *h*-ի հավելում, ինչպես՝ հ՛ամբրոճ, հ՛առու, հ՛սնէճ, Հ՛էրանոս, հ՛էսօր, հ՛էրես, հ՛ավալ, հ՛առաճի և այլն: Օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*, ինչպես՝ կօնախ, կուրբան, կուվաթ, կաճաղ, կառկառ, կալիբ, երբեմն նաև *կ*, ինչպես՝ կըսմատ: Շեշտը վերջնավանկային է:

Չոզնակին խոսվածքում հանդիպում է նաև *կ*, *անկ*, *րանկ*, *տիկ* մասնիկներով՝ փէսէկ, գ՛իլանկ, տեղրանկ, ըտերանկ, կընգըտիկ: Որոշ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ առճու, գ՛ոմու, ճ՛որու, սըրպու, արեվու, խավու, կօվու, գ՛իլու, գ՛ըլխու, մննգու, ճըժէրու, ճ՛եռնէրու, յեգնէրու, բօստըննէրու, գ՛եղածիներու, պաղէրու, օղնէրու և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ կիսրոճ, քուրոճ: Հատուկ տեղանունները երբեմն ենթարկվում են Ա հոլովման՝ Ջօլաքարա, Մաղդունա: Ձայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ Մարօյ, Կարօյ: Բացառականը

ձևավորվում է ծ(ց)-ով՝ *ասկիծ, պաղէրուծ*, երբեմն նաև *է-ով՝ ձեռնէն, էն յանէն*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէճ* կապով և սեռականով՝ *գէղըն* (գյուղում), *գ ոմու մէճ*: Որոշիչ հոդն է *ն-ն՝ Իմ խէրըն միլիծա յէր*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես *Կաճըղներ տարան*: Հոգնակի ստացականությունը կարող է արտահայտվել անձնական դերանվան տրականի հետադաս կիրառությամբ, ինչպես՝ *ղօշեր ձ է* (ձեր կրծքերը), *ձ էոներ մե* (մեր ձեռքերը), *ձ էո ուրանծ* (իրենց ձեռքերը), *գ ըլօխ ուրանծ* (իրենց գլուխները), *լէգու ուրանծ* (իրենց լեզուները), այդ իմաստը կարող է արտահայտվել նաև հետադաս գոյականի տրական հոլովով՝ *գ ըլօխ օխճըրին* (ոչխարների գլուխները): Սակավ դեպքերում հանդիպում է անորոշ հոդի հետադաս կիրառություն՝ *բ աճակըմ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ էզի*, նաև կրճատ *քե, մե, ձ է* ձևեր, երբորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինկ, ուրանկ//ընդոնկ*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *տն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վիհ*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *դ ու, քու//քօ, մեզնէ, ուր, ուրին, ուրանծ, ուրանծօվ, էղի, էղոր, էնդոր, էղրան, էղոնծ, էնդոծ, էղմալ, էմալ//ըմալ, էստէխ, էղատէխ, դասի, դստի, դստ//դսն, հ ըմէն, դոր, հ իրար, վինիծ* և այլն: Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է լէ ձևը՝ *մէզ լէ, յես լէ, մըգա լէ*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ ի//գ ու//կի* մասնիկով՝ *գ իկամ// գ ուկամ, գ իլամ, կիդամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըջ առտեմ, կէռտէն, լըձեն, գ օղնէն*: Միանալով բայակզբի հազագին՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գիճուծէնկ* (իջեցնում էի), *գ էլնին* (ելնում են): Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն՝ *լըսեր* (եմ), *հ իճեր* (ա), հարակատարը՝ *ուգ* վերջավորություն՝ *տըրօրուգ, կայնուգ* էական բայի ներկա ժամա-

նակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա, ենկ, էկ, են*, անցյալի ձևերը՝ *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքերից՝ *խանէճին, բ ըռնէճին//բ ըռնին, դ ըրին, շիկինկ*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ ած, մած*: *Դ ընել* բայը ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում ունենում է *ա* լծորդ ձայնավոր, ինչպես *դ ընամ, դ ընանկ, կըղ ընանկ*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երբորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *էղմալ ա կիսուսամ, բան էր կըպաղմէր, մատտ էր էգաձ էն*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըգ օխճեր էմ, չըձէձէր էր*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըկըռնինկ, չէտտէր, չըգ օղնան*, ընդ որում ժխտական մասնիկը, միանալով բառակզբի *հ-ին*, դառնում է *ջ ջընգեմ* (չընկնեմ), *ջէլնինկ* (չենք ելնում): Պատճառական ածանցն է *ծուծ//ուծ փախծուծել, կօրծուծել, հիճուծել, կըբուծել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *կըչօրծունկ, կայնրծու, կըբու*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըղի՝ պըղի էղի, պըղի չըխօսէնկ*: Խոսվածքում չ բայաձանցը չի գործածվում, ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում հաճախ բացակայում է *ն* ածանցը, ինչպես՝ *մեռիմ, հ ընգեմ, կեղի, կըխասի, կըխակէն, կըփախին* և այլն: Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես *կօ քանդին* (ինչ խոսք քանդեցին), *կօ թունդըրի մէճն էր կէպեր* (հենց թոնրի մեջ էր եփվում), *կօ յես գ իկամ* (դե էս կգամ):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *ճիծ, ջ օձօ, կէսրէր, իրիկ, աղէ, սմի, հուստ, խըրիսա, տանիս, հէտտիգ, մուխ, ժէխ, չըռիկ, տալվ, ջաղղա, ժսժիկ, պաս* (սպաս), *դ ըրգեց, բաջօ, տաղօ, պարէ, յեղվընեգ, ջ ոճ, չուր, կարկըվել* (նաև կնոջ վերաբերյալ), *կըղօթ, կըղօղվել, խըլղ, գուգ, բ օլոր, տաղուխ, ակլափուս, հապիկ*

էնել, հօրի, լա, խօրօր, հայրան կրողել, մէ մադ, պրզդիգ, գօկել, ձրծում, միճինգ, փօխինդ, մրգա, էրգանկ, տանիս, պախս, մաննագ, տրրօրուգ, սարախտան, թառանա, թրմախքար, դում, բամպ, դօդ (մեծ աման), պուջադ, դ ուռ (բակ), հուզընգան, էրտալ ձ էռ, խախ-ծրվոր, ճեդ, օդնաման, խառնըստուն, հառիկ, ազիգ օր, խավդիգ, քելի, էլման, հրնզընավորել (ընկնավոր դառնալ), կօդռ, ճըդել, խօխպէր, մընէր (նմանվում էր, նման էր), բախալ, լուսուն չէ մրզլօր, հիճկել, քարօվ քարըսպան էնել, թըխ, ջադած, ջախ-ճըպան, պրզդիգ, տեղաշոր, տըլոխկ, խառսընկի խուր, խուրնիգ խըրէդէն և այլն:

Կ

ԿԱՆԱԿՆ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Սովետաբենդ: Կախակն է վերանվանվել 1991թ.: 1988թ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանից տեղահանված հայ փախստականներով: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքի կազմում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԿԱՐՃԱՂԲՅՈՒՐ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ակնադրյուր, Գետակբուլադ: Վերանվանվել է 1946թ.: Գյուղը հիմնել են 1829-30թթ. Մուշից եկած գաղթականները: Հետագայում այստեղ հաստատվել են նաև Վանից գաղթած մի քանի ընտանիքներ: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ գյուղի բնակիչները եկել են Լաթարից, Մուշից, Խլաթից²⁰³: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *վո* և *յե*, ինչպես՝ *վոտ*, *վոռց*, *յես*, *յեգ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկոռ*, *օխճար*, *էրկու*, *էրագ*: Խոս-

²⁰³ Տե՛ս Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 139:

վածքն ունի *ե*, *ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *ձիյավոր*, *խընձոր*, *ցօրեն*, *հընգեր*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ա* ձայնավոր, ինչպես՝ *քնվանցի*, *ջայլ*, *գնրկել*, *կիրանկի*, *քնլան*, *քանի*, *միճակ*, *թանլել* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *մադնիք*, *պաղըտել*, *գէրընդի*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բըննել*, *բէրել*, *գարի*, *գեդ*, *ձոր*, *ձի*, *ջուր*, *ջոջ*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խօքի*, *խափել*, *կարքըվել*, *մառթ*, *օթ*, *մէչ*, *վեռչ*, *խաքել*, *օց* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *ղըբոռց*, *աշխադել*, *աբրել*, *պաղըտել*, *փրրգել*, *հընգեր* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*, ինչպես՝ *խինգ*, *խէր*, *խօքի*, *տասխինգ*, *պախել*, *էն գախ*, *խարամ*, *խավէսին*, *խօրօտ*, *խամար*, *բախ*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հընգեր*, *հուրիշ*, *Հէրէվան*, *հէսօր*, *հուգել*, *հընցնել*, *հընչի*, *հիրկուն* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*՝ *կանթար*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հանդիպում են բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *վըրացիքներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *խողու*, *ջըրու*, *օթու*, *ճամփու*, *գըլխու*, *մառթու*, *ամէքու*, *գէղացիներու*, *ախպըրներու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *քուրոց*, *աներոց*: Ձայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Օսէյ*, *Քօչէյ*, *Կարօյ*, *ադէյ*, *պապայ*, *մամայ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *դաշտից*, *մառթուց*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գէղըն* (գյուղում), *գէղի մէչ*, նաև՝ *նե* մասնիկով՝ *պուլկի նե*: Որոշիչ հոդն է *ն-ն*՝ *Աֆսօգէնըն դըրեց բակի վըրէն*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես *էս իմ խօրօխպէր խիվընդնա*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քեզի*, *մեզի*,

ձ՛եզի, եզակի երկրորդ դեմքում գործառում է նաև *քե* կրճատ ձևը, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հ՛ինք, ուրանք*: Ուլ դերանվան դիմաց առկա է *վոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քու, մեզնից, ուր, ուրին, էսի, էտի, էտոր, էտոնց, էդրանք, էդրանց, էտե, էստեղաց, ըմալ, մերուն* (մերը) և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, էլնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հ էլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ ու//գ ի//կի* մասնիկով՝ *գ ուքամ, գ իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըպախենք, կիշկեն, պախեն, գ օղնինք*: Այս մասնիկը, միանալով Բայասկզբի հագագին կամ հանդես գալով Բայասկզբի ձայնորդ կամ ձայնեղ հնչյուններից առաջ, ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գուզեն, գըլըծինք*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի*, ինչպես *պըտի կարքըվիս*: Վաղակատար դերբայն ունի *ը-ով* վերջավորություն՝ *տարէր* (եմ), *տըփեր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *քումուկ, քընուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքերից՝ *ըսեցի, տըվեցի//տըվի, դ ըրեցինք, փըրգեցի, ուզինք, ք էրինք*: *Էնել* (անել) բայի բոլոր ձևերը կազմվում են *էն* հիմքով՝ *էնա՛* (արա՛), *քէֆ ին էնած* (արել), *խօսքն էնեց* (արեց), *էնինք* (արեցինք): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ աց, մաց*: Եզակի հրամայականում տարբերվում են ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումներ՝ *պախա՛, կայնի՛*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *ձ ուն ա քըռթենք, վար էր կէնինք, իրեք խօքի յէր էկած ին*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըմեռէր էր, ձ էո չըքա-*

շէր ին, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է Բայաձևի վրա՝ *չըցանենք* (չենք ցանում): Բայասկզբի հագագին միանալով՝ ժխտական չ մասնիկը ձայնեղանում է՝ *շէլալ*: Պատճառական ածանցն է *ուց//ցուց խաոցուցել, խախընդցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում դրսևորվում է *ու* խոնարհիչը՝ *խախընդցուն, խաոցո՛ւ*: Խոսվածքը չ բայածանց չունի: Հաճախ ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում բացակայում է նաև *ն* ածանցը՝ *կեղի, մեռիմ, կըխաքեր, մըտինք* և այլն:

Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ չըտըվեցին* (դե չտվեցին):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *պըստի(կ), միճանկ, հ՛ուզել* (աղջիկ ուզել), *խաոսնիս/հաոսանիք, մօտիկ, հ իրկուն, մըկա, կարքըվել, իմալ, ջէր, ճիժ, ջ՛ոչ, կօղըոճել, կէսրէր, սաբախտան, էցկել մըտէն, էցկել, շընոխկին, խավկիթ, թանլե, խավէսին, խօրօտ, հավար թանլե, գ՛օխտու, ք՛ախ էնել, կօրի, ուոց* (կավառ, հողաշերտ ջրի ընթացքի դեմ), *պուլիկ, տըփել, ուրին-ուրին, խօրօխպէր, ադէ* (մայր), *կաստրունգա, խարամ, խախընդցուցել, ձ ուն քըռթել, էոցակ* և այլն:

ԿԱՐՄԻԴՅՈՒՂ²⁰⁴ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Աշնակ, Ղուլալի: Վերանվանվել է 1940թ.: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1829-30թթ. գաղթել են Բայազետից:

Գյուղի խոսվածքը ներկայացնում է Բայազետի բարբառը: Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում խոսվածքը կանոնավորապես ունի շրթնային *մ* ձայնավորը՝ *մի, կնկուղ, պմրան, տմք, ծմղիկ, ճմշ, սմր, շմտ* և այլն: Փոխառություն-

²⁰⁴ Գյուղի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1981թ. լրացված թիվ 156 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2013թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

ներում և սակավ բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւն* ձայնավոր՝ *ւնժել, ձ'ւնք, գւննել, խէքւնթ, գւնգւնք, միբիքւն, կքսմւնթ, կւնրիք, վիլւնկ*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վո, ե*-ի դիմաց՝ *յե, ինչպես՝ վոր, վոռց, յեգ, յեփ, յերք*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *ո* և *է*, ինչպես՝ *օխճար, օչիլ, օրօճ, էրակ, էրկաթ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *թել, մեղրք, ձ'ըմեռ, գ'ոմ, խընձոր*: Փոխառյալ բառերի *ու* ձայնավորի դիմաց հաճախ առկա է *ի*՝ *քիֆուս>քուֆուս, դիզը>դուզը, շիշւն>շուշւն, գիզւն>գուզւն* և այլն: Կարմիրգյուղի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *թեթըվնալ, օղըղել, մվլել*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ'արէկամ, գ'իրկ, դ'ուս, ձ'ուն, ջ'առթել*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խարնել, դ'աթար, էք, խափել, մէչ, օչիլ, բ'առց, վոռի, սըրփել*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *դրբա, ծրձաղ, ցածրք, մրբուստ, մրգրաղ, կըղրել* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *մէշկ, լըվասկ, կօշկել, միժնակ, մնգնաթան*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ*՝ *խաց, պնխել, սովամնխ*: Օտար բառերի բառասկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ*՝ *կըրաղ, կուշ, կքսմւնթ*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հ'ընդանիք, հւնշկ, հ'իշնել, հ'էոթիս* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է: Բաղիյուսական բարդություններում կամ դրանցից ձևավորված կցականներում *ու*-ի դիմաց գործառում է *ը*՝ *մորտուր, լուռը մունջ, կողը կուշտ, ջ'առթըփըշուր*:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք, անք, վանք, բանք, տանք, անիք* մասնիկները՝ *խօքիք, քւնոիք, ձ'իյանք, իշվանք, գ'էղրանք, քրվորտանք, տէքրրտանք, կընանիք*:

Ձայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Սմբոյ, Սըրփույ, Մուրոյ, Չւնքոյ*: Հատուկ սեռանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Հ'էրէվնա, Մէվնա, Մւնտունա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոջ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *գ'իլից, լիզվից, տմրուց, գ'ըլխընէրից*, երբեմն էլ՝ *է*-ով, ինչպես՝ *բ'էրնէն, հազարէն*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *Հ'էրէվան* (Երևանում), *ւնշխըրքի մէչք*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ'էզի*, նաև գործածվում է *քե* կրճատ ձևը: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք, հ'իրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*, սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ *ըստու, ըսու, ընդու, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վորը* տարբերակը, որի սեռականի ձևերն են՝ *վի, վիր*, տրականինը՝ *վիրը*:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ'ալում, լւլում, տալում*: Հանդիպում է ապառնու *գ'ուքա* (կգա) ձևը: Վաղակատար դերբայն ունի *էր/եր* վերջավորություն՝ *գ'ըրէր են, գ'ըրեր ա*, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *թըխուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *են, էս, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեն, չես, չը, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *ուզէցի/ուզի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գ'աց, մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *գ'ըրա', խըմա', նըստի', բ'անցըրքի*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ հ'իչըցընել, քընցընել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավորություն՝ *բ'անցըրքըրա', նըստըցըրա*: Խոսվածքում էլ *ա* ածանցով բայեր (թըռնել, փախնել, կուրել, ուռել):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *պուտ, խօվ, խագ, կրտուր, հ' առիք, ամխպ, չոնըկմթ, շրփանա, տիլ, մուխ, փօշի, թուփ, կուտ, ամիհջ, կրտութ, վիլկ, մուռթուղա, ձ' ըցում, թեշի, ծրուկ, ուզընգան, գ' աջանա, դ' ըղասկան, հանշկալուսանք, ճիժ, մանթթ, միրավ, մօղօզըրիկ, գ' ըրթան, ձ' ու, պուճուճակ, թառթիչ, հ' առքֆտուն/հ' առավոտ, կում, մրոու, պըստիկ, կիսավանդի, մէշու, բ' արկ, կրժմըթել, հ' իրար տալ, հ' ընցըցընել, հ' խստըկջըրել, կմր-բըվել, հ' իշկալ, տըփել, գըրըշտել, կօխըրճել, գ' եղացվարի, մըկա, հ' էքուց, հընչի, հ' էսա, չուր, խըդ, պըսակ էթալ, պըսակավոր (պսակի արարողության մասնակիցներ, հարսանիքավորներ), ճմտկըկմպ, խեռ նըստօղաց, խեռ լըսօղաց, վայ նանչանրու* և այլն:

ԿՈՒԹ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Զառքենդ: Կութ է վերանվանվել 1991թ.: 1988թ. վերաբնակեցվել է Աղբբեջանից բնագաղթած հայերով: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԿՈՒՏԱԿԱՆ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Գյունաշլի: Կուտական է վերանվանվել 1991թ.: 1988թ. վերաբնակեցվել է Աղբբեջանից բնագաղթած հայերով: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

Հ

ՀԱՅՐԱՎԱՆՔ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Այրիվան, Այրիվանք: Հայրավանք է վերանվանվել 1991թ.: Բնակիչների մեծ մասի նախնիները այստեղ են տեղափոխվել Նորատուս գյուղից 1920-ականների սկզբին: Հաղորդակցվում են Բայազետի բարբառի Նորատուսի խոսվածքով:

Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում խոսվածքը կանոնավորապես ունի շրթնային *մ* ձայնավորը՝ *անուև, մատըղիկ, մսել, պմդմել, մմոթ, կմշի, տմրէկան, պմպիկ, ճմնչընալ, շմտ, ճմրել, կմստուրկա, ճմմփա, մմտաղ, ծմտայել* և այլն: Փոխառություններում, նաև բնիկ շատ բառերում (ի տարբերություն այլ խոսվածքների) դրսևորվում է քմայնացած *մ* ձայնավոր՝ *լմց, գաննել, թանլել, ւմժի, բմնանդի, շուշան, շիշանկ, մմյլմ, օրինանկ, հանշիվ, միյնանկ, ջանլել, թանփկօվ, հանյաթ, հանու, ձ' ւք*: Նորատուսի պես՝ Հայրավանքում ևս բարբառի մյուս խոսվածքների բմ վերաբերականի դիմաց գործածվում է *բա* տարբերակը: Բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը՝ *մմչըկոտ, փատըտել, քանուև*: Հինհայերենյան *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց միավանկ բառերի սկզբում առկա են համապատասխանաբար *վո* և *յե՝ վոտ, վոոց, յեփ, յերք*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է*, ինչպես՝ *օխճար, օշլոտ, էրկու, էրագ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *նեոս, դէկտմբեր, թաքավոր, խոոթ*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ' էրել, բ' անջար, գ' ըլօխ, գ' ըթնել, դ' ար, դ' աշտ, ձ' ուկ, ձ' էն, ջ' ոչ, ջ' առթել*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *մոչ, խափել, փոոցել, խօքի, շոք, բ' էոթ, խընթըրել* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց հաճախ առկա են ձայնեղներ՝ *մբարան, ամբրել, սըրդօվ, յերգիր, յեղամընաց, պմդմել, փեղ, դըբոց, փեղըրվար* և այլն: Նորատուսի խոսվածքի պես՝ Հայրավանքի խոսվածքում ևս հետնալեզվային պայթականներն ունեն որոշակիորեն քմայնացած արտասանություն, որը առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ հաճախ հանգեցնում է *գ, կ, ք < ջ, ճ, չ* անցման, ինչպես՝ *էթանք, խէքմթ/խէչմթ, քմնու/չմնու, քմվմո/չմվառ, գ' եղ/ջեղ, գ' ըշեր/ջըշեր* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *հ' անշկ, բ' ասվել, հ' իշնել, մեշկ, ջ' ոշ կընիկ, միշնեկ, լըսվել, լըվասվել, մբասցընել* և այլն:

Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ*՝ *խա*, *պմխել*, *խամար*, *խինգ*, *խետ*, *զ ախ*, *խէր*, *խօրօխպօր*, *խառս*, *խառնիս*/*հառսանիք* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ*՝ *կօչադ*, *կուրբան*, *կօչ*, *կըրադ*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *h*-ի հավելում՝ *հ իմանալ*, *հ ուրիշ*, *հ առէչ*, *հ ըմէն*, *հ իրես*, *հ ուստակ*, *հ ափ*, *Հ առաքել*, *հ ախպուր*, *հ ընչի*, *հրնգեր*, *հ ուսում*՝ և այլն: Եեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք*, *վանք*, *րանք*, *տիք*, *անիք* մասնիկները՝ *մանտունէցիք*, *սուրուք*, *իշվանք*, *զ իլվանք*/*ջիլվանք*, *զ էղրանք*, *ըտերանք*, *մխպըրտիք*, *կընանիք*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև հասարակ որոշ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Ձալօյ*, *մթօյ*, *Կմրօյ*, *մնէլ*, *մֆտօյ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Քնվանա*, *այրիվանքա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոջ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *տընից*, *տըկից*, *զ էղից*, երբեմն նաև՝ *է*-ով, ինչպես՝ *դ ըռնէն*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *զ էղը* (գյուղում), *մօխրի մէչը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քեզի*, *մեզի*, *ձ էզի*, գործածական է նաև կրճատ *քէ* ձևը: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք*, *հ իրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վորը* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ *վիր*, տրականինը՝ *վիրը*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս*, *էտ*, *էն*, *էսի*, *էտի*, *էնի*, *էսա*, *էտա*, *էնա*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *դ ու*, *ի ինքը*, *հ իր*, *ըտու*, *ընդու*, *ըտոնք*, *ընդոնք*, *ըտսր* (այդքան), *ըտսրը* (այդքանը), *ըտուրը* (դրան), *ըտունք*, *էնդսր* (այնքան), *ըստե*, *դոր*, *հըմէն ինչ*, *հիրար*, *վոր մէկը*: Ինչպես Նորաստուսի խոսվածքում, Հայրավանքի խոսվածքում ևս դրսևորվում է հոգնակի ստացականությունն արտահայտող յուրահատուկ ձև՝ *վըրնը մեն* (մեզ վրա), *կըշտը մե* (մեզ մոտ):

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *զ ալում*, *լնլում*, *տնլում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր*/*եր* վերջավորություն՝ *թօղեր ա*, *զ ացէր են*, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *դ ըրուկ*, *բ օլըրուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ*, *ես*, *ա*, *ենք*, *էք*, *են*, անցյալի ձևերը՝ *ի*, *իր*, *էր*, *ինք*, *իք*, *ին*, *սրանց* ժխտականներն են՝ *չեմ*, *չես*, *չը*, *չենք*, *չէք*, *չեն* և *չի*, *չիր*, *չէր*, *չինք*, *չիք*, *չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *պմխիր*, *մրիր*, *ջ օկէցի*, *շմրէցի*: Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *զ աց*, *մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *հաշըվա*, *կմյնի*: Պատճառական ածանցն է *ցըն*՝ *լօկըցընել*, *խըլըսըցընել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավորություն՝ *մօտկըցըրա*, *խըմցըրա*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*թըռնել*, *փախնել*, *ուռել*):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *իմալ*, *չան լուս*, *վախտ*, *մոնել*, *տէր կմյնել*, *զ աքաթ*, *պըտըտցընել*, *սմզ զ ալ*, *հնշկերը բ ըրվել*, *հուզընգան*, *մմոթ*, *պըստի(կ)*, *ճիժ*, *ֆըռալ*, *մրկա*, *մօզիկ*, *թօնել*, *զըռան զըմփան*, *կուշտը*, *օռշնիտկ*, *մչօդութուն*, *շիքել*, *գէրէզմըներ*, *քուքուր*, *ման զ ալ*, *քօ տունը շիքվի*, *տիկին*, *խէտը քեզնից*, *թամաշ մնել*, *սեվ քէմուր*, *մնտէր-մնտիրական*, *շօշ*, *տմղիլ*, *հիրկուն*, *քարխանք*, *պմլ*, *մնօթի*, *կսմոթ*, *կուղուի*, *կըսըադ*, *թէթըվ տըղա*, *հայկարա դ ընել*, *կըտուր*, *չըքել*, *հըմա*, *փորն մոնել* *զ էտին*, *տըփել*, *խըտ զանելը*, *լապըստըրակ*, *դօշանց*, *ջ օկու*, *իսան*, *մընաց*, *հախու*, *խըլըսել*, *մըժիկ*, *հառչընէկ*, *խատել*, *լուս ու հափեղա*, *զ օֆք*, *հօղա*, *հատիք*, *կըսըադ* և այլն:

ՀԱՅԱՌԱՍՏ²⁰⁵ – Գավառ քաղաքի թաղամաս, նախկինում՝ գյուղ Հացառատ, Փաշաքանդ, Առնեղ: Հացառատ է վերանվանվել 1945թ.: Քաղաքի թաղամաս է դարձել 1962թ.: Բնակիչների նախնիների մեծ մասը եկել է Բայազետից 1829-1830թթ.: Հաղորդակցվում են Բայազետի բարբառով:

Հացառատի խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի սդումը՝ *բ՛ածնել, ուրխընալ, հավքել*: Բայազետի բարբառին բնորոշ դիրքերում խոսվածքը կանոնավորապես ունի շրթնային *մ* ձայնավորը՝ *մնուն, տմնվար-մնլ, պմնպիկ, կմնր, մնտակ, մնհէրես, ճմնմիա, մխշար, մնտ, սմնդերք* և այլն: Փոխառություններում և ստկավաթիվ բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *մ* ձայնավոր՝ *իշտմ, վիճմկ, միսմկ, հմշկ, դմն, գմնել, կիրմկի, լմլ, բիճմ, մմյլմ, բմլմք* և այլն: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ն*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե՝ վոոց, վոոթ, յեգ, յեփ*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *ո* և *է*, ինչպես՝ *օխճար, օլրլվել, օսկոո, էրանոս, էրակ, էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեք, բ՛րոթել, ճրպոթ, խոտ*: Փոխառյալ բառերի *ու* ձայնավորի դիմաց երբեմն առկա է *ի՝ Քիզմջրդ>Քուզմջրդ, շիշմ>շուշմ, քիլմշ>քուլմշ* և այլն: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ՛ածակ, բ՛ուոթ, գ՛րգել, գ՛ըշեր, գ՛ըլօի, ջ՛ուր, ձ՛ու, ձ՛ըցում*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *պարքեվաղըրել, բ՛ուոթ, խուոց, կմրաք, բ՛րոթեց, խափել* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *Հագօփ, աքրոդ, հարգ* (հարկ), *մնոդ, կմնդել, ծրձադ, փրրգել* և

²⁰⁵ Խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1998թ. լրացված թիվ 504^ա տետրում, առկա են նաև գյուղում 2014թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *խաս տմնել* (խաց), *մնճմսկել, բ՛ասվել, հրսնել, ծրդգալ, ձ՛էշմիածին, մէշկ, ճմշնալ, հ՛իշնել*: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ՝ խինգ, խօրօխպեր, խաց, խետ, խօրօխպեր, խեր, խատ, խանել, էն գ՛ախ*: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ՛ կըրադ, կմրիք, կըսմնթ, կմսաք*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *հ՛*-ի հավելում՝ *հ՛առավոտ, հ՛արի, հ՛իրար, հ՛ախպուր, ձ՛էշմիածին, հ՛իրգուն, հ՛առցրկել, հ՛իշնել* և այլն: Երբեմն *տն* կապակցության դիմաց գործածվում է *նն՝ մմններ>մատներ, վոններ>ոտներ, դր*-ի դիմաց *յր*, ինչպես՝ *վէյրօ>վէդրօ, կըրել>կըդրել*: Շեշտը վերջնականկային է: Բաղիյուսական հարադրություններում և դրանցից կազմված կցականներում *ու* շաղկապի դիմաց հանդես է գալիս *ը՝ վարը ցանք, աչք ձախ, խերը մէր, աորտուր*:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք, անք, վանք, տանք, բանք, անիք* մասնիկները՝ *մըշէցիք, փէսէք, ձ՛իյանք, դ՛իզվանք, տիրվանք, գ՛իլվանք, իշվանք, իծվանք, գ՛եդրանք, քըվըրտանք, տէքըրտանք, մխպըրտանք, կընանիք*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *մնօյ, Թաթէյ, Տօնօյ, Յետջօյ, Հատփօյ, Դըվօյ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Բաղիգյանա, Քմրիմքմնդա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոջ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *կմլից, տընից, սմրէրից*, երբեմն էլ՝ *է*-ով, ինչպես՝ *էն գ՛ախվընէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ սեռականով և *մէշ* կապով՝ *մշխարքը* (աշխարհում), *բ՛էրնի մէշը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛եզի*, դրսևորվում է նաև *քե* կրճատ ձև: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք, հ՛իրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*, սրանց թեք հոլովների ձևերն են՝

ըստու, ըտու, ընդու, ըստուց, ըտուց, ընդուց, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է վոն տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ վի, տրականինը՝ վին(ը): Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ յես, դ՛ ու, էսա, էստուն//ըստուն, ըտոնք, ըտոնցը, էնդոնք//ընդոնք, ընդուց (նրանից), ընդուց (դրանից հետո), ընդե, էստս, էտտս, ըստե, ըտե, էտերանք, էսենց, էտենց//ըտենց, էնենց, էտտա (այդքան), էտտարը (այդքանը), սմվէքն հ իրան, սմվէք սմնոթ, հ իրանք և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ գ՛ալում, լսլում, տսլում: Վաղակատար դերբայն ունի էր//եր վերջավորություն՝ գարմացէր եմ, սմցեր ա, հարակատարը՝ ուկ վերջավորություն՝ նըստուկ, կսպուկ: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ եմ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեմ, չես, չը, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չեր, չինք, չիք, չին: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից թափիր, սքսորին, քաշէցի: Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են գ՛աց, մաց: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ բ՛ըռնա՛, սմբրի, խաքի՛: Պատճառական ածանցն է ցըն՝ բ՛անցընել, տմբցընել: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է ա վերջավորություն՝ խըմցըրա՛, կէրցըրա՛: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (թըռնել, փախնել, կուրել, ուռել):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ թալվա, սնընավոր, պուտ, խըրտ գանել, կըվանոց, սմսիկ, սմնոթ, սէթըքս, ջ՛ օվ, թէշու ծիծեռ, տըրփոց, փորխոց հըլնել, ծըռել (սիրահարվել), հիշկալ, ծըռեծըռթիկ, բընատա, ճսմբսրսնկ, խըրտխէտին, վիլկ, կօլնել, խեռը մըկավնե, փեժգիր, մըժ, չուր/չում, պըստի/պըստիկ, ճիժ, գըշեր չուր լուս, պսն, մընաց, հ իրկըվան, սմբռնեց, դ ուրան,

մըռու, հընգնավորել, ճ՛ըցում, հատիք, հէթթիս, մուխ, ժէխ, չըռնակօթ, տսմփոցի, վախտ, կըտուր, քըրել, կաբբար, վարէլէն, ջ՛ ոչ, հոթթիկ, դըզըգ՛ ուն, հաշուչի, սմոնակավոր, տըրփոց, մէզլու և այլն:

2

ՁՈՐԱԳՅՈՒՂ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Լախկինում՝ Աղալու, Գետնափոր, Շողակա, Վայլաղալու: Բնակիչների մի մասի նախնիները վերաբնակեցվել են 1831թ. Ալաշկերտի Չլկանի (Ջըլկանի) գյուղից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառի Ալաշկերտի խոսվածքով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *տ*, *ե*-ի դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *տխ*, *տոդ*, *յեգ*, *յեսպ*, *յես*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց գործառում են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օխճար*, *օսկոռ*, *էրինջ*, *էրագ*: Միավանկ բառի աճման դեպքում բառասկզբի *տ*-ն և *յե*-ն դառնում են *օ*, *է*՝ *տոդ*>*օդներ*, *յեգ*>*էգներ*: Գործածվում են *ե*, *n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *ցօրեն*, *ձ եռ*, *չոռս*, *ամբրոռծ*: Փոխառյալ և մի շարք բնիկ բառերում գործառում է քմային *ս*՝ ձայնավոր, ինչպես՝ *սրսր* (ձիու անուն է), *քսոռի*, *չսյիր*, *գսրգել*, *բսշ*, *քսնի*, *ջսյնըմին*, *հսրիր*, *հսրի*, *հսսգ էնել*, *միյնսսգ* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի աղումը՝ *բ՛աժնել*, *բ՛ալնիկ*, *սօվրել*: Բառասկզբում ձայնավորներից առաջ շատ դեպքերում առկա է *հ*՝-ի հավելում՝ *հ էրես*, *հ ընգեր*, *հ ընգնել*, *հ ակամա*, *հ ավալ*, *Հ էրէվան*, *հ ավէլի*, *հ ախպուր*, *հ առէձ*, *հ ըսօր* և այլն: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ անագ*, *բ ըռնել*, *գ ըլօխ*, *գ էդ*, *գ իշեր*, *դ ու*, *դ ըմագ*, *ջ՛ աղաչ*, *ջ՛ ոճ*, *ձ՛ ի*, *ձ՛ ըմեռ*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղների դիմաց գործառում են խուլեր՝ *վեժ*, *հաժ*, *դըբրոժ*, *գ իշերանոժ*, *անկամ*, *տէկըր*, *ինձ*, *մէձկ*,

քուճա, ատար, մատոտ, մանկուտեն, տրպեյ: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *արբանկ, շարիգ, պրդի, պադե-րազմ, փեդ, կոդրեյ, յերգար, կրրագ, մեձ, Հէճմիսաձին, ծիձղալ*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *h*: Օտար բառերի սկզբի *h*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*՝ *խառիսառ, խօնախ, խըստու, խարիբ, խեզավար, Խարաբադ, Խագարոս, խըսա, Խագախըստան*, սրանց նմանությամբ *կանչել* բայի դիմաց գործառում է *խանճել* ձևը: Եեշտը վերջնականկային է:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *կ, տիկ//դիկ, րան* մասնիկներով՝ *փեսեկ, ախպըրդիկ, տեկըրդիկ, կընզըտիկ, գեդ-րան*: Երբեմն հանդես են գալիս բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *կընզըտիկներ, տրդեկներ, գեդրաներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, ինչպես նաև բոլոր քայականները հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *գըլխու, կօվու, ձիու, հայերու, թեվերու, ծառերու, օղներու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *կիսրոճ, քուրոճ*: Հատուկ տեղանունները հաճախ ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Ալաշկերդա, Հերանօսա, Բասարգէշարա*: Յուրահատուկ եղանակով են հոլովվում *տիկ//դիկ* կազմությամբ հոգնակիները՝ *տեկըրդոճ*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Չարեյ, Ավեյ, Չօյրեյ, Խաչօյ, Բււչօյ, Սւննոյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ծ(ց)*-ով՝ *պընչըներուձ, մանկութենիձ*, դերանունների դեպքում՝ նաև *է*-ով՝ *ընձընէ, քըզնէ, ձըզնէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մեճ* կապով և սեռականով՝ *գեդըն* (գյուղում), *օտի մեճ*: Որոշիչ հոդն է *ն-ն*՝ *Իմ քուրըն փոճըխ էր կենէր*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես *Ախճիգ անձ էն-անձ ու յեր*: Ստացական հոդերից հետո դրսևորվում է *ի* ձայնավոր՝ *ձեսի, ձետի, փոքի*: Հոգնակի ստացականությունը արտահայտվում է անձնական դերանունների հոգնակի տրականի հետադաս կիրառությամբ, ինչպես՝ *գըլօխ մըզի* (մեր գլուխները), *փեշ մըզի* (մեր փեշերը): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի(զ)* հավելված՝ *ընձի(զ), քըզի(զ), մըզի(զ), ձըզի(զ)*, երրորդ դեմքի

ուղիղ ձևերն են՝ *հինկ, ուրանկ*: Ցուցական դերանունները երկանդամ են՝ *եդ, էն, էդի, էնի, իդա, ինա*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *տն*, որի սեռականի, տրականի ձևերն են՝ *վի, վիւ*: Դերանունների ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *քօ, ընձընէ, քըզնէ, ձըզնէ, ուր, ուրին, ուրանձ, էդա, էդոր//ըդոր, ընդոր, էդուն, ընդուկ, էդոնկ, ընդըրա, ընդըրանկ, իդաքան, էդըրան, էդմալ, դաս, դատ, դւսի, դւնդի, դւնի, էտեխ, իդատեխ, վինից, վինսօվ, հըմէն, հըմընուն, դոր, հիրաբ*: Նախադաս կիրառությամբ են հանդիպում *հեդ, վըր* կապերը՝ *հեդ ուրանձ, վըր գըլխու*: Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է լէ ձևը՝ *ախպեր լէ, մեզ լէ, ձըմեռ լէ, շարիգ լէ*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *զի//կի* մասնիկով՝ *գիկամ, գիլամ, կիդամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըտըպա, ջատտինկ, կէտտա*: Գործածական է *գալ* բայի ըզձական ապառնու ի նախահավելվածով ձև՝ *իկամ*: Բայասկզբի *h*-ի հետ միանալով՝ *կ-ն* ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գնուզին, գիշխընաս, գէլնի*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն՝ *եղեր* (ա), *աշխադեր* (իմ), հարակատարը *ուզ* վերջավորություն՝ *շարուզ, կարուզ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *իմ, իս, ա, ինկ, իկ, ին*, անցյալի ձևերը՝ *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էւ*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից *գւնրգէծի, ըսպանէծի, դըրին, պակի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գւձ, մաձ*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *խըմա, նըստի*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ա կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *իմալ ա կըբըռնա, ճիշտ ա կըսիս, ինձ էր կուղէր, ցեխ էր կէնէնկ*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըբ էրէր*

ինկ, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չբտրպիմ* (չեմ ծեծի), *չրկրոնամ* (չեմ կարող): Պատճառական ածանցն է *ծուծ/ուծ թրոծուծել, նրստրծուծել, հասուծել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում գործածվում է *ու* խոնարհիչը՝ *կայնրծուն, թրոծո՛ւ*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (թրոնել, փախնել, ուռել): Նախադաս *խրդ* կապը անորոշ դերբայի հետ արտահայտում է ժամանակի իմաստ՝ *խրդ գւնրգէլուն* (հարվածելուն պես):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *հավգիտ, մրգա, հոխպէր, սաբախտան, իրիկ, հանսա, թնկօ, կէսրէր, տանիկ, հէտտիկ, կնկօ, տաղօ, աղաջան, հայրիգ, հորի, հանդա, ձրծում, չուրի, գ'ախ-գ'ախ, դ'իր-դ'իր, հնր մրգա, հուդա, ձրծում, ժնծիկ, հէտտիգ, կրդոդվել, հառավոդ, ճիծ, տէխ, դ'ար ու դ'աշտ, ասեդ, հ'ուզրնգան, ճագրդգար, տան ջ'ոճավոր, հասուրնիկ, բ'օլոր, քավօրգին, քասա, թակավոր, ցօնծել, պաղրոել, հէրսի գօթով, խախընդել, աղէ (մայր), հնրի, պրլէճ էնել, թունդիր, հրնտել, պուրուգել, ջ'ոճ, հրնճի, հ'իշխընալ, թալանուտեն, մընա (ժամանակ անց), ճանգրտտել, յեղրոճիգ, ճամպախ, փօշի, փօղոց (աղբանոց), քամբախ, իմալ, ամբրրոծ, ուրին-ուրին և այլն:*

ՉՈՐԱՎԱՆՔ - Գյուղ ճամբարակի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ղարաղալա: Չորավանք է վերանվանվել 1991թ.: 1988թ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանի Շամխորի շրջանի հայաբնակ գյուղերից բռնագաղթած հայերով: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

Ճ

ՃԱՍԲԱՐԱԿ²⁰⁶ - Քաղաք Գեղարքունիքի մարզում: Նախկինում՝ Միխայլովկա, Կարմիր գյուղ, Կրասնոսելսկ: Հիմնադրվել է 1835-1840թթ.: Նախկինում հիմնական բնակիչները եղել են ռուսները: Այժմ հայաբնակ է: 1970-ական թթ. սկզբներին Կրասնոսելսկին միացվել են Վերին Ճամբարակ և Ներքին Ճամբարակ գյուղերը, և բնակավայրը ստացել է քաղաքատիպ ավանի կարգավիճակ: Վերին Ճամբարակը հիմնվել է 1790-ական թթ.: Ներքին Ճամբարակի բնակչությունը եկել է Շամշադինի (այժմ՝ Տավուշի տարածաշրջան) Չորաթան և շրջակա գյուղերից: Քաղաքատիպ ավանը Ճամբարակ է վերանվանվել 1991թ.: 1990-ականներին քաղաքում հաստատվել են Ադրբեջանից տեղահանված հայ փախստական ընտանիքներ: Դեռևս Ռ.Բաղրամյանն է նկատել, որ ինչպես Վերին Ճամբարակ, Ներքին Ճամբարակ, այնպես էլ նախկին Կարմիրի վարչական շրջանի մյուս գյուղերում (Մարտունի գյուղից բացի) խոսվում է միօրինակ խոսվածքով²⁰⁷, որը լեզվաբանը ընդգրկում է Գանձակի միջբարբառի կազմում²⁰⁸:

Ճամբարակի խոսվածքն ունի քնայնացած *յւ, օ, ու* ձայնավորներ, որոնք կանոնավորապես հանդես են գալիս բառակզրի ձայնեղ պայթական ու հպաշփական բաղաձայնների դիմաց դրսևորվող խուլերից հետո, ինչպես՝ *պննջւնր, պնն, կննրունք, տնննկ, տննտնկ, ծնք, ծնխ, ճննթիլ, պօխկը, կօդ, կյօմ, ծօր, տօդ, կօվիլ, պոոթթ, տոու, տուոռ, ծուկը, ճուր* և այլն: Շեշտակիր վանկում գործածվում է որոշ չափով բաց *ի* հնչյուն (ը^ի)՝ *քամրի*,

²⁰⁶ Քաղաքի կազմում ընդգրկված նախկին Վերին Գետաշեն գյուղի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի կյութերի հավաքման ծրագրով 1978թ. լրացված թիվ 63 տետրում, առկա են նաև 2015թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

²⁰⁷ Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 4:

²⁰⁸ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 3:

պր^հնդ, կրնր^հկ և այլն: Խոսվածքն ունի նաև քմայնացած հետնալեզվային պայթականներ՝ կէրան, կրրէզման, կիհնի, քիրիլ (քերել) և այլն: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց որպես կանոն առկա է վէ, իսկ ե-ի դիմաց՝ յէ, ինչպես՝ վէչ, վէր, վէռթ, վէոց, յէզը, յէո, յէս, յէրք, յէփ: Բազմավանկ բառերի սկզբում առկա են համապատասխանաբար *o* և *է*, ինչպես՝ հոչիլ, օոնալ, հոռալ, էրէգ, հէրիհնջ, էրկու, էփիլ: Կան նաև բացառություններ, ինչպես՝ վէխձանր//վէչխար, վէսկի (ոսկի), վէռթի (որդի), արուճ (որոճ), իրէս, արկաթ (երկաթ), արկանք (երկանք), արագ (երագ) և այլն: Խոսվածքը երկբարբառային հնչյուններ չունի: Հինհայերենյան *ոյ*, *իւ* երկբարբառների դիմաց սովորաբար առկա է *ի՛* զըրից, թիլ, լիս, կապիտ, պըտիտ, քիր, ալիը, արին, հարիը, սին, ախպէրուրին և այլն: Բառասկզբի հինհայերենյան ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց խոսվածքն ունի խուլեր, ինչպես՝ տուոր, տէդին, պըրէկամ, կիր, կիհնի, ծի, ծօր, ճօրի: Բառամիջում ու բառավերջում այդ ձայնեղների դիմաց առկա են շնչեղ խուլեր, ինչպես՝ հաքնիլ, էք, թըքավէր, խանփիլ, ծանք, հոչիլ, օքուտ, օց, մէչ, առչ, տանցընիլ, զըռթարանք, կառթալ, ուրփաթ, սըրփիլ, փօոցանք և այլն: Չայնավորով սկսվող բառերի սկզբում շատ դեպքերում գործառում է հավելական *հ*, ինչպես՝ հաքի (ագի), հըրիվէր (ավտը), հանի՛ծ, հանրփիլ, հէրիհնջ, հընգէր, հընդրիլ, հըլօրիլ (ոլորել), հոչիլ (ոչիլ), հուլունք և այլն, բայց նաև՝ անգաճ, ամէն, առաչ, առաչի//ըրչի: Օտար բառերի սկզբում *դ*-ի գործածությունը սովորական է՝ դագան, դայիմ, դասար, դավուրմա, դարիը, դափաղ, դօչ, դօնաղ, դըսմաթ, դըրաղ: Բաղաձայնից առաջ հպաշփականը երբեմն դառնում է շփական՝ աշկ, մէշկ, սակայն ավելի հաճախ պահպանվում է՝ լըվանցք, խըծկիլ, ծացկիլ, կըծկիլ, կօճկիլ, միչնակ: Բառասկզբի *խ*-ի դիմաց դրսևորվում է տարնմանական *հ*, ինչպես՝ հաղ, հաղօղ, հաղաղ: Հինհայերենյան բառավերջի *ն*-ի դիմաց որոշ դեպքերում առկա է *ը*, ինչպես՝ տանխը,

տանոր, սատը, յէզը, պէոը, ծէոը: Երբեմն յուրօրինակ դրսևորում ունեն բառասկզբի *սպ*, *ստ* կապակցությունները, ինչպես՝ սիպտակ, սըպտանիլ, սըպանիլ, ըստակիլ (սատկել): Առկա են ձայնավորների ներդաշնակության օրենքի դրսևորումներ՝ լուլլու (լեզու), տուրու (սիրում), տուրունջ (տիրոջ): Խոսվածքը *ֆ* չունի, և օտար բառերի այդ հնչյունի դիմաց գործածվում է *փ*, ինչպես՝ փայտօն, փայմ//փանիմ, փաննդ, փասօն, փէրմա, փըլան, փըստան: Շեշտը վերջընթեր է, և շեշտակիր վանկին նախորդող ձայնավորը սղվում է, ինչպես՝ պըռավիլ, հըրվանիլ, բըմբասանք, ըղօղիլ, ըղչընակ, սըրվէրիլ, լըղանալ, խըրօված, դանձիլ (աղանձել), դանչաք (աղաչանք), ըղօթիլ, ըրէքնակ (արեգակ), ըռավէտ, ըրէխա, դանրգիլ, հըղուղ, դօոթ:

Չոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *ք*, *իք*, *էք*, *անիք*, *նի*, *էնի*, *տիք* մասնիկներով՝ փէսէք, ըրէխէք, ըխճըկէք, յէզնիք, ծըլանիք (ձիեր), կընանիք, ըմըննի, տանանկնի, կատվէնի, ախպէրտիք, քըվէրտիք: Երբեմն հանդես են գալիս բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ ըմըննըքէր, մըռթկէք, փէսըքէր, խընըմըքէր, ճըմփըքէր: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ տուրունջ: Ո ներքին հոլովման են ենթարկվում մի շարք այլ բառեր ևս²⁰⁹, ինչպես՝ հանօր (աներոջ), հընգօր (ընկերոջ), կէսօր (սկեսրոջ), հօրաքըվօր (հորաքրոջ): Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ աղվէսից, ախպօրից, կէղէրից: Բացառական, ներգոյական և գործիական հոլովները ևս կարող են որոշիչ հոդ առնել՝ ըշխատիլիցը, լօխիցը, հօղըմը, տաշտըմը, բախճըքէրըմը, հօղէրըմը: Տարածված են ածականի գերադրական աստիճանի կազմության երկու եղանակներ՝ ամէնալիմ, ամէնակուճուր, լօխիցը մէծ, լօխիցը կուճուր: Անձնական դերանունները տրական հոլովում հավելված հնչյուն չեն ունենում՝ ինձ, քէգ//քէ, մէգ, ծէգ, բացառականում հանդես են գալիս *ց*-ով և առանց դրա ձևեր՝ ընձանի(ց), քըզանի(ց), ծըզանի(ց), իրանցի(ց), նըհանցի(ց):

²⁰⁹ Հայր, մայր, եղբայր բառերից բացի:

Յուցական դերանուններն են՝ *էս, էտ, էն, սս, տս, նս*, սրանց դրսևորման ձևերից են՝ *սրբանք/սրհանք, տրբանք/տրհանք, ընդունք, սրբս/ըստոս, նրբս/ընդոս* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *օվ*, որի սեռականի ձևն է՝ *ուս*:

Խոսվածքում բայն ունի երկու խոնարհում՝ Ա և Ի (*աղալ, ապրիլ, ըրմանալ, պրտավիլ, խըմիլ*): Անկատար դերբայն ունի ըմ վերջավորություն (սիրըմ, մընըմ), վաղակատարը՝ *էլ* վերջավորություն (կըրէլ), իսկ հարակատարը՝ *ած* վերջավորություն (թըխած): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *էմ, էս, ա, էնք, էք, էն, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Սրանց ժխտականի ձևերն են՝ *չէմ, չէս, չի, չէնք, չէք, չէն և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ի խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է անցյալի հիմքից՝ *խըմէցի, սիրէցի*: Շրջուն շարադասության դեպքում դերբայի *լ, ս* վերջնամասնիկներն ընկնում են՝ *յէս էմ կյսնի, յէս էմ կըրէ*: Գալ բայի հրամայականի ձևերն են՝ *յէ, յէկէք*: Վերլուծական ժամանակաձևերի օժանդակ բայը ժխտական խոնարհման դեպքում նույնպես հաջորդում է դերբային, ինչպես՝ *մընըմ չէմ, ասիլ չէմ*: Հետադաս է գործածվում նաև արգելական մասնիկը՝ *մընալ մի, մընալ միք*: Համադրական ժամանակաձևերի ժխտականները կազմվում են հետադաս *վէչ* բառով՝ *կըրէցի վէչ, խըմէմ վէչ, խըմէր վէչ*: Հարկադրական եղանակը ձևավորվում է *դէմ, դէս, դի, դէնք, դէք, դէն* կամ *բըդէմ, բըդէս, բըդի, բըդէնք, բըդէք, բըդէն* խոնարհված (նաև՝ անցյալի) ձևերի հետադաս կիրառությամբ, ինչպես՝ *ասիլ դէմ* (պիտի ասես), *մընալ չըդէմ* (չպիտի մնամ), *կատթալ բըդիր* (պիտի կարդայիր): Պատճառական ածանցն է *ցըն խըմըցընէլ, լըդըցընէլ*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականն ունենում է *ու* վերջավորություն՝ *խըմըցըրու, ուտըցըրու*: Խոսվածքում գործածական են *չ* ածանցով բայեր (*դիրչիլ, թըռչիլ, կօրչիլ, ուռչիլ, փախչիլ, հրմանչիլ*):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *թուխս, կընըշկար-միր, թօռ, օճօրք, չըռօթան, սընդոս, անձուղ, կըրէզմանուտ, յէխծի,*

արխ, ցէխ, լէլ, աթար, պէծ, ճախ, ծուխ, մուլ, քոսլ, մօխիր, տակոի, տիրէվ, կօրիգ, դըռդալի, տըկօղին, ճըղօպուր, ճիթ, մախծը, խըլօպօգ, տակ, տաքտէղ, դաբաղ, պանջսնր, խուռը, բըթօց, չոթ, յարա, ծըհան, հէս, խաշ, խընէցի, քօցի, իլիկ, տէղաշօր, չէչմակ, տըղօրմա, խընամխօս, ընգըճըփընունկ, պէլ, պէլակին, ծընըթկան, ըրէխա, նան, պատրօն, դայի, հըռսանիք, հըլիվէր, փայ հըվաքօղ, տըվարած, խըլէգ, դուշ, վէոցակ, թուխս, ծոս, հաքի, խատտ, կէռիք, ծիծիկ, ճիտ, խըզիտակ, պօգ, դըռճըրճան, կըռնատակ, թըռթէվունք, վահրը, ծին, ճէրմ, մըռլահաց, յէղըծոս, կուճուր, ըռավէտ, չըքէլ, չըքէլ լիս, քօք, կապիտ, մըթիքա, պըլօլիկ, ըրէխօվ, կըմըշտիլ, վէր ունիլ, հիլ անիլ, պըռզըճըրիլ, խըտըտիլ, կըզնըվիլ, լօխ, խի, վէնց, վէրդի, սըհէնց, տըհէնց, աղաք, մըհար, հըրէս և այլն:

Ս

ՄԱՂԻՆԱ²¹⁰ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1920-ական թթ. եկել են Ներքին Գետաշեն գյուղից, որի բնակիչների նախնիները, իրենց հերթին, եկել էին Ալաշկերտ (Թուփրակկալա) գյուղաքաղաքից 19-րդ դարում: Մաղինա գյուղում հաղորդակցվում են Մշո բարբառի Ալաշկերտի խոսվածքով:

Մաղինայի խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ի դիմաց առկա է *վո*, *ե*-ի դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *վոն, վոռծ, յերկ, յեպ, յեռ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում առկա են

²¹⁰ Գյուղի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1984թ. լրացված թիվ 251 տետրում, առկա են նաև գյուղում 2014թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

համապատասխանաբար *o* և *է*, ինչպես՝ *օճխար, օսկի, օտորնել, էրեվալ, էրգաստ*: Խոսվածքն ունի *ե, ռ* երկբարբառային հնչյուններ՝ *վեծ, խելկ, արեվ, գոռձ, սրդոծ*: Սակավաթիվ բնիկ և փոխառյալ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւի* ձայնավոր, ինչպես *հէկսիտ, դան, քսոռի, քսձսիլ*: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում ձայնավորի սղումը՝ *ամճրգոդ, ալվել, սօվրել*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ՛օլոր, գ՛անգրդել, դ՛րմագ, ձ՛որ, ջ՛օգել*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են խուլեր՝ *հ ակնել, թրոճել, ուրպատ, վատտ, մրոճեմ, փոծանկ, առձ, բ՛առձ, մէձ, դ՛առծուծել*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *ախկադուտեն, պագաս, կօջագ, շաբիգ, կադու, մօձագ*: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *ե*: Ձայնավորով սկսվող բառերի սկզբում հաճախ գործառում է հավելական *հ*, ինչպես *հ՛առպել, հ՛առձագ, հ՛ընգեր, հ՛ըմէն, հ՛իրգուն, հ՛իճնել* և այլն: Օտար բառերի բառասկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*՝ *խարիբ, խապադ, խօնախ*, սրանց նմանությամբ ձևավորվել է *խանձել* (կանչել) ձևը: Շեշտը վերջնավանկային է:

Չոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *կ, անկ, վանկ, դիկ//տիկ//դանկ* մասնիկներով՝ *խընամիկ, ձ՛իանկ, գ՛իլվանկ, իշվանկ, իձվանկ, հ՛ընգերդիկ, մօրկըրդիկ, ախպըրդիկ, քուրվըրդիկ, կընգըրտիկ, ախպըրդանկ*: Երբեմն հանդես են գալիս բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *ախպըրդիկներ, քուրվըրդիկներ, գ՛իլվընկներ, գ՛ինիկներ*: Շատ անուններ եզակի թվում և գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *ամսու, գ՛ըլխու, ճամպու, առձու, գ՛իլու, գ՛առու, գ՛ըմշու, իշու, խոգու, կօլու, հավու, գ՛ազաններու, դ՛անգընէրու, օճխըրնէրու*: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *անէրոճ, հընգէրոճ, քուրոճ*: Ձայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Հայրօյ, Կարօյ, Սարօյ*: Հատուկ տեղանունները հաճախ ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Վանա, Հէրեվնա, Արարանա*: Բացառականը ձևավոր-

վում է *ծ(ց)*-ով՝ *ամսուծ, անէրօճիծ, գ՛իլվընկնէրուծ, թունդըրնէրուծ, քուրվըրոնծիծ*, երբեմն նաև *է*-ով, ինչպես՝ *ախպըրդոնծէ, կընգընէ, էղըրնէ, ընդըրնէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէձ* կապով և սեռականով՝ *գ՛էղ* (գյուղում), *գ՛էղի մէձ*: Անորոշ հոդը հետադաս է գործածվում՝ *մատտ մի, կընիգ մի, օր մի*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *Օտորն ծաղգավ*, որը հաճախ չի գործածվում՝ *Առշագ գ՛ընած Հէրեվան*: Ստացական հոդերից հետո առկա է *ի* ձայնավոր՝ *ձէտտի, հ՛էրէտտի, գ՛ըլօխսի, մէրսի* (մայրս): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քըզի, մըզի, ձ՛ըզի*, բացառականում հանդես են գալիս գուգահեռ ձևեր՝ *ընձընէ//ընձընիծ, քըզնէ//քըզնիծ, մըզնէ//մըզնիծ, ձ՛ըզնէ//ձ՛ըզնիծ*, հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնկ, ուրանկ*: Ցուցական դերանուններն են՝ *իդա* (այս, սա), *էդի/ի* (այդ, դա), *էնի* (այն, նա), սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ *իդոր, էդոր, ընդոր, իդոնձ, էդոնձ, ընդոնձ, իղըրնէ//իղըրնուծ, իղընձէ//իղընձուծ, ընդըրնօվ* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն*, որի սեռականի ձևն է *վի*, տրականինը՝ *վին*: Դերանվանական այլ ձևերից են՝ *քու, ուր, հ՛ըմալ, էդմալ, ուրանձ, ուրընձէ, հ՛ուր, հ՛ըմէն ինձ, հ՛իրար* և այլն: Էլ շաղկապի դիմաց գործառում է լէ ձևը՝ *հինկ լէ, պըզդիգ լէ*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գի//կի* մասնիկով՝ *գիկամ, գիլամ, կիդամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըսիրիմ, յես ա սիրիմ, կուդիմ*: Հանդիպում է *գ՛ալ* բայի *հ իկօդ* ձևը: Միանալով բայասկզբի հագագին, ինչպես նաև ձայնեղ բաղաձայնից առաջ *կ*-ն ձայնեղանում է, ինչպես *գ՛էնի, գուզիս, գըզարգիմ, գըջ՛առտիմ*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն՝ *գ՛ըրէր* (իմ), *գ՛ըրէր* (ա), հարակատարը՝ *ուգ* վերջավորություն՝ *քընուգ, հ՛ուգուգ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *իմ, իս, ա, ինկ, իկ, ին*, անցյալի ձևերը՝ *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ն՝ ներկայի հիմքից՝ *գ՛ըրի, ծախի*,

և՛ անցյալի հիմքից՝ *գ ըրեծի, ծախեծի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ ած, մած*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *խըմա՛, նըստի՛, հ ընծի՛*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *պաղարատուտուն ա կրտեսնան, գ ոռձ էր կենենկ*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չբբ էրէր ինկ, լավ չըկարգըղներ էր*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չէրտենկ* (չէի գնա), *չըկըռնամ* (չեմ կարող), ընդ որում՝ միանալով բայասկզբի *հ*-ին՝ ժխտական մասնիկը դառնում է *ջ*, ինչպես՝ *ջընծամ*: Պատճառական ածանցն է *ծուծ//ուծ թըռծուծել, հ իճուծել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *կըխըմծում, խըմծո՛ւ*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (թըռնել, փախնել, կըբնել, կօրել, ուռել):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *ավուր, գ՛եստ, կատ* (կաթիլ), *շուկ, հով, տախտ, ճամպա, խագ, ծէր, տանիկ, հ առիկ, չըռիգ, տիլ, մուխ, փօշի, թուպ* (տերև), *կուղ, յեղըռջիգ, կըռուտ, խօրիս, ձ ըծում, պուղուգ, առճըգան, հ ուզընգան, հ անգըջգըլա, դ ըղածկան, ճիժ, իրիգ, դ ըրգեծ, միրաբ, մօղօզիգ, ճեղ, գ ըտտան, հավգիտ, պուջուջագ, խօլտուղ, կում, սաբախտան//աղօտրան, հ ըրամգ ախ, մըռու, պըզդիգ, փըշում, կագուխ, էրգուհօկօվ//մըղափոխ//ծանդըրուգ, բ՛արգ, հ ընծուծել, հ իստըզջ ըրել, կարկըվել, հօլընդել, հ իշկալ, տըպել (ծեծել), մըգա, լուսուն, հօրի, հանդա, հ իրար տալ, միջագ* և այլն:

ՄԱՐՏՈՒՆԻ - Քաղաք Գեղարքունիքի մարզում: Նախկինում՝ Կգնուտ գյուղ, Ներքին Ղարանլուղ: 1828թ. վերաբնակեցվել է Ալաշկերտի գավառից ներգաղթած հայերով: Ըստ Հ.Աճառյանի՝

գյուղի բնակիչները եկել են Նահենի Մանկասար գյուղից²¹¹: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *է*-ի դիմաց առկա են *ւո* և *յե*, ինչպես՝ *ւող, տող, յեփ, յես*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *է*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օղօրմի, օխճար, էրինջ, էրագ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեք, տեխ, փող, չոռ*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւն* ձայնավոր, ինչպես՝ *քննւմ, քնսիք, օրինակ, քննի, լննւն, դննիւր, գննել, յնն, սիֆտակ, գնրկել* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը՝ *խատսնիք, ժողվել, սօվրել*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ՛անցըր, բ՛եթթ, գ՛եղ, գ՛օծարան, դ՛ուս, դ՛ուռ, ջ՛ուր, ձ՛ավար, ձ՛ըմէրուգ, ձ՛որ*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խօթի, մաթթ, Մարքիս, աթթէն, բ՛անցըր, օց, անքամ, բ՛եթթ, վաթթ, վեռչ, մէչ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց հաճախ առկա են ձայնեղներ՝ *կընիգ, խեդ, ձ՛ուգ, աբրել, ջ՛օգել, հընդանիք, խըբատտ, ցէրէգ, կադու, մօղ, ախճիգ, պըղի, ազադություն, շուշուղ, աշխաղօղ* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*, ինչպես՝ *խաց, խատս, խավնել, խէր, խա, խամար, պախել, խամ, բ՛ախ, մախ, խայերէն, խող*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ՛ առէչ, հ՛ ուրիշ, հ՛ էսօր, հ՛ էրգէն, հ՛ ընցընել, հ՛ առու, հ՛ ընգընել, հ՛ առաջի, հ՛ առավօղ, հախօռ* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*՝ *Կազախըստան, կուրբան, Կազար, կավուրմա, կօնախ*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Գործառում են նաև *ք, տիք/դիք, րան* հոգնակերտներ, ինչպես՝ *գ՛ էղացիք, կընգըտիք, ախպըռղիք, գ՛ էղրան*: Հանդիպում են

²¹¹ Տե՛ս Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 136:

բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ տրդէքներ, տրդամառթիգներ, գ'եղ-
րաներ: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը
հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ գ'ըխու, հատվու,
ճրժու, իշու, կօվերու, օխճրրներու, գ'ոմերու, լամպերու, ձ'եռներու,
հուսերու, թըվերու, պընչըներու, սարերու և այլն: Խոսվածքն ունի
Ոջ հոլովում՝ քուրոջ, խօրքըրոջ: Հատուկ անունները կարող են
ենթարկվել Ա հոլովման, ինչպես՝ Մառտունա, Հ'երվնա: Չայնա-
վորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ
անունների սեռականը ձևավորվում է յ-ով՝ Զիրօյ, Վանօյ, Հարէյ,
աղէյ, պարէյ, աֆտօյ, վեղրօյ: Բացառականը ձևավորվում է ց-ով
գ'եղից, պընչըներուց: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է
հայցականով կամ մէջ կապով և սեռականով՝ դ'ուսըն (դրսում),
աշխըրքի մէջ, նաև՝ նէ մասնիկով՝ գ'եղի նե, փէջի նե, աֆտօյ նե:
Որոշիչ հոդն է ն-ն՝ էս հընդանիքըն սօվամահ կեղի, սակայն միշտ
չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ Իմ խէր կըսէր: Հանդիպում է
անորոշ հոդի հետադաս կիրառությունն թոռըմ, քանիմ: Անձնա-
կան դերանունները տրական հոլովում ունենում են ի հավելված՝
ընձի, քեզի, մեզի, ձ'եզի, նաև՝ քե, մե, ձ'ե կարճ ձևերը, երրորդ
դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ հինք, ուրանք: Ով դերանվան դիմաց առկա
է տն, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ վի, վին: Դերանվա-
նական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ քու, ուրա, հուրին, ուրան,
ուրանց, էսա, էստեղ, ըմալ, էղմալ, էստըրանօվ, էղա, էղոր, էղոնց,
էղըրանից, էտեխ, էս, էսա, էտրա, էղի, էղմալ, էսմալ, էղրան,
էտեխից, հուրիշ, ամէք, ամէքին, հըմընուց, հըմէն, դանի, դաս,
հուր (ուր), դոր, վինից, հուստ, հիրար և այլն:

Խոսվածքում անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ բայերի
դիմաց գործածվում են էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ տարբե-
րակները: Գալ, լալ, տալ բայերի ներկան կազմվում է գ'ի/կի մաս-
նիկով՝ գ'իքամ, գ'իլամ, կիղամ, մյուս բայերինը՝ կը/կ մասնիկով
կամ առանց դրա՝ կըսօվրիմ, կուղեմ, թըխեմ: Միանալով բայա-
սկզբի հագագին՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ գիշամ,
գաշիվա, գաղթա, գ'էնի, գ'ուգա: Հարկադրականի եղանակիչն է

պըղի, ինչպես՝ պըղի եղի: Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով*
վերջավորություն՝ փախէր (եմ), դ'անկեր (ա), հարակատարը
ուկ//ուգ վերջավորություն՝ ծըռուգ, կըռկուկ: Էական բայի ներկա
ժամանակի ձևերն են՝ եմ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը
ի/ինք, իր, էր, ինք, իք, ին: Անցյալ ժամանակում եզակի առաջին
դեմքի իմաստը սովորաբար արտահայտվում է հոգնակի ձևով,
ինչպես՝ յես գ'ացէր ինք, գ'անգինք (գարկում էի), յես կիճկինք,
խօրօտ ինք (գեղեցիկ էի), կըպախինք (պահում էի), յես հընգէր ինք
և այլն: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը սովո-
րաբար կազմվում է ներկայի հիմքից՝ Բըռնին, խանին, տըվին,
վառնինք, ծըխինք, Բ'էրիր, տըվիր, բայց կարող է կազմվել նաև
անցյալի հիմքից՝ դ'ըրեցինք, տըփեցի: Գնալ, մնալ բայերի անցյալի
հիմքի ձևերն են՝ գ'աց, մաց: Դնել բայի ներկայի ձևերում հանդես է
գալիս ա խոնարհիչը՝ դ'ընան, կըղ ընան: Եզակի հրամայականն
ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ պախա՛,
կայնի՛: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաս-
տի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ
դեմքի ա կամ էր ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է
նախորդ բառը, ինչպես՝ Բան ա կըխառցուք, քաղաքն ա կաբրի,
տունն էր կաշխաղէր: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ'ժխտա-
կան մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա,
ինչպես՝ չըմեռեր ա, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը
դրվում է բայաձևի վրա՝ չըմըղաձեմ (չեմ մտածում): Բայասկզբի
հ'ին միանալով ժխտական մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝
ջ'իչավ, ջ'իչամ: Պատճառական ածանցն է ուց/ցուց՝ խաքուցել,
ֆրորըցուցել: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և
հրամայականում գործածվում է ու խոնարհիչը՝ կըպարըցուն,
մըղո՛ւ: Խոսվածքը չ'բայածանց չունի, ներկայի հիմքից կազմվող
ձևերում շատ դեպքերում բացակայում է նաև ն ածանցը, ինչպես
կեղի, կառին, կըթըրիս, գ'ընգիմ, մեռիմ:

Հանդիպում է կօ հաստատական մասնիկի գործածություն,
ինչպես՝ կօ էղմալ էս (հենց այդպիսին էս):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *ճիժ, կարքել* (նաև կանանց վերաբերյալ), *ջոչ, պըստիկ/պըզտիգ, կեսրեր, բըռվուգ, ջըրի, պընդի, սըպաս, խառսնիք/հառսանիք, կընիկ, դոլօլ, կօգ-բախ, մըկա, քուֆտա, մատթ, հըմէն տեղ, չուր/չուրի, պաղել, հօրի, պախս, լուսուն, պարէ, սօյ, իճկել, շուշուղ, տիլ, տըլաթըթաղ, գըլււ, խավոդ, հ իրիգուն, խավդիգ, պաղըռել, պաղըռդել, հւնգ էնել, սարախտան, մունաթ գ ալ, տըփել, բ ըլել արուն, կօտ, արընքտիր, հ ուզընգան/ուզընգան, կէճակ, խօրօդ, իշտըտըռուկ, ջ օգել, մընալ (ժամանակ անցնել), գւնդււ, քաշել, թամքել, օյաղնալ, խեռ ի լըսօղաց, ֆըրըցուցել, ծըռել (սիրահարվել), կարկըղնել, կըռկել և այլն:*

ՄԱՐՏՈՒՆԻ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Բնակիչների մի մասի նախնիները այստեղ են գաղթել Արևմտյան Հայաստանից, մի մասինը՝ 1921թ. ներկայիս ՀՀ Տավուշի մարզի Այգեձոր և Կարմիրաղբյուր գյուղերից: Հաղորդակցվում են խոսակցական հայերենով:

ՄԱՔԵՆԻՍ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ղզլվանք, Չիչակլու: Բնակիչների նախնիները 1828-29թթ. այստեղ են գաղթել Մուշից, Բիթլիսից, Վանից, Մանազկերտից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *վո* և *յե*, ինչպես՝ *վոռթ, վոռփ, յերք, յեփ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օչիլ, օչխար, օխչար, էրինջ, էրագ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեք, հ էրես, գ ղոճ, թոռ*: Փոխառյալ ու բնիկ որոշ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւն* ձայնավոր, ինչպես՝ *սւնդււ, ջւնիկ, վւնգել, գւննել, քւնգւն, խւննչւն, շւնքւր, քւնի, յւնշիկ, թւննք* և այլն: Խոսվածքին

բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի տղումը՝ *ավեղրան, ծիծղալ, կարկըտնել, փաթըթվել, ամչընալ*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *դ ու, գ ղոճ, ջ ուր, բ ւց, դ ուռ, գ եղ, դ ուս, ձ էվ, ձ նր*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *անքամ, հ իչուցել, հատչ, մատթ, բ ւոցել, խաքնել, պաքել, բ ըոթել, կարքել, հ էոթիս* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *կըղրել, փեղըրվար, պաղայել, փագել, փեղ* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց բոլոր դիրքերում առկա է *խ*, ինչպես՝ *խա, խին, խեստ, խինգ, խասկըցա, խառս, խօրօխպեր, խամար, պախել, խա՛րիբ, խեր, խիվանդ, խայ, բ ախ, խավտիկ*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ առչ, հ էվել, հ էրես, հ ւոռու, հ էոթիս, հ ըմէն, հ ընգեր, հ իրար, հ իչուցել* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց առկա է *կ՝ կօնախ, կարիք, կըստու/դըստու, կավուրմա*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակիի կազմության մեջ խոսվածքում գործածվում են նաև *ք, րանք, տիք*, անք, վանք մասնիկները՝ *իշվանք, ձ իյանք, իծվանք, ախպըրտիք, հընգերտիք, գ էղրանք, ըստեղրանք, էրէխէք, կընգըթիք*: Հանդիպում են բաղադրյալ հոգնակերտների կիրառություններ՝ *տըղէքներ, մատթիկներ, էրէխէքներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *խավու, աղվըսու, ճըժու, կըռվու, գըժու, գ ըլխու, խայու, թոռու, ջըրու, անձըրեվու, տիրու, օտներու, ճըժէրու, տընէրու* և այլն: Առկա է Ոջ հոլովում՝ *հընգերոջ, անէրոջ, քըրոջ*: Չայնավորով ավարտվող անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *վեղրոյ, Աննայ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *գ էղից, դ ըսուց*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գ էղըն* (գյուղում), *ջըրու մէչ*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *խացըն կեր*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *տըղէքներ գ ւցին*: Անձնական դերանվան հոգնակի տրականի հետադաս կիրառությամբ արտահայտվում է հոգնակի ստացականություն, ինչպես՝ *վոտ մե*,

գ՛րլօխ մե (մեր ոտքերը, մեր գլուխները): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, մեզի, քեզի, ձեզի*, գործառում են *քե, մե, ձե* կրճատ ձևեր, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հ ինք, հ ուրանք*: Ուղղերանվան դիմաց առկա է *վան*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *ընձրնից, մեզնից, էսի, էտի, էնի, էստրրա, էտրրա, էնդրրա, քու, հ ուր, հուրին, հ ուրանց, էսի, էտի, էդրրանց, դաս, դասի, դատի, դանի, իմալ, հ ուր, դոր, հիրար, հրմէն, հրմընու, հրմէն ինչ, ամէք, ամէքուն* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, սել, եղնել, հ էլնել, կրոնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ ի//կի* մասնիկով՝ *գ իքամ, գիլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըփագեն, քրսենք* (<կըսենք), *էնի մընա տոււ*: Բայասկզբի հագագին միանալով՝ *կ-*ն ձայնեղանում է *գ ընգիս, գուգես*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն՝ *ծախէր* (ենք), *գ ացեր* (ա), հարակատարը *ուկ* վերջավորություն՝ *բանցուկ, նըստուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Բայն ունի Ե,Ի,Ա խոնարհումներ: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ներկայի հիմքից՝ *տըփի, ջ ըրիք*: *էնել* բայի անցյալի հիմքում ևս առկա է *էն* ձևը, ինչպես *էնած* (արած), *հաջող եմ էնե* (արել), *էնեց* (արեց), *էնա* (արա), *ձ էն չէնի* (չարեցի): Երբեմն *դ ընել* բայի *դ ըն* ձևն է հանդիպում անցյալի հիմքում՝ *փէջ ենք դ ընե* (դրել), դրնի *ճամփու* (դրի): *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ աց, մաց*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում դրսևորվում է օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *ձեզի յա քսեմ, վան էր կըսէր, ինչ ա կէնես, յես ա գ իքամ*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըտէսէր եմ*,

համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըխասի* (չի հասնում), *չըգ՛ըթի* (չի գտնում): Բայասկզբի հագագին միանալով՝ ժխտական մասնիկը ձայնեղանում է՝ *ջընգի, ջէվէլնա*: Պատճառական ածանցն է *ուց//ցուց՝ խատուցել, մըտուցել, խատուցել, ֆրորցուցել, նըստըցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում գործածվում է *ու* խոնարհիչը՝ *կընըստըցում, խատու, մըտու, նըստըցու*: Խոսվածքը չ բայաձանց չունի: Ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում հաճախ ն բայաձանցը ևս բացակայում է, ինչպես *մեռիմ, եղին, առիս, չըմըտիք, գընգիմ*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի պըտի մընանք*:

Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ գ ացի* (իհարկե գնացի):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *տըփել, մըկա, հընչի, մատթ* (ամուսին), *նախրագ ընա, չօբան, նախըռչի, կընիկ, յեռստ, ճամփել, նեղէնալ, խօրօտ, գ էշ, հունթ, իմալ, կըռիվ-պօտօոոց, պաք-պըռօշտի, տեղաշոր, թալել, սաբախտան, ճիժ, դ ըրկէց, բ ընակըռել, դորից, մուխ, չուր//չուրի, ծըռել* (սիրահարվել), *ջ ոչ, կարքել* (ամուսնացնել նաև կանանց վերաբերյալ), *աբլօր, խավ, խավտիկ, խավկիթ, շաղ, մէ կաթ, մէ պուտ, տանիս, հառիք, հէռթիս, պատ ու հառիք էնել* (ամբողջ տունը մաքրել), *ժեխ, չըռիկ, տիլ, չուր մըկա, ջէք, պըստիկ, հուզել* (սիրել, ցանկանալ), *մէ փըշուր, մուռ* և այլն:

ՄԵԾ ՄԱՍՐԻԿ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Մեծ Մազրա: Ըստ Ռ.Բաղրամյանի՝ գյուղի բնակիչների նախնիները ներկայացնում են գաղթականության երեք շերտ՝ 1896-ի, 1914-ի և 1922-1926-ի, և եկել են Բասենից, Մուշից, Կարսից, Վանից, սակայն մեծ մասը մշեցիներ են՝ Կոպ, Մասրիկ և այլ գյուղերից²¹²: Խոսվածքը հիմնականում Մշո բարբառի հատկանիշներ է երևան բերում, սակայն անխառն չէ, հաճախ խոսողները

²¹² Տե՛ս Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 5:

նան սահուն անցնում են Ում ճյուղին հատուկ ժամանակաձևերի (բացվում ա, ցանում ին):

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *վո* և *յե*, ինչպես՝ *վոտ, վոռց, յես, յեգ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օղորմի, օսկոռ, էրկու, էրնէկ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *ջոչ, վոնց, քեզի, ընդեդ*: Փոխառյալ ու բնիկ մի շարք բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ա* ձայնավոր, ինչպես՝ *թնգն, յննի, լնրել, քնլան* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սդումը՝ *հանցրկել, հասկընալ*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *ջոչ, բաժակ, գինի, գըլօխ, դուս, բան, բերել, ձըմեռ*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խափել, կարբրվել, մառթ, օթ, մէչ, վեռչ, հանէչ, օց, հանցրկել* և այլն: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հընցնել, հանէչ, հառավոտ, Հերէվան, հընել, հինք, հանցրկել, հընգընել* և այլն: Փոխառյալ բառերի սկզբում հանդիպում է *դ* հնչյուն՝ *դարիք, դավուրմա*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *գեղըն* (գյուղում), *գեղի մէչ*: Որոշիչ հոդն է *և*-ն՝ *ճամփէքըն սարքուկ ա*, սակայն այն միշտ չէ, որ գործածվում է, ինչպես՝ *էն կընիկ գընաց*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*, հանդիպում են երրորդ դեմքի ուղղականի *հինքըն, էտնք, ըղրանք* ձևերը: Ով դերանվան դիմաց արձանագրվել է *վով*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քու, ըտըրա, ըղրա, ըստըրա, ընդըրա, ըղըրանց, էտնց, դոր, դորից, ըստեդ, ըտեդ, ընդեդ, էտնց, վինից, վինսով, հուր* (ուր), *ամէք մի* և այլն:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, էլնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կրոնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գը/գի/կի* մասնիկով՝ *գիքամ/գըքամ, գիլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը/կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըղընեն, կէթան, բէրին ծախին* (բերում ծախում էին): Միանալով բայասկզբի հագագին կամ հայտնվելով բայասկզբի ձայնորդ կամ ձայնեղ հնչյուններից առաջ՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գէնի, գըլացի*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի*, ինչպես՝ *պըտի եղներ*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր-ով* վերջավորություն՝ *տեսեր* (ես), *եղեր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *տեսուկ, հընգուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *ես, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, իւ*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքերից՝ *գըրէցին/գըրին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գաց, մաց*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *գըրական ա կըխօսաք, վինսով ա կըթըրովրասս, ինչ էր կըծախիք*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըմացեր ա*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըհասկընան* (չեն հասկանում): Խոսվածքը չ բայաձանց չունի:

Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես՝ *կօ էն կընիկ գընաց* (դե այն կինը գնաց):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *մրկա, հէսա, ճիժ, պըստիկ, թունդիր, իմալ, հառսնիք, վախտ, ջէք, հընչի, ջուվար, դայադ, ջայէլ-ջուուլ, գըրըշտել, ըշկէ լուս, լուսախատ, չօք, պըլուլել, խօռոմ, գըլոր էրթալ* և այլն:

ՆԵՐՔԻՆ ԳԵՏԱՇԵՆ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ներքին Աղյաման, Կոթ: Բնակիչների նախնիները

հիմնականում գաղթել են 1828-29թթ. Ալաշկերտ (Թուփրակկալա) գյուղաքաղաքից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառի Ալաշկերտի խոսվածքով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում *n*-ի դիմաց առկա է *ւո*, իսկ *ե*-ի դիմաց՝ *՛ե*, ինչպես *ւոռծ*, *ւոռայ*, *՛եգ*, *՛ես*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում այդ միավորների դիմաց գործառում են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օխճար*, *օտպէվէրի*, *էրինջ*, *էրագ*: Միավանկ բառի աճման դեպքում բառասկզբի *ւո*-ն դառնում է *օ*՝ *ւոռայ>օտպէվէրի*: Խոսվածքն ունի *ե*, *n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *հ ընգեր*, *արեվ*, *թոռ*, *չօրանոճ*: Փոխառյալ և մի շարք բնիկ բառերում գործառում է քմային *ւն* ձայնավոր, ինչպես՝ *դւնն*, *քւնոի*, *քւնճւն*, *քուֆտւն*, *Քւնվւնո*, *սրլւն* և այլն: Առկա է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սդում՝ *ծիճղալ*, *հ իմնալ*: Բառասկզբում ձայնավորներից առաջ շատ դեպքերում տեղի է ունեցել *h*-ի հավելում՝ *հ առէճ*, *հ առու*, *Հ էրէվան*, *հ ընգերուտուն*, *հ ախպուր*, *հ իմնալ*, *հ արի՛* և այլն: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *դ ուրան*, *դ ար*, *բ աժան*, *բ անձրր*, *ջ ուր*, *գ էղ*, *ճ ավար*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղների դիմաց գործառում են խուլեր՝ *էպէլ*, *թուպ*, *հօրկուր*, *հօկի*, *տակ-տակ*, *անկամ*, *քիճ*, *չօրանոճ*, *գ օղուտուն*, *ջ էրմուտուն*, *ճրրակու*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *արբել*, *պաղմուտուն*, *պառգաճ*, *փագ*, *մէգ*, *հաղ*, *խաղառագ*, *բ աժագ*, *ճանգ*, *պուղուգ*, *սիրղ*, *ուղէլ*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *h*: Բառամիջի ու բառավերջի *h*-ի դիմաց մի շարք դեպքերում հանդիպում է *յ*, ինչպես՝ *սայման*, *մայ*, *պայօղ*, *պայէլ*: Օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*՝ *խանտար*, *խուրբան*, *խօնախ*, *խավուրմա*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում երբեմն հանդես են գալիս բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *տրղէկներ*, *էրէխէկներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, ինչպես նաև բոլոր գոյականները հոգնակի թվում ենթարկվում են

Ու հոլովման՝ *հավու*, *իշու*, *ջ ըրու*, *կօվու*, *շընէրու*, *դ աշտէրու*, *սարէրու*, *տընէրու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *քուրոճ*, *կիսրոճ*: Հատուկ տեղանունները կարող են ենթարկվել Ա հոլովման՝ *Մառդունա*, *Քւնվւնո*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Գ առօյ*, *Ք էրօյ*, *Տուժօյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ծ(g)*-ով՝ *դ աշտէրուճ*, *դ ըննիճ*, այլ դեպքերում՝ նաև *ե*-ով՝ *գ իշերվորէ*, *կէսօրվորէ*, *ճ էռէս*, *ընձընէ*, *քրզնէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէճ* կապով և սեռականով՝ *գ էղըն* (գյուղում), *բօճկի մէճ*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն, ինչպես՝ *Հ ազըն քէլա փագա*, սակայն այն հաճախ բացակայում է, ինչպես՝ *Խող լրոիվ լրծուգ ա յեգնէրու տագ*: Ստացական հոդերից հետո դրսևորվում է *ի* ձայնավոր՝ *սիրղսի*: Անորոշ հոդն ունի հետադաս կիրառություն, ինչպես *բ աժագ մի*, *ճանգ մի*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի(q)* հավելված՝ *ընձի(q)*, *քրզի(q)*, *մրզի(q)*, *ճ ըրզի(q)*, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինկ*, *ուրանկ*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *ւոն*, որի սեռականի, տրականի ձևերն են՝ *վի*, *վին*: Դերանունների ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *յե* (ես), *ընձընէ*, *քրզնէ*, *ուր*, *ուրին*, *ուրանճ*, *էղի*, *էնդոր*, *իղա*, *իղմալ*, *իղրուճ*, *իղատէխ*, *իղաքան*, *էղրանճ*, *էղրրան*, *էնմալ*, *էղմալ*, *էնդուճ* (այնտեղից), *ամէկ*, *դոր*, *հըմէն*, *վորտէխ*, *վինիճ*, *հիրար*: Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է լէ ձևը՝ *թալվա լէ*, *հողա լէ*, *մէգ լէ*, *յեղ լէ*:

Խոսվածքում *անել*, *ասել*, *լինել*, *ելնել*, *կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել*, *ըսել*, *եղնել*, *հէլնել*, *կրոնալ* տարբերակները: *Գալ*, *լալ*, *տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գ ու/գ ի/կի* մասնիկով՝ *գ ուկամ*, *գ իլամ*, *կիղամ*, մյուս բայերինը՝ *կը/կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըզ ըրիմ*, *կէնին*, *ծիճղան*: Բայասկզբի հագագին միանալով այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գուգա*, *գ ընգընէր*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն՝ *եղեր* (ա), *կէլր* (խ), հարակատարը՝ *ուգ* վերջավորություն՝ *խաշուգ*, *կընդուգ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *իս*, *իս*, *ա*, *ինկ*, *իկ*, *ին*, անցյալի ձևերը՝ *էնկ*, *էր*, *էր*, *էնկ*, *էկ*, *էն*: Ե

խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *բ էրէծին, բ ըռնէծի, թողէծիր, լրծի, քաշի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛ած, մած*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *իշկա՛, նքստի՛*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *աֆտօբուզ ա քըշիմ, իմալ ա կաբրի, խըմսաձ էր կեղնին, թունդըբա մէձ էր կըթըխէնկ*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չաշխաղէր իմ, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ չըգինանկ (չենք իմանում), չըխօսամ (չեմ խոսում), ընդ որում բայասկզբի հագագին միանալով ժխտական մասնիկը դառնում է ջ, ինչպես՝ ջուզին, ջիշամ*: Պատճառական ածանցն է *ծուծ//ուծ՝ կայնըծուծել, քրնծուծել, հիճուծել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *կըխախծունկ, հիճո՛ւ*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (թըռնել, փախնել, ուռել):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *կէսրէր, դոդ, բօլոն, ճիժ, հէրաթադուզ, տըպել (ծեծել), հուրիգ-հըրեղեն, հօրի, իմալ, չուրի, լուսուն, սաբախտան, լուսուն չէ մըզլօր, էլման, օդօրտ, դուզ, գ՛օդդու, մըգա, հուդա, հօնի, ադէ (մայր), ժէխ, փուդոժ (արտաքնոց), տանիկ, հառիկ, հէրտիկ, ապօ, տալվ, իրիկ, տադօ, պարէ, ջ՛օձօ (տատ), բօռալ, ձիտխած, ջ՛ադաձ, ջ՛ախձըբան, կուլոն, հօխպէր, պադ, քըռճիգ, քուֆտան թալել, թունդիր, գ՛ալել, գ՛ոմ, հըրիսա, աբուր, պուլիգ, պուդուկ, ճէդիկ, փօշի, խէխտ աշուն, թուպ դ՛ընել, սիլօս, ձ՛ըծում, խարխիձա, լօդգընալ, բօջազ, հօշմրի, ճարընգան, ջ՛օգել, թուպ (կաղամբի թթու), լընալ և այլն*:

ՆՈՐԱԿԵՐՏ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Հիմնադրել են 1927թ. Վանի գավառի Սեղ գյուղից գաղթած 12 ընտա-

նիքներ: Բնակիչների մի մասի նախնիները եկել են Մոկսից, Բիթլիսից, Խիզանից, Մուշից, Ալաշկերտից: Դեռևս Ռ.Բաղրամյանը 20-րդ դարի 70-ական թվականներին նկատել է, որ գյուղում «միօրինակ բարբառով չի խոսվում»²¹³: Այնուամենայնիվ, ակնհայտ է, որ խոսվածքում գերակշռում են Մշո բարբառի հատկանիշները:

Խոսվածքում միավանկ և բազմավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի դիմաց առկա է *օ*, ինչպես՝ *օր* (որ), *օտ* (ոտք), *օսկի, օղնաման*: Հինհայերենյան *ե*-ի դիմաց միավանկ բառերի սկզբում առկա է *յէ*, ինչպես՝ *յէս, յէգ*, իսկ բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *է*, ինչպես՝ *էրգիր, էրկու, էրէխա*: Քիչ տարածում ունի քմայնացած *ւի* ձայնավորը՝ *քւիրփինջ, օրինակ, գւյլւն, խւնչւնլ* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի աղումը՝ *ավէդրան, սօվրէլ*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ՛ան, բ՛օլօր, գ՛էդ, գ՛ըթան, դ՛ընէլ, ջ՛ուր, ձ՛էո, ձ՛ըցում*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *մառթ, ջ՛օջ, ձ՛ըցում, հ՛առէչ, մէչ, կարքէլ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց որպես կանոն առկա են ձայնեղներ՝ *պաբ, աբրէլ, Ալաշկէոդ, տագ, պադմէլ, լամուգ, հէդ, պադիվ, էրգիր, կըդօր, էրգու, տախտագ, մըշագ, էգաձ, պըդի, ագադէլ* և այլն: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հանդիպում է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ՛էսօր, հ՛առէչ, հ՛իրար, հ՛առիք, հ՛ունթ* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ՛ կօնդախ*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *քըդդու, մառթու, աղվըսու, գ՛իլու, պաբէրու, ծընօղներու, քըդդէրու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *կիսրօջ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *դ՛աշտից, պաբէրուց, վինից*, բայց քիչ չեն նաև *է*-ով ձևավորվելու դեպքերը, ինչպես՝ *հօղէն, ջ՛ըրէն, էրգըրէն*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *դ՛աշտըն* (դաշտում), *գ՛էդի մէչ*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն

²¹³ Ռ.Բաղրամյան, նշվ. աշխ., էջ 5:

էղ մատթըն րօպէ մէ բանդ չընքստավ, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպէս *Քրողերու լամուզներ էկան*: Անորոշ հողն ունի հետադաս կիրառություն, ինչպէս՝ *կրդօրըմ, տունըմ, կրդօր մէ, տախտագ մէ, օր մի, րօպէ մէ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քզի, մէզի, ձ էզի*, եզակի երկրորդ դեմքում գործառուում է նաև *քէ* կրճատ ձևը, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հ ինք, էնօնք*: Ով դերանվան դիմաց բարբառախոսները վկայում են *օվ*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *էնօր, էնօնց, ուր, իւր, էսի, էտի, էնի, իդա, էդմալ/ըդմալ, էսթիւ* (այսպէս), *էնթիւ, ըստեղ, ըստեղ, ընդեղ, հ իրար, ամէն, ամէք մատթ, վինից, դօր* և այլն: *Էլ* շաղկապի դիմացն խոսվածքն ունի լէ՝ *երգուս լէ, գ էղ լէ*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել* բայերի դիմաց գործածվում են *էնէլ, ըսէլ, էղնէլ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ ի//կի* մասնիկով՝ *գ իքամ, գ իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըստէնան, կերթան, հաց բ էրին*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըղի*, ինչպէս՝ *պըղի կազմակերպէ*: Վաղակատար դերբայն ունի *ը-ով* վերջավորություն՝ *գ ացէր* (են), հարակատարը *ուկ* վերջավորություն՝ *նըստուկ, կարքուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *էմ, էս, է, էնք, էք, էն*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ներկա ժամանակի եզակի երրորդ դեմքում գուգահեռաբար գործածվում է նաև *ա* ձևը, ինչպէս՝ *գ ըրուկ ա*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է անցյալի, երբեմն նաև ներկայի հիմքերից՝ *փօխտցին, կաղարեցին, տըվէցին, սարքէցին/սարքին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ աց, մաց*: Երբեմն դիմավոր բայաձևերից առաջ խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ձև, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպէս՝ *յօլա է գ ացած է*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը կարող է դրվել դերբայի վրա, ինչպէս՝ *չըմացէր է, չէղէ* (<չէղէր է), իսկ համադրական ձևերում՝ բայաձևի վրա՝ *չէղնի* (չի լինի): Պատճառա-

կան ածանցն է *ուց/ցուց՝ կըզըցուցէլ, մըղուցէլ*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս ու խոնարհիչը՝ *կըկըզըցու, մըղո* : Խոսվածքը չ բայաձանց չունի:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *տափէլ, քըչում, մի հանքի, կիսուր, կէսրէր, իմալ, գ ըրթան, հավտիկ, գօմփ, հ ընթէլ, թառթափ, սըրփանք, սըպաս//պաս, մըռու, պախս, կըռունձ, տախտ, հըմա, մըկա, էքսի, ճիժ, ժէխ, ճէտ, փարատիչ, յէղըռճիկ, չըրիկ, հ առիք, տանիս, յարա, ուզընգան, տըղացկան, գ օղտու, ափէր, կալօ, տիլ, ձ ըցում, լամուգ, ճան և այլն*:

ՆՈՐԱՇԵՆ - Գյուղ Սևանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Էֆենդի, Ռահման, Քարաշեն: Հիմնադրվել է 1920թ.: Բնակիչների նախնիների մի մասը եկել է Կարսի շրջանից, Մուշից, Մակուից, հետագայում՝ շրջակա գյուղերից: Նորաշենի խոսվածքը հարում է Մակուի խոսվածքին՝ Մշո բարբառի որոշ հատկանիշներով:

Խոսվածքում մի շարք փոխառյալ և բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւ* ձայնավոր, ինչպէս՝ *լւնրէլ, հւնշկ, լւնլ, քւսսւնր, ջւնյէլ, գւննէլ, գւնրկէլ, հւնտչ, կուլւնկ, տէքւնրկընիկ, բւնրւնկ, սիֆտւնկ* և այլն: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ն*-ի դիմաց առկա է *վո*, իսկ *ե*-ի դիմաց՝ *յե*, ինչպէս՝ *վոք, վոտ, յես, յեգ*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպէս՝ *օղօրմի, օխճար, էրկու, էրէխա*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *գ ացե, ձ ըմեռ, չոռս, գ ում, վոսկի*: Բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղումը, ինչպէս՝ *յեռսուն, փատտել, սօվրեյ*: Նորաշենի խոսվածքում առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, ինչպէս՝ *բ էո, բ էրէլ, բ ըրթել, գ աթա, գ ըլօխ, դ էմ, դ ուրան, դ ընել, ձ ավար, ձ ըցում, ջ ուր, գ ոռժ, գ էղ, գ էլ, գ ութան, դ ուս* և այլն: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառուում են շնչեղ խուլեր՝ *յեփ, մէչ, հւնտչ, ջ ոչ, տէքրր, անքամ, խօքի, բւնոցել, բւնոց, բ ըրթել, ձ ըցում* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ

յերգիր, կրողել, փեղ, աբրել, տերդեր, գիդալ և այլն: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց բոլոր դիրքերում առկա է *խ*, ինչպես՝ *խեր, մէ խատ, պախել, խէտ, խող, էն գ'ախ, խա, խինգ, խօրքուր, խացատուն, խին, խօքի, խառու, խօրօխպեր, խոտ* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ սովորաբար վերածվում են շփականի, ինչպես՝ *մէշկ, մէշտեղ, իշքան, վոշ թէ, կօշկել, ծասկուկ*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *h* -ի հավելում՝ *հ'առու, հ'ընգնել, հ'ընչի, հ'առու, հիւնչուց, հ'ըլնել* և այլն: Փոխառյալ բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ* կամ *կ*, ինչպես՝ *կարսեցի, կուրթի, կուրբան, Կանգնի, կըշլեցի, կանմիշ*: Եեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում գործածական են նաև *ք, էքք, բանք, տանք* հոգնակերտ մասնիկները, ինչպես՝ *վոսկիք, լրճաշէնցիք, տրդէքք, ըդերանք, խօրօխպըռտանք*: Հատուկ տեղանունները կարող են ենթարկվել Ա հոլովման՝ *Սէվանա, Քանվանա, Արագա*: Հատուկ անձնանունները և որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Գարոյ, Տիկոյ, աֆտոյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *Լըճաշէնից, տեղէրից*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէշ* կապով և սեռականով՝ *քաղաքն ա, գ'եղի մէշը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ'եզի*: Երրորդ դեմքի ուղղականի ձևերն են՝ *հ'ինքը, հ'իրանք, ընդոնք*: Ով դերանվան դիմաց բարբառախոսները վկայում են *օվ* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը, վիրը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *մեզնից, էսա, էտի, ըսով* (դրանով), *ըստու, ըտոնք, ընդոնք, ըտրրան, ըտրրանից, ընդրրա, ընդրրանց, ըստե, ըտե, ընդե, ընդեն, ըդերանքից, հիրանց, դոր, հ'ուր, վորը* (որ մեկը), *հ'ըմէն, հ'ամէքքս, ըտոնք* և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ'ալում, լալում, տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր/եր* վերջավորություն՝ *հ'էլեր* (ա), *փախեր* (ին), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *կախուկ, քընուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն

են՝ *եմ, էս, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Սրանց ժխտականներն են՝ *չեմ, չես, չի, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից՝ *թողին, աքսօրին/աքսօրեցին, տըվեցին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ'աց, մաց*: Տրամաբանական շեշտն արտահայտելու համար օժանդակ բայը կարող է կրկնվել՝ *գ'ութան ինք քըշում ինք*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործածն և կրավորածն վերջավորություններ՝ *պաղմա', նըստի*: Վերլուծական կազմության դեպքում ժխտական մասնիկը կարող է դրվել դերբայի վրա՝ *չէլեր ա//չի հ'էլե, չըտըված//չի տըված, չուզում ի//չի ուզում*: Հարկադրականն ունի *պըտի* եղանակիչ՝ *պըտի էթանք*: Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ տաքցընել, նըստըցընել*: Խոսվածքում չկան չածանցով բայեր:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *իմալ, քար քըռնի, տըփել, քօ տուն շէն, մինչեվ էս քանօր, թայդաշ, ճըխնախան, բէթնի, կօոճել, պըսակվել, թննուց, մէ քիչ, պըոճընել, ջ'օջընալ, առնել* (ամուսնանալ), *պուտուկ, դ'ուր ու դ'ուս, մէշու, ադէ* (տատ), *կուբօլ տուն, հըմա, չոոս բ'օլորը, թունդիր կախվել, հ'ատիք, տըփել, տըփոց, պըստի, մաթթ, ընդօքի, հէսա, փուշկ, մըժ, կալըո, սուրու, կըթի սուրու, հառավոտ, հիրկըվան, ջ'օկ, լալել, մէ ճանգ, նաֆար, կութի* և այլն:

ՆՈՐԱՏՈՒՄ²¹⁴ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Նորատվաց գյուղ, Նորատունք: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1829թ. եկել են Բայազետի գավառի Քորուն և Մոսուն

²¹⁴ Գյուղի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով 1998թ. լրացված թիվ 502ա տետրում, առկա են նաև գյուղում 2013թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

գյուղերից, հետագայում եկել են նաև Մուշից, Ալաշկերտից, Արծափից, Սուրմալուից և այլ վայրերից²¹⁵:

Գյուղի խոսվածքը ներկայացնում է Բայազետի բարբառը՝ զգալի յուրահատկություններով: Ինչպես Բայազետի բարբառի մյուս դրսևորումներում, այստեղ ևս համապատասխան դիրքերում կանոնավորապես գործառում է շրթնային *մ* ձայնավորը՝ *մսեղ, կանկրդել, պմկաս, տմնեղ, ծմղել, ճմն, սմր, շմտ* և այլն: Փոխառություններում, նաև բնիկ շատ բառերում (ի տարբերություն այլ խոսվածքների) դրսևորվում է քմայնացած *մ* ձայնավոր՝ *մոճել, ձմք, լւց, ժանգ, ընդմր, խեքմթ, խմյլի, հմշվել, սիֆտմկ, փեսմ, մմտմկ, բմխտ, գմզմր, դմնդոտ, դմզմնմկ, թմմբմլ, կմյիմ, ջմյել*: Նորաստուսի խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը՝ *մնջրկոտ, լոկընալ, հավընալ*: Բարբառի մյուս խոսվածքների բւ վերաբերականի դիմաց Նորաստուսում գործածվում է *բա* տարբերակը: Միավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *վո* և *յե*՝ *վոթ, վոց, յեգ, յեփ, յերք*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *ո* և *է*, ինչպես՝ *օրձար, օշլոտ, օրօձ, էրէվալ, էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *խելք, լեղի, շէրեփ, փոր, սըղոց*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ ութ, գ ունդ, դ ըժվար, ձ ութ, ջ ընջել*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խաքնել, դաթար, ճրրաք, խափել, բ օրփոս, կմթթալ, մէչ, օչիլ, փոցանք, վոոփ*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց բավականին հաճախ առկա են ձայնեղներ՝ *մզադել, հառավոդ, ուղել, էղի, խըողընել, յեգեղեցի, շըլւց, հէրգըննալ, կըղըրտել, ծըձադ, ցաձրր, մբրուստ, մրգրադ, կըղըել* և այլն: Խոսվածքում հետնալեզվային պայթականներն ունեն որոշակիորեն քմայնացած արտասանություն (խեքմթ, շիքենք, գ էղ,

գ իրք), որը առաջին շարքի ձայնավորներից առաջ հաճախ հանգեցնում է *գ, կ, ք < ջ, ճ, չ* անցման, ինչպես՝ *գ էտին < ջ էտին, գ էրընդի < ջ էրընդի, գ էղացի < ջ էղացի, գ ինի < ջ ինի, կիրմկի < ճիրմձի, քերել < չերել, քմվմո < չմվմո, քմլմմ < չմլմմ* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *հ մշկ, ծմսկել, կօշկել, մնզնի, միշնսկ, հանգըժներ, վառսկ*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի խ խաքուստ, խաստ, պմխել, բախ: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ*՝ *կօնախ, կմփադ, կմսաք*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *h*-ի հավելում՝ *հ ըմէն, հ առէչ, հ իմանալ, հ առփէնալ* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք, անք, վանք, րանք, տանք/դիք, անիք* մասնիկները՝ *խմյլիք, մզոք, ձ իանք, իշվանք, գ էղանք, մխպըրտանք/մխպըրդիք, քըվորտանք/քըվորդիք, տէքըրտանք/տէքըրդիք, կընանիք*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների սեռականը ձևավորվում է *-ով*՝ *Սմբօյ, Յենգօյ, Մմբօյ, Շուռայ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Հէրէվնա, Սէվանա, Մմնտունա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տիրոջ*: Բացառականը ձևավորվում է *-ով*՝ *բ ըրթից, գ ինուց, գ ըլխըներից, մխպըրդիքից, իշվանքից*, երբեմն նաև *է-ով*, ինչպես *գ ըլխէն, սմրէն, տընէն, օրէն*: Ներգոյականը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *Հէրէվան* (Երևանում), *ջ ըրի մէչը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ էզի*: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք, հ իրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*, սրանց թեք հոլովաձևերից են՝ *ըստու, ըտու, ընդու* (սեռ. հոլով), *ըստուրը, ըտուրը, ընդուրը* (հայց. հոլով), *ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց* և այլն: Հետաքրքրական են նաև *ըստմր,*

²¹⁵ Գյուղի պատմությունը ներկայացված է «Նորաստուս» գրքում (Ե., 2000, 520 էջ):

ըստնր, ընդսնր, այստսնր, իշտսնր (այսքան, այդքան, այնքան, ինչքան) ձևերը և այլն: Ուլ դերանվան դիմաց առկա է վորը տարբերակը, որի սեռականի ձևն է՝ վիր, տրականինը՝ վիրը: Նորատուսի խոսվածքում դրսևորվում է հոգնակի ստացականություն արտահայտող յուրահատուկ ձև՝ թևը մեին (մեր թևերին), գ ըլխը մե (մեր գլուխները), վոտը մե (մեր ոտքերը):

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ գ'ալում, լնլում, տնլում: Վաղակատար դերբայն ունի էր//եր վերջավորություն՝ գ'ըրէր եւ, գ'ըրեր ա, հարակատարը՝ ուկ վերջավորություն՝ թըխուկ: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ եւ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեւ, չես, չը, չենք, չէք, չեն և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ սիրէցի//սիրի: Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ գ'աց, մաց: Եզակի հրամայականն ունի ներգործած և կրավորած վերջավորություններ՝ բ'ըռնա՛, պնդմա՛, մըտի՛, մօտկըցի՛: Պատճառական ածանցն է գրն՝ խասկըցրնել, մըտցրնել: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է ա վերջավորություն՝ մօտկըցըրա՛, խըմցըրա՛: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (թըռնել, փախնել, կօրել, ուռել):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ մնա, ջան (դիմելաբառ), կըտլըչի, տնփկոցի, պուտ, կնթ, սնռուց, պնդ, խօվ, խագ, ճոթ, կըտուր, հ'առիք, ժեխ, չըռնակօթ//չըռկօթան, տիլ, մօծիլ, մուխ, փօշի, թուփ, կուտ, յեղըռճիկ, կըռութ, վիլկ, խօրիզ, մուռթուղա, խընօցի, թէշի, հ'ուզընգան, դ'ըղասկան, հնշկալուսանք, ճիժ, մնոթ, հարևան, դ'ըրկեց, միրան, մօղօզըրիկ, օրօճիկ, գ'ըրթան, ձ'ու, պուճուճակ, պնդարաք, հ'առավոտ, կոււ, մըռու, պըստի(կ), մէշու, բ'արկ, թօնել//թօղել, կըժմըթել, հ'իրար տալ, հ'ընցըցրնել, հ'խտըկջըրել, կնրթըվել, տնփել, հ'իշկալ, տը-

փել, գըռըշտել, խատել, մըկա, հ'էքուց, հ'էքուց չէլօր, իմալ, հ'ընչի, հ'էսա, չնշկն և այլն:

Շ

ՇԱՏՁՐԵՔ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ղոշաբուլաղ: Շատջրեք է վերանվանվել 1991թ.: 1988-89թթ. այստեղ բնակություն են հաստատել Ադրբեջանից բռնագաղթած հայեր: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքի կազմում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ՇԱՏՎԱՆ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Նարիմանլու: 1991թ. վերանվանվել է Շատվան: Բնակիչների մեծ մասը 1988-89թթ. Ադրբեջանից բռնագաղթած հայեր են: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքի կազմում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ՇՈՐԺԱ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Նաղեժդինո: Հիմնադրվել է 1810թ.: 1989-1992թթ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանից բռնագաղթած փախստականներով և Արծվաշենից տեղահանված ընտանիքներով: Ընդգրկված է Շողակաթ համայնքի կազմում: Հաղորդակցման միջոցը Ղարաբաղի բարբառն է՝ Գանձակի միջբարբառի տարրերով:

Չ

ՉԿԱԼՈՎԿԱ - Գյուղ Սևանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ալեքսանդրովկա, Զեյնալ: Մինչև 1926թ. ռուսաբնակ է եղել: Ներկա բնակիչների վկայությամբ՝ իրենց նախնիները եկել են Գումաձորից, Վարսերից, Լճաշենից, շրջակայքի այլ գյուղերից: Չկալովկա է վերանվանվել 1946թ.: Հաղորդակցվում են հիմնականում Մակուի խոսվածքով:

Խոսվածքի մի շարք փոխառյալ և բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ւն* ձայնավոր, ինչպես՝ *Քւնվւնո, գւնթի, քւնլւն, օրինակ, թանգւն, չւնրնգ, ձւն, հնւկտին, միյնակ, մանդակ, գւննել, քուֆտւն, հւնչկաչափ* և այլն: Երբեմն բառի առաջին վանկում նկատելի է *ա* ձայնավորի շրթնայնացած արտասանություն՝ *անպնյման, մվիրել, մլուր, ճնշնալ*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վո, ե*-ի դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *վոր, վոտ, յեփ, յես*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օրորմի, օխճար, էրինջ, էրէխա*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *թել, ցօրեն, թոռ, կրթվոր*: Բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի աղումը, ինչպես՝ *բաժնել, գ'օղնալ, խասկընալ*: Չկայովկայի խոսվածքն ունի շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, ինչպես՝ *բագուկ, բէրել, բանակ, բօվել, գ'իշեր, գ'եղ, դընել, դուս, ջուր, ձեռ, ձու, բան, գըթալ* և այլն: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *ընթունել, մառթ, բըրթել, խարնել, յերթ, վեռչ, մէչ, բանց, օց* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *դրբոց, գիդալ, փագել, սրբաս* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց բոլոր դիրքերում առկա է *խ*, ինչպես՝ *խեր, հիցունխինգ, խօրօխալեր, պախել, խօրել, էն գ'ախ, խառնիս// հասասնիք, խաց, խէտ, խավ* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ հաճախ վերածվում են շփականի, ինչպես՝ *վոշ թէ, բոշկա, ճաշնալ, պրոզնել* (ավարտել), *հնշկ*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ շատ դեպքերում առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հ'առէչ, հ'ընել, հ'իմանալ, հ'ուզրնգան, հ'արէք, հ'առճի* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հատուկ տեղանունները կարող են ենթարկվել Ա հորվման՝ *Մուխանա, Մէվանա, Քւնվւնա*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունները սեռականը ձևավորում են *յ*-ով՝ *Գարօյ, Ափօյ, Սօնօյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *Գնմաճորից, տրնից*: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է

հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *տեխնիկումը* (տեխնիկումում), *գ'եղի մէչը*: Անձնական դերանունները տրական հորվում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ'եզի*: Երրորդ դեմքի ուղղականի ձևերն են՝ *հ'ինքը, հ'իրանք, ընդոնք*: Ով դերանվան դիմաց բարբառախոսները վկայում են *վորը* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրը*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *ձ'եր, հ'իրա, հ'իրանք, հ'իրանօվ, հ'իրանց, ընդոնց, էտի, ըստըրա, ըտըրա, ըտուց, ընդըրանից, ըստե, ընդե, հ'իրար, հ'ըմէն* և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ'ալում, լւլում, տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *եր//եր* վերջավորություն՝ *սօրվեր* (ա), *էկեր* (են), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *կայնուկ, սօրվուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից՝ *սպանին/սպանեցին, սիրեցինք, պախի, դըրկին, սարքեցին, տըվեցին*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ'աց, մաց*: Հարկադրականն ունի *պըտի* եղանակիչ՝ *պըտի հ'իմանաա*: Պատճառականն ածանցն է *ցըն*՝ *խաքցընել, փախձընել*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *վախտին, իմալ, մառթ, պըստիկ, մէշու, կըվաս* (մանր կտրատված կաղամբով և այլ բանջարեղեններով թթու), *գ'երէզմըներ, միտը էթալ, հըմի, պըսակել, հ'ուզրնգան, խօսկ առնել, նոր* (դրանից հետո), *խաբար//ջուղաք, պըստիկ, շաղվոր, ջ'ոչ, բ'օլորը, խարակվել, հէտա, խերձրկաթ, փօշի, կամ տէնալ* (կամենալ), *աչառ, գ'օխտու, հայաթ, շըրըփալօվ, հիշկալ, դըրկել* և այլն:

Ջ

ՋԱՂԱՑԱՉՈՐ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Սարիյաղուբ: 1991թ. վերանվանվել է Ջաղացաձոր: Բնակիչները 1988-89թթ. Ադրբեջանից բռնագաղթած հայեր են: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքի կազմում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ՋԻԼ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ճիլ: Վերաբնակեցվել է 1988թ. Ադրբեջանից բռնագաղթած հայերով: Ընդգրկված է Շողակաթ համայնքի կազմում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

Ս

ՍԱՐՈՒԽԱՆ - Գյուղ Գավառի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ակունք, Դալիդարդաշ: Բնակիչների մեծ մասի նախնիները գաղթել են Բայազետի Զանգիզոր և Սուրբ Օհան գյուղերից 1829 - 30թթ.: Հաղորդակցվում են Բայազետի բարբառով, որը գյուղի երկու Զանգիզոր և Սրբահան (Սուրբ Օհան) թաղամասերում դեռևս ունի որոշ զանազանություններ:

Սարուխանի խոսվածքում բառասկզբի խուլ բաղաձայններից (բացի *h*-ն և *խ*-ն), *ւ*, *ն* ձայնորդներից հետո, բացարձակ բառասկզբում կանոնավորապես գործառում է շրթնային *մ* ձայնավորը (սրա շրթնայնացումը Սարուխանում ավելի ընդգծված է, քան, ասենք, Գավառի խոսվածքում)՝ *մսել*, *կանանչ*, *պմքսել*, *տմխտակ*, *ծմնդրր*, *ճմկաթ*, *մմսուր*, *նմխանձ*, *սմր*, *շմրել* և այլն: Փոխառություններում և մի շարք բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ս* ձայնավոր՝ *դ սնանկ*, *ձ սք*, *թ սթ*, *զ սնել*, *լ սց*, *ծ սնգ*, *փեսս*, *զ սնք*, *կէրսթ*, *կմրիթ*, *հմյսթ*, *նմս*: Միավանկ բառերի սկզբում *n*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և

յե՝ վոր, *վոռց*, *վոխ*, *յեգ*, *յեռ*, *յերք*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է*, ինչպես՝ *օխձար*, *օլրրել*, *օրօտում*, *էրեվալ*, *էրակ*, *էրկաթ*: Խոսվածքն ունի *ե*, *n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *թեք*, *գորեն*, *գ իշեր*, *բճց*, *կըտոր*: Սարուխանի խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի աղումը՝ *քառուն*, *մմդնիք*, *կմրկըտան*: Առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ՝ *բ՛աց*, *գ՛ըլօխ*, *դ՛ուս*, *ձ՛ավար*, *ջ՛ոչ*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *շմփաթ*, *սուրփ*, *կմրաք*, *մքայ*, *հ՛առչի*, *վեռչ*, *բ՛առցել*, *մմռթ*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *փեղ*, *փրդել*, *ցածրր*, *պմդրաստ*, *փագ*, *մրգրադ*, *գօջի* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ վերածվում են շփականի՝ *հ իշնել*, *կօշկել*, *ծմսկել*, *խեզնել*, *հ՛անգրժներ*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ՝ խավ*, *սմխմընել* (սահմանել), *մմխ*, *պմխել*: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց գործածվում է *կ՝ կմստու*, *կմգ*, *կօչադ*, որոշ բարբառախոսների խոսքում՝ նաև *կ՛*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ տեղի է ունեցել *h*-ի հավելում՝ *հ՛առտ*, *հ՛առավոտ*, *հ՛էրուց*, *հ՛իրկուն*, *հ՛ուս* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակիի կազմությանը մասնակցում են նաև *ք*, *անք*, *վանք*, *րանք*, *տանք*, *անիք* մասնիկները՝ *փեւէք*, *ձ՛խանք*, *իշվանք*, *գ իլվանք*, *տիրվանք*, *գ էդրանք*, *կողրանք*, *հ ընգերտանք*, *տէքրրտանք*, *կընանիք*: Ձայնավորով ավարտվող հատուկ անունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Սմրօյ*, *Մօսկըվայ*, *Մըրփոյ*, *Մըլքէյ*, *կիհօյ*, *ադէյ*, *կըլէյ*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Հ՛էրեվնա*, *Քմվմոտա*, *Հացառատա*: Ոջ հոլովման ենթարկվում է միայն *տէր* բառը՝ *տի՛րոչ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *կընգընից*, *տմրուց*, *գ իլվանքից*, *դ ըններից*, երբեմն էլ՝ *է*-ով՝ *հ՛առավնէ*, *տընէ*, *մօրէ*: Ներգոյականը արտահայտվում է հայցականով կամ սեռականով և

մէջ կապով՝ *քաղաքը* (քաղաքում), *ջրի մէջը*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*, սակավ դեպքերում՝ *իկ* հավելված (ընձիկ, քեզիկ, մեզիկ, ձեզիկ), դրսևորվում են նաև *քե, մե, ձե* կրճատ ձևեր: Հոգնակի երրորդ դեմքի ձևերն են՝ *ընդոնք, հիրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *ես, էտ, էն, էսի, էտի, էնի* (նաև՝ *եսիկ, էտիկ, էնիկ*), *եսա, էտա, էնա*, սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ *ըստու, ըտու, ընդու, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վորը* տարբերակը, որի սեռականի ձևն է *վիր*, տրականինը՝ *վիրը*:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գալում, լալում, տալում*: Վաղակատար դերբայն ունի *էր/եր* վերջավորություն՝ *գրէր եմ, գրէր ա*, հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *նըստուկ, գրուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին, սրանց ժխտականներն են՝ չեմ, չես, չը, չենք, չէք, չեն* և *չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից *պահեցի/պահի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են *գաց, մաց*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ *գրա՛, ճրդա՛, կմնի՛, գրթի՛*: Պատճառական ածանցն է *ցրն՝ յեոցրնել, քրնցրնել*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունենում է *ա* վերջավորություն՝ *խըմցըրա՛, մօտկըցըրա՛*, երբեմն էլ՝ *ու* վերջավորություն՝ *մօտկըցու, նըստըցու*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*թըոնել, փախնել, կուրել, ուտել*): Երբեմն ներկայի հիմքից կազմված ձևերում բացակայում է ն ածանցը՝ *հընգեմ* (ընկնեմ), *մըտում* (մտնում): Խոսվածքում գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, բայց ոչ շարունակական իմաստով՝ *կօ գրէր եմ* (ախր արդեն գրել եմ):

Սարուխանի երկու թաղամասերի միջև դեռևս նկատելի են որոշ տարբերություններ: Այսպես, Զանգիգորի *հառու, հառէչ*,

գընա, մըկա, պըտի, տըսկել (թըջվել) ձևերի դիմաց Սրբահանում հաճախ գործածական են *հառու, հառէչ, գընա, հըմկա, բըդի, թըռչել* ձևերը:

Սարուխանի խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *պուտ, կմթ, պուգ, խօվ, խագ, ջըդինձ, ճոթ, տանիս, հառիք, ժեխ, չըոկօթան, տիլ, կմվառ, չօրէք կօղմանց, մօծիլ, մուխ, փօշի, թուփ* (տերև), *կուտ, յեղըոճիկ, կըոութ, վիլկ, ջօվ, լմմբմկ, տըզըոգ, խանգուոց, մուոթուդա, ձըցում, թէշի, տըդասկան, հմշկալուսանք, ճիժ, մմոթ, խըլղ, լուլմ, օցմօղօզիկ, գըոթան, ձու, պուձուձակ, թաոթափ, պմդարաք, գըոեխ, հաոաֆտուն, կում, մըոու, պըստի(կ), մէշու, բարկ, յաղու, կըմըշտել, օրօշկըտալ, հիրար տալ, ժըխշել, հընցըցընել, հխտըկջըրել, տմփել, հիշկալ, տըփել, գըոըշտել, ուոթել, շենքել, մըկա, հէքուց, օղոոթ, հընչի, վիր վոթանց ա, չում, չուր, հէսա* և այլն:

ՍԵՎԱՆ - Քաղաք Գեղարքունիքի մարզում: Նախկինում Ելենովկա: Ներառում է Ցամաքաբերդ և Գոմաձոր թաղամասերը, Գազարին բնակավայրը: Հիմնադրվել է 1842թ.: Հաղորդակցման ընդհանուր միջոցը խոսակցական հայերենն է բարբառային որոշ երանգներով (հիմնականում՝ Մակուի խոսվածքի հատկանիշներով):

ՍՈԹՔ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Սոթ, Զոդ: Սոթք է վերանվանվել 1991թ.: 1988-89թթ. այստեղ բնակություն են հաստատել Ադրբեջանի Խանլարի շրջանի Ոսկանապատ գյուղից բռնագաղթած հայերը: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

Վ

ՎԱՀԱՆ - Գյուղ Ճամբարակի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ռուբենակերտ, Օրջոնիկիձե: 1925թ. հիմնադրել են Հին Բաշքենդից եկածները: Հին Բաշքենդի բնակիչները իրենց հերթին եկել են Տավուշի տարածաշրջանի Չորաթան գյուղից 1854թ.: Գյուղը Վահան է վերանվանվել 1991թ.: Ներկայում ընդգրկված է Ճամբարակ համայնքի կազմում: Հաղորդակցվում են Գանձակի միջբարբառով:

Վահան գյուղի խոսվածքն ունի քմայնացած *ü, ö, iii* ձայնավորներ, որոնք կանոնավորապես հանդես են գալիս բառակազմի ձայնեղ պայթական ու հպաշփական բաղաձայնների դիմաց դրսևորվող խուլերից հետո, ինչպես՝ *պսմբսնկ, պսբց, կսնգսնտ, կսնգսն, տսն, տսրտսնկ, ծսնք, ծսնխ, ճսնթիլ, պօխկ, կօմ, տօղ, ծօր, պոթթ, տոտր, ծոնկ, ճոթ* և այլն: Շեշտակիր վանկում գործածվում են որոշ չափով բաց *ի (ը^ի)* և *է (ը^է)* հնչյուններ՝ *կընը^իկ, ծը^իտ, մը^իս, խընամը^ի, ցը^էց, սը^իր, ասը^իդ, կարպը^իտ* և այլն: Խոսվածքն ունի նաև քմայնացած հետնալեզվային պայթականներ՝ *կէտ, կէրան, կիհնի, քօմակ, կօրտ, քըշիլ, քըսիլ* և այլն: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ն-ի* դիմաց որպես կանոն առկա է *վը^է*, իսկ *է-ի* դիմաց՝ *յէ*, ինչպես՝ *վը^էչ, վը^իր, վը^իրթ, վը^իրց, յէգ, յէփ, յէրք*: Բազմավանկ բառերի սկզբում առկա են համապատասխանաբար *օ (հօ)* և *է (հէ)*, ինչպես՝ *հօչիլ, հօրսիլ, էրկու, էփիլ, հէրինջ*: Կան նաև այլ դրսևորումներ, ինչպես՝ *վը^իսճար, վը^իսկի, վը^իրթի, արուճ (որոճ), իրէք, րէվալ (երևալ), արկաթ (երկաթ), արկանք (երկանք), արագ (երագ)* և այլն: Բառամիջի *օ* ձայնավորի դիմաց հանդես են գալիս *օ, ö, ու, iii* հնչյուններ, ինչպես՝ *թօք, կօշտ, լսնկօտ, խընձօր, հաղուղ, խէլունք, կյոմէշ, է-ի* դիմաց՝ *է* և *ը^է*, ինչպես՝ *թէլ, թէփ, ասը^իդ, կարպը^իտ*: Խոսվածքը երկբարբառային հնչյուններ չունի: Հինհայերենյան *ոյ, իւ* երկբարբառների դիմաց սովորաբար առկա

է *ի* կամ *ը^ի*՝ *զըրից, թիլ, լիս, կապը^իտ, պատրիք, պըտիտ, քիբ, ալը^իր, արին, հարը^իր, չօրութին* և այլն: Բառակազմի հինհայերենյան ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց խոսվածքն ունի խուլեր, ինչպես՝ *պսնգուկ, պէրան, կիհնձ, կիհնի, տսնլսնր, տէղին, ծի, ծըմէրուկ, ճընջիլ, ճօկ*: Բառամիջում ու բառավերջում այդ կարգի ձայնեղների դիմաց առկա են շնչեղ խուլեր, ինչպես՝ *թաքավը^իր, խափիլ, մարաք, մէչ, հօչիլ, օց, պսնրց, մըրչիմ, ուրփաթ, վարթ, փօրցանք* և այլն: Չայնավորով սկսվող բառերի սկզբում շատ դեպքերում գործառում է հավելական *հ*, ինչպես՝ *հաքի (ագի), հըլիվէր (ալևոր), հանիծ, հսրփիլ, հէրինջ, հընգէր, հընդրիլ, հըլօրիլ, հօչիլ* և այլն: Օտար բառերի սկզբում *դ-ի* գործածությունը սովորական է՝ *դագ, դըլմըղալ, դավուրմա, դարիք, դափաղ, դօչ, դօնաղ, դըսմաթ, դըրաղ, Ղազար, դուշ*: Բաղաձայնից առաջ հպաշփականը դառնում է շփական՝ *աշկ, հըմաշկօտ, հըրգսնկվիլ, իշքան, լըվասկ, ծասկիլ, միշնակ*: Բառակազմի *խ-ի* դիմաց դրսևորվում է տարնմանական *հ*, ինչպես՝ *հաղ, հաղուղ, հաղաղ, հըղըղցընիլ*: Առկա են ձայնավորների ներդաշնակության օրենքի դրսևորումներ՝ *լուգու* (լեգու), *սուրու* (սիրու), *ուրու* (իրար), *ուրուշ* (ուրիշ): Խոսվածքը *ֆ* չունի, և օտար բառերի այդ հնչյունի դիմաց գործածվում է *փ*, ինչպես՝ *փայմ, փսնդ, փասօն, փայտօն, փըլան*: Շեշտը վերջընթեր է, և շեշտակիր վանկին նախորդող ձայնավորը սղվում է, ինչպես՝ *հըմանչկօտ, ըշխատիլ, ըրգընսնսն, նըղանալ, ըղօղիլ, սըվը^իրիլ, բըսնիլ, խըրօված, ըղանձիլ, դանչանք, ըրէքնակ, ոսվը^իտ, րախա, դարկիլ*:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *ք, էք, անիք, նի, տիք* մասնիկներով՝ *կիհնիք, խընամիք, քէնիք, դայիք, ճամփէք, ըխճըկէք, կընանիք, կոմէշնի, կյսնգսննի, ամաննի, զըշէրնի, հընգէրտիք, ըխպէրտիք, քըվէրտիք, տըքէրտիք*: Երբեմն հանդես են գալիս բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *ըխպըրքը^իրը, սըտնըքէր, տըռնէրնի, տըռնըքէր, մըրթկը^իք*: Ոջ հոլովման բառեր չկան (*հըն-*

գերի, տալի, տըրի): Ո ներքին հոլովման ենթարկվող բառերի քանակը ավելի մեծ է, ինչպես *քրվոր, հանօր, ըսկէսօր, տէքօր, հրրաքօր, մրրաքօր*: Բացառական, ներգոյական և գործիական հոլովները ևս որոշիչ հոդ են ստանում *հընօրիցը, քրվօրիցը, Ըրշակիցը, հօրօվը, ախպօրօվը, ըշխարքումը, հօղումը, դութումը, դութէքումը*: Հատուկ տեղանունները ենթարկվում են նաև Ա հոլովման *Ապարանա, Մևանա, Վանա*: Ածականի գերադրական աստիճանը կազմվում է լօխճի բառով՝ *լօխճի մէծ, լօխճի սորոնը, լօխճի լւնվ*: Հիսուն, վաթսուն թվականներն ունեն *իծծուն, վածծուն* ձևերը: Անձնական դերանունները տրական հոլովում հավելված հնչյուն չեն ունենում *ինձ, քէ(զ), մը՞զ, ծը՞զ*, այլ ձևերից են *ընձանից, քըզանից, մըզանից, ծըզանից, ուրանից, ուրանցից, ծըզանից, ուրանից, նըհանից, ըստուհից, տըհանից, տըհանց, սըհանից, սըհանցով, սըրանից, նըրանից, սըրանից* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *օվ*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վը՞րի, վը՞րի*:

Խոսվածքում բայն ունի երկու խոնարհում՝ Ա և Ի (*Կոնդանայ, կօրչիլ, կըտաղիլ, թիլանայ, մէռնիլ*): Անկատար դերբայն ունի ում վերջավորություն (սիրում, մընում), վաղակատարը էլ վերջավորություն (*կըրէլ*), իսկ հարակատարը ած վերջավորություն (*քընած*): Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են *էմ, էս, ա, էնք, էք, էն*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Սրանց ժխտականի ձևերն են՝ *չէմ, չէս, չի, չէնք, չէք, չէն և չի, չիր, չէր, չինք, չիք, չին*: Ի խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կազմվում է անցյալի հիմքից՝ *կըրէցի, փօխէցի*: Գալ բայի հրամայականի ձևերն են՝ *յէ/յէկ, յէկէք*: Վերլուծական ժամանակաձևերի օժանդակ բայը ժխտական խոնարհման դեպքում նույնպես հաջորդում է դերբային, ինչպես՝ *ասում չէմ, տէսէլ չէմ, ասը՞լ չէմ*: Հետադաս է գործածվում նաև արգելական մասնիկը՝ *կըրիլ մի, կըրիլ միք*:

Համադրական ժամանակաձևերի ժխտականները կազմվում են հետադաս *վէչ* բառով՝ *կըրէցի վէչ, խըմէմ վէչ*: Սահմանականի ապառնու իմաստն արտահայտվում է անորոշով և *պիտի* եղանակիչի հետադաս կրճատ ձևերով (մընալ *դը՞մ, դը՞ս, դի, դը՞նք, դը՞ք, դը՞ն*): Խոսվածքում ժխտական խոնարհման դեպքում գործածական են *ական* վերջավորությամբ ապառնի դերբայով կազմված ձևեր, ինչպես՝ *մընըլական չէմ*: Ըղձական անցյալի ապառնու իմաստը խոսվածքում արտահայտվում է վաղակատար դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի ձևերով՝ *կըրէլ ի* (գրէի), *մընացէլ իր* (մնայիր), սրանց ժխտականի ձևերն են *կըրէլ չի* (չգրէի), *մընացէլ չիր* (չմնայիր): Հարկադրական եղանակը ձևավորվում է *պը՞տք ա չիր* (չմնայիր): Հարկադրական եղանակը ձևավորվում է *պը՞տք ա եղանակիչով* (*պը՞տք ա կըրէմ*), ընդ որում հարկադրականի անցյալի ապառնին ևս ձևավորվում է վաղակատար դերբայով և օժանդակ բայի ձևերով՝ *պէտք ա կըրէլ ի* (պիտի գրէի): Պատճառական ածանցն է *ցըն ըրմըցընիլ, խուսըցընիլ, փըխըցընիլ*: Պատճառական բայերի եզակի հրամայականն ունենում է ու վերջավորություն *խըմըցըրու, հըրըցըրու*: Խոսվածքում գործածական են չ ածանցով բայեր՝ *թըռչիլ, կօրչիլ, ուռչիլ, փախճիլ, կըպչիլ*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են *թուխայ, կընընչկարմիր, թօռ, սառիծ, շըվաք, տափ, դօլ, մըղակ, կըտուր, օճօլք, չըռօթան, սըմբո, անձօղ, հանգիստ* (գերեզման), *կըրէզմանուտ, յէխցի, լէլ, աթար, պէծ/պը՞ծ, ծուխ, մոլ, մօխիր, տակոյի, տիրէվ, կօրինձ, դըրդնիլ, տըկօղին, ճըղօպօր, ճիտ, մախձ, խըլօպօզ, տակ* (ճակնդեղ), *տաքտեղ, դաբաղ, պանջար* (եղինջ), *խուռ, քըթօց, չոթ, յաբա, ծրհան, հէս, տըխտըմօր, խընը՞ցի, քօցի, իլիկ, տը՞ղաշօր, չէչմակ, տըղօրմա, խընամխօս, ըշկըլիսէնք, պէլ, պըլակին, տատմը՞ր, (ը)րախա, ազի, նանի, ամայ, պատրօն, հանօր տըղա, մարթ/հայ* (ամուսին), *դուլ, հըրէվան, դայի, հըռսանիք, հըլիվը՞ր, փայ հըվաքօղ, տըվարած, խըլէզ, դուշ, ծըռըկուտկուտ, վը՞րցակ, թըխսըկան, ծո, հաքը՞, խարտ, կը՞ռիք, ծիկիկ, անդան, ճիտ, խըզանտակ, մէշկ, պօզ, դըրճըրճուկ, կըռնատակ, թըրթէվունք, վահրը,*

ծըն, ճը՛րմ, բըղմնաք, յըղըծո՛ւ, կօրկօտ, սաղուծ, մօլլաբըրի, ուշո՛ւնց, մուռ, վախտ, կուճո՛ւր, ըռավը՛տ, քըսօր (կէսօր), չըբը՛լ, բօ՛ք (գեր), կը՛շ, լեղի, սարո՛ւ, պընդըպըռունգ, պըլօ՛րիկ, բախօվ, կիսու, ճըլօ՛րիկ, փըրսըվը՛ր տընի, վը՛ր ունի, թօլ անի, պըրգըճըրի, ըռեշնի, բըրըպըրանուկ անի, կէնալ (հագնել), պըրանվի, յեշի, տապուռը կըենալ, թակիլ, շտափիլ, մըհի, էքուց չէ էլօր, դըվը՛ր, լօխ, վը՛նց, խի, դօր, սըհէ(նց), տըհէ(նց), աղաք, հէտի, հըրէս, ուրո՛ւր (իրար) և այլն:

ՎԱՂԱՇԵՆ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Արդալաղալու: Հիմնադրել են Ալաշկերտի Քուփկոան գյուղից եկած 15 ընտանիքներ²¹⁶: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1828-29թթ. գաղթել են Ալաշկերտի և Մուշի գյուղերից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *ու* և *ե*, ինչպես՝ *ուոփ*, *ուոց*, *եւ*, *եգ*, բացառությամբ է *ոք* շաղկապը, որն ունի *օք* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օսկի*, *օսկոռ*, *էրագ*, *էրինջ*: Խոսվածքն ունի *ե*, *ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իքեք*, *հընգեր*, *չոռ*, *կըտոք*: Բառի առաջին վանկում երբեմն նկատելի է *ա*-ի շրթնայնացում: Փոխառյալ ու բնիկ որոշ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւ*՝ ձայնավոր, ինչպես՝ *քււլււմ*, *քււվււոցի*, *քււննդի*, *ջւյլէլ*, *գււրգել*, *գււյրումււր*, *քււնի*, *յւն*, *ձււք*, *գււրկել*, *գււնել* և այլն: *Եա/յա*-ի դիմաց երբեմն առկա է *յւ* կամ *է*, ինչպես՝ *Ավէտիսյւն*, *Պէղրօւեն*, *յւն*: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկում ձայնավորի սղումը՝ *սօվրել*, *հաոցըկել*, *հիրկուն*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական

²¹⁶ Հ.Աճառյանը ևս վկայում է, որ գյուղի բնակիչները եկել են Մանկասարի մոտ գտնվող Քուփոան գյուղից (տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 137):

է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *ջո՛ւր*, *ջո՛նջ*, *ձո՛ր*, *ձո՛հ*, *դո՛ւշտ*, *դար*, *գեղ*, *գո՛ւն*, *գըլօխ*, *բաժակ*, *բանցըր*, *բա՛ն*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *ձււք*, *պաքել*, *խօքի*, *հաոցըկել*, *օց*, *սուրփ*, *կարքել*, *մառթ*, *առթեն*, *վեռչ*, *մէչ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *էրգու*, *դըբոց*, *ցուող*, *գււրգել*, *լըձել*, *ըստիբել*, *առք*: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*, ինչպես՝ *խասկընալ*, *խէրը*, *էն գո՛ւխ*, *խա*, *խատ*, *պախել*, *խիվանդ*, *խօրօխպէր*, *մախ*, *խավէս*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հընգեր*, *հէրգէն*, *հէսօր*, *հուգել* (ուգել), *հաոռ*, *հաոցըկել* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*՝ *կըրաղ*, *կայիշ*, *կըյամաթ*, *կագ*, *կօնախ*, *կավուրմա*, *կատկառ*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *ք*, *անք*, *տիք*, *վանք* մասնիկներով՝ *խալիք*, *ձիյանք*, *կընգըտիք*, *ճիղվանք*: Երբեմն հանդես են գալիս բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *տըղէքներ*, *էրէխէքներ*, *խալիքներ*, *ճիղվանքներ*, *մառթիկներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովան՝ *ամսու*, *գըլխու*, *ճըժու*, *մատկու*, *գօւշու*, *կօվու*, *աչըռու*, *ճիղու*, *պատվու*, *խորու*, *կատկըռու*, *ջըրու*, *իշու*, *դասէրու*, *խաոսներու*, *սըրփէրու*, *գողէրու*, *յեզներու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *քուրոց*, *հընգերոց*, *աներոց*: Ձայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև հասարակ որոշ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Շաբօյ*, *Չակօյ*, *Կօիօյ*, *Գըլօյ*, *Գալօյ*, *Միսէյ*, *պապէյ*, *աֆտօյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *պատէրագմից*, *գըլխուց*, հազվադեպ՝ *է*-ով՝ *ձեոնէ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *դո՛ւշտըն* (դաշտում), *թէշտի մէչըն*, ինչպես նաև *նէ* մասնիկով՝ *ամբըրոցի նէ*, *գեղի նէ*, *դիզի նէ*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *Հինքըն քըսան թիվն ա*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Օսկէխատ հըրըքէ*: Երբեմն անորոշ հոդը հետադաս է գործածվում, ինչպես՝ *բաժակըմ*, *մէքւնիմ խատ*: Հոգնակի ստա-

ցականության իմաստն արտահայտվում է դերանվան հոգնակի տրականի հետադաս կիրառությամբ, ինչպես՝ *գ ըլօխ մեզի* (մեր գլուխները), *վրբե մեզի* (մեր վրաները): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձեզի*, ինչպես նաև՝ *քե, մե, ձե* կարճ ձևեր, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինք, ուրանք//հուրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *ւոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քու, ձրգնից, ուր// հուր, ուրա, ուրանց//ուրանց, էսա, էսի, էդի, էնի, էնդոր, էդրա, էդրան, էնդրա, էտոնք, էդոնց, էնդոց, էստըրան, էստեն, էնտեդ, էսմալ, ըմալ, էդմալ, էստեդ, էնտեդ, էտե* (այդտեդ), *դաս, դան, դասի, դանի//դանի, դանտ, դադի, սադ հրմէն, հրմընուն, ամէք, ամէքուն, հիրար//հիրան, վինից, դոր, հուր, տր մէկըն* և այլն: Սովորաբար հետադաս գործածվող կապը երբեմն կարող է նախադաս գործածվել, ինչպես՝ *վրբ թունդըրան*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէնել, կրոնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան (նաև անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ ու, գ ի//կի* մասնիկով՝ *գ ուքամ, գ իլամ, կիտամ, մյուս բայերինը կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըփախի, կըսես, թանալ գ էտին մոտթա*: Բայասկզբի հազագին միանալով այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գէլի* (կելնի), *գ իչի* (իջնում է): Վաղակատար դերբայն ունի *ը-ով* վերջավորություն՝ *պախեր* (եմ), *էդեր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *պախուկ, կըդրուկ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ինք, իր, էր, ինք, իք, ին*: Անցյալ անկատար ժամանակաձևում եզակի առաջին դեմքը հոգնակի ձև ունի՝ *յես կաշխատինք, յես կըսինք*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *ըսեցի//ըսի, դ ըրինք//դ ըրեցինք, դ առտրկեցինք, ք ընեցինք, ք էրի, վառի, գանկի*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմ-

քի ձևերն են՝ *գ՛աց, մաց*: *էնել* բայի բոլոր ժամանակաձևերը կազմվում են *էն* հիմքով, ինչպես՝ *էնեց* (արավ), *էնեցի, էնեցինք*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *խօխալէր ա կըսենք, փէջ էր վառին*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չունեցէր եմ, չըտէսէր ինք*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըկըոնա, չուտեմ* (չեմ ուտի), *չըխապնէր* (չէր հավանում): Բայասկզբի հազագին միանալով՝ ժխտական մասնիկը ձայնեղանում է՝ *ջընցէր, ջիչինք, ջուզեմ*: Պատճառական ածանցն է *ուց//ցուց*՝ *կըլուցել, լօխկըցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս *ու* խոնարհիչը՝ *կըպաղըոցու, մըտո՛ւ*: Խոսվածքը չ բայաձանց չունի: Ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում և բայաձանցը սովորաբար բացակայում է, ինչպես՝ *եդի, գէլի, կըփախի, կըմտի, առիմ, խէձիս*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըդի*, ինչպես՝ *պըդի էթա*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *ջ ոչ, պըստիկ, կարքել, ճիժ, մըկա, տըփել, չուրմի, օյին խանել գ ըլօխը, խօխալէր, անջախ, ամբըրոց, հորի, տատե, մուխ, կիտուռ, գըրան-գըրան, անըղնակ, մէշու, պապե, ափօ, մանջ, ձիթխաց, օտփէվէրի, խօզընի, ժանժիկ, ձրցում, պուտուկ, ճըլոր, քիսել, կօխըոճել, թացան, հօթթիկ, պըլէճ էնել, պուճուճակ, թալվա, ցօնցել, ճետ, դ ըրկեց, մէթիթա, օտից գ ըլօխ, տանիս, ամբըրոց, խօխալէր, կիշըոնել, թայտաշեղ, թինգընել, հորի, լավօ, աղէ (տատ), ջան, սարախտնախառ, խօրօտ, իմալ, քընուց հիմնալ, օսյանթ, իշավոր, չըմբուլ, խոթ ու ավել, խօթթել, հ՛ առիք, ճըխախան էնել, ըոթընել, իշկընոց, ժէխ, չըոիկ, կըլըրկել, կօլթուդ, հուներ, լօողել, պըզտիկ, ստաստօրել, պօզել, ջ աղաց, ջ ախճըփան, յօղան, ճոթ, կընիկ-ճիժ, դէվա, կակօ, տատե, քեռընգին, կըտօտել, կէսէր, դօր, հըրըրել, հըրըրան, թարթախում և այլն:*

ՎԱՆԵՎԱՆ - Գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Քարքիբաշ, Շաֆակ: 1828թ. հիմնել են Ղարսկահայաստանից գաղթածները: 1988թ. վերաբնակեցվել է Ադրբեջանից բռնագաղթած հայերով: Վաննան է վերանվանվել 1991թ.: Հաղորդակցման միջոցը հիմնականում Ղարաբաղի բարբառն է:

ՎԱՐԴԱՉՈՐ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ադամխան: Վերանվանվել է 1968թ.: Բնակիչների նախնիները 1828-29թթ. և 1877-78թթ. գաղթել են Ալաշկերտի գյուղերից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառի Ալաշկերտի խոսվածքով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *ւո*, իսկ *ե*-ի դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *ւոռծ*, *ւոդ*, *յես*, *յեզ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում առկա են համապատասխանաբար *օ* և *ե*, ինչպես *օռծրկտալ*, *օսկի*, *էրգատ*, *էրագ*: Գործածվում են *ե*, *n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *իրեկ*, *գիշեր*, *թոռ*, *բօկոն*: Եւ-ի դիմաց դրսևորվում է *'ե* երկբարբառ՝ *կենկ*, *տեղեկ*, *նրնջեցել*, *օկնուտեմբ*: Մակավաթիվ բառերում գործառում է քմայնացած *ա* ձայնավոր՝ *յան*, *քնվանցի*, *թննքնննդ*, *քար ու քրոնն*, *անի*, *քնոի* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սդումը՝ *ծիձղալ*, *դ'առտրզել*: Բառասկզբի ձայնավորից առաջ հաճախ առկա է *h*-ի հավելում՝ *հ'ախպուր*, *հ'առեճ*, *հ'առաճի*, *հ'էսօր*, *հ'առավօղ*, *հ'ուստ*, *հ'ընդանիկ*, *հ'ագոա*, *հ'այ*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *գ'եղ*, *գ'ըշեր*, *բ'ընագուտուն*, *բ'ախ*, *ջ'ըրել*, *ջ'ոճ*, *գ'ոռճ*, *ձ'էտ*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղների դիմաց գործառում են խուլեր՝ *մատտրն*, *ինձքան*, *հավակել*, *ատտէն*, *վեճ*, *մէճ*, *ապէր*, *յետէ*, *հիծուն*, *հընճի*, *գ'օղուտուն*, *հաճալ*, *տակ*, *հօկի*, *թօպալ*, *թուտուն*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *աբրել*, *աշխաղել*, *ունէցաճ*,

դ'աղարգ, *էրգու*, *ատդ*, *կըղղել*, *դըբրոճ*, *կըղավաղ*, *պաղասխան*, *կընիգ*, *ծիձղալ*, *ցաճ*: Հինհայերենյան *h*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *h*, սակավ դեպքերում՝ *խ*, ինչպես՝ *բ'ախ*, *գ'ախ*: Բառամիջում ու բառավերջում *h*-ի դիմաց երբեմն առկա է *յ*, ինչպես՝ *գ'օյ*, *պայել*, *փայլէվան*: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*՝ *խուտի*, *խէգավար*, *խաճաղ*, *խէբրտել*, *խուճ* (*կույտ*), *խառխառ*, *խագ*, *խըլավ*, *խօնախ*, *խօճաղ*, *խայիշ*, *խուշ*, սրանց նմանությամբ *կանչել* բայի դիմաց գործառում է *խանճել* ձևը: Առանձին դեպքերում բաղաձայնից առաջ նկատվում է հպաշփականի վերածում շփականի՝ *գիշնիմ*, *կըճաշնան*, *մէշն ա*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *կ*, *վանկ*, *տիկ* մասնիկներով՝ *քնվանցիկ*, *ձ'իլվանկ*, *կընզըտիկ*: Երբեմն հանդես են գալիս բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *ձ'իլվանկներ*, *նասիլկէկներ*, *տրղէկներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, ինչպես նաև գրեթե բոլոր գոյականները հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *գ'իլու*, *գ'ըմշու*, *քրոտու*, *ճամպու*, *թըվէրու*, *քարէրու*, *զինվորներու*, *հայէրու*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, ինչպես նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Գօզէյ*, *Բապկէյ*, *Մըխօյ*, *պաբէյ*: Հատուկ տեղանունները հաճախ ենթարկվում են Ա հոլովման՝ *Մատդունա*, *Թննքնննդա*, *Չ'օրուգ'էղա*, *Հերանտա*: Բացառականը ձևավորվում է *ծ(ց)*-ով՝ *դ'աշտիճ*, *դ'ըսուճ*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէճ* կապով և սեռականով՝ *սարերն* (սարերում), *դ'աշտի մէճ*: Որոշիչ հոդն է *ն-ն*՝ *էս մատտրն կըրվախէնա*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Մենկ դ'աշտ հանձներ ինկ ուրիւ*: Ստացական հոդից հետո հանդես է գալիս *ի* ձայնավոր *պաբէյսի*, *հէրսի*, *մէրսի*, *մօտսի*, *հաճկսի*, *հաճկտի*: Հոգնակի ստացականությունն արտահայտվում է դերանվան հոգնակի տրական հոլովի հետադաս կիրառությամբ, ինչպես՝ *գ'ըլօյ ուրանճ* (իրենց գլուխները), *թեվերն ուրանճ* (իրենց թևերը): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի*, *քըզի*,

մրգի, ձրգի, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ հինկ, ուրանկ: Ով դերանվան դիմաց առկա է *ւոն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ վի, վին: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ ընձընիծ, բու//բո, ուր, ուրին, ուրանծ, ընդըրանկ, էս, էդ, իսս, իդա, ինա, էդրա, էդրան, էդրուծ, ընդոկ, էտանծ, էդըրանծ, էտեղիծ, էտեղ, դաս, դադ, դադի, դոր, ըմալ, հիրար, հըմընու և այլն: Հետագայում որոշ կապեր ունեն նաև նախադաս կիրառություն՝ հըդ իրար, մրճ քախկին: Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է լէ ձևը՝ ընդըրանք լէ, էն լէ, մրգա լէ:

Խոսվածքում *անել*, *ասել*, *լինել*, *ելնել*, *կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել*, *ըսել*, *եղնել*, *հէլնել*, *կըոնալ* տարբերակները: *Գալ*, *լալ*, *տալ* բայերի ներկան (նաև անցյալ անկատարը) կազմվում է *գ ի//կի* մասնիկով՝ *գ իկամ*, *գ իլամ*, *կիդամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըբանա*, *կէտան*, *տըխրի*: Միանալով բայասկզբի հազագին՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գէլնին*, *գ ընծընի*, *գուզինկ*, *գ աոծում*: Վաղակատար դերբայն ունի *բ*-ով վերջավորություն՝ *բ էրեր* (ա), *ըսեր* (իւ), հարակատարը՝ *ուգ* վերջավորություն՝ *ըսուգ*, *կայնուգ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *իւմ*, *իս*, *ա*, *ինկ իկ*, *ին*, անցյալի ձևերը՝ *էնկ*, *էր*, *էր*, *էնկ*, *էկ*, *էն*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքից՝ *ըսէծի*, *կադարէծիր*, *պակկին*: *Գնալ*, *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ ած*, *մած*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործածև և կրավորածև վերջավորություններ՝ *օկնա*, *ծածկա*, *կայնի*: Դիմավոր բայածևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *փառկ ա կիդանկ*, *Հերանտան էր կըսորվէնկ*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըդ ըրէր իւմ*, *չըտէսէր էնկ*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայածևի վրա՝ *չըթօղէր* (չէր թողնում): Բայա-

սկզբի հազագին միանալով՝ ժխտական մասնիկը կարող է ձայնեղանալ՝ *ջամաձայնալ*: Պատճառական ածանցն է *ծուծ//ուծ կօրծուծել*, *մեձածուծել*, *դ՝աոծուծել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս ու խոնարհիչը՝ *կըվախէծու*, *հաոծո՛ւ*: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր: Հարկադրական եղանակը ձևավորվում է *պըդի* եղանակիչով՝ *պըդի տան*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *ադէ* (տատ), *աճկալուսանկ*, *առջըկան*, *բոնձիգ*, *բոտալ*, *գըլօխիօնձի*, *գուլաշ*, *դան*, *եղնադ*, *գ՝օղդու*, *ժէխ*, *լուսուն* չէ *մըզլօր*, *լօպ*, *լօրդել*, *խազ*, *խուլտուդ*, *կէսրէր*, *կըտոն*, *հապնուգ*, *հ՝առիկ*, *հարել*, *հէրտիս*, *հըրամգ խի*, *հըրօր*, *հ իշկել*, *հիստրգջ ըրել*, *հօրի*, *ճամպել*, *ճարընգան*, *ժողովկըրան*, *մեռել-կէնտան*, *մըգա*, *մըռու*, *յեղըռջիգ*, *չըռիգ*, *չուրի*, *չումկի*, *պարէ*, *պադարակ*, *պակել*, *պըջգել*, *պուճուջազ*, *ջադդա*, *ջըդա*, *ջ՝ոճ*, *ջուլ*, *ջ՝օճօ* (դիմելաբառ ուղղված տարեց անձին), *տադօ*, *տանիս*, *տապել* (թաքնվել), *տապոծի*, *տասնագբաշի*, *տեղաշոր*, *տիլ*, *քաշել* (սման լինել), *քար ու քըռն*, *քումագ*, *օղորտ* և այլն:

ՎԱՐԴԵՆԻԿ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Ազնվածոր, Ներքին Գեղածոր, Գյոզալդարա: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1827-29թթ. գաղթել են Ալաշկերտի ու Մուշի գյուղերից: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ Ներքին Գյոզալդարայի բնակիչները եկել են Նահենից, Գուլասորից, Ուլիքենդից, Ղուլուպուճաղից, Լաթարից, իսկ Վերին Գյոզալդարայի բնակիչները՝ Իրիցու գյուղից, Վանքի գյուղից, Քոռունից, Մուսունից և Արծափից²¹⁷: Հաղորակցվում են Մշո բարբառով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են *ւո* և *յե*, ինչպես՝ *ւոտ*, *ւոչ*, *յեփ*, *յեգ*, բացառություն է *որ* շաղկապը, որն ունի *օր* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց առկա են համապատասխանաբար *օ* և *է*,

²¹⁷ Տե՛ս Հ.Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 138:

ինչպես՝ *օսկոռ, օխճար, էթում* (որբ), *էրագ*: Միավանկ բառի աճման դեպքում բառասկզբի *ւ*-ն կարող է դառնալ *օ՝ տտ>օտօս*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *խամեւ, նեղութեն, փող, դ՛անցրվոր*: Փոխառյալ ու բնիկ որոշ բառերում հանդես է գալիս քմայնացած *ւ*՝ ձայնավոր, ինչպես՝ *քւնոի, յւն, քւլամ, գւնրկել, քւննի, քւսիբ, սիֆտակ* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի տղուձը՝ *սօվրել, խասկրնալ, յեռուն*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *դ՛ուռ, դ՛ուս, դ՛անց, ձ՛եռ, բ՛ան, գ՛աթա, գ՛եղ, ջ՛ուր, գ՛եա*: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *դ՛անցրվոր, պաքել, կարաք, խաքնել, կարքել, հ՛եթիս, մառթ, վեռչ, մէչ, բ՛անց* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *պադայել, Առշագ, աբրել, յերգինք, տրդեղ, փեղ, օղներ, խ՛ճուց* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*, ինչպես՝ *խոտ, խամար, խավտիկ, խառս, խէր, խետ, պախել, մէխատ, խասավ, խաց*: Հաճախ բառասկզբի ձայնավորից առաջ առկա է *հ*-ի հավելում, ինչպես՝ *հ՛եսօր, հ՛ընցրնել, հ՛իրկուն, հ՛ուստ, Հ՛երեվան, հ՛ընչի, հ՛եժան, հ՛վէլի, հ՛առչի* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ՛ կօշաղ, կալբ, կուշ, կառկառ*: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հանդիպում են բաղադրյալ հոգնակերտների գործածություններ՝ *տրդէքներ, երէխէքներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *ամսու, գ՛ըլխու, կրովու, տոու, յերկընքու, հըմընու, մառթու, ճըժէրու, օղէրու, տընէրու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *խօրքըրոչ, անէրոչ*: Հատուկ անունները կարող են ենթարկվել Ա հոլովման, ինչպես՝ *Ջօլախաչա, Հ՛երեվնա*: Չայնավորով ավարտվող հասուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Ժուլօյ, Վառսէյ, Համօյ, Խըչէյ, Աստըղօյ, պապէյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *ջըրից, յերկընքուց*, հաճախ նաև *է*-ով, ինչպես՝ *հեթթրսէն, գ՛եղէն,*

տարվանէ, էսա յւնէն, մեզնէ: Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *աշխարըն* (աշխարհում), *դ՛ աշտի մէչ*, նաև՝ *նէ մասնիկով՝ գ՛ եղի նէ*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *Գ՛ էտըն գ՛ընցիմ*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Բ՛ էրան բ՛ացվէր էր*: Անորոշ հոդն ունի հետադաս կիրառություն՝ *բ՛ աժակ մէ, դօղը*: Հոգնակի ստացականությունն արտահայտվում է անձնական դերանվան հոգնակի ձևի հետադաս կիրառությամբ, ինչպես՝ *օղէրու մեր* (մեր ոտքերի), *ձ՛ եռ մէ* (մեր ձեռքերը): Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛եզի*, նաև՝ *քե, մե, ձ՛ե* կարճ ձևերը, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինք, ուրանք/հուրանք*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *ւն*, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանվանական ուղիղ և թեք ձևերից են նաև՝ *քօ//քու, ձ՛ եր, մեզնէ, ուր, ուրանց, էսի, էնի, էսա, էտա, էտոնք, ըտոնց, էտրանցից, էտքան, էտմալ, ըմալ, էտեխ, ընդէ, դատի, դան, դանի, հըմընուն, դոր, հիրար* և այլն: Սովորական է *վըր* կապի նախադաս կիրառությունը, ինչպես՝ *վըրընձի, վըր ձ՛ե, վըր պատին, վըր պալին*:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկան կազմվում է *գ՛ ու, գ՛ի/կի* մասնիկով՝ *գ՛ ուքամ, գ՛իլամ, կիտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըբ՛անա, կառնիս, բ՛ էրենք*: Միանալով բայասկզբի հագագին՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գիշաս, գիչի*: Հարկադրականի եղանակիչն է *պըտի*, ինչպես՝ *պըտի էթա*: Վաղակատար դերբայն ունի *բ-ով* վերջավորություն՝ *ծընվէր* (եմ), *եղէր* (ա), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝ *ծըռուկ, թըմբըրուկ*: Բական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, ես, ա, ենք, էք, են*, անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը ավելի հաճախ կազմվում է ներկայի հիմքից՝ *բ՛ էրին, ըսին, թօրկին, մօրթին, քօչինք, ծախինք*, բայց կարող է կազմվել նաև անցյալի հիմքից

բ՛երեցին: Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛աց, մաց: Դնել* բայի ներկայի ձևերում հանդես է գալիս *ա* խոնարհիչը՝ *կրդ ընանք*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես *ընձի յա կրտանա, վին ա կանոնիս, բուկի էր կրծախին*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես *չեղեր եմ*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըխասկընան* (չեն հասկանում): Պատճառական անձանցն է *ուց/ցուց՝ կըլուցել, լօխկըցուցել*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում դրսևորվում է *ու* խոնարհիչը՝ *կըմեոցունք, կըլու՛*: Խոսվածքը չ բայաձանց չունի:

Գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը, ինչպես *կօ յես գուզի* (ես հենց ուզում էի):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *չօլի խամեմ, մրկա, գատ, իսավտիկ, իմալ, ավալ, պախս, մրնաց, բախտ իճկել, ջ ոչ, էն ավուր, ջաղղա, հանրի մրկա, էթում* (որք), *գ ըլխու գ ալած, խօրօտ, էրօղ-դ՛րօղ, ուզընգան, ձ իթխաց, բանակային խախծուցել, սաբախտան, նըշանտըվէք, կընիկ, տանիս, հ էթթիս, սալըխօվ, կարքել* (նան կնոջ վերաբերյալ), *հօրի, ֆուրդուն, գ ըլխանց, դ առցըվոր, նաֆար, գ օխտու, իմ կուշտ, ճիժ, նեղութեն, կէսրէր, պըստիկ, մընէր* (նմանվում էր), *մընի* (նմանվում է), *առուտուր, ջըխտօվ, սօմի, լուսուն, էլման, տըզընգ, չուր, հըմ ... հըմ* (համ ... համ), *հընգնել գ ըլոր, ծաղըր* (ծիծաղ), *ձ ըցում, անխացթըխել, դ ըրկեց, օռշընել, մառթ, տըփել, իսան, կայիլ, հանսա, ժէխ, խատել, խանք, տիլ, առճրկան, էրկանք, թըփջ ուր, յանջ* և այլն:

ՎԱՐԴԵՆԻՍ²¹⁸ - Քաղաք Գեղարքունիքի մարզում: Նախկինում՝ Վասակաշեն, Բասարգեչար: Վերանվանվել է 1969թ.: Բնակիչների մի մասի նախնիները՝ 60 ընտանիք, 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Դիաղինից գաղթել են ներկայիս Վարդենիս:

Քաղաքի խոսվածքը ներկայացնում է Դիաղինի բարբառը: Բառի տարբեր դիրքերում, իսկ բառասկզբի շնչեղ ձայնեղներից հետո կանոնավորապես, հանդես է գալիս քմայնացած *ւն*, ինչպես *բ՛ւնի, գ՛ւնան, դ՛ւնանկ, ձ՛ւնի, ջ՛ւնթել, ննաթ, քննի, հողն, քնսիր, վնտ, վնգել, վնրել, քննց, վնտել, հնոտ, Վնոթան, քննի, գննել, կընգ՛ւն, օրինանկ, հնոիր, հնշվէպա, հնշկ, ժնմանանկ, քնլւն, դ՛ըժվնր, ննֆնր, խնգնր, խնրիր*: Հանդիպում են նաև քմայնացած *օ//ո* և *ու* հնչյուններ, ինչպես՝ *գ՛ոն, ք՛ոնձախ, իւր, քիւր*: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց համապատասխանաբար առկա են *վո* և *յե վոր, վորթ, յեգ, յեփ, յեռ*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ *օ* և *է*, ինչպես՝ *օխձար, օչիլ, օնալ, էրէվալ, էրկու*: Խոսվածքն ունի *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ *վեց, սսեղ, թթթըվ, բ ռիկ, խավոր*: Խոսվածքին բնորոշ է եռավանկ բառերում ձայնավորի տղումը՝ *ամչըկոտ, ավէրան, ժողվել, խայլի*: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *բ՛էրել, բ՛անակ, գ՛ւնուն, գ՛ւնրի, դ՛եղին, ձ՛ի, ձ՛ուն, ձ՛ուկ, ջ՛ւնաց, ջ՛օկել*: Բառամիջում ու բառավերջում հպական ու հպաշփական ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *խաքնել, խափել, մէչ, օց, բ՛ւնց, վոռի, օքնել, մառթ*: Նույն դիրքերում երբեմն խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *ավէղրան, պաղըրել, մըղնել, յերգըրօթ*: Տարածված է

²¹⁸ Քաղաքի խոսվածքի հատկանիշները արձանագրված են Հայերենի բարբառագիտական ատլասի կյութերի հավաքման ծրագրով 1977թ. լրացված թիվ 8 տետրում, առկա են նաև քաղաքում 2015թ. կատարված տեսաձայնագրություններ: Նյութերը պահվում են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում:

հետնալեզվային բաղաձայնների քմայնացումը տարբեր դիրքերում, ինչպես՝ *քամել, էք, պաքել, գեղ, գինձ, շնխկնմ, կրնիկ*: Բաղաձայնից առաջ հետնալեզվային պայթականի դիմաց հաճախ առկա է յ ձայնորդ՝ *խայնել, նյլոր, բնյլա, պայսել, տայնալ, ճայտի, գնյլէնէր*, բաղաձայնասկիզբ բառից առաջ, նաև բառամիջում բաղաձայնից առաջ տարածված է *նք>յ, նգ>յ* փոփոխությունը՝ *մեյ չքմրոսինք* (մենք չենք մրսում), *քաղիյ բ էրինք* (քաղում բերում էինք), *չիյ կանե հրլինի դ ուս* (չէինք կարողանում՝ էլնէինք դուրս), *տեղէկայ տասս* (տեղէկանք տասս), *քէլէք էթայ տուն* (եկեք գնանք տուն), *իշվայներ* (<իշվանքներ), *յեղույներ* (եղունգներ): Երբեմն բաղաձայնից առաջ հպաշփականի դիմաց առկա է շփական՝ *հնշկ, մէշկ, ծասկել, ճաշնալ*: Հինհայերենյան *հ-ի* դիմաց խոսվածքը բոլոր դիրքերում ունի *խ՝ խանել, ախ, բ՛նի, պախել, խող, խայլի, խա, խաց*: Բառասկզբի ձայնավորներից առաջ հաճախ առկա է *հ-ի* հավելում՝ *հ էսօր, հ ուրիշ, հ նոու, հ նոիք, հ ըմէն, հ էրեկ, Հ էրեվան, հ էժան, հ ախպուր, հ ննգաջ, հ ուս, հ էվրլնալ հ ննցնկ, հ ընգեր, հ ննէշ, հ իմնալ, հ իճնել*: Օտար բառերի սկզբի *դ-ի* դիմաց խոսվածքն ունի *կ, կ, գ* կամ *գ՛*, ինչպես՝ *կօշ* (դոշ), *կազան* (դազան), *կափաղ, կնստու, կօնախ, կնամնթ, գ՛օնդախ* (դոնդախ), *գ՛ըժէր* (դժում էր), *գազան* (դազան), *գարիք* (դարիք), *գօնախ* (դոնախ), *գուշ* (դուշ): Մի շարք բառերում էլ հետնալեզվային պայթականների դիմաց է հնչում կոկորդային կիսաշփական *կ*, ինչպես՝ *կանչել, կուս, կըչկըչալ* և այլն: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *ք, վանք, անք, րանք, տիք* մասնիկներով՝ *խընամիք, գիլվանք, իշվանք, իծվանք, ձիանք, տեղրանք, քուրվրտիք, կընգըտիք //կընթեր //կընթըներ*: Մի շարք անուններ եզակի թվում, ինչպես նաև գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման խայու, ճրժու, տավրու, աղվրսու, իծու, գիլու, գնոու, գօւճու, իշու, կատվու,

կօվու, խավու, բ՛անցերու, օխչրներու, յեթմներուն, դաշտերու, դ՛ասերու: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *տիրոշ, քըրոշ, անէրոշ, տալոշ, տէքրոշ, կիսըրոշ, հընգերօշ*: Հատուկ տեղանունները կարող են ենթարկվել Ա հոլովման՝ *Մատտունա, Հէրէվնա*: Չայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է յ-ով, ինչպես՝ *Գօրէյ, Կարօյ, Խըլօյ, Լիպօյ, Տիկօյ, Աննայ, Բիշիյ, Բիրօյ*: Բացառականը ձևավորվում է ց-ով՝ *աղվրսուց, ախպօրից, խօրէրուց*: Ներգոյականը արտահայտվում է հայցական հոլովով, ինչպես նաև սեռականով և մէշ կապով՝ *գէղըն* (գյուղում), *ջ ըրու մէշ*, երբեմն էլ՝ *նէ* մասնիկով՝ *օթխի նէ*: Որոշյալության իմաստն արտահայտվում է ն հոդով՝ *Մառըն ծախկալ*, որը միշտ չէ, որ գործառու է, օրինակ՝ *Մէր ծընօղներ էկան, մեզի շըլկին բ էրիէ*: Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են ի կամ *իկ* հավելված՝ *ընձի(կ), քնզի(կ), մեզի(կ), ձ էզի(կ)*, կան նաև կրճատ ձևեր՝ *քէ, մէ, ձ է*: Բացառական հոլովը հանդիպում է նաև է մասնիկով՝ *ընձնից/ընձնէ, քեզնից/քեզնէ*: Երրորդ դեմքի ուղղականի ձևերն են՝ *հինք, ընդոնք, (հ)ուրանք*: Ցուցական դերանունները եռանդամ են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի*, սրանց թեք հոլովների ձևերից են՝ *ըստոր, ըտոր, ընդոր, ըստոնց, ըտոնց, ընդոնց* և այլն: Ով դերանվան դիմաց առկա է *վոն* ձևը, որի սեռականն է *վի*, տրականը՝ *վիէ*: Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *քօ, իւր* (իր), *հիր, ինոր, ուր, հուրին, հուրանց, էսա, էսան, էտան, էնան* (սա, դա, նա), *ըմնլ, էտթնր, ըթնր* (այդպես), *դնտ, դնս, դնտի, դնտի, դննի, ըստոնք, ընդոնք, էղըրանց, էնքնն, դոր, դորից, հ ուր, հ ըմէն, ամէք մէկ, հ ըմընու, հ իրուր* և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի ներկան կազմվում է *գ՛ու/կու* մասնիկով՝ *գ՛ուքնմ* (երբեմն նաև՝ *գ ըկնմ*), *գ՛ուլնմ, կուտամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըգըրեմ, կուտեմ, խաքի էթա* (հազնում գնում է): Միանալով բայասկզբի հազագին, ինչպես նաև բայասկզբի ձայնեղ բաղաձայնից առաջ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գ իշաս, գ իշնես, գիճում*,

գ՛րնցուս, գրվանդին: Խոսվածքն ունի նաև շարունակական ներկայի ձև, որը կազմվում է կօ մասնիկով՝ կօ կրկառթամ (այժմ կարողում եմ), կօ կէթամ (գնում եմ): Վաղակատար դերբայն ունի ք-ով վերջավորություն՝ գրրէր (եմ), մացեր (ա), հարակատարը՝ ուկ վերջավորություն՝ քրնուկ, դ՛ուս հրնգուկ: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ եմ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ներկայի հիմքից՝ շրվկին, բ՛էրին, կարին, ասի, քյանդինք, քաշի, խըմի, ծախի, չեն բացառվում անցյալի հիմքով կազմությունները, ինչպես՝ ասէցի, խըմէցի: Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ գ՛աց, մաց: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում կարող է հանդես գալ օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ա կամ էր ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ խաց ա կուտեմ, դորից ա գ ուքսն, բիշի յէր թըխին: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես չուենէցեր ա (չի ուենցել), համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ չըխանա (չի հանում): Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ խըմա՛, նըստի՛, խասի՛: Պատճառական ածանցն է ցուց/ուց թրոցուցել, մըսուցել: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս ու խոնարհիչը՝ խըմցում, գիճում, գ՛րնցուս, խըմցո՛ւ: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (դիպնել, թըռնել, փախնել, ուտել):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ կաթ, շուք՝ տախտ, ճանրանի, խագ, տանիս, հանդիք՝ տիլ, մուխ, փօշի, թուփ, կուտ, կըռութ, շանն, մուռթխա, ձ՛րծում, պուտուկ, առչրկան, ուզրնգան, խօզգրնի, հանչկանուսանք, տըղածկան, ճիժ, իրիկ, դ՛ըրկեց, միրավ, մօղօզրիկ, սյօր, գ՛րոթան, ձ՛ու, պուճուճակ, հունթ, թառթափ,

հ՛րնցուցել, հ՛խտանկջ՛ըրել, խըլըսուն, վեռչինք, մըռու, պըստիկ, կակուղ, հիշկել, տըփել, պաճառավոր, բ՛անկ, ժըխշել, խաքել, հիրիկուն, չուր, ջ՛ոչ, տանիս, հողն, սըրախ, թունդիր, փարատել, մօժիլ, դանտըխուն, գ՛րոթան, դաննք, խառնիս, հօլիկ (շան բույն), էրինջ, սնան, էրմունգ, ճամփա, ճըմուռ, կէսրէր, էքխող, մըկա, ջ՛անճըփան, պաքել, իմն, սարախտան, ճըլօթել, թուշ, ժողովկըրան, ճանրնգան, բիճան, ափէր, ջ՛օջօ, ադէ (տատ), խօրթուր, դ՛ասատուր, մօզի (երկրորդ ամուսնու տուն մոր հետ տարվող երեխա), գ՛ըլօխ խառցուցել, կօժէ, դաննջ, դանն, կուզրոնեկ, սանյան, գ՛անխ-գ՛անխ, դընգ, ջ՛աղաց, մուննթ, հօնքուռ-հօնքուռ, կարքըվել (նաև կանանց վերաբերյալ), տալվ, տիլ, յանն, մանի (նման է), հ՛օրթում, պաղըրել, խօրօխպէր, յեղըռճիկ, տափոցի, գախախօրել, հուրին-հուրին և այլն:

ՎԱՐՄԵՐ - Գյուղ Սևանի տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Չոչո: Վերանվանվել է 1946թ.: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1828թ. գաղթել են Խոյի և Մակուի գյուղերից, ինչպես նաև 1829թ. Բայազետ քաղաքից: Հաղորդակցման միջոցը Մակուի խոսվածքն է՝ Բայազետի բարբառի որոշ տարրերով:

Խոսվածքի մի շարք փոխառյալ և բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ան* ձայնավոր, ինչպես՝ *ան*, *աննել*, *քուֆտան*, *միյնանկ*, *անրկել*, *բիքան*, *լան*, *թանգան* և այլն: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ա-*ի դիմաց առկա է *վո*, իսկ *ե-*ի դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *վոր*, *վոտ*, *յեգ*, *յես*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օղորմի*, *օսկոռ*, *էրկու*, *էթաբ*: Խոսվածքն ունի *ե*, *ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *ցօրեն*, *վեց*, *չոռ*, *թըխտըմոր*: Բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղումը, ինչպես *բ՛ածնել*, *գ՛օղնալ*, *սօվրել*: Վարսերի խոսվածքն ունի շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, ինչպես՝ *բ՛րոնել*, *բ՛ան*, *գ՛էլ*, *գ՛արի*, *գ՛աթա*, *դ՛ուռ*, *դ՛ուս*, *ձ՛ուկ*, *ձ՛րմեռ*, *ջ՛ուր*, *ջ՛ոչ*, *գ՛աթա*,

գ՛րնցուս, գրվանին: Խոսվածքն ունի նաև շարունակական ներկայի ձև, որը կազմվում է կօ մասնիկով՝ կօ կրկառթամ (այժմ կարդում եմ), կօ կէթամ (գնում եմ): Վաղակատար դերբայն ունի *p*-ով վերջավորություն՝ գ՛րրէր (եմ), մացեր (ա), հարակատարը՝ ուկ վերջավորություն՝ ք՛րնուկ, դ՛ուս հրնգուկ: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ եմ, ես, ա, ենք, էք, են, անցյալի ձևերը՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը որպես կանոն կազմվում է ներկայի հիմքից շրկին, բ՛էրին, կարին, ասի, քյանդինք, քաշի, խըմի, ծախի, չեն բացառվում անցյալի հիմքով կազմությունները, ինչպես՝ ասէցի, խըմէցի: Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ գ՛աց, մաց: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում կարող է հանդես գալ օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ա կամ էր ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես խաց ա կուտեմ, դորից ա գ ուքսս, բիշի յէր թըխին: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես չուներէր ա (չի ուներէլ), համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ չըխանա (չի հանում): Եզակի հրամայականն ունի ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններ՝ խըմա՛, նըստի՛, խասի՛: Պատճառական ածանցն է *ցուց/ուց* թըրցուցել, մըտուցել: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում հանդես է գալիս ու խոնարհիչը՝ խըմցում, գիճում, գ՛րնցուս, խըմցո՛ւ: Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (դիպնել, թըռնել, փախնել, ուռել):

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ կաթ, շուք՝ տախտ, ճանրանիս, խագ, տանիս, հանդիք՝ տիլ, մուխ, փօշի, թուփ, կուտ, կըռուք, շաննա, մուռթխա, ձ՛րծում, պուտուկ, առչրկան, ուզընգան, խօզզընի, հանշկանյուսանք, տըղածկան, ճիժ, իրիկ, դ՛ըրկեց, միրավ, մօղօզըրիկ, նյլօր, գ՛ըրթան, ձ՛ու, պուճուճակ, հունթ, թառթափ,

հ՛ընցուցել, հ՛խտանկջ՛ըրել, խըլըսուն, վեռչինք, մըռու, պըստիկ, կակուդ, հիշկել, տըփել, պաճառավոր, բ՛անրկ, ժըխշել, խաքել, հիբիկուն, չուր, ջ՛ոչ, տանիս, հոդս, սըրախ, թունդիր, փարատել, մօծիլ, դանսըխուն, գ՛ըրթան, դաննք, խատնիս, հօլիկ (շան բույն), էրինջ, նչան, էրմունգ, ճամփա, ճըմուռ, կէսրէր, էքխող, մըկա, ջ՛անձըփան, պաքել, իմնլ, սաբախտան, ճըլօթել, թուշ, ժողօվկըրան, ճանրնգան, բիճս, ափէր, ջ՛օջօ, ադէ (տատ), խօրքուր, դ՛ասատուր, մօզի (երկրորդ ամուսնու տուն մոր հետ տարվող երեխա), գ՛ըլօխ խառցուցել, կօժէ, դանդաշ, դանն, կուզըռնեկ, սանյան, գ՛անի-գ՛անի, դընգ, ջ՛աղաց, մուննթ, հոնքուռ-հոնքուռ, կարքըվել (նաև՝ կանանց վերաբերյալ), տալվ, տիլ, յանն, մանի (նման է), հ՛օթթում, պաղըռել, խօրօխպէր, յեղըռճիկ, տափոցի, գախախօրել, հուրին-հուրին և այլն:

ՎԱՐՄԵՐ - Գյուղ Սեանի տարածաշրջանում: Նախկինում Չոչո: Վերանվանվել է 1946թ.: Բնակիչների մի մասի նախնիները 1828թ. գաղթել են Խոյի և Մակուի գյուղերից, ինչպես նաև 1829թ. Բայազետ քաղաքից: Հաղորդակցման միջոցը Մակուի խոսվածքն է՝ Բայազետի բարբառի որոշ տարրերով:

Խոսվածքի մի շարք փոխառյալ և բնիկ բառերում դրսևորվում է քմայնացած *ան* ձայնավոր, ինչպես՝ ձ՛ան, գաննել, քուֆսան, միյանն, գանրկել, բիբան, լան, թանն և այլն: Միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *n*-ի դիմաց առկա է *վո*, իսկ *ե*-ի դիմաց՝ *յե*, ինչպես՝ *վոր*, *վոտ*, *յեգ*, *յես*, բազմավանկ բառերի սկզբում՝ համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օդօրմի*, *օսկոռ*, *էրկու*, *էթալ*: Խոսվածքն ունի *ե*, *n* երկբարբառային հնչյուններ՝ *ցօրեն*, *վեց*, *չոռս*, *թըխտըմոր*: Բնորոշ է բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղումը, ինչպես՝ *բ՛ածնել*, *գ՛օղնալ*, *սօվրել*: Վարսերի խոսվածքն ունի շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, ինչպես՝ *բ՛ըռնել*, *բ՛ան*, *գ՛էլ*, *գ՛արի*, *գ՛աթա*, *դ՛ուռ*, *դ՛ուս*, *ձ՛ուկ*, *ձ՛ըմեռ*, *ջ՛ուր*, *ջ՛ոչ*, *գ՛աթա*,

դ՛ընել և այլն: Բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր՝ *մառթ, հ՛էոթիս, ջ՛ոչ, վեոչ, կարաք, ճրրաք, օց, ք՛անցրր, յեփ* և այլն: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց երբեմն առկա են ձայնեղներ՝ *կըդրել, կօդրել, սըբաս, վորդուց, աբրել* և այլն: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց բոլոր դիրքերում առկա է *խ*, ինչպես՝ *խէտ, խառս, խա, խառնիս/հառսանիք, էն գ՛ախ, խինգ, խավնել, պախել, խավ, խիվանդ, ք՛ախ* և այլն: Հպաշփականները բաղաձայնից առաջ կարող են վերածվել շփականի, ինչպես՝ *վոշ մէ, մէշկ, տըղասկան:* Բառասկզբի ձայնավորից առաջ շատ դեպքերում առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հ՛ուստ, հ՛ուր, հ՛ուրիշ, հ՛իմանալ, հ՛ւնեչ, հ՛ընչի, հ՛ատու, հ՛ընգեր, հ՛ուգել* և այլն: Օտար բառերի սկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *կ*, ինչպես՝ *կանթար, կուրբան, կավուրմա:* Շեշտը վերջնավանկային է:

Խոսվածքում հոգնակին կազմվում է նաև *ք, անք, վանք, տանք, անիք* մասնիկներով՝ *գ՛ինիք, վոսկիք, ձ՛իյանք, գ՛իլվանք, իշվանք, ախպըրտանք, քըվորտանք, կընանիք:* Բացառական հոլովը ձևավորվում է *ց*-ով՝ *դըռնից, դաշտերից*, երբեմն էլ՝ *է*-ով, ինչպես՝ *գ՛իշերվորէ:* Ներգոյականի իմաստը արտահայտվում է հայցականով կամ *մէչ* կապով և սեռականով՝ *Վառսեր եմ ծընվե, կըճուճի մէչ:* Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի* հավելված՝ *ընձի, քեզի, մեզի, ձ՛եզի:* Երրորդ դեմքի ուղղականի ձևերն են՝ *հ՛ինքը, հ՛իրանք, ընդոնք:* Ցուցական դերանվան եռանդամ ձևերն են՝ *էս, էտ, էն, էսի, էտի, էնի:* Ով դերանվան դիմաց խոսվածքն ունի *վորը* ձևը, որի սեռականի և տրականի ձևերն են՝ *վիր, վիրք:* Դերանվանական ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *մեր, հ՛իր, հ՛իրանը, ընդոնց, ըստու, ըստուն, ըտուր, ըստըրա, ըտըրա, ընդըրա, ըստըրան, ըտըրան, ընդըրան, վորդուց, հ՛ուր, հ՛ուրիշ, հըմէն, հ՛իրսնր* և այլն:

Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի ձևերն են՝ *գ՛ալում, լսյում, տալում:* Վաղակատար դերբայն ունի *էր/էր* վերջավորություն՝ *ք՛ացեր* (ա), *դ՛ըրեր* (ին), հարակատարը՝ *ուկ* վերջավորություն՝

ություն՝ *խըմուկ, դ՛ըրուկ:* Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *եմ, էս, ա, ենք, էք, են,* անցյալի ձևերը՝ *ի, իր, էր, ինք, իք, ին:* Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես ներկայի, այնպես էլ անցյալի հիմքերից՝ *թողի, լըցինք, ք՛էրեցին:* Գնալ, մնալ բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ՛աց, մաց:* Պատճառական ածանցն է *ցըն՝ փախծընել, պարկըցընել:* Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *իմալ, մառթ, չօլ, խաբար հ՛ըլնել, ջէվիկ, պըստիկ, շուշարանդ, խընօցի, ժսժիկ, ճըխտել, փօշի, փայ, քըջուջ, կըտուր, հ՛ատիք, հ՛էոթիս, ժէխ, ժօլօք, տիլ, մուխ, թուփ* (տերև), *կուտ, կըթուն, յեղըռճիկ, իրէքմատ, չոոսմատ, վիլ, պուտուկ, ուզընգան, տըղասկան, ճիժ, ադէ, ք՛ըլել, ոաստ գ՛ալ, պըսակվել, պախկըվել, տըփել, թառթափ, ձ՛ու, սըբաս, պուտ, կում, խօթօտ, ջ՛ոչ, մըռու, պադ, պըղօղել, ժօղօվկըրան, մօղօզիկ, գ՛ըթթան, պուճուճակ, կանթար, կավուրմա, շանտըղի, քաղ անել, խամբըրել, կօոծել, թօ, վէյրօ, վէյրօք* և այլն:

ՎԵՐԻՆ ԳԵՏԱՇԵՆ - Գյուղ Մարտունու տարածաշրջանում: Նախկինում՝ Վերին Աղյաման: Վերանվանվել է 1945թ.: Բնակիչների նախնիները 1828-29թթ. գաղթել են հիմնականում Ալաշկերտի Խաստուր գյուղից: Հաղորդակցվում են Մշո բարբառի Ալաշկերտի խոսվածքով:

Խոսվածքում միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ո*-ի դիմաց առկա է *տ, ե*-ի դիմաց՝ *յե, ինչպես՝ տոդ, տոծ, յեպ, յես,* բացառություն է *ոք* շաղկապը, որն ունի *օք* արտասանություն: Բազմավանկ բառերի սկզբում *ո*-ի և *ե*-ի դիմաց գործառում են համապատասխանաբար *օ* և *է*, ինչպես՝ *օխճար, օսկոռ, էրինջ, էրագ:* Գործածվում են *ե, ո* երկբարբառային հնչյուններ՝ *գ՛իշեր, մենկ, ձ՛որ, քուրոճ:* Եա երկբարբառի դիմաց խոսվածքն ունի *է* կամ *է*, ինչպես՝ *Հսձօպէն* (Հակոբյան), *ծընընդէն* (ծննդյան), *Համայէգ* (Հմայակ), *կանեգ* (կոնյակ), *տեղէգ* (տեղյակ), *ցանկուտեմք* (ցանկությամբ): Փոխառյալ և մի շարք բնիկ բառերում գործառում է

քմային *ա* ձայնավոր, ինչպես՝ *քննի, թնձն, քնլն, քնսիր, մնսնլն, միյնակ, յննի թէ, քնլն, յննի, գնրգել* և այլն: Խոսվածքին բնորոշ է բազմավանկ բառերում միջնավանկի ձայնավորի սղումը *ավէրան, փատտել, սովրել*: Բառասկզբում ձայնավորներից առաջ հաճախ առկա է *հ*-ի հավելում՝ *հախար, հելլի, հէսոր, հառէ, հէրես, Հառակել, հոխար, հառու* և այլն: Բաղաձայնական համակարգի համար բնութագրական է շնչեղ ձայնեղների առկայությունը՝ *գեղ, գատ, գարի, գիշեր, դուս, դուրան, ավար, ան, անր, ջուր, ջոճ*: Բառամիջում ու բառավերջում շնչեղ խուլերի և ձայնեղների դիմաց գործառում են խուլեր՝ *ճամպա, Տիկրան, մարակ, հոկի, հորկուր, Ավէրիկ, ամօտ, կրոտու, ուտանատուն, հրնուտեն, գորոտուն, ջոճ, խաճ, ինճ, գեղածի, վեճ, օճ*: Նույն դիրքերում խուլերի դիմաց առկա են ձայնեղներ՝ *հառո, վառժարեղ, շաղ, Հնգօպեն* (Հակոբյան), *տարեգան, պրզդիգ, մեգ, արուր, արբել, դրբոճ, պար, փեղ, աշխաղել, աղամ*: Հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *հ*: Օտար բառերի բառասկզբի *դ*-ի դիմաց խոսվածքն ունի *խ*՝ *խուրուխճի, խավուրմա, խրսն, խրստու, խարածուտուն, խօճ, խօլթուղ*, սրանց նմանությամբ *կանչել* բայի դիմաց գործառում է *խանճել* ձևը: Շեշտը վերջնավանկային է:

Հոգնակին խոսվածքում կազմվում է նաև *կ, անկ, դիկ, վրդիկ* մասնիկներով՝ *թավլեկ, գօլեծիկ, անիանկ, գիլանկ, ախարդիկ, հոխարդիկ, տէկնրկընզրդիկ, քուրվրդիկ, հերվրդիկ* (հերանք), *գեղրան*: Հաճախ հանդես են գալիս բաղադրյալ հոգնակերտներ՝ *անիանկներ, տրդեկներ, գարիկներ, էրեխեկներ*: Շատ անուններ եզակի թվում, ինչպես նաև գոյականների մեծ մասը հոգնակի թվում ենթարկվում են Ու հոլովման՝ *արեվու, հայու, գըլխու, գիլու, կօվու, ճամպու, անրու, ջրու, սրբու, սրտու, պարու, ճիժերու, հայերու, սելերու, փրջերու, քօլերու, կրտսրներու, հաճկերու* և այլն: Խոսվածքն ունի Ոջ հոլովում՝ *մօրկուրոճ, հօրկուրոճ, քուրոճ, տիրոճ, կիսրոճ*: Հաստուկ տեղանունները հաճախ ենթարկ-

վում են Ա հոլովման՝ *Գօլա, Մաղմաղանա, Մաղղունա, Ռուսաստանա, Իրանա, Քնվանա*: Ց հոլովման են ենթարկվում *իկ* հնչյունախումբ ունեցող հոգնակի կազմությունները՝ *քուրվրդիկ* > *քուրվրդոնճ, գեղածիկ* > *գեղածոնճ*: Չայնավորով ավարտվող հաստուկ անձնանունների, նաև որոշ հասարակ անունների սեռականը ձևավորվում է *յ*-ով՝ *Ջրնոյ, Խաճոյ, Տիկոյ, աֆսոյ*: Բացառականը ձևավորվում է *ծ(ց)*-ով՝ *հաճկերուճ, գեղիճ, քեղիճ*, այլ դեպքերում նաև *է*-ով՝ *դըննէն, մօղէս, մօղէն, օղնէ գըլօխ, քրզնէ, հինկ ուրնէ, էտեխէն*: Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է հայցականով կամ *մէճ* կապով և սեռականով՝ *գեղըն* (գյուղում), *հառղի մէճ*, այդ իմաստը կարող է դրսևորվել նաև *տեխ* (տեղ) բառով, ինչպես՝ *բանակ տեխ*: Դիտարկվել է *գ* նախդրի կիրառություն, ինչպես՝ *Ջիմ պարըն գինա*: Որոշիչ հոդն է *ն*-ն՝ *Խաճըն բամբրկօլ դըրեր ա մէճըն*, սակայն միշտ չէ, որ այն գործածվում է, ինչպես՝ *Ավէրիկ ըսեճ*: Անորոշ հոդը ունի հետադաս կիրառություն՝ *փրջումի, ճանգ մի, գեղ մի*: Ստացական հոդերից հետո դրսևորվում է *ի* ձայնավոր՝ *մօրկուրոճի, տտսի, մամայիսի, հայրիգսի, դէրիսի, սօլերսի, հառէճսի, դէմսի, ծոճսի, գըլխուսի, սիոտսի, բեոտի* (բեռը): Հոգնակի ստացականությունը արտահայտվում է անձնական դերանունների հոգնակի տրականի հետադաս կիրառությամբ, ինչպես՝ *թեվ մրզի* (մեր թեերը), *օղներ մրզի* (մեր ոտքերը), *հունտ մրզի* (մեր թևատակերը): Այս ձևերի հետ կարող են գործածվել կապեր, ինչպես՝ *հաճ թալի թեվեր ուրանճ վրէն* (իրենց թևերի վրա հաց գցեցի), *գըլխու ուրանճ վրէն* (իրենց գլուխների վրա):

Անձնական դերանունները տրական հոլովում ունենում են *ի(զ)* հավելված՝ *ընճի(զ), քրզի(զ), մրզի(զ), անր(զ)*, երրորդ դեմքի ուղիղ ձևերն են՝ *հինկ, ուրանկ*: Ցուցական դերանունները երկանդամ են՝ *էղ, էն, էղի, էնի, իղա, ինա*: Ով դերանվան դիմաց առկա է *տն*, որի սեռականի, տրականի ձևերն են՝ *վի, վին*: Դերանունների ուղիղ և թեք այլ ձևերից են՝ *ընճընիճ, քրզնէ, ուր, ուրին, ուրնէ, ուրանճ, էղտեխ, էտեխէն/էղտեխէն, էղոնկ, էղոճ, իղոնկ, էղոր, ընդոր, էնդոճ, էղրոճ, էնենճ, էղմալ, էղմրալ, հրմալ// ըմալ, էտեխ,*

իդատեխ, իդաքան, ամեկ//ամեգ, ամեգուն, հրմէն, հրմէն ինձ, հիրար, դէս, դէն, դան (այնտեղ), հ ուր, դոր և այլն: Էլ շաղկապի դիմաց գործածվում է լէ ձևը՝ մօրկուր լէ, ձ րմեռ լէ, մենկ լէ, իմ հէր լէ, իսնէրուծ լէ:

Խոսվածքում *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց գործածվում են *էնել, ըսել, եղնել, հ էլնել, կրոնալ* տարբերակները: *Գալ, լալ, տալ* բայերի ներկյան (նաև անցյալ անկատարը) կազմվում է *գի//կի* մասնիկով՝ *գ իկամ, գ իլամ, կիդամ*, մյուս բայերինը՝ *կը//կ* մասնիկով կամ առանց դրա՝ *կըփախնի, կուրխընանկ, բ էրէն*: Միանալով բայասկզբի հագագին՝ այդ մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *գիճու, գէլնէնկ*: Գործածական են *գալ* բայի ըզձական ապառնու ի նախահավելվածով ձևեր՝ *իգ ամ, հ իկանկ, հ իկա, հ իկան, հ իկէր*: *Դնել, տեսնել* բայերը ներկայի հիմքից կազմվող դիմավոր ձևերում ունենում են *ա* լծորդ հնչյուն, ինչպես՝ *կըդ ընան, կըդ ընանկ, տեսնանկ, կրտեսնան, տեսնամ*: Վաղակատար դերբայն ունի *ր*-ով վերջավորություն՝ *մաժեր (ա), քրճըծուծէր* (ինկ), հարակատարը՝ *ուգ* վերջավորություն՝ *լրծուգ, թալուգ*: Էական բայի ներկա ժամանակի ձևերն են՝ *իմ, իս, ա, ինկ, իկ, ին*, անցյալի ձևերը՝ *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն*: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը կարող է կազմվել ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի հիմքերից՝ *քանդէծին//քանդին, քաշէծի, ըսպանինկ*: *Գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *գ ած, մած*: Եզակի հրամայականն ունի ներգործածև և կրավորածև վերջավորություններ՝ *ըսա՛, կայնի՛*: Դիմավոր բայաձևերից առաջ, ըստ ժամանակային իմաստի, խոսքում հանդես է գալիս օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* կամ *էր* ձևը, երբ տրամաբանական շեշտը կրում է նախորդ բառը, ինչպես՝ *ըմալ ա գիլամ, իմալ ա կէնիս, դ աշտն էր հառէճ կըջ ըրէն*: Վերլուծական ժամանակաձևերում չ ժխտական մասնիկը դրվում է ոչ թե օժանդակ բայի, այլ դերբայի վրա, ինչպես՝ *չըգ ացէր էր*, համադրական ձևերում ժխտական մասնիկը դրվում է բայաձևի վրա՝ *չըսիքէնկ* (չէի սիրում), *չըլըփան* (չեն լվանում), ընդ որում՝ բայասկզբի *հ*-ի

հետ միանալով կամ ձայնեղ բաղաձայնից առաջ ժխտական մասնիկը ձայնեղանում է, ինչպես՝ *ջընգընիկ* (չէք ընկնի), *ջըգինանկ* (չենք իմանում): Պատճառական ածանցն է *ծուծ//ուծ՝ քրճըծուծէլ, լածուծէլ*: Պատճառական բայերի ներկա ժամանակաձևում և հրամայականում դրսևորվում է *ու* խոնարհիչը՝ *գիճու* (իջեցնում է), *հիճն ի* (իջեցրո՛ւ): Խոսվածքում չկան չ ածանցով բայեր (*թըռնել, փախնել, ուռել*): Հարկադրական եղանակը ձևավորվում է բրդի եղանակիչով՝ *բրդի գ ա*:

Խոսվածքի բառային միավորներից են՝ *աբուր, ճիժ, խարախարման, լուսուն, չուր//չուրի, իճկել, հավդիգ, ջաղդա, մինսնգ, հուդա, հառավօդ, սաբախտան, իմալ, պալ, ջ՝ ըրդուկ, հարսընիս, խեխտ աշուն, սըրախ, հըրիսա, սիլօգ, հօրի, միրավ, ջ՝ ոճ, պըզդիգ, ադէ (տատ), չընտիգ, մատտ, խըլդ, ջէր, դըհա, բ՝ էդ, մըգա, հիրգուն, ժուռ էնել, սինօռ, լէնկ, հասլիգ-հասլիգ, ինձօր, կօվկիտ, օխճըրկիտ, թայմընել, պուշ, կամ, խախընդել, սպէր, ֆըլանքասս-բէֆանքաս, ւօղնաման, հունտ, թունդիր, անձ էն-անձ՛ու, ցավակէր, տապէլ (թաքնվել), պինձ, խուլ, կէրսէր, խօսկառում, բարիշում, թըսիբ, խօրօդ, պակել, մըգա, թըք, հըրօր, հըր, հախու, նահադգել, հօխպէր, ճէռօկ, թուպ (թթու դրած կաղամբ), թըպջ՛ուր, տօշնի վըր տօշնի, հանդա, կօրգել, շիդգել, համ հ ընգնել հ իրար, աճատ, շիշնգ, մակի, չըռիգ, պուբուջագ, փօղոճ (աղբանոց), գ՛ակատ, սօմի, փատանի, դ՛արկ, ուրին-ուրին, հինկ ուրին և այլն:*

Փ

ՓԱՍԲԱԿ - գյուղ Վարդենիսի տարածաշրջանում: 1988-89թթ. այստեղ բնակություն են հաստատել Ադրբեջանի Դաշքեսան քաղաքից բռնագաղթած հայեր: Ընդգրկված է Գեղամասար համայնքի կազմում: Հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով:

ԳԼՈՒԽ 2.2.

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ
ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Գեղարքունիքի մարզի խոսվածքներում դրսևորվող բարբառային առավել էական հատկանիշներից են հետևյալները.

1. քմայնացած *iii*-ի առկայություն, ⁺¹. օրինաչափ դրսևորմամբ, ⁺². լայն տարածումով.
2. քմայնացած *iii*, *ö*, *ni* ձայնավորների առկայություն.
3. շրթնայնացած *ii*-ի առկայություն.
4. խառը տիպի ձայնավորների առկայություն.
5. միավանկ բառերի սկզբի *n*-ից առաջ շրթնային տարրի հավելում՝ *վn*, ⁺¹. *ւn*, ⁺². *վէ*, *վը*⁺ ⁺³. *վօ*.
6. միավանկ բառերի սկզբի *ե*-ից առաջ *յ*-ի հավելում՝ *յե*, ⁺¹. *ւե*, ⁺². *յե*.
7. *ոք* շաղկապի արտահայտություն *օք* հնչատարբերակով.
8. բազմավանկ բառերի սկզբի *n*-ի դիմաց՝ *օ*.
9. բազմավանկ բառերի սկզբի *ե*-ի դիմաց՝ *է*.
10. *ոյ*, *իւ* երկբարբառների դիմաց՝ *ի*, ⁺¹. *իւ* երկբարբառի առկայություն.
11. փոխառյալ բառերի *ու* ձայնավորի դիմաց՝ *ի*.
12. շեշտանախորդ վանկի ձայնավորի սղում. ⁺. միջնավանկում, ⁺¹. առաջնավանկում.
13. երկբարբառային *ե* – ի առկայություն.
14. երկբարբառային *n* – ի առկայություն.
15. *եա* երկբարբառի դիմաց՝ *ե*, *է*, *յււ*, ⁺¹. *ւե*.
16. ձայնավորների ներդաշնակության դրսևորում.
17. վերջընթեր շեշտի դրսևորում.
18. շնչեղ ձայնեղների առկայություն.

19. բառասկզբի ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց խուլեր.

20. բառամիջում ու բառավերջում հպական ու հպաշփական ձայնեղների դիմաց՝ շնչեղ խուլեր.

21. բառամիջում ու բառավերջում հպական ու հպաշփական ձայնեղների ու շնչեղ խուլերի դիմաց՝ խուլեր, ⁺¹. միայն շնչեղ խուլերի դիմաց.

22. բառամիջում ու բառավերջում հպական ու հպաշփական խուլերի դիմաց՝ ձայնեղներ.

23. հետնալեզվային պայթականների քմային արտասանություն.

24. հետնալեզվային պայթականների դիմաց՝ *ջ, ճ, չ* հպաշփականներ.

25. բաղաձայնից առաջ հպաշփականի վերածում շփականի.

26. հինհայերենյան *h*-ի դիմաց՝ *իւ*.

27. փոխառյալ բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց՝ *կ*, ⁺¹. *գ*.

28. փոխառյալ բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց՝ *կ*, ⁺¹. *գ*.

29. փոխառյալ բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց՝ *իւ*.

30. փոխառյալ բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց՝ *ղ*.

31. բառասկզբի *իւ*-ի դիմաց՝ տարնմանական *h*.

32. բառասկզբի *հօ*-ի դիմաց՝ *ֆօ*.

33. բաղաձայնից առաջ հետնալեզվային պայթականի դիմաց՝ *յ* ձայնորդ

34. բաղաձայնասկիզբ բառից առաջ, նաև բառամիջում՝ *նք>յ*, *նգ>յ* փոփոխություն.

35. *ֆ*-ի բացակայություն.

36. բառավերջի *ն*-ի դիմաց՝ *ը*.

37. բառասկզբի ձայնավորից առաջ ձայնեղ *h*-ի հավելում, ⁺¹. խուլ *h*-ի հավելում.

38. բաղիյուսական բարդություններում *ու*-ի դիմաց՝ *ը*.

39. բաղադրյալ հոգնակերտների գործածություն.

40. Ու հոլովում հոգնակի թվում.

41. Ոջ հոլովման առկայություն.
 42. Ո ներքին հոլովման ընդգրկման ընդլայնում.
 43. սեռականի ձևավորում *յ*-ով.
 44. հատուկ տեղանունների *Ա* հոլովում.
 45. ներգոյական հոլովի առկայություն.
 46. ներգոյականի իմաստի արտահայտություն *նե* մասնիկով.
 47. ներգոյականի իմաստի արտահայտություն տրական հոլովով.
 48. միայն որոշիչ *ն* հոդի առկայություն՝ սահմանափակ կիրառությամբ.
 49. որոշիչ հոդի գործածություն նաև բացառական, ներգոյական և գործիական հոլովներում.
 50. անորոշ հոդի հետադաս կիրառություն.
 51. ստացական հոդերից հետո *ի* մասնիկի դրսևորում.
 52. հոգնակի ստացականության արտահայտություն հետադաս դերանուններով.
 53. անձնական դերանունների տրական հոլովում *ի(իկ)*-ի առկայություն.
 54. անձնական դերանվան *քե* կրճատ ձևի առկայություն.
 55. անձնական դերանունների *քե, մե, ձե* կրճատ ձևերի առկայություն.
 56. ցուցական դերանունների երկադիմություն.
 57. Ով դերանվան դիմաց *վոն, +¹. տն*.
 58. Ով դերանվան դիմաց *վոր/ը/*.
 59. Ով դերանվան դիմաց այլ. *+¹. օվ, +². վով, +³. վան*.
 60. *Էլ* շաղկապի դիմաց *լէ*.
 61. կապերի նախադաս կիրառություն.
 62. բայի *Ա, Ի* խոնարհումների առկայություն, *+¹. Ա,Ե,Ի* խոնարհումներ.
 63. *անել, ասել, լինել, ելնել, կարողանալ* բայերի դիմաց *էնել, ըսել, եղնել, հէլնել, կըռնալ*.

64. *գալում, լալում, տալում* տիպի ձևեր և *ում*-ով անկատար, *+¹. ում*-ով անկատար.
 65. *գալում, լալում, տալում* տիպի ձևեր և *ըմ*-ով անկատար, *+¹. ըմ*-ով անկատար.
 66. *գ ուկամ, գ իլամ, կիտամ* տիպի ձևեր.
 67. *գ իկամ, գ իլամ, կիտամ* տիպի ձևեր.
 68. *ր*-ով վաղակատար.
 69. *ուկ//ուգ* – ով հարակատար.
 70. էական բայի ներկա ժամանակի *եմ, ես, ա, ենք, էք, են* ձևեր, *+¹. էմ, էս, է//ա, էնք, էք, էն*, *+². եմ, ես, է//ե², ենք, էք, են*.
 71. էական բայի անցյալ ժամանակի *ի, իր, էր, ինք, իք, ին* ձևեր, *+¹. ինք, իր, էր, ինք, իք, ին*.
 72. էական բայի ներկա ժամանակի *իմ, իս, ա, ինկ, իկ, ին* ձևեր.
 73. էական բայի անցյալ ժամանակի *էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն* ձևեր.
 74. անցյալ կատարյալը՝ անցյալի հիմքով.
 75. անցյալ կատարյալը՝ ներկայի հիմքով.
 76. անցյալ կատարյալը՝ ներկայի և անցյալի հիմքերով.
 77. *գնալ, մնալ* բայերի անցյալի հիմքի *գ աց, մաց* տիպի ձևեր.
 78. *էնել և դ ընել* բայերի անցյալի հիմքում *էն, դ ըն* ձևերի առկայություն, *+¹. էնել* բայի անցյալի հիմքում *էն* ձև.
 79. ըղձական անցյալի վերլուծական ձև անցյալ անկատարով, *+¹. վաղակատարով*.
 80. *Կօ* հաստատական մասնիկի կիրառություն.
 81. ժխտական օժանդակ բայերի հետադաս կիրառություն.
 82. արգելական և ժխտական մասնիկների հետադաս կիրառություն.
 83. հարկադրական ժամանակաձևերի կազմություն *դէմ, դէս, դի, դէնք, դէք, դէն* տիպի ձևերի հետադաս կիրառությամբ.
 84. պատճառականը՝ *ցրն* ածանցով.
 85. պատճառականը՝ *ուց//ցուց (ուծ//ծուծ)* ածանցով.
 86. պատճառական բայերի եզակի հրամայականը՝ *ա*-ով.

87. պատճառական բայերի եզակի հրամայականը՝ ու-ով, +¹.
րեական հիմքի վրա.

88. բայական չ ածանցի առկայություն.

89. բայական ն ածանցի բացակայություն ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում.

90. նախադասության որևէ անդամ ընդգծելու համար դիմավոր բայից առաջ օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի գործածություն.

91. ժխտական մասնիկի հավելում դերբայի վրա.

92. ժխտական մասնիկի հավելում համադրական բայաձևի վրա.

93. բայի եզակի առաջին դեմքի դիմաց՝ հոգնակի ձևի գործածություն:

Բարբառային այս հատկանիշները, բնականաբար, հանդես են բերում ընդգրկման տարբերություններ, որոնք արտահայտված են ստորև բերվող աղյուսակներում (տե՛ս Աղյուսակ 1, 2, 3): Ինչպես երևում է, դիտարկված բոլոր կամ գրեթե բոլոր խոսվածքներին հատուկ հատկանիշները սակավ են: Այդպիսիք են *քմայնացած ա-ի առկայություն, միավանկ բառերի սկզբի ե-ից առաջ յ-ի հավելում* և *ո-ից առաջ շրթնային տարրի հավելում, բազմավանկ բառերի սկզբի ո-ի դիմաց օ ձայնավորի և ե-ի դիմաց է ձայնավորի դրսևորում, շեշտանախորդ վանկի ձայնավորի սղում* հատկանիշները: Ի դեպ, այս հատկանիշները բարբառային հայերենում մեծ տարածում ունեն: Համաման մի շարք հատկանիշներ բացակայում են միայն Գանձակի միջբարբառը ներկայացնող Ճամբարակի և Վահանի խոսվածքներում: Այդպիսիք են հետևյալները. *անձնական դերանունների տրական հոլովում* ի (իկ) – *ի առկայություն, ր-ով վաղակատար, շնչեղ ձայնեղների առկայություն, երկբարբառային ե-ի և ո-ի առկայություն, ուկ-ով հարակատար* և այլն: Մյուս կողմից՝ Ճամբարակի և Վահանի խոսվածքներն ունեն հատկանիշներ, որոնցով հստակորեն առանձնանում են մարզում դրսևորվող բարբառային այլ միավորներից: Այդպիսի հատկանիշներից են հետևյալները. *խառը տիպի*

ձայնավորների առկայություն, ոյ, իւ երկբարբառների դիմաց ի ձայնավորի առկայություն, ձայնավորների ներդաշնակություն, վերջընթեր շեշտի դրսևորում, բառասկզբի ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց խուլերի դրսևորում, բառասկզբի իւ-ի դիմաց տարնմանական հ-ի դրսևորում, ֆ-ի բացակայություն, Ո ներքին հոլովման ընդգրկման ընդլայնում, ներգոյական հոլովի առկայություն, որոշիչ հոդի գործածություն նաև բացառական, ներգոյական և գործիական հոլովներում, ժխտական օժանդակ բայերի, արգելական և ժխտական մասնիկների հետադաս կիրառություն, բայական չ ածանցի առկայություն և այլն: Որոշ հատկանիշներ գործածական են բարբառային միայն մեկ միավորի շրջանակում: Մասնավորապես, միայն Մշո բարբառի դրսևորումներին են հատուկ հետևյալ հատկանիշները. որ *շաղկապի արտահայտություն* օր *հնչատարբերակով* (բոլոր խոսվածքներ), եա *երկբարբառի դիմաց է, Լե կամ յս միավորի դրսևորում* (3 խոսվածք), *փոխառյալ բառերի սկզբի դ-ի դիմաց իւ-ի առկայություն* (7 խոսվածք), *անորոշ հոդի հետադաս կիրառություն* (13 խոսվածք), *ստացական հոդերից հետո ի մասնիկի դրսևորում* (9 խոսվածք), *ցուցական դերանունների երկադիմություն* (5 խոսվածք), էլ *շաղկապի արտահայտություն լէ տարբերակով* (12 խոսվածք), *էական բայի անցյալ ժամանակի* էնկ, էր, էր, էնկ, էկ, էն *ձևերի գործածություն* (10 խոսվածք), *բայի եզակի առաջին դեմքի դիմաց՝ հոգնակի ձևի գործածություն* (12 խոսվածք) և այլն: Մշո բարբառը ներկայացնող Արծվանիստի խոսվածքում է միայն, որ *գալ* բայն ունի ներկայի *գ՛ոմ, գ՛ոս, գ՛ո, գ՛ոնք, գ՛ոք, գ՛ոն* ձևեր:

Դիադինի բարբառը ներկայացնող միակ՝ Վարդենիսի խոսվածքին են հատուկ *գ՛ուքամ, գ՛ուլամ, կուտամ* տիպի ձևերի գործածությունը, շարունակական ներկայի առկայությունը: Միայն այս խոսվածքում է օրինաչափորեն գործածվում քմայնացած *սի* ձայնավորը, օտար բառերի սկզբնային *դ-ի* դիմաց այս խոսվածքում են հանդես գալիս *գ՛* կամ *գ՛* հնչյուններ: Միայն Բայազետի

բարբառի որոշ դրսևորումների հատուկ հատկանիշ է *փոխառյալ բառերի ու ձայնավորի դիմաց ի-ի առկայությունը*: Արծափի խոսվածքը ներկայացնող Մովսեյությունը առանձնանում է էական բայի ներկայի եզակի երրորդ դեմքի է՞ ձևի առկայությամբ, ըղձական անցյալի վերլուծական ձևով և այլն:

Առանձին դեպքերում զգալի ընդհանրություններ են հանդես բերում տարբեր բարբառային միավորներ ներկայացնող խոսվածքներ՝ այդպիսի առանձնանալով մյուս բարբառային միավորներից: Այսպես, մի շարք հատկանիշներ (*պատճառականի կազմություն ուց//ցուց (ուծ//ծուծ) ածանցով, նախադասության որևէ անդամ ընդգծելու համար դիմավոր բայից առաջ օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի գործածություն, ժխտական մասնիկի հավելում դերբայի վրա, ժխտական մասնիկի հավելում համադրական բայաձևի վրա*) դրսևորվում են միայն Մշո և Դիաղիսի բարբառները ներկայացնող խոսվածքներում: Առանձին հատկանիշներով ընդհանրություններ ունեն Դիաղիսը ներկայացնող Վարդենիսի և Ում ճյուղին պատկանող Ակունքի խոսվածքները (*բաղաձայնանախորդ դիրքում հետնալեզվային պայթականի դիմաց ձայնորդի դրսևորում, բաղաձայնանախորդ դիրքում նք>յ, նգ>յ փոփոխություն*), Մակուն ներկայացնող առանձին խոսվածքներ և Արծափը ներկայացնող Մովսեյությունի խոսվածքը (*բառակցի հո-ի դիմաց ֆո-ի գործածություն, ներգոյականի իմաստի արտահայտություն տրական հոլովով*) և այլն:

Ընդհանուր առմամբ, ստորև բերվող աղյուսակները ոչ միայն ներկայացնում են բարբառային հատկանիշների տարածման պատկերը, առանձին խոսվածքների հատկանիշների ամբողջությունը, այլ նաև թույլ են տալիս դիտարկել բարբառային միավորների փոխհարաբերությունները:

Հնչյունական հատկանիշներ

Աղյուսակ 1

	1. Գվո.	2. Հցու.	3. Արծվք	4. Կրսիզ	5. Գեձկ.	6. Մղկշն.	7. Նրտս.	8. Հրվնք.	9. Սրխն.	10. Լեջոբ.	11. Գոլրք.	12. Մվկր.	13. Լճփ.
1.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-
4.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
6.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
7.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
9.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
13.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
14.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
19.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
21.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22.	++	++	++	++	++	++	++	++	++	++	++	++	++
23.	-	-	+	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-
24.	-	-	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-	-
25.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
26.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
27.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
28.	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+	+	-
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
33.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
34.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
35.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
36.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
37.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
38.	+	+	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-

	40. Կրդես.	41. Ակկք.	42. Գրդվկ.	43. Մրդկք.	44. Զվկք.	45. Գրդ2.	46. Լճշև.	47. Չկվկ.	48. Նրշև.	49. Կրսր.	50. Մվգր.	51. Ճմբվկ.	52. Վես.	
1.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	52
2.	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	2,5
3.	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	14,5
4.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	2,0
5.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	51,5
6.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	52,0
7.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	26,0
8.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	51,0
9.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	51,0
10.	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	7,0
11.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3,0
12.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	52,0
13.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	49,0
14.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	48,0
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3,0
16.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	1,0
17.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	2,0
18.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	49,5
19.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	2,0
20.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	40,5
21.	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	12,5
22.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	31,0
23.	+	+	-	-	+	-	+	-	-	-	-	+	+	9,0
24.	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	3,5
25.	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	25,5
26.	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	35,5
27.	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	37,0
28.	+	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	5,5
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6,5
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	5,0
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	2,0
32.	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	2,0
33.	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2,0
34.	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2,0
35.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	2,0
36.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	1,5
37.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	37,0
38.	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	6,5

Անվանական հատկանիշներ

Աղյուսակ 2

	1. Գվր.	2. Հքոս.	3. Արծվք.	4. Կրսրգ.	5. Գնձկ.	6. Մրդկշև.	7. Նրսս.	8. Հրվք.	9. Սրխն.	10. Լեթրք.	11. Գրքք.	12. Մվգր.	13. Լճփ.
39.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
40.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
41.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
42.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
43.	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
44.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
45.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
46.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
47.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
48.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
49.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
50.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
51.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
52.	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-
53.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
54.	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	-	-
55.	-	-	-	-	-	+	-	-	+	+	-	-	-
56.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
57.	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	+	+	-
58.	+	-	+	+	-	-	+	+	+	+	-	-	-
59.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
60.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
61.	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-

	14. Երևու.	15. Լճք.	16. Ջրգոր.	17 Մղն.	18. Նճատշ.	19. Վճատշ.	20. Վրդճր.	21. Աստղձ.	22. Արծվես.	23. Գողկվտ.	24. Զլքր.	25. Մրտն.	26. Վղշն.
39.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
40.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
41.	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+
42.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
43.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
44.	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+	-
45.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
46.	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	+	+
47.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
48.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
49.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
50.	-	+	-	+	+	+	-	+	+	-	-	+	+
51.	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
52.	-	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+
53.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
54.	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+
55.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+
56.	-	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-
57.	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+	+	+	+	+ ¹	+ ¹
58.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
59.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
60.	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
61.	-	+	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+

	27. Վրդնվ.	28. Մկրր.	29. Ծվար.	30. Ծվար.	31. Լակվար.	32. Ծվկ.	33 Կրճղրր.	34 Մ.Սարկ.	35 Ախարձ.	36. Խշղրր.	37. Լճվն.	38 Նրկրտ.	39. Մրես.
39.	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+
40.	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+
41.	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	-	+	+
42.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
43.	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	+
44.	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
45.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
46.	+	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-
47.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
48.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
49.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
50.	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-
51.	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
52.	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	+	-	+
53.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
54.	+	-	-	+	+	-	+	-	+	-	-	+	+
55.	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+
56.	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
57.	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+	+	+	-	+	-	+	-	-
58.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
59.	-	-	-	-	-	-	-	+ ²	-	+ ³	-	+ ¹	+ ³
60.	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+	+	-
61.	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-

	40. Կրկն.	41. Ավեր.	42. Գրվել.	43. Մղկնք.	44. Ջվր.	45. Դրվ.	46. Լճշն.	47. Չվկվ.	48. Կրշն.	49. Վար.	50. Ծվգր.	51. Ճարկ.	52. Վն.	
62.	-	-	-	-	*	-	-	-	-	-	+	+	+	29,0
63.	-	*	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	25,0
64.	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	*	+	22,0
65.	*	*	+	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	3,0
66.	-	-	-	-	-	-	*	*	*	*	*	*	-	7,0
67.	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	18,0
68.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	50,0
69.	+	+	*	*	-	+	+	+	+	+	+	-	-	47,0
70.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	44,0
71.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	42,0
72.	-	-	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8,0
73.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10,0
74.	++	*	+	-	-	-	+	-	-	-	-	+	+	5,5
75.	+-	-	+	*	-	*	+	*	-	-	-	-	-	4,5
76.	-	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	-	-	42,0
77.	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	-	-	-	47,0
78.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8,0
79.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	2,0
80.	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	18,0
81.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	2,0
82.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	2,0
83.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	1,5
84.	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	25,0
85.	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	27,5
86.	-	+	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	14,5
87.	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	+	32,0
88.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	2,0
89.	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	12,0
90.	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	26,5
91.	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	26,0
92.	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	27,0
93.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12,0

ՄԱՍ 3.
ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԽՈՍՔԻ
ՆՍՈՒՇՆԵՐ

ԳԱՎԱՌԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆ

Ծաղկաշեն գյուղ

• Թոռը շմտ քախձը բ՛ան ա, տմտին ցավը տանա,
Վոշ խիվըննի, վոշ տըքի, տմտու բ՛օլը պըտըտի,
մմբերը հօլա-հօլա, իմ թոռներն ընձի բօլ ա,
Բ՛անակից գ՛ալում են, բ՛օլօրի լավըն իմն ա,
Գ՛ըլօխըս դ՛ըրին շեման, մտան թոռներըս թըռան:

• Խատար ինչ ծմնդըր բ՛ան ա,
Յերփ վոր դ՛ուռը կըբ՛անա,
Կերսար հ՛ընի՝ կըվախի,
Չըլնի՝ կիսուր կըկնխի,
Ինչ եմ մնում կիսուրըս,
Ճըժերս կըտամ մըսուրը,
Հաստատ մընա Խըրուշչեվ՝
Կաթը մըրավ բուրուլկօվ,
Բ՛ացեց մանգապամտեզներ,
Հ՛երկընցըրեց խառսների լեզվըներ:

• մխճի, մխճի, քարե չըխճի,
մո քօ տիկին, գ՛ընա խախճի,
մլուր մմղեմ, գ՛աթեն թըխեմ,

Գ'ամ քե թաղեմ:

Տրդա, տրդա, քարե ջրդա,
մո քո ճաններ, գ'ընա խաղա:

մլուր մանդեմ, գ'աթէն թըխեմ,

Գ'ամ քե պախեմ:

Ախճիկ ունեմ իմանի,

Չեմ տա հազար թումանի,

Կրտամ մե բնգրրգանի՝

Բ'ուռթ ք'երա, ք'ամբակ ք'երա,

Շնլ մնա, շըլվար մնա,

Տննա ծանխա, ք'երա խօր ու մօրը՝ վառձեր փագա:

(Համ իւերը, համ մերը համալսարան ին սօրվում)

Հոռոմսիմ Միքայելյան, ծնվ. 1926թ.

Գավառ քաղաք

Քննվանա փալխավէն՝ նայած սինին ինչ չափի յա. մսենք թե՛ մե հարուր քրսան պնձ ա չե՞ էտ փալխավէն՝ ջ'առթում են քրսան հատ ձ'ու, էտ քրսան ձ'ուն վոր ջ'առթում են մմանի մէչը՝ թասի, լնգանի, ձ'եռով լա՛վ հարում են: Էտ փալխավա սմրթօղը մռան-ձին, հատուկ կընիկ ա: Հ'ըմէն մմոթ չըկմնում սմրթա: մլուրը լըցում են, լա՛վ հուսցում են, դ'ընում են՝ մինչեվ փալխավի խըմորը գ'ա: Մինին ք'երում են դ'ընում են: Խըմորը գ'ըռտընքում են, փըռում են սինու մէչը, կըթուն են լըցում, մմոթ կմ տմսնհինգ հ'երես ա մնում, մմոթ կմ տմսնութ հ'երես ա մնում: Բ'այց վոր տեղ են ճմմփում, մվէլի ք'առցըր են մնում, մեղըրը շմտ են

մնում: Կըթունը լըցում են հ'երես-հ'երես, շմքսրը շիպչով մմն-դըրցընում են, լըցում են էտ փալխավի վըրէն: Ըտենց հ'երես-հ'երես, մինչեվ հ'իրանց էտ դ'ըրած գ'ընդերը լըռանում ա: Ու կըղրում են, փալխավա-փալխավա յեն մնում: Մինով տմնում են փուռը էփում են, սինով էլ ք'երում են: Վոր տեղ են ճմմփում, էնենց են մնում, վոր մե քիչ ջ'ոչ հ'ըլնի: Մեղըրն էլ մե քիչ տմքացընում են, ջ'ըրիկացընում են, լըցում են հ'երեսը: Քաշում տմկը, հ'ըլնում խամով:

Գրիգորյան Ջեմմա Վաղարշակի, ծնվ. 1931թ.

Գավառ քաղաքի Հացառատ թաղամաս

Մեզի լավ տմվար, մմլ կմր: Թալվէն, հիշում եմ, մմտակ կմր, կով կմր: Յեռեսուներկու թըվին տմվըրներ գ'ալում ին կը-թում ին, կմթը տմնում ին էտ գ'ախ: Մե հատ ըսենց ճըպոթ էր ձ'եռըս, սօվօրություն էր, մռնում ի, կմյնում ի տմտուս գ'ըլխին, տմտըս մմտկըները, կօվերը կըթում էր, ընձի կմթ էր տմլում, իըմում ի: էտ օր էկան, համատմրած ին մսում, յես չեմ գիղում ինչ էր, համատմրած էր, կօվերը կըթում ին, կմթը տմնում ին, տմվար, մմլ կըթում ին, տմնում ին: Մեատ Փօփօլ մնընավոր կը-նիկ կմր, էտի էկավ՝ մեր կօվերը վոր կըթէր: Կօվերը կըթեց պըռձավ, մըտավ մմտկի տմկը, մմտակին ա կըթում: Էտենց կըթում, լըցում ուշատկէն: Թալվի հօղէն էլ տըղէրքը գ'ալում են, նըստում են, էն գ'ախ տէլէվիգօր, ք'ան չըկար, նըստում են՝ նմղըլ ին մնում, իւքսթ ին մսում: Էտենց թալվի մէչը էտենց մռանցին տեղ էր, էտենց ք'աներ դ'ըրուկ, նըստուկ ին: Էտի վոր կմթը կըթեց, մմմիկըս գ'ընաց, մեատ ք'աժակ ք'երեց, մսավ՝ էսա ք'աժակով

մեշու տու թօ ճիժը խըմա, սօվոր ա, մսավ, էս մխճիկը, յես իշտսն
 մմտակը, կօվը կըթեր եմ, իմ մխճրկան կմթ եմ տըվե: Էսի բը՝ չէ,
 վոյ աման, յես չեմ կմնա, մսավ, կմթ տա: մսավ՝ հընչի՞, մխճի,
 դ՛ու գ՛աս իմ մէ թալվա տմվար մմլը կըթես, մէ պուտ կմթ չիտա՞ս
 իմ ճըժին: Էտ մսեղու գ՛ախ յես ըզգացի, վոր ըտոնք վիճում են,
 էնենց եմ հիշում, չոտը տմրեկան եմ հ՛ելե: Հ՛ըմա ճըպոթը՝ մմտկի
 գ՛ըլխին: Խըթ զաննել՝ մմտակը վոտը վերցեց, ու կմթը գ՛ընաց,
 լըռիվ մէ վէրո կմթ՝ կըվանոցը: Էտ կմթը լըսվավ կըվանոցը: Էտի
 մէ ճըվճըվոց ա քըցե, Փօփօլն էր՝ էտա Յեռջօյ կիսուրը՝ վա՛յ, էս ինչ
 սեվ Բ՛երիք իմ վըրէն: Մմմիկըս հ՛ըմա վերցեց ըսենց մսավ՝ (մմթ
 էլ ա) տօ լավ մրավ, քօ խօր կօտը քաքեմ, մսավ, իմ մմլ -
 տմվարներ կըթես՝ մէ թըքս կմթ չիտա՞ս՝ իմ ճիժը խըմա: Շըշմավ
 էտ կընիկն՝ ի՞նչ մնա: Վոր բօբբոռոց քըցեց, տըղերքն հօղից հ՛ելան
 դ՛ուս: Էտ ի՞նչ ձ՛էն ա, էտ ի՞նչ ձ՛էն ա: So, մսավ, ըստու վըրէն սեվ
 գ՛ա, մէ թալվա տմվար կըթե տմնում, մէ պուտ կմթ չըտըվեց: Էն
 ճիժն էլ զանեց մմտկի գ՛ըլխին, կմթը թափավ: Լավ մրիք, մխճիկ
 ջան, ծըծերըս ուտեմ, աչըձ՛ախ ընձի պմչում են, քաշքըշում են՝
 լավ մրիք՝ թափիք: Մըկա էտի լսում, չօքեր տըփում՝ վա՛յ, յես
 ըստօվ պըտի փարա ըստանի: Էտա կըվերի մըչի, կըվանոցի մըչին
 ըսենց ճմնգում, էտ մըխտսն կըվեր՝ կմթը, ճմնգում, լըցում,
 ջ՛օկում լըցում ուշատկեն, վոր լըսվի: Խա: Էտենց մտավ, էտ կմթը
 գ՛ընաց:

Էս բօլտերը ծուռն ը մուռ,
 Տըղա, խուզեմ քօ քնքուլ,
 Հ՛առչի կընիկ դ՛ըռնեղ՛ուռ,

Հընչի՞ մտար յեղվան ծուռ:

•
 Մէ Բ՛առց եմ կմրե՛ իմն ա,
 Մէկ էլ եմ կմրե՛ իմն ա,
 Քախկի քարվան գ՛ալում ա,
 Մըչի սուրային իմն ա:
 •
 Ջ՛ախճի կըտուր՝ լիքը վառթ,
 Ջ՛ախճի դ՛ուտը լիքը մմթթ,
 Ճմր մրեք, յարըս էկավ,
 Գ՛օտիկը լիքը վառթ:

Սեղա Բագրատի Թաղևոսյան, ծնվ. 1928թ.

Քուռթը գ՛ալում, տէնում՝ տըղերքը քաղ են մնում: Մէկը
 քաղում, մէկը կմպում, մէկն էլ փոցըղ մնում: Կըռուք հավթօղն էլ
 կըռուք հավթում հէտեվից: Հիշկում, հիշկում, էթում: Խառցընում
 են՝ ի՞նչ տեսար: Էն, վոր թնլում էր, Բ՛երում էր, շընզընգում էր, էն,
 վոր կըլօրակ էր մնում, մըկա էնի մեռա՛ավ: Ախար, կմպ մնելը
 շմտ գօտ ա: Փոցըղ մրօղը, մսում, փոցըղ էր թնլում, Բ՛երում, ճիժն
 էլ կըռուք էր հավթում, իսկ, մսում, էն կըլօրակ մրօղը մըկա
 մեռա՛ավ:

Հրանտ Թաղևոսյան Իվանի, ծնվ. 1929թ.

•
 Սօվետի գ՛ալը,
 Տմրան մեր մմլը,
 Բը իմալ գ՛ըլնի մեր հալը:
Սուրեն Ղարիբյան, ծնվ. 1924թ.

Գավառ քաղաքի Արծվաքար թաղամաս

Ուրեմը, խառնիսն ա զիվմ թե մեր, սեվին սրքին, էն մնտերը՝ մնշալ են մսում, մնշալը շրշերի վրեն գննուկ, էթում ինք, մեշու տեղ էթում ինք, քըչընում էր: Է՛, բուֆուկեթով նսֆտերը կըշտըներն ա, լըցում են վրեն, բ՛երում են իմ դ՛եր: Սմո իմ հնշկերը, վոր լսցեր եմ էլ, հատվրները էսենց գ՛ըձվուկ էր իմ հերեսիս վրեն: Էկա, վոր կմյնա մեմմիտ խնյու դ՛եր, տենամ վոր ինչ՝ հերես չըկա: Էտ հ՛առվի ըզերը բ՛ըռնուկ՝ սեվ մըրերը մոցունքի խետ էկած, կմթացած շորերիս վրեն: մսի՛ խարամ հ՛ընէր էս խառնիսը, էտ մուրը չըբ՛ըռնին՝ մվելի լավ չէ՛ր, մութը տեղ ջնյնամ մեշոլ կըթեփըլտինք:

Թաղևտյան Ջինա Սամսոնի, ծնվ. 1940թ.

Մորական պմպիկըս դուքանչի յա հըլնում ա: Էտի յես լըսացեր եմ, չեմ տես: Սմբուխանցի մոնում պմպիկըս: Սմբուխանցի յա մոնում ա, Ջնքոյենց տըներից են: Էտ դուքանը քնվանցիքը կըդրում են. բ՛ացում են, գ՛իշերը տմնում են էտ կըտորները: Մընաց, վոր էթում են պմպիկիս մխպորը քնվանցի ուզելու, տենում են, վոր հիրանց էտ դուքանի կըտորները ըտոնք մինդար են կմրած: Էլ ի՞նչ, էտ կընգան բ՛երում են գ՛եղը, շմտ խօթտ էր, խըրեղեն էր:

Մէ քանի մմոթ պմտերի տըզներ նըստուկ են հըլնում, մեկ էլ մէ մմոթ ա գ՛ալում՝ կօշիզները խին, շորերն հըմեն խին, գ՛ըլխարկը՝ թնգն: Խընդում են էտ մմոթի վրեն: մսում ա՛ հընչէ՛ք խընդում վրեն. չարուխ, չօրաք, քօլօ՞զս ա խին, կմստում շըլվար, քօլօ՞զս ա խին (քօլօզը վոր թնգն յա հըլնում, էտ խըները հըմեն բ՛երում խետը մսում ա), շըլվար բըլուզ, քօլօ՞զս ա խին, ի՞նչըս ա խին, հընչէ՛ք վրեն խընդում:

Գ՛ացած ին սմրը քաղ մնէլու, քաղ ին մրած, սէլերով դ՛առցած ին էկած ին, ըտե սէլը շըռչեր էր: Սէլը շըռչեր էր, ըտոնց վրեն խաղ ին կմպած.

մնգինի բ՛երնի բուղը,
Զառուբյանի ձ՛եռն էր ծմոնի ճուղը,
Գօլեցին գուռնա յեր փըչում,
մխճըզները՝ շմն պես խաչում,
Պմպօն Թամարի թուշն էր պմչում,
Վոչ մեկից էլ չէր մմաչում:

Սէլվորի հեվելի մնունն էր Զառուբյան, քանի վոր հիրանը ջ՛ոչավարի յեր պմխում: Պմպօն ու Թամարն էլ սիրահար ին:

Գևորգյան Էմմա, ծնվ. 1937թ.

Խառսին տմրանք վիրեվի կմլով,
Շօրերը բ՛երինք սիրուն ծմլերով:
Հէլի խաքի, հէլի կմպա, էկեր ենք տմնենք,
Չըխաքնես, չըկմպես՝ զօռով կըտմնենք:

Խօրըտ խափինք մեր թունդ մրադով,
 Մօրըտ խափինք մե քիշմիր շմլով,
 մխապօրըտ խափինք մե ք' ածակ գ' ինօվ,
 Քըվորըտ խափինք մե վիզ ուլինգօվ,
 Քե յեղ խափինք մեր սիրուն տըղօվ:
 Հ' էլի խաքի, հ' էլի կմպա, էկեր ենք տանենք,
 Չըխաքնես, չըկմպես՝ զօսօվ կըտանենք:
 Սեղանը պամդրաստ, քեզի յենք հ' իշկում,
 Հ' էլի խաքի, հ' էլի կմպա, էկեր ենք տանենք,
 Հ' էլի խաքի, հ' էլի կմպա, էկեր ենք տանենք:

•

Ասացվածքներ

Ալնի յեր՝ խանձըրախամն էլ տըվեց վըրեն:
 Իրեք մխը մե մմխա ա:
 Վորը շըվում ա, հ' ինքը ք' ըվում ա:
 Սօվորին մի կըդրա, մնսօվորին մի սօվըոցըրա:
 մջամը էկեր ա, մնջամը չըտամըում:
 Գ' իտունին գ' էրի հ' էլի, մնգ' էտին սիրելի մի հ' էլի:
 մրունը ջ' ուր չըդ' առնա:
 Գ' օթուցյուն չըտմրե մրքայուցյուն:

•

Օրհնանքներ

Միմոն ծերունի հ' ըլնես:
 Քար թնլես, վոսկի ք' ըռնես:
 Քօ խալալ քըռտինքը քե խալալ հ' ըլնի:
 Մե պամտըտ վոսկի հ' ըլնի, մեկը՝ մոծաթ:
 մասու հնշկը վըրետ հ' ըլնի:
 մասու օռշնինքը թափի վըրետ:

Հ' էրկեն մրեվ հ' ըլնես:
 Օըլես, ծմխկես, մեչը նըստես:

•

Անեծքներ

Դ' մորը դ' առես, դ' առտակ նըստես:
 Նըստես՝ մըսերըտ թափի, կմյնես՝ օսկըոներըտ:
 Ծակծրկվես, ծակ-ծակ շմպիկ խաքնես:
 Լիզուտ ք' էրնիտ մեչը չօրնա:
 Հնշկիտ սեվը սիֆտակ մնես:
 մնտակ ծօվի ռաստ գ' աա:
 Գ' ըլխիտ գ' ըլխավոր չըլնի:
 Բ' էրնիցըտ դ' ուս գ' ա, լըսվի ծոցըտ:

2014թ. գրի է առել Գավառի պետական համալսարանի
 ուսանողուհի Անահիտ Մնեյանը

Կարմիրցյուղ գյուղ

•

Բ' է ձեռքըտ համփուրեմ, մմյրիկ,
 Կերեր եմ կմթըտ մնուշիկ,
 Յերանի չիլինի մխաճիկ,
 Մընաս ք' արօվ, յես գ' ընում եմ:
 (էն էլ մասում ա)
 Մի՛ գ' ընա վատ դ' ըրկըցի տուն,
 Խելքօվ մըտկօվ յեղիր գ' իտուն,
 Միշտ ունեցի ք' արի մնուն,
 Գ' ընա՛, վօթիս, մաված քեզ հետ:
 Փեսեն գ' ուքա՛ դ' ու վօտքի յեղ
 Նա յե քեզանից հ' առավել

Նըրան քու սերն եմ կմամեցել
Գ՛ ընա, վոթիս, մի՛ լաց, գ՛ ընամ:

Մե՛ մամթ հ՛ էլե, մսե՛
մխճի ջան, մխճի,
Հ՛արի քեզի տմամ խօջու տըղին,
Մե՛վ խալիչին, սիֆտանկ հոդին,
Սսֆա՛րի բոխճին, գըլնագ²¹⁹ դեյրին:

մխճիկը չըխավնե՛
մդե՛ ջան, մդե,
Ի՞նչ եմ մնում խօջի տըղին,
Մե՛վ խալիչեն, սիֆտանկ հոդեն,
Սսֆա՛րի բոխճեն, գըլնագ դեյրեն:

Խազար խօջի տըղա կուրբան կաննեմ
Իմ Սսֆոյի չօլախ վոտին, ձ՛ եռի փեղին,
մլ բըրզին, շմլ բըրզին, հ՛ էրկեն վըզին,
Տուտու բողզին, փեղե լիզվին, ծակ բօլօզին:

Էրնեկ էն օր՝ գ՛ արուն գ՛ ըքա,
Իմ Սսֆօնը փեղը վերցա,

Օհօ՛ մնա, բըժօ մնա,

Բսն՛ մստկընեք, բսլսնք կօվեր,

Բ՛ էտ պրտկընեք, խըշտ կօտըշնեեե՛ր, ժսն՛ կի տըկեր:

(Չըխավներ ա խօջու տըղին, գ՛ացե նսխրոչու չօլախ վոտին ա խավնե):

Արևշատյան Սեդիկ Տիգրանի, ծնվ. 1926թ.

²¹⁹ Գլասս // գլագ՝ մետաքսյա գործվածք:

Հ՛առեչ, մսում ին, Նսվոյ Սսբօյն հօթիկ հ՛ էլե, էտենց, Բ՛ է-
րաժ մօթեղու, գ՛ ըլօխ կըղրաժ ին, հօթիկն էտենց հ՛ էլեր էր փա-
խեր էր, հիսի մսենք էտենց վոք Բ՛ան հ՛ ըլնում, ասենք մեկը
թօղում փախնում, Բ՛ան-ման, էլ տուն չըգ՛ալում, մսում են՝ հ՛ էլե
Նսվոյ Սսբօյ հօթիկը:

Արևշատյան Արամ, ծնվ. 1979թ.

Նորատուս գյուղ

Նսրսնդուգա մեչը կմ մեատ լավ զօրավոք սուրփ, մնունը
Գ՛ ըրիքօր Նսրեկեցի յա: Կըշլաղ մեատ կիսուր էթում ա սսբը,
խառսին մսում ա՝ գ՛ ըրթան ճուտ ա, ճըտերօվ, ասում ա, յեթե
տեսա, վոք ճըտերիցըս մեկը սստկե, քեզի կըխըրկեմ մեր տընից:
Ու հ՛ ինքը էթում սսբը: Էն հ՛ էքսօրը գ՛ ըրթանը հ՛ իր ճըտերօվ սստ-
կում են: Լսլում ա էտ ջսնյել խառսը: Հարեվանը լըսում ա ձ՛ էնը,
դ՛ ըրկեցը, գ՛ալում ա, բա՛ հ՛ ընչե՛ս լսլում, մխճիկ ջան: Բա՛
կիսուրս մսեր ա, վոք ըսենց-ըսենց՝ ճըտերիս մագը թեքվեր ա՝
քեզի կըխըրկեմ: մսե՛ մի՛ լսնց, մխճիկ ջան, Նսրսնդուգ մեատ
ըսենց սուրփ կմ՝ Գ՛ ըրիքօր Նսրեկեցին, էտ ճըտերն ու գ՛ ըրթանը
լից մսողը, տմնենք ընդե, դ՛ ընենք հ՛ իրա վոտի տակը, չուր լուս
կըլավընա: Ըտենց էլ մնում են: Բ՛ էրում են դ՛ ընում են Նսրեկեցու
վոտի տակը, մինչեվ լուս գ՛ ըրթանը հ՛ իր ճըտերօվ լավընում ա:
Էտ օրվանից Գ՛ ըրիքօր Նսրեկեցին կօշվում ա, մսում են, Չսնք
հարոց Նսրեկեցի:

Սեդա Գրիգորյան, ծնվ. 1941թ.

Յես հիշում եմ՝ մենք Սեվան ինք, իմ խերը իրեքատ վոռփ էրէխէք ք'երեց՝ տմանըխինգ-տմանըվեց տմրէկան տըղէքք: Մը-խոն ու Սուրիկը մխպէր ին, մէատ էլ Յենգո մանրնով տըղա յէր, էլի ըտենց: Խէրըս մռավ էկավ, ցուռտ, ձ'ըմեռ ճըքճըքան, մօրըս մսավ՝ այ կընիկ, մսավ, էս էրէխէքը իմ էրէխէքն են, մսավ՝ ըտե՝ Ձուկք՝ ածնի շենքի կուշտը կուշ էկուկ նըստուկ ին, մսավ՝ ք'երէր եմ, իմալ իմ ճըճերն, ընենց ստոնք, պըղի պմխենք: Մէրըս մսավ՝ հ'արէք, հ'արէք, ճըճեր ջան, հ'արէք: Մենք Սեվան մէատ այսքան տուն ունիկք մեզի: Կուխնի յէր, ընդէ յէլ քալկոն էր դ'ուսը: Կըվառտիքա յէր, էլի: Էտ տըղէքքին պմխեց խէրըս, ջ'օչըցըրեց: Տմրավ նմվի վըրէն մմդըօզի տեղ ք'անցըրեց, փող տըվեց, վեռչը, տըվեց հ'ուրիշ նմվէրի վըրա տեղավորեց: Էդ մմռըքքին պմխեց մինչեվ ջ'օչըցըրեց, ք'երիկք մեր գ'եղը նշանեցինք: Մէկը մեր գ'յուղից ուզինք Ձուկի մնիկինը, նըշանեց Սուրիկին՝ պըստի մխպօրը, ջ'ոչ մխպօրն էլ էլի մեր գ'յուղացի, մգրիվանք ին մընում, ըտուրը ուզեց Մըխոյն էլ: Ըտոնցը նըշանեց: Իսկ Յենգոյն էլ մէատ հ'ուրիշ մխճիկ ուզեց, Սեվանից ուզին ք'երին: Էս մճիկը, Յենգոյը վոր նըշանեցին, ք'երեցին, էս մխճիկը շմտ սիրուն, վիղնի, բօյօվ մխճիկ էր: Բ'այց դ'ու մ'մսա՝ թմմբալ, ու նըստում չըկմնում հ'իրար գ'ա տեղից: Ըտենց մէրըս պմխեց, պմխեց, մէ օր ըտոնք խօսացին՝ խէրս ու մէրըս, խէրըս մսավ՝ խատըր իմալ ա (խատսին էլ սիրուն ինք, շմտ սիրուն ախճիգ էր, խէքըտ կէթէր, վոր տէնիր, շմտ խօրօտ մխճիկ էր), մսավ՝ քա ինչ մնեմ, վոր նըստում ա, խէռը մմռթից, ինչօր իշաֆորմ ա, մսավ՝ էտի չըլնում կմյնում: Խէրըս մսավ՝ ք'է Յենգոյն մսենք, տմնենք Սեվան ըստուն տեղ կմնենք, մէ տուն կըքըրենք, թօ էթան նըստեն հ'իրանց խըմար, մյ կընիկ: Վեռչը,

տմրան, դ'ու մի մսա՝ ընդեն էլ: Մէգ էլ մէ մմխս մընաց, խէրըս մսավ՝ էթամ տէնամ ճըճերն իմալ են, գ'ամ: Գ'ընաց, էկավ մփէրը (մփէր ինք մսում խօրըս): Յենգոյը մսէր էր՝ ինչ կմ, լմցէր էր, մսէր էր՝ քա՝ մփէր ջան, յես իմալ մնեմ, վոչ զաղ ա էփում, վոչ ընճի խաց ա դ'ընում, մմանը լըցում եմ, ուտում, դ'ընում ընդէ, մընում նմմշում, մընում մէչը: Խէրըս մսավ՝ չէ, էտենց չըլնի, ումուդ ջան, հ'արի տմնեմ հ'իրա խօր տունը: մռան գ'ացին, խօրն ու մօրն մսէր ին, քա՝ քօ մխճիկը վոր տեղախան չէր հ'ըլնում, էս խէխճ տըղէն ինչ մնա, մնտէր-մնտիրագան, ըստուրը վորը պմխա: Լավ էր, գօրէնէր խէրըս, տմրավ ըդուրը թօղեցին: Մընաց, խէրըս մռթեն մստավկի էր, էգէր էր թօշմգի: Գ'ացէր էր Սեվան (մէգ-մէգ էթում էր, ֆըռում էր, գ'ալում էր խէրըս ընդէ), էդ Յենգոն պմդաական ուռթէր էր: Բա՝ վա՛յ, մփէր ջան, կուրքանտ հ'ըլնեմ (դը էդ գ'ախ տմրիներ հ'իրար չին տեսած), էթանք մեր տունը: մռէր էր, գ'ացէր էր: մսում էր՝ վոր չըգ'ացի տեսա, Յենգոյ դ'ուրը դ'էգէրը գմնուկ, մֆտօները կմյնուկ, բըրիշկէքը կմյնուկ, ձ'իյանքը, մսում ա՝ սուրունով օխճըրները կմյնուկ, մէատ էլ, մսավ, սեվ կընիկ, ըսենց սեվ ու մեվ կմռճըլիկ կընիկ ուներ: Էտ կընիկը էկավ, Յենգոն մսավ՝ էսի իմ խէրն ա, էսի իմ խէրն ա, ճըճէր ջան: Վոր մսավ, մէ սուրու ճիժ էկան թափան վըրէս, կընիկը խէտը, մնտես-մնծմնօթ: մսում՝ ընճի գ'ըրկին, կօլթըղին ու տմրան նեռս: մսում էր՝ Յենգոն հ'էլավ մէաղ օխճմր մօռթեց, ճերուխում մրեցին, վեռչը, լավ-լավ խօրըս իրէք օր, չոռս օր պմխած ին, մէկ էլ Յենգոն դ'ըրէր էր մֆտօն, է՛լ գ'աթօվ, է՛լ ուտէլիթօվ, մէ օխճար էլ մօռթած ին էլի, մփէրի խէտ դ'ըրած ին՝ խէր ջան, դ'ու մեզի պմխէր էս: Վեռչը, ըտենց էկած ին: Էտ էլ Յենգոյ պմտմությունը:

Էմմա Արամի Մկրտչյան, ծնվ. 1938թ.

• Ըստե պուպուզ, ընդե պուպուզ,
Հ'եթթըսեն դ'ուս:

(արևի շող)

Էրկու տընգիչ, մե տընգտընգիչ,
Չոռսը կմխիչ, չոռսը կօխիչ:

(կույ)

Ըստե քըստ, ընդե քըստ,
Դ'ըռան հեղեվը նըստ:

(ավել)

Աթեն, ամթեն, էրկու թամթեն
Էթա գ'ա, կըբնի պամտեն

(կշեռք)

Գալստյան Աշխեն, ծնվ. 1929թ.

Գանձակ գյուղ

Դեկտեմբեր մամիսն էր, մամթա մնօթի՝ սամբերն էր: Մե մամթա չըկար, վոր խաց տաներ, խասցըներ մամթիս: Հ'ելա շունը թօնի, ընձի հ'ընգեր ամբեցի: Բուդիները վոներըս խաքա, պեխջանկ խաքա, չօբնի փեղը ձեռըս ամա, գ'ըլօխըս կմպեցի, ք'ըբին, ձ'անը սամբերն հ'ելա: Դեկտեմբեր մամսին: Սամբերն հ'ելա, հ'ելա գ'ացի, մամթիս խաց տմբա: Բ'ուք, ձ'ուն, ինչ ձ'ուն ա, վոր չեմ կմնա մսե: Հիտեվ մնում եմ՝ ք'ուքը տմլում, հանեչ մնում եմ՝ ք'ուքը տմլում: Գ'ացի խասա սամբեր: Չ'ունը ք'ուքը տըվեց վըրե, խասա սամբեր: Էրկու

չօբնի հանդիպա: Մեկըն իմ մսկըն էր, մեկը մեր գ'եղացի յեր: Բը՝ Գըրիշին խա՞ց ես տանում, մսի՞ խա: մսավ՝ էս ք'ըբին կեթաս, Էվեր ջան, կըխեխտես: Դ'ու, մսավ, խացը տու, յես հ'առավտուն կըտանեմ, մսավ, էտ խացը կըխասցընեմ Գըրիշին: մսի՞ չե, վոր էկեր եմ չում ըստե, իմ Գըրիշի խացը յես կըտանեմ կըտամ: Գ'ացի խասա սամբեր, ք'ուքըն ընձի խեխտում, գ'աա՞ցեր եմ հեղեր եմ համարա էն ձ'եր Տըլվարի դուգի սամբի գ'ըլօխը: Էդ վախտ օխձըրները մընում ին գ'ոմերը: Հունըրվար մամսին էլ չումի սամբերն ին: Չօբները մընում ին, էտ չայերի ք'երները ամբացընում ին, էտ կմնչըներն ամբացընում ին: Դ'ու մի մսա՞ գ'ոմերը մնցե ցաձըր, յես հ'ելեր եմ վիրեվ: Բօխձեն շըլանկըս էթում եմ, մեկ էլ տեսա՞ ամբեվը ըստեղից մոռավ: Տենամ՝ գ'ոմերը դո՞ր ա մնցե, յես հ'ելեր եմ գ'ըլօխը: Չօբելօվ, հ'ըլնելօվ ձ'ան մեչը, հընգընելօվ հ'ըլնելօվ խասա գ'ոմերը: Խասա գ'ոմերը, խացը դըրեցի, մեշու խոտ վառեցի, տմքցա, մնօթի, ծմբավ, չըկիմիշա, վոր բօխձից մե խաց խանի ուտի, ասի՝ կմբողա մամթըս յետ գ'ա, էտ խացը մընա հ'իրանը, կմբողա էրկօր չըքաշա, մե խինգ օր քաշա: Էտ ձ'անը ք'ըբին էկա, էտ տըղերքն հանդիպան ընձի: Մեկը խօրօխաօրըս տըղեն էր: մսավ՝ հ'արի մնց գ'ոմը խետըս, յես կըբընեմ էն տըղի կուշտը, դ'ու քընի իմ ջըլերը: մսի՞ չե, իմ ճըթերը պըստիկ են: Էկա, էկա, ք'ուքը ձ'ուն, մնօթի ծմբավ, ձ'ան մեչ չօքում եմ հ'ըլնում եմ, չօքում եմ, հ'ըլնում եմ, կեագ'իշերին խասա տուն: Խասա տուն, կիսուրըս մսավ՝ բալա ջան, էկա ը, մսի՞ խա: Մամթիս չըտեսա: Մամթըս վոր էկե, օխձարը ամբե նեռս, մանջ ա էկե, մսե՞ էսի իմ Էվերն ա էկեր ա: Էտ խետի չօբանն մսե՞ չե, Էվերն ի՞նչ ռիսկօվ ա էս ձ'անը ք'ըբին էկե: մսե՞ չե, իմ Էվերն ա էկե: ամբողի վըրս մանջ էկած, հ'իչած Քնրիմքանդ, էկած էն մեկել օխձըրի սուրունը, վոր

ցածրներն ա: Էկած խառցըրած ա, մսեր ա՝ տըղերք, մսեր ա, իմ խացը վոնն ա ք՛երեր ա: մսեր ա՝ Էվերն ա ք՛երե: Դը, մսեր ա, խեճի էշը, գ՛ընա Քսրիմքանդա մրաղ ք՛ե: Մե մրաղի տեղը գ՛ացե իրեք-չոռը խատ մրաղ ա ք՛երեր ա: Ըտոնքը խըմած ա, վոր յես ինչ ոխսկով հ՛ելեր եմ էտ սմրերը դեկտեմբեր մոսինը, գ՛ել ա, շուն ա, մմոթ ա, էս ա, էն ա, ինչ հ՛ըռիսկով եմ հ՛ելե սմրերը:

Էվերիկ Մարգարյան, ծնվ. 1938թ.

Հայրավանք գյուղ

Տըղեն փարք ա՝ վոր ծընվում, մխճիկը՝ մխը խեղն ա:

Ըգգուշացիր՝ մոխրի մէշը կըրակ կա,
Բոլոր մմոթի գ՛ըլօխն էլ փափաղ դ՛ըրած կա:

Յերփեմըն ձեռըտ մի վերցըրու տըկարի վըրա,
Բոլոր մմոթն էլ մմոթ ա մշխարիս վըրա:

Ըգգուշացիր՝ մոխրի մէշը կըրակ կա,
Բոլոր մմոթի գ՛ըլօխն էլ փափաղ դ՛ըրած կա:

Քօ հայրիկը խոռոթ ա,
Վախէնամ ընձի կըմոթա:
Իմ հայրիկը խոռոթ ա,
Բ՛այց ժամանակակից մմոթ ա,
Էնի քեզի չի մոթա

Վիճակ մսեմ ու պմրեմ,
Լըցեմ տօբրակը կմրեմ
Տէնամ՝ յարըս գ՛ալում ա

Չօքեմ՝ չսքմիրի քաշեմ:

Կըռիվն էկավ խասավ Վառշավա դուզը, մնուշ մմյրիկ ջան,
Վառշավա դուզը:

Ման էկա քե, գ ըթա քաֆըր գերմանու իզը, մնուշ մդե ջան,

Գերմանու իզը:

Գերմանը լալ էր, մնուշ մմյրիկ ջան, յեսիր չըտաներ:

Գերմանու խաքուսըր՝ բիրանդի կմպույտ, մնուշ մմյրիկ ջան,

Բիրանդի կմպույտ,

Հընգում ին խօքուս խետ, շիքում ին թաբույթ, մնուշ մդե ջան,

Շիքում ին թաբույթ:

Էլ վերի, վերի, մնուշ մդե ջան, հընգել եմ գ՛երի:

մդեյս մսեք՝ ընձի թօղ մեկ էլ ք՛երի, մնուշ մմյրիկ ջան,

Թօղ մեկ էլ ք՛երի:

Նօրից նանիկ մսի, օրօրօց մնի, մնուշ մմյրիկ ջան,

Օրօրօց մնի:

Էլ վերի, վերի, մնուշ մմյրիկ ջան, հընգել եմ գ՛երի:

Աստղիկ Հարութի Օհանյան, ծնվ. 1922թ.

Գեղարքունիք գյուղ

Միրուն դ՛էմքըտ չեմ մօտանում,
Քանդակներով նմխշեր եմ,
Տունըս քեզսով զառթարեր եմ, Մմսիս սմր:

մամէն հայի սըռդի խօքքում

Մմսիս սմրն է գ՛ըթնըվում,

Մեր սմրի պէս սիրուն չըկա,

մխ, մեր դմոդի պէս էլ դմոդ չըկա:

Էս տմնըս թոռը (երկու տըղա ունեմ, մամէքին երկու-երկու մխաճիկ ա, մէկ-մէկ տըղա). խօրըս մնունն եմ դ՛ըրե՛ մոսէն, հ՛ էլավ մէ վեց-յօթ տմրեկան, ըստու ձեռներն ու հ՛ էրեսները սիֆտանկ խալեր ք՛ըռնեցին: Վո՛ր ք՛ըժըշկի մօտ տմրա, վո՛ր հէքիմի մօտ չըք՛ ուժվավ, մօտ մէ տմրի: Մէ տմրի էտենց, էտ էրէխէն սիֆտանկ խալերը ք՛ըռնեց կմայնավ: Էրազին տէսա՝ ընձի մսեցին՝ ձ՛եր տմն էն լավ մքլօրը մմտաղ կմնես, սըրփի տմկից քօ ձ՛եռօվ էտ խողը կըխանես, կըշմղես, իրեք մնքամ կըքըսես էտ սիֆտանկ տեղրանքը: Իրեք մնքամ մրեցի, էտ սիֆտանկ խալերը գ՛ընաց:

Լեիկ Արսենի Ղազարյան, ծնվ. 1939թ.

Լանջաղբյուր գյուղ

Թաքավորը ունենում ա իրեք խատ տըղա: Էտ տըղերքը ջ՛օջընում են, թաքավորն մսում ա՝ լը կմայնէք տէնանք՝ ըստոնք ինչ ձ՛եվի տըղա յեն: Ջ՛ոչ տըղին մսում ա՝ դ՛ու պըտի էթաս մշխատանքի, փող ք՛էրես, այսենց էսենց գ՛ոռձ մնենք: Դը մերը գիղում, վոր ջ՛ոչ տըղէնը գ՛ընաց, վոշ մէ ք՛անի յէ համարա թէ պէտկ չի գ ա: Էթում, գ ալում, մերըն, թաքավորի մքրուստ ա, մէ յմքս փող դ՛ընում կօլթըղի տմկը, ք՛էրում ա: Բ՛էրում, մսում՝ հայրիկ ջան, էսի քօ, մսում, փողը, ք՛էրէր էմ, ինչ ուզում էս՝ մրա: Հըրաման ա տմլում, մսում՝ էտ թունդիրը վառէք: Թունդիրը վառում են: մսում ա՝ փողը քըցա մէչը: Քըցում են մէչը: Տըղէն էսենց կմայնում հիշկում, էտ էլ վառում: մսում՝ էտի ըտու քըռտինքը չէր: Գ՛ընա դ՛ուս՝ մսում: Բ՛էրում են միշնակ տըղինը: Միշնակ տըղինը նույն

պմոմությունը, ինչ ձ՛եվօվ հ՛ըլնում ա ջ՛ոչին. Էլի գ՛ալում, էլի մերը փողը տմլում, էլի թունդիրը տմլում վառէ, էտ թունդըրա մէչըն էլի էդ նույն փողը քըցում ա: Քըցում, էլի նույն վիճակըն, մսում՝ էտի հ՛իրը չէ, ճմմփա պըստի տըղին: Պըստի տըղէն էթում, էն հալին ա հ՛ըլնում, էսենց մշխատում, վոր հըլնում համարա թէ այսենց օսկոռ, այսենց էն ձ՛եվի մշխատանքօվ, լավ փողէրօվ գ՛ալում ա: Էլի նույն կմրքաղորությունը մնում ա: Փողըն, մսում ա, քըցէք թունդըրա մէչը: Փողը հէնց քըցելը, պըստիզն հիրան գ՛ըլսի վըրա քըցում թունդըրա մէչը: մսում՝ այտի հիրան խալալ քըռտինքն ա: Իմալ վոր մըկա խէրերըն մֆտօ յեն մոնում, տըղէրքը քըշում են, տմնում են վորդե ուզես զմնում, ջ՛ատթուփըշուր մնում, ք՛էրում են, թմլում են վըրէն՝ էտի հիրանց փողը չէ, իսկ հիրանց փողօվ վոր մոնում են... Նույն պմոմությունն էլ մըկա էտենց կմ: Խօր քըռտինք ուսող տըղէն հուրիշ ա, ք՛այց մշխատող, հիրա քըռտինք ուսողն էլ հուրիշ ա:

Իսկանդարյան Սաշա Միսակի, ծնվ. 1932թ.

Սարուխան գյուղ

Մէ տմրի մեր Սմբօյը ձ՛էրեվան խառնիս են կմնչում: Էսի յու հ՛իր կընիկ Վառսիկը, հ՛իր մխալէր Մէրօժը հ՛ըլնում են, խաքունխըփուն նըստում են մֆտօն, էթում են ձ՛էրեվան: Վոր խասնում են ձ՛էրեվան, թմնսի նըման էս Վառսիկի մոմի ցավը ք՛ըռնում, է՛ն կըռալն ա կըռում, է՛ն կըռալն ա կըռում... Ինչ անեն, ինչ չանեն, մսում են՝ հ՛ավէլի լավ ա տանք մտամը քաշէ, նոր էթանք խառնիս, մէկ ա՝ Վառսիկը էլ սեղանից օքտըվօղը չէ: Մըղնում են էտ մտամ քաշէլու տեղը, տէնում են քօլ էլ յեթօ ա, ք՛այց դը ի՛նչ

պըտի մնին. Վոշ մեկը հ'իր յեոթը ըտոնցը չէր տի, հ'իրանք էլ են յեոթ կմյնում: Գ'ըլնի մե ժամ քաշում, չում յեոթը խասնում Վառսիկին: Ըստոնք ք'ըժըշկին վըռագընում են, թե՛ շուտ մրա, պըտի էթանք խասնենք խառնիս: Բ'այց ք'ըժիշկը հ'իրա գ'ոռը հ'ըմընից լավ ա գիդում. Վառսիկին սըրըսկում, մսում՝ էրկու րօպէյից լիգուտ կըթըմբըրի, ընձի կմսես՝ մտամըտ կըքաշեմ, կէթաք: Հ'ընցում խինգը րօպէ, Վառսիկը ձ'էն չըխանում: Բ'ըժիշկը խառցընում, թե՛ լիգուտ չըթըմբըրա վ: Էսի գ'ըլօխը տմնում-ք'էրում, մնում՝ հը'ը: Խինգը րօպէ յետօ յեն խառցընում, էլի՝ հը'ը: Էտենց մե քանի դան վոր մնում՝ հը'ը, էս Սմբօն էլ չըդ'իմանում, մսում.

- Բ'ըժիշկ ջան, ցա՛ վըտ տմնեմ, յես ըտու լիզվին ծմնօթ եմ, խաչը իմն ա՛ գօրութունը յես եմ գիդում, էտի թըմբըրօղ լիգու չէ, դ'ու իգուր բանդ մի հ'էլի, մրի գ'ըլնի՝ մտամը քաշա, մենք էթանք, խասնենք մեր խառնըսին...

Մամթ կմ՝ ըսկի չուգա մեկի վըրէն դ'առնա, մեկի ձ'եոը մե ք'աժակ ջ'ուր տա: Էտենց մամթը վի՞րն ա պետկ: Բը դ'ու քեզի մէշու նեղութուն չիտա՞ս, վոր հարէվնիտ, ք'արեգմիտ, սօ հըմա լավ՝ խըլղին մե օքուդ տաս: Բը էլ հ'ընչէ՞ս ծընվե, միշարք էկե՛ միյնանկ ուտէլու խըմա՞ր: Էտա շունն ու կմտուն էլ սմդ օրը ուտում են ու մրեվի տմկը վոդները փըռում են, դինջ-դինջ պմրկում են. վոնչ շունն ա ջան մնում՝ խաչա, վոնչ էլ կմդվի լայեղին ա՛ մուկ ք'ըռնա: Բը մամթը ըտոնցից չըտմբըրվի՞... Է՛է՛, ի՞նչ ասեմ... Մամթի մըտկին պըտի տեղ հ'ըլնի, համ էլ մամթ մեկին օքուդ տմլուց պըտի հ'իրանը լավ ըզգա, սիոտը փառավորի, խօքին թեթըվնա, թե՛ չէ՛ սութ ա...

Մեր գ'եղը Մմյօ մնընավոր մե կընիկ կէր, գ'ուդսովետը կմտարածու յեր: Վոր պետկ էր հ'ըլնում, հ'օղըրկում ին էս յան, էն յան, էթում էր տընընէրից մամթ էր կմնչում գ'ուդսովետ: Վեոչը... Մէ դանն նմխակէն էս Մմյօյը հ'օղըրկում ք'ուժարան, վոր ք'ըժըշկին մե թուխտ տմնա տա, համ էլ մսում՝ մեկա Սէրօժենց դ'ընէրօվ էս էթում, էսա թուխտըն էլ տու Սէրօժին, հ'ընցի: Էս Մմյօն շմտ ա վըռօժվում, մսում.

- Յա՛ա, յես էտքան թե՛ վ ունեմ, վոր էտ էլ տմնեմ:

Պապին Քալոյան, ծնվ. 1952թ.

Լճափ գյուղ

Կիսուրըս խէօք կին էր, ութ էրէխէն պախեց, ամուսնացըրեց: Շատ տանջանք ա կէրե: Ասում էր՝ էթում ի, կօվ ի կըթում կօլխօզին, էրէխէքըս դ'ըժվար էր պախելը: Հօրախպէրը նախագա էղե, ասե՛ Սըրփույի, ք'աժակ դ'իր ծոցըտ, էրէխէքին գախտնի կաթ խըմցըրա: Այ էտ ձ'եվի պախե էրէխէքին: Պախեր ա, էրէխէքը մեծացըրե, էրկու տըղէն, էրկու ախճիկ գ'ացին Վօլգագըրադ, չոռսօվ մացինք ըստե: Ընձի աբէլանցի արին, շատ վատ վիճակում, մե քույր էկավ ասավ՝ մե կին գ'ըլօխը ք'ացե, աստըված ա կանչում, ասում՝ յես մահանամ, հառըս գ'ա հիբ էրէխէքին պախա: Էրէխէքըս փօքըր ին: Էկա, յօթ օր մընաց, կիսուրըս մահացավ: Տէքօրըս կընիկը ասում էր՝ քըսան տարի յես պախի, քեզի մատաղ հէլավ...

Պողոսյան Անաստաս, ծնվ. 1937թ.

Շովագարդ գյուղ

Հաջի Մուխան մօլի գ'յուղ էր, Փըշէ գ'էրան, կամշէ սուն էր,

Վար վարեցին գ' ութնի ակօսով,
Ցօրեն ցանին հավէսով,

Մըզներ տարան հիրանց փօսով:

*Մահակյան Անուշավան Գասպարի, ծնվ. 1927թ.
(գաղթականների թաղից)*

Հինքը մոծըվաքարցի յեր, մամունացեր էր ըստե, նըշանլու յեր: Ուրեմ հ' ըլնում, գ' ալում, կուշտըն էլ էսքան պըստըլի դ' աննակ հ' ըլնում: Հ' ըլնում գ' ալում, ճամփին յօթ-ութըր գ' էլ տմլում են ըտու վըրէն: մոծըվաքարից գ' ալում էր ըստե, վոր էտ կընգան տէներ: Ուրեմ, մասում ա, էտ գ' իլվանքը վոր տմլում ին վըրն, դաննակն էսենց վոր ք' ացում ի' էս յան պըտըտում ի, էն յան պըտըտում ի, էն յան պըտըտում ի, վեռչը, մասավ, էտենցութունով խասա Բուողակօյին են մասում, ինչ, այտե: Նոր ըտե վոր, մասավ, ուսանողները գ' ալում ին, դը էն գ' ախ վոտով ին էթում գ' ալում, ձ' ըմեռ էր, մասավ քար չի կանում վերցի, վոր գ' օնե քար թալի, լուցկի կնար կուշտըս, մասավ, մեշու լուցկի վառեցի թալեցի, վառի թալի, վեռչը լավ էր, ժողովըթի ձ' ենն էկավ... Էկեր էր տունը, մներն մսեր էր քօփօղլու տըղա, մե փօստի խըմար հընչիր հըլնում էսքան տեղ գ' ալում, վոր քօ մպագան պըտի խօտակիր: էտենց էլ մնունը դ' ըրին Գ' էլ:

*Արամայիս Բալեյան Զալիբեգի, ծնվ. 1936թ.
(սարուխանցիների թաղից)*

ՄԱՐՏՈՒՆՈՒ ՏԱՐԱՍԱՇՐՁԱՆ

Աստղածոր գյուղ

Կըսա՝ մառթուս մառթ պիտի, հազար մանեթ պատտը պիտի,
նըստի սեղան՝ դօր առի, նըստի մեզի տեղ առի:

Էկան ընձի հ' ուզեցին: Իմ պապան օր գ' ացեր էր պատե-
րազըմ՝ չեկեր էր, մենք էրկու քուր ինք: Իմ քուրըն չոռ տարեկան
էր, յես էլ խինգ տարեկան: Բ' էտըցա հ' էլա տասնութ տարեկան,
տասնութ տարեկանից կարքըվեր եմ: Խասկըցա՞ր, ախպեր ջան:
Տասնութ տարեկանից էկեր եմ դաս: Էկեր եմ դասի, նեղի, նաչարի:
Էտա դ' ըռան հ' առեչ կառտօլ էր ցաներ, էն էլ ջ' ուր չըկեր: Բ' ան էլ
չըցանինք, միջակ էտ կառտօլն էր, էն էլ կառտօլն էլ կիտինք կիս-
րար, էտ դ' ըռան հ' առեճըն, խասկըցա՞ր, ախպեր ջան: Շատ նեղի
ինք: Թավլա յեր, հողա յեր, հավալվա թավլեքներ, էս թավուր տեղ-
րանք մենք տէսէ՞ր ինք: Հողէն կեթին նըստին մառթիք, ժողով
կէնին: Հողէն մառթիք գ' իքին, խեքաթ կէնին: Մեռիմ քեզի, խօ յես
խամ ախճիկ՝ կեթի նըստի մառթկանց խե՞տ...

Էտեղ ձ' իթխաց եղե, իմ կերերի տան ձ' իթխացն եղե:
Գ' օմշըներ կըքօմին, իմ կերերի տան գ' օմշըներ, կըքօմին, էտեխ
քառակ կար, էսթավուր ինք կեր: Էտա մեր հանդա օր ձ' ավար ա
կծեճենք, լա գ' էլիս՝ մըտիս տէնաս: Էտ ձ' ավրից էտ թավուր գ' ըլը-
ցին կըտավատ: Դ' առնին, հանդա էտա ինքըն փեղըն էլ դ' ուռն ա,
էտատեղ կիտամ նըշանց: Էս թավուր կըֆըռըցուցին, կըծեճին:
Դ' առնին կարսըներ դ' ընին, ախպեր ջան, կարսըներ, քամին մեչ,
կըծախին: Մեռիմ քե, տավրով կաշխատեր: Էս թավուր իմալ օր
տավար կամ գըլըծեն ֆըռըցուն: Քարի ք' օլոր գ' օմշըներ կեթին ու

կրծեծին, կրլրցին էտ քառակի նե, էտ գ' օմձըներ ֆրոռցուցին, էտ ձ' էթըն գ' իբեր թափեր էտ քառակի նե, կարսի նե:

Կուս Վառվառ, Թաթաս առաքել, յօթ հայրապետի աղօթքն եմ կանչե, ուրփրթմուտ, չօրեքշրմուտ, կիրակմուտ, դ ու խասսիս էս մատթուն: Հաջօղութուն քեզնից եղի, տեր, յերգընքի թաքավոր Աստըված, Հուսիս աստըված: Կուս Վառվառ, քեզնից եմ աքավինե: Յերկընքի թաքավոր Աստըված, Հուսիս աստըված, տեր փրկիչ դ ու:

Հունանյան Հասմիկ, ծնվ. 1935թ.

Արծվանիստ գյուղ

Էրագ պատմե՞մ: Դ ուրըն նըստուկ եմ, տեսա՝ աֆտոն քըշին, Էկան կայնան: Էսա յեռուսն տարուց հեվել կենա, չե՞, Սօֆօ՝, շատ կենա, չե՞: Էկան, ըսեց՝ էսի իմ տեսած էրզի կընիկ, էս աֆտոն կայնավ, ըսեց՝ սուրփըն դանն ա, քըշեք դաննի: Մըկա օր գ' ացինք, էն կարմունջըն ցույց կիտամ, դանն ա: Քըշինք դաննի կայնանք, ասավ՝ էտեն, աղէ ջան, քէլա խաչեր ք'աց: Տա ձ'եր հըմընի մուրաղ: Գ'ացի խաչեր ք'ացի, ըսեց՝ էս իմ տեսած խաչերն ա: Դ ու ընձի՝ աղէ, յես քեզի ախչիկ: Էսա քառուսն տարուց հեվել Մեղան ընձի ախչիկ ա: Հինք էրագ տեսեր էր, Էկավ դաննի, ընձի ըսեց՝ էսի իմ տեսած կընիկն ա:

Մարն ենք, մեր տավար, օխճար շատ են: Էս իմ կըշտի խառս ըսեց՝ էս մատղաշ ճիժ թօրկիք ընձի, էսքան կիթ թօրկիք իմ վըրեն գ' ացիք, գ' օնե զըտիք, յես թալեմ պանըրի վըրան, դ ու գ' ացեք գ' եղ: Ճըժեր ջան, ըսի, արեք զըտենք: Հա՛նդ են իմ խառսներ: Էկանք, զըտինք, թալինք՝ հէլանք Էկանք: Լը մըկա, ընձի խօթի կա, մերօ

ջան, պուտ-պուտ էրաղ կառնինք, էն վախտ էրաղ վո՞ն կառներ ք'երան: Կընիկ էրա՞ղ կառներ ք'երան: Էկանք, հէլանք ջաղդեն, փուշ կերանք Էկանք: Էկա, խասսա տուն, փըշից յետ էրաղ խըմանք: Հ'էլա գ' ացի էս իմ քուր Չինոյ տուն, թէ՛ էթամ կառտօլ ք'երեմ, տանենք սարըն օր ուտենք: Խասսա Յեվէյ դ ուո՝ առթեն իմ խեյք էթա: Էկա խասսա տուն, հէլա կըրիշեն, իմ քուր Խաթուն Վեղի յա, ինք էր ուզե, վեղո յեր ուզե, հ'էլա վեղոսն վերցի, ըմալ հընգա... Իմ էրկու աչք ք' ըռվավ: Օղօրմի ձ'եր խօր, օղօրմի Ձ'օրու Աղաբէկին: Տարավ, մե աչքին ութ հարիր դօլար էն վախտ տըվեց... Էս քանի տարի իմ աչքեր դ'եղ չըթալեր եմ:

Բավական Խաչատրյան, ծնվ. 1926թ.

Էրկու տըրակտըրիստ խաց ուտելու գ'ախ գիչին գ' ուքան փուտ դ'ընեն, օր փուտ ուտեն: Կուտեն փուտըն, կէսըն կուտեն, մընա էրկու խատ: Վեռչըն օր մընա էրկու խատ, էն մե տըրակտըրիստ կըսա՝ Չօվասափ, թէ խանի ք' յես վոր մեկն ա կուտեմ: Կըսա՝ կայնի յես էսի վերցեմ, դ ու վոր մեկ վերցես վերցա:

Մմբատյան Մերուժան, ծնվ. 1955թ.

Էս մեր պապէ Ավեղիս մեկ օր շինուշկա ցանուկ կեղի, թափօլ մառթիք գ' ուքան կըզ օղնան: Գ' օղնան կտանին, գ' օղնան կտանին, վեռչին թաքախըն մընա: Վեռչին թաքախ օր մընա, էս պապէ Ավեղիս գըլնի կըսա՝ տըղէքներ, կըսա, էտ թաքախն էլ թօղեք, օր հաջօրդ տարի էլ ցանեմ, օր գ' աք տանեք:

Հարկահավաքըն գ' ու, էս մառթուն մե խատ կօվ կեղի: Դը հարկ պըտի ուզա՝ կաթ տուր, էն տուր, կօվըն հըղի կեղի: Էս խեխճ մառթ, էղ իմ պաքն ա՝ Ավեղիս, հա շատ կըզըզվըցուն, վերցա

յերփի կրխասի կովուն, կրսա՝ վոչ ընձի, վոչ ձ՛եզի, յերփին հրմա կրզաննա կովու փոր:

Գալստյան Շորա Գրիշայի, ծնվ. 1960թ.

Գեղիովիտ գյուղ

Մէ օր Հերեվանից ա գ՛ ուքամ, կօղքիս մէատ կին ա նըստուկ: Բ՛արեվ յեխպար, Բ՛արեվ քուր ջան: Կէթաս Մատտունի՞, խա: Քուր ջան, վո ըդեղացի յես: Գօզալդարեցի յեմ: Ասի՛ քուր, Գօզալդարի մըչից էս, թէ գյուղերուց: Բա՛ ախպեր, էմալ կէնամ, օր լուսամուտից թըքիս: Էտ ձ՛ըմբովա ցուտ ժամանակ էս իմ «պըստի» քիթըն լուսամուտից չանջատեցի, չուր խասա Մատտունի:

Թննգն յեմ էս կընգան Բ՛երե, էս կընգան թննգն յեմ Բ՛երե: Կըթու օխճար կար մէ յեռտուն խատ, գ՛ացի մէատ կօչ Բ՛ընեցի, կօչ Բ՛ընեմ, օր իմ կընիկ կըթա: Կընիկ էս ձ՛ըվերըն կիտա էս յան, կիտա էն յան, պըտի պըտկընեք գ՛ըթնի: Է, կօչու պըտկընեք էսաքան ա, ձ՛ըքեց, ձ՛ըքեց, չըգիդում՝ էտի կօչ ա, մաքի յա, թէ Բ՛ան ա: Բնն, էսի ըսեց, պըլօր կա դնրըն: Ըսի՛ օր պըլոր կա, տոց ա, էք չէ:

Իմ պապերըս տերդեր եղած ա: Մէկ օր ասի՛ կընիկ, ընձի Էկած ա կըստիպեն տանեն սարքեն քահանա: Ասեց՝ քօ Բ՛երանը քահանայի Բ՛երան չէ: Դ՛ու քեզի չըկարաս պախես: Ըսի՛ հօրի, կընիկ, հօրի՛ չըկըռնամ պախես: Ուշունց կըտաս: Յեղեգնածօրըն էնդոնք ուշունց ա կըսեն, մերով քուֆր ա: Ըսեց՝ քո Բ՛երանը էտ Բ՛երան չէ, դ՛ու չես կարող քահանա աշխատել: Հընչի՛, այ կընիկ, յես չըկարամ ըսեմ՝ փառք հավիտյանըս հավիտյան յեվ ամեն: Էտի եղավ քահանա՞: Բնն, ըսի, բնն ի՛ մալ...

Բառդան կարինք, օր կառտօլ լըցինք տանինք Միջին Ասյա, Բաքու, ըտերանք տանինք ծախինք: Մէ հատ բառդան կարի, ըսի՛ կընիկ լը արի, ըսեցի, մըտի ըտոր մէչըն, տէնանք՝ էտի կըդ իմանա՞, ըսենք դ՛ու մէ ութանասուն կիլօ յես, մէ քըսան կիլօ յել... Էկավ իմալ տոտ Բ՛առցուց, մէ անքամ էդ վախտ նըկարեց ընձի, մէկէլ էսա մէկէլ տտըն Բ՛առցուց, մէ անքամ էլ էդ վախտ նըկարեց, մըտավ բառդընի մէչ: Խա: Բ՛երան կապեցի, քըշի կառաֆտի տակ ու գ՛ացի: Քուրը տարեր էր, քընեք էր: Էդ մաման Էկե տուն, մամային ձ՛էն չըտըվե, թէ՛ ընձի Ալբեռթըն կօխե մէշօքի մէչ, արի՛ խան: Էսմալ հիրար Էկե, մաման վախեցե հէլե դ՛ուս յաման, մեր տուն սատանա կա: Խօրօխպօրըս կընգան կառի գ՛ ուքա, տատեն գ՛ ուքա կըսա՝ էտ ինչ մառթ ա: Կըսա տատե, յես էմ: So, քօ խեր ու ախպեր մեռի, դ՛ու յիր՝ ձ՛էն տիր, քեզի թօ Բ՛ացին խանին դ՛ուս մէշօքից:

Ալբերտ Նալբանդյան, ծնվ. 1937թ.

Մէ հատ ջ՛ոչ մառթ կար՝ Կարօյ Հովանես էր ըդրան կըսինք: Գ՛իքա գ՛եղի մէչ կըֆըռֆըռա հուր խամար, կէսօրին կէթա տուն, կընգան կըսա՝ կընիկ, կըսա, պէտություն մէ հատ լավ օրենք ա խանե դ՛ուս: Կըսա՝ ինչ օրենք ա: Կըսա՝ մէ մառթըն պըտի էրկու կընիկ պախա: Խօրեմ ու թաղեմ էտոնց, էտ էլ մըթամ թէ օրենք ա խանած դ՛ուս: Կըսկըսա անիծել: Էս մառթ ձ՛էն չէնա, ճաշին գ՛իքա նորից գ՛եղի մէչ ֆըռա, հիրիկուն կէթա կըսա՝ կընիկ, կըսա, օրենքըն թննս ի խասկըցե: Կըսա՝ ի՛նչ ա: Կըսա՝ մէ կընիկ պըտի էրկու մառթ պախա: Ա՛յ, մեռնիմ օրենքին: Էնի մընա տուն՝ դ՛ու կէթաս ջ՛աղաչ, դ՛ու կէթաս Քննվնո՞ Էնի մընա տուն, Էնի մընա տուն՝ դ՛ու կէթաս խտրադ: Կըսա՝ քօ խօր քննվեն, ըսկի ընձի չըթօղիր տուն, անընթատ էնդոր թօղիր տուն:

Վարուժան Մարգարյան, ծնվ. 1957թ.

Երանու գյուղ

Ուրեմըն, ախտեծիներ գ իկան մեր գ եղ, սոված կեղնին, դր հրրագղանծիկներին ախտեծի կըսին: Գ իկան մեր գ եղ, կհանդիպին սովխօզի ժամանակ մեր չօրներուն: Անօտի կեղնին: Էս մեր չօրներըն, մեզըն ճառքիկ չօբան կեղի, կըսա՝ դ ու բօռ ախտեծի իս, յետե կընասս օխճըրներըն տօշնի հաշվիս, մըհադ օխճար նադդի կըմօռտինկ էստեղ դ ու կուդիս: Կըսա՝ չե, ճըժերն էլ ին անօտի, պըդի օխճարըն վերծում տանիս: Կըսա՝ ուրեմըն յետե էտ ձ էվի յս, դը արի օխճըրներըն հաշվա, յետե տօշնի կըռծար հաշվեր, մե օխճարըն քունն ա: Ախտեծին էրկու կըռուզ ֆըռա, ֆըռա, կըհաշըվա, կըսա՝ չոսս հնարի յետեսունմեգ հադ ա: Էս մեր չօբանըն կըսա՝ ճիշտ ա կըսիս, դը մե հադ օխճարըն վերծու տար: Ուրեմըն, ֆըռա ճըռի մեճ, ամենաբ ըռտող օխճարըն շըլգա յու կէտա: Ուրեմըն, մե քըսան մետըր օր կըհեռենա, էս մեր չօբան ձ էն կիդա, կըսա՝ դ ու բօ ախտեծուտյուն աբացուծիբ: Կըսա՝ ի մալ: Կըսա՝ դ ու շուն իս գ ըրգե տարե, օխճար չիս գ ըրգե տարե: Չոսս հնարի յետեսունմեգի մըճիծ օխճարի փօխարեն շուն ա գ ըրգե տարե, թե՛ ամենաբ ըռտող օխճարն իմ վերծե ու գ ածե: Էդ էլ մերն ու ախտեծու պաղմություն:

Քարամյան Մելիք, ծնվ. 1971թ.

Չուլաքար գյուղ

Մե իսատ մառթ էկեր էր քըսանչոռսով իսադող էր ծախեր: Ավտօյով էկած ին պապին ու թոռ, էկած ին իսադող էր ծախին, կառտօյով փօխանակում ա կենեն, կառտօլ կիտանք, իսադող կառինք: Էս մառթըն էկավ կայնավ մեր դ ուռ, պապան դ ուռ նըստուկ ա: Ըսեց՝ ախպեր ջան, վո բ թիվն էս, ըսեց՝ քըսանվեց թիվն էս: Պապան ըսեց՝ դ ու հ ուստ էս, ըսեց՝ արաններուց էս: Վեռչ, մի

խօսբով, ճանչըցան հ իրար, ծանօթացան, նըստան: Էս մառթըն կարիքներ ուներ: Էս պապան հընգավ հառեչ, օր տանա ուբօնի՝ օդաց ճամփա էլ ա կըսենք: Տարավ, մեր ցանի ամբըրոց շասս տ ցածըր ա, էս մառթն էլ չաս դ մառթ ա, առթեն կըմեռի, առթեն շուշուտ գուգարան ա կուգա: Էս պապան տարավ չօքըցուց, տարավ՝ էղմալ ճանգըռթեց, օր մըտի ամբըրոց: Ըսի՝ պապա, էտ ի նչ ա կենես: Էս պապան կախկըվավ էղըրա շօրերուց, քաշեց, բ էրեց: Ըսեց՝ քե ըսեր էմ՝ մըտի դա տ, արի գ ընա մըտի ուբօնի: Էդ մառթ առթեն մեռավ, էրեց տակ, իմալ էղավ չեղավ, էղավ իսայտանակ, հեղավ գ ընաց:

▪

Ջ ոչ տան թավլեն սալուկ ա,
Բօզ ձ ին մեչըն կապուկ ա,
Բօզ ձ ին ինչ կեներ նալըն,
Խօրօտն ինչ կեներ իսալըն:
Խունջիկ-մունջիկ մի էղիր,
Ինձ առնելու կամ ունես:
Մեվ տըղա, սիֆտակ յեխա,
Միրել էմ սիտըս կախ ա,
Յես գուգեմ՝ քօ մեր չիտա,
Մեկ տենալըն տասս մախ ա:

▪

Կարավն անցավ էս սարով,
Վեռցի գնրկի էս քարով,
Տարանք, տապկիկնք բիբարով,
Նըստանք, կերանք ջուխտ յարով:

Ամիրյան Խանում Հայկարամի, ծնվ. 1959թ.

Ուրեմ, մեկի տուն գ ոռծ էր կենի, յես սըվարչիկ էմ մասնագիտությամբ, փոսի մեչ գ ոռծ էր կենի, ջ ըրագ իծ էր կըքաշինք: Մեկ

էլ, իմ կող ու կուշտըն էլ էտ ժողովուրթն ին, ըսենք՝ տանտերն էր, հարեվաններուց մէ երկու խօքի էկած ին, քօմած ին, կիշկին, թէ յես իմալ էր գ՝ոռծ կէնի: Այ մառթ, մէկ էլ ըսին՝ էկա վ, փախէք: Յես էլ դը փոսի նէ ի, վոչ մէ ք՝ան չերէվա՝ թէ տն էկավ, ինչ էկավ, իմալ էկավ... Փոսի նէ յի: Մէկ էլ ըսին՝ էկա վ, փախէք: Ֆրոամ իմ կող ու կուշտըն իշկեմ՝ տէնամ մառթ մանդնթ չըկա: Յերաք, ըսի, էս ինչ էր էկավ, գ՝էլ ու գ՝ագա՞ն էր էկավ, էս ի՞նչ էր, օր սաղ փախան: Դ՛ու մի ըսա, էս տան տերըն, էս ջ՛ոչ մառթըն, բիձէն, խըմօղ մառթ ա, խըմուկ կըտըփվի էս պատ, կըտըփվի էն պատն ու գ՝ուքա: էս տան տիրվըտանք, օր տէսած, ըսած էկավ, էկավ, ու գ՝ացած: Յես էլ փոսի նէ՝ չըտէնամ, թէ տն ա գ՝ուքա, գ՝իդեմ գ՝էլ ու գ՝ագան ա, օր սաղ փախան: Ըսի՝ կայնի յես էլ փախիմ, օր սաղ փախած, յես էլ փախիմ, այ մառթ: Շատ գ՝ացինք թէ քիչ, շիտկա հետեվըս, ըսի՝ լա կայնի տէնամ՝ էս տն ա, օր հըմէն կըփախին: Օր չըֆըռամ տէնամ՝ էտ տան մառթն ա, Լագըրն ա գ՝ուքա: So, ձ՛եր խիխձ կըդրի ձ՛ե, դ՛առցէք արէք, իսօ գ՝էլ ու գ՝ագան չէ, օր դ՛ու կըփախիք, մառթ ա, հիմա խըմուկ ա, գաննէք ըսպաննէք, ըլինք առա՞կ աշխարի մէ: Դ՛առցէք արէք, այ մառթ, մեր գ՝ոռծըն շարունակէնք, դ՛ու հընչ ա կըփախիք, ձ՛եր նաֆարից էլ ա դ՛ու հուշտ կեղիք, կըվախէնաք: Նոր դ՛առցան էկան, էս մառթուն առան գ՝ացին տուն, ըսի՝ տընաշէնի խայ, արէք մեր գ՝ոռծն էնէնք, ի՞նչ ենք խառվե հ՛իրար:

Ուրեմ, մենք պըստիկ ճիժ ինք: Հավալա յեր կըխաղինք: էդ մեր հարեվան էլ մեր տան կողով ջ՛ուր էր կըտանէր: էդըրան էլ մէատ ջ՛ոչ գըզի ծառ կար: Մեր բօստան էլ իրանից մէ քիչ վերեւ ա: Մենք մըկա գուզենք՝ մենք բօստանըն ջ՛ըրենք, էս մառթըն գուզա՝ հ՛ինք ջ՛ըրա բօստանըն: էսի մեզնից ներքեւ ա: Բ՛այց իրականում ջ՛ուրըն էդ մառթն ա կապէ: Մենք հ՛էլինք էս մառթու ջ՛ուրըն կըկըդրենք: էտեղ էլ մէատ գըզի ծառ կա: էս մառթու ջ՛ուրըն կըկըդրենք, օր մեր բօստան ջ՛ըրենք: էս մառթըն կէթա կըխասի բօստան, տէնա՝ ջ՛ուր չըկա: Գէլի, գ՝ուքա՝ տէնա, թէ տն՝ն ա ջ՛ուրըն կըդրեր

ա: Մենք էլ գըզի ծառի վերեվից կընայենք, տէնանք, թէ էդ մառթըն յեսի գ՝ուքա: Հէնց կըտէնանք, օր էս մառթըն բօստանից գէլի գ՝ուքա, վըռագ մեր յանից ջ՛ուրըն կըկըդրենք, կըկապենք էս մառթու յան: էս մառթըն կըտէնա, այ մառթ, հառվօվ ջ՛ուրըն կէթա, բա հ՛ընչի ուր բօստան ջ՛ուր չըմըտի: Նորից կէթա, կո՛ւտնա, ճամփու կիսուց կըտէնա, օր ջ՛ուրըն կա, կըդ՛առնա կէթա կըմըտի բօստան: Մըտի բօստան, նորից մենք ուր հետեվից ջ՛ուրըն կըկըդրենք: Հա մէ անքամ, երկու անքամ գ՛ընաց, էկավ, տէնա, օր ջ՛ուրըն կա, ք՛այց ուր բօստան ջ՛ուր չի գ՛ա: Կայնավ էտ հառվու մօտ, նայեց ջ՛ըրուն, նայեց ուրին, մէկ էլ ըսեց, շատ կընէրէք էլի, բա՝ աչք, ըսեց, ձ՛եռ դ՛ըրեց աչքին, քաքեմ մըչ քե, ըսեց, դ՛ու էլ ա ընձի կըխափես, դ՛ավաճանես: Թօղեց ու գ՛ընաց, էլ վոնչ էլ բօստան ջ՛ըրեց էդ մառթըն:

Ուրեմ, էս մառթըն կէթա սար՝ խոտ քաղէլու: Կողի գ՛եղից են: Վաղաշէնցիք ուրանք հօքնակի յա կըխօսան: Կէթա սար խոտքաղ, գ՛ընցի մէկ շափաթ, գ՝ուքա, կըսա՝ գ՛ացէր ինք խոտքաղ, ք՛այց իրականում մինակ հինք ա գ՛ացե: Գ՛ացէր ինք խոտքաղ, կընգաս կարօսցէր ինք: Կըսա՝ դ՛ու յու տն՝ն իք կարօսցե, հառց կիտա: Կըսա՝ յես մինակ ինք կարօսցե: Կընգան կըդ՛ընա աֆտօն, հավէլի շուտ, ներօղոթյուն, աֆտօն չէ, մօտօն, մօտօյն էլ մակացիկլէտ ա կըսեն: Դ՛ընա աֆտօն, կէթան, օր կընգան պըտի տանա անտառըն յուրասիրա, ուտեն-խըմեն, օր կարօտն առի: Կէթան կուտեն-կըխըմեն, էս մառթու քեֆ լավ կեղի: էս էլ, դ՛ու մի ըսե, իրականում վօստօթ կեղի էս մառթըն: Վօստօղ ա կեղի: Գ՛առուն էլ օր կըտանեն, պըտի մօթեն: էս մառթըն էլ նախքան գ՛առն մօթեւ կըսա՝ կայնի լավ խըմենք, օր կըռնանք գ՛առն մօթենք: Կընգան կըսա՝ ք՛եր դ՛ու գ՛առուն կապա ծառից, յես կըրակեմ: էսի իմալ օր ք՛ան կէնեն, գ՛առուն կըկապեն ծառից, գ՛առն կըփախի, կըսա՝ դ՛ու գ՛առու գ՛ըլօս ք՛ընա, յես կըկըրակեմ տտին, օր խասի գ՛առն: Դը խըմուկ ա, էլ չըկըռնա օր գ՛առուն ք՛ան էնա, մօթա: Իմալ օր

պըտի գաննա գ'ատուն, կըզաննա կընգան: Կըզաննա կընգան, նոր էտ թանվուր կառին գ'ուքան, կըսա՝ է՛, Թորգոմ ջան, գաննիր լորուն, բ'ընեց ջ'որո՞ւն: Մէ խօսքով, գ'ատու փոխարէն կընգան ա կըկըրակա, բ'այց բ'ան չեղէր, տտին էր կըպէ:

Խաչիկ Սահակյան, ծնվ. 1985թ.

Լիճք գյուղ

Հըմէն էլ գ'իկան, մատաղ կէնին, շուշպա կըթային, մոմ կըվառին, գէլին կէտտան: Էն ժամանագ իմ կիսուրըն մոմ կըթապէր, վախ կըբ'ընէր: Էն ժամանագ գ'իկէն, կէտէն: Մըզա օր գ'իկան հիվանդին բ'ան էնին, յես կըռնամ խաճալըվա էնիմ, խաճի ջ'ըրով, կիդամ կըխըմին, կըթէտէվանան, կէտան: Ձ'եռ ունիմ: Օրինագ, ջ'ատըրվաճ ա, ճակաճ ա, տեղիճ դ'ուս էգաճ ա, գ'իկան, յես էդ բ'անըն կէնիմ: Իմ մէճըն կա էդ բ'անըն: Մոմ լէ չըթապիմ, տճ լէ թիգ կըչապիմ: Բ'ուժիճ հատկուտյուն կա իմ մէճըն: Իմ սըրպու տըրվաճըն ա: Հայդընէր ա: Ցավդի տանիմ, մենկ հէսա նըստուգ ինկ, տունըն մատտ չըկա, մինագ յես իմ, կըխօսա իմ հեդ, մատտկային ձ'էնօվ կըխօսա: Մէգ իմ հեդ ա էդմալ կըխօսա, մէգ լէ Աբրամի՝ իմ ջ'ոճ տըղի:

Մնեյան Հոփփսիկ, ծնվ. 1932թ.

Խայիշօցի՞ն... Կըլոր գ'իճ էր կըքաշէն, մէ հինգ-վեճ ջըէլ-նէրօվ մըղնէն ու խայիշնէրօվ էս ձ'եվի գ'ըճէն ու կըկայնէն խայիշի մօղըն: Գըրագ էր գ'ուկէն, էն մէզըն կըմընէր դ'ուս: Էն մընացաճըն կըմընին մէճ: Ու գ'ուկէն ձ'եռէկնէն կըքաշէն հիրար: Էն մէզն օր քաշեճ հանեճ դ'ուս, ուրեմ էդ մատտըն պըռճավ, հէլավ: Ու էդ ձ'եվի, վեռճում մէզըն կըմընէր մէճըն: Կառնէր խայիշօվ կըսկըսէր

տըպէլ էդ մատտուն: Կըտըպէն, հնր էդ մատտըն օդօվ մէզին կըզանրգէր, էդ մատտըն առտէն կըփօխվէր: Էնի կըմընէր, հինկըն դ'ուս գ'ուկէր, էդմալ խայիշօվ բ'ան կէնէր, կըտըպէր:

Բաղդասարյան Հայկ, ծնվ. 1951թ.

Ծակքար գյուղ

Մէ մատտ գէլի կէտա ժամ: Կէտա տէնի՝ տէրդէր կայնուգ ա ժամի դ'ուս: Կըսա բ'արեվ քեզի, ախպէր: Կըսա՝ բ'արօվ, հագար բ'արի էկար: Կըսա՝ էսի ժամըն ա: Կըսա՝ բը սեվ ջաննա՞ մն ա: Կըսա՝ դ'ու տէրդէ՞րն էս: Խեռ լըսօղաց, կըսա՝ բը սեվ շո՞ւն էմ: Կըսա՝ մէտտ էրէխա կա, բ'էրեմ՝ չըկը՞նկէս: Կըսա՝ տօ մէրն էլ չա՞նիճէմ: Բա օր ժամն ա, դ'ու յէլ էրէխա տանիս, բա հուգա՝ չուգա՝ պըղի կընկա, չէ՞: Մէրն էլ, կըսա, չա՞նիճէմ:

Բաղդասարյան Ծաղիկ, ծնվ. 1947թ.

Մէ կընիգ դ'ուս հընգաճ կեղի, մատտու խէտ գըրագ գ'իկա: Մատտըն կընգան կըսա՝ դ'ու էս ձ'եվի յես: Կըսա՝ այ մատտ, կըսա, օր յես էնեմ, կըսա, քօ ձ'եռօվ կէնեմ, դ'ու խաբար չեղիս: Կըսա՝ ի՞մալ: Գըկա նըստի խըմոր շաղա, կըսա՝ վայ, մատտ, մատտ: Կըսա՝ ի՞նճ կեղի: Կըսա, կընէրէք էլի, թումբանս հիճո՛ւ, էտամ դ'ուս գ'ամ: Մատտըն թումբան գիճու, կէտա ամբըրոճի մէճ սիրաճի խէտ ուր գ'ոռճ կէնա, գ'ընի գ'իկա, կըսա՝ դը քաշա, պըռճէր էմ:

Մէ մատտ կէտա ճաշարան, քնքնք գակագ կիդա: Մուտ կեղի էլի, գ'ընգընի, ձ'եռից փըստա, հընգի գեղին: Լափլըփա, լափլըփա, մէտղ գոռղ գ'ընգընի ձ'եռ, գինա էղի քնքնքն ա: Վեռցա դ'ընա

պըտի գաննա գ'ատուն, կըզաննա կընգան: Կըզաննա կընգան, նոր էտ թանվուր կատին գ'ուքան, կըսա՝ է՛, Թորգոմ ջան, գաննիր լորուն, բ'ընեց ջ'որո՞ւն: Մէ խօսքով, գ'ատու փոխարեն կընգան ա կըկըրակա, բ'այց բ'ան չեղէր, տոտին էր կըպէ:

Խաչիկ Սահակյան, ծնվ. 1985թ.

Լիճք գյուղ

Հըմեն էլ գ'իկան, մատաղ կենին, շուշպա կըթալին, մոմ կըվատին, գէլին կէտան: Էն ժամանագ իմ կիսուրըն մոմ կըթապէր, վախ կըբ'ընէր: Էն ժամանագ գ'իկէն, կէտէն: Մըզա օր գ'իկան հիվանդին բ'ան էնին, յես կըռնամ խաճալըվա էնիմ, խաճի ջ'ըրօվ, կիդամ կըխըմին, կըթէտէվանան, կէտան: Չ'եռ ունիմ: Օրինագ, ջ'ատըրվաճ ա, ճակաճ ա, տեղիճ դ'ուս էգաճ ա, գ'իկան, յես էդ բ'անըն կէնիմ: Իմ մէճըն կա էդ բ'անըն: Մոմ լէ չըթապիմ, տճ լէ թիգ կըչապիմ: Բ'ուժիճ հատկուտյուն կա իմ մէճըն: Իմ սըրպու տըրվաճըն ա: Հայդընէր ա: Ցավդի տանիմ, մենկ հէսա նըստուգ ինկ, տունըն մատտ չըկա, մինագ յես իմ, կըխօսա իմ հեղ, մատտկային ձ'էնօվ կըխօսա: Մէգ իմ հեղ ա էդմալ կըխօսա, մէգ լէ Աբրամի՛ իմ ջ'ոճ տըղի:

Մնէյան Հոփիսիկ, ծնվ. 1932թ.

Խայիշօցի՞ն... Կըլոր գ'իճ էր կըքաշէն, մէ հինգ-վեճ ջըլէնէրօվ մըղնէն ու խայիշնէրօվ էս ձ'եվի գ'ըճէն ու կըկայնէն խայիշի մօղըն: Գըրագ էր գ'ուկէն, էն մէգըն կըմընէր դ'ուս: Էն մընացաճըն կըմընին մէճ: Ու գ'ուկէն ձ'եռէկնէն կըքաշէն հիրար: Էն մէգն օր քաշեճ հանեճ դ'ուս, ուրեմ էդ մատտըն պըռճավ, հէլավ: Ու էդ ձ'եվի, վեռճում մէգըն կըմընէր մէճըն: Կատնէր խայիշօվ կըսկըսէր

տըպել էդ մատտուն: Կըտըպէն, հնար էդ մատտըն օղօվ մէգին կըզանրգէր, էդ մատտըն առտէն կըփօխվէր: Էնի կըմընէր, հինկըն դ'ուս գ'ուկէր, էդմալ խայիշօվ բ'ան կէնէր, կըտըպէր:

Բաղդասարյան Հայկ, ծնվ. 1951թ.

Ծակքար գյուղ

Մէ մատտ գէլի կէտա ժամ: Կէտա տէսնի՛ տէրդէր կայնուգ ա ժամի դ'ուս: Կըսա՛ բ'արեվ քեզի, ախպէր: Կըսա՛ բ'արօվ, հագար բ'արի էկար: Կըսա՛ էսի ժամըն ա: Կըսա՛ բը սեվ ջաննա՞ մն ա: Կըսա՛ դ'ու տէրդէ՞րն էս: Խեռ լըսողաց, կըսա՛ բը սեվ շո՞ւն էմ: Կըսա՛ մէտա էրէխա կա, բ'էրեմ՝ չըկը նկէս: Կըսա՛ տօ մէրն էլ չա՞նիճէմ: Բա օր ժամն ա, դ'ու յէլ էրէխա տանիս, բա հուգա՝ չուգա՛ պըղի կընկա, չէ՞: Մէրն էլ, կըսա, չա՞նիճէմ:

Բաղդասարյան Ծաղիկ, ծնվ. 1947թ.

Մէ կընիգ դ'ուս հընգաճ կեղի, մատտու խէտ գըրագ գ'իկա: Մատտըն կընգան կըսա՛ դ'ու էս ձ'եվի յես: Կըսա՛ այ մատտ, կըսա, օր յես էնեմ, կըսա, քօ ձ'եռօվ կէնեմ, դ'ու խաբար չեղիս: Կըսա՛ ի մալ: Գըկա նըստի խըմոր շաղա, կըսա՛ վայ, մատտ, մատտ: Կըսա՛ ի՞նճ կեղի: Կըսա, կընէրէք էլի, թումբանս հիճո՛ւ, էտամ դ'ուս գ'ամ: Մատտըն թումբան գիճու, կէտա ամբըրոճի մէճ սիրաճի խէտ ուր գ'ոռճ կէնա, գ'ըլնի գ'իկա, կըսա՛ դը քաշա, պըռճէր էմ:

Մէ մատտ կէտա ճաշարան, քնքնք գակագ կիդա: Մուտ կեղի էլի, գ'ընգընի, ձ'եռից փըստա, հընգի գեղին: Լափլըփա, լափլըփա, մէադ գոռդ գ'ընգընի ձ'եռ, գինա էղի քնքնքն ա: Վեռցա դ'ընա

բ՛րոթուճ: Օր աղամ գնրգա՛ ճրոա: Կըսա՛ ճրոաս, չըճրոաս, փող
եմ տըվե, բըղի ուղիմ:

Եղոյան Նորիկ, ծնվ. 1950թ.

Մովասար գյուղ

Մէ անկամ ընձի տարան, օր ապերածյա էնեն: Պարգեր իմ
սեղանի վըրեն, ընձի բ՛րոնաճ կըկաբկըբին, ըսի՛ հընճի՛ էք կաբ-
կըբում, խօ յես հընգնավոր չիմ: Չէ, ըսեց, հայրիգ ջան, էղմալ պըղի
էնինկ, օր ձ՛եոներ չըշարժիս արերածյայի ժամանագ: Աբերածյա
էնէճին: Հիմա յես ընձի-ընձի քառյագներ կըսեմ, մեզէլ մե քույր
մօղեճավ ընձի: Ախպեր ջան, ըսեճ, օր մէ բ՛ան խառճում, խօ
չընէղէնաս: Տօ չէ, քուրօ ջան, հօրի՛ պըղի նեղէնամ: Ախպեր, կարօ-
ղա՛ դ՛ու ճուռ իս: Ըսի՛ հօրի՛, քուրօ ջան: Ըսեճ՝ էղա սեղանին տն
օր պարգի, գ՛իլա, դ՛ու օղանավոր ա կըսիս: Է՛, քուրօ ջան, ըսի, յես
էլ ճուռ իմ, բը ինճ իմ, բա յես Մասնա ճուռ իմ: Օիճղաճ...

Էստոր խէրըն, էս մեր Վազգանուշի խէրըն, կաբ կէնա: Խուռց
ա կաբին, ջօվի վըրեն դ՛ընին կաբին: Էղոր խօր անուն Մակօ յա,
կըսեն Մակօ ջան, շուղ արա, Մակօ ջան, շուղ արա: Նախագա
ջան, կըսա, ինչքան կըռնամ՝ կաբիմ, շուղօվ իմ հընգեր գ՛իկա:
Էրգօր գ՛ընցի, կէտա կըսա՛ հո՛ւր ա քու հ՛ընգեր, հո՛ւր ա էղ քու
հընգեր չէգե: Կըսա՛ Է՛, նախագա ջան, էգե, էգե, իմալ չըտէնաս, օր
էգեր ա: Ընձի ձեռ ա կառնի՛ս, ինչ ա, յես քօ էրէխէ՛ն իմ: Տօ
նախագա ջան, ինչ ա ձ՛եռ կառիմ, էղա հարաֆ քամին օր փըճա,
էղի իմ հընգերն ա, խողեր չըթօղի չօրնան, կաբէլու բ՛ան չըմընա:
Էղ ժամանագվանից մեր գ՛եղացիկ էղ հարաֆիճ փըճօղ քամուն
կըսեն Մակօյ քամի:

Գևորգյան Դերենիկ, ծնվ. 1936թ.

Մովինար գյուղ

Իմ ախպերն ու յես քընուգ էղինկ տավըրի մօտ, բ՛ագը: Բ՛ագը
քարօվ կըշարեն, տավարներ կէնինկ դնտ, մենկ էլ գ՛իշեր քընէնկ,
օր կաճըղներ, գ՛օղեր չիգ ին տավար տանին: Էգան իմ ախպօր էս-
մալ բօգ բ՛ընին, ինճ կաճաղ, հարեվան ա յեղե, ինճ էղե, բօգ բ՛ը-
նէճին, առան կօվն ու, էտ քարեր թապին, առան կօվ ու գ՛ածին:
Տարան ու տարան: Առավող հէլանկ, կաճղըներ կօվ տարաճ: Իմ
խէրըն միլիճա չէր: Էն վախտ չէր, օր մըգա միլիճաներ օր մէճ տուն
են, դ՛ըրախտի վիրի գ՛ըլօխ նըստուգ են: Էն վախտվա միլիճէն
ամսըներօվ տուն չիգ էր: Խարբար էրինկ իմ հայրըգան, թէ՛ հայրիգ
ջան (պապա չէր էն վախտ, հայրիգ էր), հայրիգ ջան, արի, մեր
կօվեր գ՛օլճաճ, ըսեց թըխ տանեն, ըսկի ջըվայէլեն, յես հուստ գ՛ը-
տիմ: Էգան էրգու – իրեկ խատ միլիճա սարեր, ձ՛որեր... Կաճղը-
ներ տարան ու տարան:

Ազիգ ջան, իմ մատորն գ՛ուղօվէտն ա կաշխաղէր: Մեռնիմ
արեվուտ, յես հէլա, գ՛ածի Քնվնն: Գ՛ածի Քնվնն՝ Մարուխան
գ՛յուղ: Մարուխան գ՛յուղիճ մէհատ ծանօտ կար: Մէհատ սըկա ծա-
խօղ կա, էն էլ Հաճառաղիճ ա, սըկա ծախօղ բիճա յէր, Հաճառաղիճ
էր: Էս մատորն էկավ, սըկէն առան, էս յան, էն յան, գ՛ածինկ ֆըռա-
ճինկ, տէսա իրեկ խատ խօրօտ յերիտասատ մատ: Էգավ, ըսեճ՝
քուր ջան, հո՛ւստ էս: Ըսի՛ Մովինարիճ: Դ՛ո՛ւ, ըսի, հուստ էս: Բա՛
Մարուխանիճ ենկ: Ըսի՛ հօրի՛, ախպեր ջան, էղմալ գիճկես մեզի
օղնէ գ՛ըլօխ կըթախմընես, էղ ի՛նճ էղե: Ըբա՛ ձ՛եր յան ըսկի կընիգ
չըկա՛: Ըսի՛ հօրի՛ մեր յանի կընգըտիկ վէրաճա՛ճ: Հօրի՛: Ըբա՛
գուգեմ մէ հատ կընիգ ձ՛եր յանիճ բ՛էրենկ: Մէգ կօլօղ էր, մընէր
չաղ, ցանցառ, նիկուլին, էղմալ էր: Ըսի՛ էղ վո՛ր մեգն ա կկարկըվի:

Բը՝ էս մատոր: Ըսի՝ քանի՞ տարեգան ես, ըբա՝ քառասուն ու խինգ: Ըսի՝ դ՛ու հիծուն տարեգան մատտ ես: Ըսե՛ծ՝ ճիշտ ես, հիծուն տարեգան եմ: Ըբա՝ ի՛նձ ա մըգա գուգես: Ըբա՝ ձ՛եր յան՞ գ՛ամ, մեհատ կընիգ ք՛երեմ: Ըսի՝ գ՛իկաս Ծովինար գ՛յուղ, մե՛ խաղ կընիգ, անունը՝ Արաքսի, ուր մատտու անուն էլ Հըրաճ ա, մատտ ու կընիգ անախօժվաճ, կըռվաճ, մատտըն կընգան թօղե, կընիգ գուգա ուրին կարկըվի շուղ, մատտըն գուգա ուրին կարկըվի շուղ: Խա՛: Ըսի՝ գ՛իկաս էղ կընգան կըտանես: Քա, տըղա ջան, յես խանակ էրե՛ծի: Ըսի՝ բա՛ դ՛ու յե՛ պ գ՛իկաս, բա՛ վաղ չե՛ մյուս օր: Մեր տուն ես ճամպի վըրեն ա: Էղ օրը օր գ՛ածէր եմ քաղակ, Քանվան, ումուղ ջան, լավ շոր եմ խակե: Էս օր եգա, առավօղ հեղա, բախալներ իմ օղներ, վեղրօներ իմ ձ՛եռ, գ՛ուկամ օր տանեմ տավար ջըրեմ թավլեն: Մեզ էլ էղ աֆտօն ճըռռը կայնավ: Բ՛արեվ, ք՛արեվ: Ըբը՝ էստե մե՛ մատտու անուն ըսեմ՝ ճանճընա՛ս: Ըսի՝ լը՛ սաս: Ըբա՝ մատտու անուն Հըրաճ ա, ուր անուն Արաքսի յա, ուրանկ հիրար թօղաճ: Ըսի՝ խա, շաղ լավ ա, թօղաճ, բայց կարկըվին, ք՛այց ընդոնց տուն դաս չե, քըշա գ՛ընա գ՛եղի մե՛ճ: Էս իրեկ մատտիգ քըշին, գ՛ածին գ՛եղի մե՛ճ: Կեռտան, քու արեվ աստու արեվ, էղա իմ էրեխու արեվ, դուգ ա կըսիմ: Կեռտան, իմ մատտըն գ՛ըրասեյնակիժ գեղի գ՛ուկա, օր պամիդօր առնի, գ՛ա տուն: Մեզ էլ կըսեն՝ էստեխ Հըրաճ անունօվ տն կա, կըսեն՝ հանա էկավ հինկըն: Էս իմ մատտ ուրախ-ուրախ կըմօղենա էղըրան, կըք՛արեվա: Բա՛ ինձ կա: Ըբա՝ քու կընիգ կարկըվի: Ըբա՝ լըսեր եմ՝ քու կընիգ կարկըվի: Կըսա՛ օր կըկարկըվի, հինկ տուն ա, գ՛ածեկ տարեկ: Ըբա՝ կըսա, մատտ ու կընիգ հիրար թօղաճ, իմալ օր յես պաղմեր եմ, անախօժվաճ, մըռցում ա մըղաճ, թե՛ տն՛ շուղ կարկըվի: Էս մատտիգն էլ կըժըճղին, թե՛ այ՛ մատտ, էղոնկ լավ սէր մատտ ու կընիգ են, էս են, էն են, չեղնի: Գ՛ընա, քըշա գ՛ընա, քանի՞ շուղ ա: Էս մատտիգ, խեխճ մատտիգ քըշաճ, էգաճ, յես հախու փախա, էղոնկ գ՛ածին ուրանձ ճանաբարօվ: Մատտըս էգավ: Կըռագ-վըռագ հեղեր եմ, մաճուն ուղօղ կաղուն յեռըվանց կերեվա, ավլի ըստըրանկ, հիստըգի, փըլավ եմ

էպե, շուշուղ շուշուղ: Մատտըն էգավ, ք՛արեվ, ք՛արեվ: Ըսի՝ Հըրաճ, խաճ չո՛ տես: Հօրի՛: Ըսի՝ փըլավ եմ էպե: Հօրի՛ փըլավ էս էպե, բա մատտ էր էգաճ էն, խօսկ էր տըվե, չըգ՛ածի՛ք: Ըսի՝ դո՛ք, ի՛նձ մատտ: Ըսի՝ յես խաբար չեմ: Ըբա՝ յես էլ պամիդօր առա, ըսի տանեմ՝ դ՛ընամ սեղան, պամիդօր եմ ք՛երե, ըբը՝ էղ մատտիկ գ՛ածի՛ն: Ըսի՝ Հըրաճ, յես չեմ եղե, տես՝ տոնն ա եղե:

Արաքսի տատ, ծնվ. 1936թ.

Հավալ խամբառճման կեռտինկ Տաշխապուն: Էղի Կառջախապուրն ա: Գ՛ էլնինկ նըստինկ, խաճ ու մաճ գըվերծինկ, գ՛ատա կըթըրխինկ, խավղիգ էր, գ՛ատա յեր, ք՛ան էր, կանֆեռղ էր, գըվերծինկ ու կերտինկ: Քեկօվ կեռտինկ չուր էղ Կառջախապուր: Դօշի խեղ էղ սուռպն էր: Էնտեխ կերտինկ, կըմըղինկ, մումեր գըվառինկ, պըռձինկ, հիջինկ գ՛իկինկ, խաճ կուղինկ, դօլ ու գուռնեն կըգաներ, նըվագ, կըյերկին, կըպարին, պըռձեր, գեղնինկ էլման քեկօվ գ՛իկինկ:

Անահիտ Հարությունյան Հովհաննեսի, ծնվ. 1936թ.

Կըտվորներ հեղաճ ին էղ սարեր ֆըռալու, էն մե՛ կընիգ կըսա՛ լա կայնի տենամ՝ էս առճու ք՛ո՛ւն ա, էս ինձ ա: Խըրտ ձ՛եռ տանելուն՝ առճըն թատ կըթալա կըք՛ընա: Ու կըփախին, գիճին ու կըփախին: Էղմալ չըսա, Անայիտ ջան, կըսա՛ ա ոճ, ա ոճ ախպեր, հեղի քե՛ տե ինձքան կընիգ եմ ք՛երե: Քե՛ ինձքան կընիգ եմ ք՛երե՛ թանանա կենա, գինա՛ առճ դանղ չե: Առճըն մըռումըռտալեն գեղի: Օր կըսա՛ առճ հեղի, քեզի ինձքան կընիգ եմ ք՛երե, առճըն գեղնի ք՛ընիժ ու էրկու քօտօտն էլ հեղեվ կըփախի: Ժօղօվուտուն էլ հըմեն հիճան փախսան էգան: Վայ, առճըն լարեճ մեր հեղեվ, առճըն էգավ: Առճըն ուրանձիժ ա վախեճե, ուրանկ առճիժ: Մե՛ դան էլ առճ էգավ, առճ էգավ, էս իմ կիսրոճ ախպօր տըղեն, տըրակտօրիստ էր, հա

լնրեժ, առճու խանկ կրդրավ, առճըն հէլէր էր հէղին թատէրուն,
էամալ էր էրե, բայց տրվեժ տակ: Բէրեժ ցըվրին, տարան կէրան:

Անահիտ Հարությունյան Հովհաննէսի, ծնվ. 1936թ.

Արաքսի տատ, ծնվ. 1936թ.

Ձորագյուղ գյուղ

Ջ ուրն հէլավ արպին, արպին,
Գըլավ թալեց վըր թարպին,
Էն քուր մեռնի էն ախպօր,
Հըմ գըլավի, հըմ թարպի:

Սկրտչյան Նվեր, ծնվ. 1954թ.

Էն ժամանագ, օր կէտէնկ փոժըխ կէնէնկ, յես կըտտըճի էնկ,
իմ քուրըն փոժըխ էր կէնէր, իդա Կըննագըն մէր բըրիգաղիըն էր: Էդ
ախճիկներ՝ բա, Սիրունն ու, իդա Կըղէ, օր մեռավ, Բալիգի կընիգն
ու իդա Արաքսին Բաղդասարի, բա՝ փըշում տարեգան փըշրա,
տու մենկ ուտինկ: Տարեգան փըշրեժի, փըշրեժի, տըվինկ էդոնկ
կէրան: Կըննագ էգավ զանեժ իմ գ ըլխուն, իմ պընճընէրուժ արուն
էգավ: Թէ՛ վայ վավըլէ դ՛ ու տարեգան փըշրիը տըվիը ախճըգներ
կէրան:

Գալստյան Հէղինէ Խաչատուրի, ծնվ. 1930թ.

Էրգու պառավ նըստին, խըսա կէնին: Էն մեգ մեգէլին կըսա՝
ախճի, մըգավա հառսներ ըսկի նամուս, աբուտ չունին: Կըսա՝
ճիշտ ա կըսիս, բա գինաս մեր վա՛խտ էր, օր կէտըր գ էլէր մըղներ
գ իշէր մեր ծոժ, ըմ... (ձեռքով փակում է բերանը՝ իբրև աղմուկ
չհանելու և գաղտնիք պահելու նշան):

Մէ հաղ խեղջ ու կըրագ մառտ ուր սէլօվ ճամպա կէտա:
Կէտա, կէտա, մէ հաղ դօշի գ՛ ըհանդիբի, էղ խեղջ էգներ էլ չըկըր-
նան քաշին, հանին: Գ իշնի, բըռտա հեղ ուրանձ, կօկնա, կըսա է՝
սուրպ Կարաբեղ ջան, դ ու օկնիս: Մէ քիճ ուժ գավակա, մէ էրգու
մեղըր գէլնի: Էրգու մեղըր գէլնի, ուժիժ գընգընի՝ սուրպ Սարկիս
ջան, դ՛ ու հասնիս: Մէ քիճ էլ ուժ գ՛ ավակա սուրպ էսինճ ջան, դ ու
հասնիս: Էլ չըկըրնա, էլ չախտա: Մէլ վէրեվիժ գ՛ իկա վըրէն, փախ-
նի, տըղիժ կըսա սըրպէ ը, փախէկ, սէլն էգավ:

Արմեն Հակոբյան, ծնվ. 1965թ.

Մաղինա գյուղ

Մառտ ու կընիգ մի կեղնին: Էդոնձ մեգ հաղ տըղա կեղնի:
Հէրն ու մէր գուգին տըղին կարկին: Տըղէն կըսա՝ յես բըղի հ ըմալ
ախճիգ ճարիմ, օր յես գինամ իմ հավնուգ ախճիգ: Հօրն ու մօր
կըսա՝ դ ու մաժէկ, յես գընգընիմ յերգըրէ յերգիը, օր իմ հ՛ ուգուգ
ախճիգ ճարիմ: Էս տըղի նըբադագըն ա հ ըմալ ախճիգ առնի, օր
տարին մեգ անկամ էրտա ընդոր մօղ: Շաղ կըպըղըղա, գըրըղնա
ուր հ՛ ուգուգ ախճիգ: Կըկարկըվին, ու տըղէն կընգան կըթօղա,
հ՛ ինկ կէրտա օղար տեղ կաշխաղի, մինագ տարին մեգ անկամ
գ՛ իկա ախճըգա մօղ: Էրգու տարվա մեճ էրգու հաղ տըղա
կունէնան: Դ ու մի ըսա, մեգ ուրիշ մառտ էդոնձ գ՛ աղըրնիկ
գ իմնա: Իրէկ տարվա վըրէն գէլնի գ՛ իկա կընգա մօղ: Էղըրնէ դէն
ուր մառտ գ՛ իկա: Կընիգ կըսա՝ այ մառտ, հօրի՛ դ՛ ու պայմանա-
գուրգ էղար, էգար նորիժ իմ մօղ: Մառտըն գ ըլխու գընգընի, օր
ուրիշ մառտ ա էգէ կընգա մօղ, բ՛ այժ նըշանձ չիդա, կըսա յեսիմ,
էղմալ էղավ: Էս մառտ ուր ծընընդյան գ ըրկի մեճ կըր ըրա, օր ուր
տըղեգներուժ էրգուսըն ուրն ին, իսկ պըրգիգըն բ՛ իջ ա, ընդոր ուր
յեղաժ գ՛ անճիժ փայ չըհասնի: Տարիներ գընճընին, էս մառտ
կըմեռնի: Տըղեգներ կըջ օճընան, գէլնին կըհառճուն, գըրըղնան

ուրանձ հօր գ իրկ: Ջ՛ոճ տրդէն կրհայդընա պրզդիգ ախպօր, օր հ ինկ ուրանձ հօր գ անձիժ փայ չունի, իսկ պրզդիգըն խայիլ չեղնի: Մեզ ընդըրնէ, մեզ ընդըրնէ՝ կրոփվ կեղնի: Գէլնին իրեկ ախպէր միասնագան կէրտան թակավորի մօղ, օր պառզին, թէ ուրընձէ վոր մեզըն ա ք իջ: Իրեկ ախպէր գընգընին ճամպա, կէրտան թակավորի պալատ: Թակավոր տըղեգնէրուն շաղ կրհավնի, կրիըրամայա, օր էրոնձ տանին շաղ լավ պային, չուրի քանիմ օր հ ընձընի, ու նար հառձու, հ իմնա՝ ինձ ք օղօկ ունին: Էրգու օր գ ընձընի, վրը իրեկ ավուր կրիանձա ջ՛օճին: Ջ՛ոճըն կըսա՝ Թակավոր աբրաձ կէնա, էգեր ինկ քու մօղ ք օղօկ, մեր իրեկ ախպըրդօնձէ մեզըն ք իջ ա, դ՛ու բըղի գ ըղնա: Թակավոր կըմըղաձա, կըսա՝ յես ի՛մալ հ իմնամ՝ վոր մեզն ա ք իջըն: Մեզ ժուգ ու ժամանագ կաբրին, թակավոր կըսա՝ յես չըկըոնամ գ ըղնամ, թէ էղ իրեկիժ վոր մեզըն ա ք իջ: Օր մի թակավորի ախճիգ կըսա՝ հէ՛ր, տուր քու շօրեր հակնիմ, նըստիմ քու տեղ, էղոնձ դ աղըն լըսիմ, հ իմնամ ք իջըն վոր մեզըն ա: Թակավոր կըսա՝ հա, քաձ, գուգիս իմ թակավորուտուն իմ կէնտանի վախտ իմ ձ եոնիժ առնի՛ս: Կըսա չէ, մեզ օր տուր քու շօրեր ընձի, յես հ իմնամ՝ վոր մեզըն ա ք իջ: Թակավորի իլաջ կըկըղրի, ուր թակավորագան գ էստ կիդա ախճըգան: Ախճիգ նըստի թախտի վըրէն, խանձա ջ՛ոճ տըղին, կըսա ջ՛ոճ տըղա, դ՛ու ընձի լըսա, մեզ տըղա ու ախճիգ սիրահարվուգ կեղնին հ իրար, տըղի տէրըն քնսիբ կեղնի, ախճըգա տէրըն՝ հարուստ: Ախճըգա տէր գըվէրու ուր ախճիգ կիդա հարուստ տըղի, իսկ հարուստի տըղէն լէ կըխանձա քնսպի տըղին, կըսա՝ դ՛ու սիրահարվուգ էր էս ախճըգան, արի հ՛առճի գ իջեր էղ ախճըգա հեղ հ ընձու: Տըղա, կըհառձու թակավոր, օր դ՛ու եղներ էղ տըղի տեղ, կէրտէ՛ր, թէ չէ: Յես օր եղնէնկ, չէրտէնկ, կըսա ջ՛ոճ տըղէն, օր էնի իմ ք ախտըն չէր, էղ մեզ օր լէ ընձի պետկ չէր: Կըխանձա միճնէգին: Նույն ք անըն իդոր լէ կըսա ու նույն թավուր պադասխան կըստանա: Կըխանձա պրզդըգին: Թագա կըպադմա, պրզդիգ գըվէրու կըսա՝ վայ, թակավոր աբրաձ կէնա, կէրտէնկ, կուղէնկ, կըխըմէնկ, գարգէնկ-թապէնկ, մեզ օրվա կյանկըն իմ

համար հագար տարի առժի: Ախճիգ կըսա՝ ք իջըն օր կա, դ՛ու իս: Ախճիգ էղ ք անըն կըհայդընա ուր հօր, հէր լէ ախպըրդոնձ: Ու տըղեգներ կըղ՛առնան, գ իկան տուն, էղ պրզդիգ տըղին ք ան մի չիդան ուր հօր յեղաձիժ: Պրզդիգ տըղէն լէ գ էլնի, կէրտա առանձին կաբրի: Իրեկ լէ կըկարկըվին, յօտ օր, յօտ գ իջեր կուղին, կըխըմին: Ասուժ իրեկ խընձոր հ իճալ. մեզ ըսօղին, մեզ լըսօղին, մեզ լէ շաղ խօսօղին:

*Ալեքսան Հայրապետի Կարապետյան, ծնվ. 1907թ.
Գրի է առել բանասեր Հեղինե Ղիմոյանը 1984 թ.²²⁰*

Ներքին Գետաշեն գյուղ

Կըսա՝ էղ Տըլօտի Միլինը մէ անկամ տունը պառզաձ կեղնի, դէ հին տըներ էր, յետոիգ կար: Կատուն գ ուկա, օր դ՛ընիժ մըղնի: Էր դ՛ուր փագ ա, գ էլնի հէտըրգի մօղ, կըպըղըղվի, կըպըղըղվի, Միլին կըսա՝ սօ կինօ՝ յեր գ աձե, սօ թաղրո՛ն էր գ աձե, սօ դո՛ր էր գ աձե, օր էղմալ յետըժէր էս:

Կօլխօզի նախագա էնկ ունէժե, էղի գ էլնի կէրտա գ՛ումեր, անասնապահներիժ մեզը, անունը Տըլօտի Միլին էր կըսէին, էղ օրը լեզ ա պայէ, էղ մառտը լեզ պայօղ ա: Տէսնի օր խող լըռիվ լըժուգ ա յեգներու տագ: Տօ, կըսա, այ Միլին, էս անասուններն օր, հեղաբքի ք ա՝ լէգու ունէնէն, քըզի ինձ կէնէն: Տօ, կըսա, Գ՛ըրիկօրյան ջան, մենկ օր լէգու յինկ ունէժե՝ քըզի ինձ ինկ էրե, օր էղ անասուններ մըզի ինձ էնին:

Յուրիկ Ալեքսանյան, ծնվ. 1961թ.

²²⁰ Հեթիաթի ամբողջական տարբերակը գրառված է Հ.Ղիմոյանի կողմից ՀԲԱ ծրագրով լրացված թիվ 251 /Մաղինա/ տետրում:

Վերին Գետաշեն գյուղ

Իմ պարն օր էն ժամանագ եգեր ա, Խանդիրն օր եգեր ա, եգե հասե էստեխ, միառժամանագ հրնծե, ըսեր ա՝ էրտամ իմ յերգիր մի հաղ ֆրոամ դ՝ առնամ: Գելնի կերտա, գրհասնի թուրկերու մողըն, կըստեսնի օր մի հաղ էնդուծ յերիտասարդ տըղա ժընջըլներով կարուգ, կէսըն կուգին հառեճ կիդան էնդէն էնդէն ժողովըտոին, թե հեռուն փախեկ, մենկ գ՝իկանկ, ձ ըզի վընաս չիդանկ: Զիմ պաբըն գինա՝ ինձ ա: Իմ պաբ լե մեհաստ օր գ ընածե յերգիր, մե հաղ էս ձ եվի փոկըր խաճ, էն ժամանագ փափախ ա եղե գ ըլօխ ուրան, էդ փափախի մէշտեխըն ք՝ածե, էդ խաճըն ք՝ամբըկով դ ըրեր ա մեճըն, կարե, դըրե գ ըլօխ ու գ՝ածեր ա, թե էրտամ ֆրոամ իգ ամ, ընձի պաշտպան եղնի: Էդ օր գ իկան, էդ իմ պաբուն կիօղընդին, թե գ ընա հեռուն: Պաբըն հառճի մառտուն գ ընձընի, կֆրոա գ իկա էդոր դ՝ էմըն: Գ իկա էդոր դ՝ էմըն, էդ տըղէն, օր էդմալ հիվանդ ա, հէնց ք՝երան զարգելուն պաբէն փափախ կիդա էդոր դ՝ էմըն: Պաբին գ ըլխու փափախ կիդա էդոր դ՝ էմըն, էդի փափախ կըվէր-ծա յու կըշրրբա քամգի վըրէն էդ տըղէն: Օր գընգընի, իմ պաբըն կփախնի, դը կըսա թուրկ ին, կարօղա չըհասկընան, ընձի վընա-սին: Պաբըն փախնի կերտա տապի: Էդ տըղէն էնքան կըտանջըվի գ էդնին, պընճներուծ արուն գ իկա յու հինկ արտէն կըխեղջընա, ուրին-ուրին գելնի: Դ ու մի ըսա, փաշի տըղա յա էդի: Էդոր նորիծ կըղ առծուն տանին ուրանձ տուն: Փափախն էլ հեղըն կըտանին: Օր կըտանին էնտեխ, էդի կըսա՝ դը ժուռ արեկ, գ ըղեկ փափախի տիրոճ, տէսնանկ ինձ էր օր տըղէն լավըճեր ա: Էդ մառտիկ կըֆրոան դէս, դէն, մեգըն գ իկա կըսա՝ դը փափախ էր, առավ ք՝երան հընգավ: Չե, կըսա, փափախ չէր, կըսա, էդոր տէր բըղի գ ա, ըսա, թե ինձ էր, ինձ չէր: Վեռճըն, էդ իմ պաբըն կըսա՝ ձ էր գ էղ ինձ նորուտուն կա, էդունկ պաղմին: Դը գ ընա էդոր ըսա՝ հիկան ընձի տանին հուրանձ տուն: Գ իկան էդ իմ պաբուն կառնին կեր-տան ուրանձ տուն: Կըսա՝ դը ըսա՝ ինձ էր, օր փափաղ առավ

ք՝երան հընգավ, էս ձեվի էղավ: Կըսա՝ գ՝ածեկ իմ փափախըն ք՝երեկ, յես չըսիմ՝ ինձ ա, ինձ չե, էս գ ույնի, էս ձ եվի փափախ ա: Մէշտեխի կարըն, կըսա, քանդուգ ա, սեվ թելով նորիծ կարեր իմ, կըսա: Բ իր, կըսա, ք՝անամ, ք՝այծ, կըսա, դ ու ձ էո չիտակ, կըսա, ք՝երեկ տըվեկ ընձի: Բ՝երին կիդան էդ իմ պաբուն, պաբըն կըք՝ա-նա, կըքանդա էդ արանկըն, խաճըն գրհասնա կըղ ընա հառեճ ու-րանձ: Էդունկ առտէն կըհավադան, օր իրօկ էդի գորուտուն ա: Նոր էտեխըն էդունկ պաբին կըսին՝ դը ըսա՝ ինձ օր սիռտտի կըցանգա-նա, շապատմ էլ կըպահին ուրանձ տուն, ինձ օր սիռտտի կըցան-գանա, ըսա՝ մենկ տանկ: Կըսա՝ յես վոճ մի ք՝ան իրավունկ չունիմ ուզիմ: Թե էրագ էգավ ձ ըզի, օրինագ, ըսինկ՝ սըռդու ցանգուտեմք, էրագ էգավ ձ ըզի, ըսեճ բան մի, օրինագ, գ իկա, թե չե ընձի վօճ մի ք՝ան հարգավոր չի: Էդունկ քընին, էրզին սեվ խուկ կըտեսնան: Կըսա՝ մե հաղ սեվ խուկ, կըսա, կըսարկիկ, ու վեռճ, կըսա: Սեվ խուլը խաճի պէս ք՝ան ա, խայլունի պէս ք՝ան ա: Հիմի էդի էդ իմ հօ-րօխպօր տուն ա: Էդի դ ըրուգ ա էդ սըռպու տագըն: Էդ մառտ լե կըղ ընա էդ իմ պաբուն ճանապարհ, ուրանձ իսներուծ լե կըղ ընա հեղ, իմ պաբուն կըք՝երին էստեխ:

Իմ կէսերի հօխպօր տըղէն Գօլա դ՝ աշտով էր հառուն հաներ էր, օր բըղի ք՝երեր մեր դ՝ աշտերըն ջ բըղուկ էնէն: Էն էլ նախան-ձին, թե բըղի մեր դ՝ աշտի միճով չըտանիս, այնինձ ջ ուր օր հիկէր, ուրանձ դ՝ աշտն էր հառեճ կըջ՝ըրէն ուրանկ: Էտեխ զարգաճ ին ըսպանաճ ին: Ուրմեն հինգը տըղա ունէր: Գ՝ելնին տըղեկներ կերտան, թե կերտանկ, ուրին սպանօղ, իմալ օր զարգե սպանէր էր, մօղէն չըգ ացեր էր, կայնուգ էղե, կըսին՝ հէլնինկ էրտանկ օրի-նագ ըսպանինկ ուրին էլ: Մէրըն գելնի, էն ժամանագ սէլ էր, սէլ կըլըճա, կըսա՝ տըղեկներ ջան, կըսա, արուն արունով չըլըվան: Հէլեկ էրտանկ, մեր դիագըն առնինկ հիկանկ: Ըսենկ թե մեգըն յես զօյ տըվեր իմ, իդա մընացօղն էլ յես զօյ տամ: Էդենց ք՝ան չեղնի, արուն արունով չըլըվան: Թըխ ուր պաղիժ ուր աստուծ առնի: Գել-

նին կերտան, հըր կերտան, գոլեծիկ լէ գ'իկան դան, տէսնան օր, օրինագ, ըսենկ, ինճ ա: Նախ գոլեծիկ էդ մատտուն նահաղգին ու էդոր լըռիվ ակսօրեծին, ուրանկ ակսօրին ուրանձ գ'եղիծ: Թէ՛ էդմալ ջ ուրըն գրհանէր կըբ'երէր հառեճ մենկ էր կըջ'ըրենկ մեր հօղամասներ, ինճ տարբերուտուն, նոր վեռճը հասներ ուրան, թէ չըհասներ: Էդմալ ընդոր ակսօրին, ուրանկ լէ դիյագն առան էգան թաղին:

Մկրտչյան Ծաղիկ Մուշեղի, ծնվ. 1946թ.

Վաղաշեն գյուղ

Խունգ ու մոմ ինք սըրփերուն, մըկա եղեր ենք ձ' ութ ու ծամուն գ'ողերուն ու բ'ոգերուն:

Օգ կըտօտես թնկես վըրեն, նըստուկ տեղից ջելի:

Օխչարն օր մէ անքամ կըթըրի հառուն գ'ընցի, կըբ'ացվի հեղեվըն, իձվանքն էլ կըծիծղան վըրեն: Այ մառթ, կըսա, հըմընօր ձ'երն էր բ'աց, մէ օր էլ իմըն բ'ացվավ:

Շաբոյ ջ'աղացն էս ա,

Թեփն ալըրին կէս ա:

Կաղաս էլ էս ա,

Չաղաս էլ էս ա:

Մէ օր էլ ադեն խիվանդ ա, գ'ացի տէնամ՝ քուֆր-անէծք ա կիտա: Վայ, ըսեց, Գափրէլ, քու բ'երան քաքեմ, Գ'ափրէլ: Ըսեցի՛ այ մեր, Գ'ափրիէլ վո'նն ա (Գափրէլ հըրէշտակին ա կըբըրվա): Ըսեց էսքան չարչըրվիր ինք, տանջըրվիր ինք՝ քիչ ա, էս էլ մէ յանից ընձի կըպաղըրցու, չըտանա, շուտ խօքիս ազաղվի:

Մէկ էլ՝ խիվանդ ա, կըսա՝ չըմեռիմ մինչեվ աշուն, նոր մեռիմ: Կըսեմ՝ հօրի՛, ադէ, ի՛նչ ա եղէ: Էս կատօլի ջնմըն հ'իմանամ, նոր մեռիմ: Ադէն իմ խետ շատ կաքնըված էր: Խօքու խետ շատ կըխաղիք: Ընձի կըսեր՝ քու բ'երան քաքեմ, կըսինք՝ այ մեր, դու հընչի՞ էնա իմ ախպօր, էնա մէկէլներուն չըբըրվես, միյնանկ ընձի յա քըրվես: Իմ խօր գ'երեզման՝ ընդունք չսծին:

Մէ օր էլ սաքախտնախառ էկավ ըսեց՝ լավօ, օյին հէլէ գ'ըլօխս, հէլի: Սաքախտան գ'էլնիք հիրար խետ կօֆէ խըմինք: Ըսի՛ ի՛նչ եղէ, ըսեց էսքան տարի, լավօ, քու պապէլ էրգօվ չըտէտեր ինք, հէսօր գ'իշեր էրգօվ տէտեր եմ: Պապին տաս թիվն ա, հինքըն քըսան թիվն ա: Պապին յեռեսուն տարեկանում գ'ացե պատերազմ, չէկէ: Մըկա, կըսեմ՝ ի՛մալ տէսար, այ մեր: Կըսա՛ քու պապէն պատերազմից էկէր էր: Իմալ օր դ'ըրէր ինք ճամփու՝ գ'ացէր էր, էդմալ էր՝ յեռեսուն տարեկան: Կըսա, մըկա, էն մեր խին տընէրն ինք: Բ'երի, թունդիր վառի, կազան գյրկի վըր թունդըրան, ջ ուր տաքցուցի, քօ պապէլ նըստցուցի թէշտի մէջ, լօղցուցի: Կըսա՛ էտքան վախտ մըտքովըս ջընցե, օր էսի իմ մառթն ա, պատերազմից էկէ, կարօղա քընի իմ մօտ: Կըսա՛ օր չըփլըղցավ նըստավ թէշտի մէջ, ջ ուր լըցէցի, քու պապին էլ շատ խօրօտ մառթ էր, լավօ, շատ խօրօտ մառթ էր, թէ հօրի էր ընձի առե, յես, կըսա, չըգինամ, իշու դ'ար էր, կըսա՛ շատ բօյօվ, խօրօտ մառթ էր, շատ խօրօտ մառթ էր: Վեռչ, կըսա, մըկա, օր տէսա՛ չըփլըղցե, մուսկուլներ էդմալ սիրուն, ու լօխկըցուցեր եմ, յեռեսուն տարեկան ա, յես ըսի՛ յաման, յես ուցուն տարեկան պառավ կընիկ, էսի յեռեսուն տարեկան, էսի պըրտի առթէն, իմ մառթն ա, էկէ, պըրտի քընի իմ մօտ: Կըսեմ՝ յեղօ՛, ադէ: Էլ ի՛նչ յեղօ, լավօ, էտ թարթախումի մէջն ինք, լավ էր՝ քընուց հիմցա, լավ էր՝ աստուց էր...

Կըսա՛ գ'ացէր ենք սարըն կատօլ ա քանդենք, էն կօլխօզի վախտն ա: Էտե մէ լաֆէտ տառթ ա տարած՝ փոտ ա դ'ընէն: Ադէն կըսա՛ փոտըն դ'ըրէր ենք, մեր Օսկէխատ հըրըբէ՛ չուտա, հըրը-

քան կրնիկ էր, շատ հրռոքան: Լավօ, հորի՞ յես հրռոքե, հորի՞ յա չուտես: Բա՛ Միսէն էլ դաս ա, յես չուտես: Միսէյ խետ գ՛ եղըն կրո՞վե, գ՛ ացե սար, հրռոքե չուտա: Այ մառթ, Միսէն քօ հարեվան, դ ու գ՛ եղըն կրո՞վեր ես, անօթի ծարավ ժողովուրթ, սարի փրոտան կառուօլ հորի՞ յա չուտես: Կրսա՛ յես, հրմա փուռըն դ ըրին, վեց խատ կառուօլ վրոագ վերցի դ ըրի իմ ծոց: Ըսի՛ էսի ամէք ճրժուն էրկու խատ: Իրէք տըղա ունէր, էլի, աղէն: Մըկա, կրսա, էդ վեց կառուօլըն դ ըրէցի իմ ծոց՝ ամէք ճրժուն էրկու խատ, նոք ըսկըսէցինք ուտել: Օսկէխատս ա տնչ ուր ճրժէրուն վերցեց, տնչ էլ հինքըն կէրավ: Մըկա, կրսա, մենք փուռըն կէրանք խըլըսցուցինք ու հէլանք աշխատինք: Տէնամ, լավօ, էդի կըդ օխցու, անօթությունից կըդ օխցու: Կըսէր՝ ըսէցի ինչ էնէմ, էս իմ Իշխանի փայըն կայնի խաննեմ տամ, յես կէթամ իմ տըղին ծիծ կիտամ: Ծըծի ճիժ ա եղե, էլի: Նոր, կըսէր, խանէցի էրկու խատ տըվէցի, հրմա փրոչէրօվ կըլուց: Ըսէցի՛ օր դ ու Միսէյ խետ կրո՞վեր ես, քօ խօր տուն շիքվի, փրոցից հրռոքէ՛ր ես:

Վարդանյան Վարդան, ծնվ. 1963թ.

Վարդաձոր գյուղ

Կօլէկտիվացման ժամանագ յուրաքանչյուր հընդանիկի վըրա հարգ ա դ՛ ըրված եղե, պըղի հարգը տան: անի Մըխօյ հընդանիկըն չըկըռնէր տարվա հարգըն տալ: Գ՛ իկան սըրանձ լօպըն կըտանին հարգի դ՛ իմած: Սաղ հընդանիկըն կըքընէր լօպի տագըն: Հաջոոտ օրըն անի Մըխօն գ՛ էլնի գ՛ եղի մէձ, կըսա՛ օղօրմի դ՛ ըրանձ հօր, պըղի շուղ տանէն էդ լօպըն: Կըսա՛ հընճի՛: Կըսա՛ գ՛ իշէր ամէն մէգ էդ լօպ կըքաշէր ուրին, հէսօր քաշէլու բ՛ան չըկար, հանգիստ քընէր ինկ:

Ավետիսյան Վահան, ծնվ. 1954թ.

Կօլխօզըն պըղի թուտունի պըլան կաղարէր: Մեր գ՛ եղի թուտունի դ՛ աշտեր մի քիձ հարմար չէղած ա: Ուրեմըն, ինձ ա մըղաձաձ: Ախճիգներըն կազմակէրբաձ ա օղագավարի հեղ՛ պըղի էտան հարեվան գ՛ եղիձ՝ Հէրանոսա դ՛ աշտիձ թուտուն գ՛ օղնան գ՛ իշէրօվ, օր բ՛ էրին շարին, չօրձուն հանձընին, պըլան կաղարին: Ախճիգներու մէձըն մէ հաղ թօպալ ախճիգ կէղնի: Կէտան թուտուն գ՛ օղնալու: Օր կէտան, գ՛ իշէրային պահագ կէղնի: Էդ պահագըն օր կըտէսնա, գ՛ ուգա շուխուր բ՛անձըրձու, օր չըմըղնին դ՛ աշտըն գ՛ օղուտուն չէնին: Էդ թօպալ ախճիգըն մագէրըն կըքանդա, գ՛ առձըգա, մէ քիձ էս ձ՛ եվ կըխատնա հիրար, օր վախէձուն էդ պահագին: Ու կըսկըսին, դը հատձ չըգիղեմ ինձ ա եղե, օր՛ սաղանա կա, էս կա, էն կա: Էդ պահագն օր կըտէսնա, մէ քիձ կըվախէնա, հինկըն մէձ տարիկօվ մատ կէղնի: Կըսկըսին էդ ախճիգներըն շուխուր բ՛անձըրձուձել, ճըվճըվալ, յերկէլ, բ՛ան: Էն ձ՛ եվ ներկայաձուն ուրանձ, ինձոր սաղանի՛ եղնաղ եղնի: Էդ պահագն օր տէսնա, վախէնա, կըսկըսա վախէնալ: Էդ ախճիգներըն խըմօվ կէտան կէրկին, բ՛ան, էդրան փատըտվին, քաշքըշին, բ՛ան, քնոի ջան, էս ջան, էն ջան, էտանկ էս էնինկ, էն էնինկ, էս բ՛ էրինկ՛ կեր, էն բ՛ էրինկ՛ կեր... Էս մատըն կըվախէնա, կըսա՛ իրօկ յերեվի սաղանի՛ եղնախ կա, էսի սաղանի՛ եղնաղ ա, էկե՛ ընճի յա կըվախէձու: Էդ կօխկին էլ՛ մեր գ՛ եղա յու Հէրանօսի սահմանի վըրէն, բ՛անձըր թումբ կէղնի: Էդ թըմբի վըրավօվ օր կէտան, էդ մատըն էս ձ՛ եվ քիձ-քիձ, քիձ-քիձ հետ կըքաշվի, վախէնա: Օր հետ կըքաշվի կըվախէնա, էդ ախճիգներ հա քիձ-քիձ կէտան էդրա հեղեվիձ: Ուրեմ, հեղեվանձ օր կէտա, էդ մատըն վախուձ գ՛ ընգընի հեղեվանձ, գ՛ ընգընի գըլոր էդ թըմբիձ, գ՛ իշնի ցաձ: Գ՛ իշնի ցաձ, գ՛ էլնի ու կըվախնի: Էլ պահագուտյան մասին կըմօնա, օր հինկ պահագ ա, պըղի մընա պահագ: Էդ մեր գ՛ եղի ախճիգներըն թուտունըն կըքաղին, գըլըցին մէշօկներ, բ՛ան, վէրձուն գ՛ իկան: Էն հաջոոտ հատավօղ գ՛ էլնին ժուր գ՛ իկան՝ էդ պահագըն չըկա: Բըրիգաղիբըն,

գ՝ յուղատընտեսըն ք՝ ան կենին, թե՛ հո՞ւր ա եղ մատտըն, չըկա, մենկ
 դ աշտ հանձներ ինկ ուրին, գ՝ ածեր ինկ, հինկ չըկա: Էս յան, էն յան
 հառժ ու փոռժով կէտան, տէսնան՝ տուն հիվանդ պատգուգ ա
 տեղաշորի մեճ: Կըսին՝ ի՞նճ եղե, այ մատտ: Բ՝ ան չըկընա ուրիշ
 ըսա, կըսա՝ տէսեր էնկ, տէսեր էնկ՝ թօպալ սաղանա չըտէսեր էնկ:
 Էդ մատտըն մե շապատ գընձնի՝ կըմահանա, վախուժ:

Ղարախանյան Գրիշա, ծնվ. 1962թ.

Վարդենիկ գյուղ

Հէլանք գ՝ ացինք քաղ: Յես քաղ կէնի: Յես գ՝ էրընդով քաղ
 կէնի: Իմ մատթըն իմ խետն էր: Կուչկա շիներ ինք, փեղեր տընգեր
 ինք, վըրէն ծածկեր ինք, մըտեր ինք մէչըն: Յես ու իմ Համօն նըս-
 տուկ ինք, բագլաշկէն էլ՝ մածուն, կարաքն էլ մէչ, օղերու մեր տագն
 ա: Մէկ էլ տէսա՝ հըմէն վնգան էկան լըսվան էտ պըստի տէիս,
 Դնլնքի իսներ, մօտ ինք հիրար: Էկան լըսվան: Էտոնց տտ առավ
 բագլաշկին, ու գ՝ ընա՛ ց... Գ՝ ընաց հէլավ վըր պատին, հէլավ յեր-
 գինք, պըռժավ հընգավ վըր պալին, պալից հէլավ յերգինք, գ՝ ընաց
 հընցավ գ՝ էտըն դէն, հընգավ դան: Իմալ օր հընգեր էր պաղի
 վըրէն, ք՝ էրան ք՝ ացվեր էր, կարաք հընգեր էր վըր պալին, մըչի
 մածուն թափեր էր, բագլաշկէն էլ գ՝ ացեր էր հընգեր էր գ՝ էտով էն
 յան: Նոր հէլանք, գիցանք, օր տորդեղ գ՝ ընաց հընգավ, տէսանք:
 Էտոնք մե ծաղըր ա դ՝ ըրած, մե ուրախութուն ա կէնէն ջայնամ թե՛
 գ՝ ացե, գ՝ ացե, էսի պըտի հիշան: Հ՝ էլանք հ՝ իչանք, հ՝ ըմէն հ՝ իչան
 գ՝ էղ: Ըմալ ճ՝ ուն ու կարկութ ք՝ ըննեց, ըմալ ճ՝ ուն ու կարկութ
 ք՝ ըննեց: Գ՝ էտըն գ՝ ընցիմ, մըկա չըկընամ հ՝ ընցիմ: Իոչ կընամ
 կօշիկներըս հ աոցըկեմ, տչ էլ. գ՝ էտն էլ գնրկեմ հ՝ ընցնեմ կօշիկ-
 ներով ի՞ մալ: Իմ քնսիք Համօն կըգավ, կօշիկներըս խանեց, կօշիգ-
 ներ առավ ճ՝ էո, հինք թըռավ հընցավ, ըսեց՝ իմալ էնեմ: Ինչ անեմ՝
 յես չըկընամ թըռնեմ: Մէկ էլ թըռավ էկավ յես: Ձնրկի ջ՝ ուրն հըն-

ցա, մըկա չուլքիք չըկընամ խաքնիմ: Իմ քնսիք Համօն չուլքիք
 խաքուց, կօշիգներ խաքուց, կապեց, ըսեց, օր կէլնես ճամփա,
 ճ՝ էոներըտ կըղինջընա: Մի վախեցի, Օսան ջան: Էկանք չուր գ՝ էղ:

•

Չոր տեղ գ՝ ացեր էմ, կանանչ ա եղե:

Մուր կէրան, լեղի կէրան, յես խօսկ չըտըվի:

Ըմալ ճ՝ ի յեր՝ յերկընքուց կուշ կըք էրեր:

Փըթիք ա թըխե՛ մընի գ՝ աթա:

Բ՝ ան խասավ դիվանքաշուն:

Մէր ըզմանուկն ուրացեր էր:

Աստու խեր ու ք՝ արին վըր ճ՝ էզի եղի, վըր մեզի եղի:

Աստու օռշընիտկ վըրէտ եղի:

Բախտավոր եղիս, անփօոցանք եղիս:

Աստու աչօղում վըրէտ եղի:

Դոր էթաս չոր եղի, կանանչ դ՝ առնա:

Էրէխէքներ ունէնաս, տըղա, ախճիկ ունէնաս:

Բախտավոր եղիս, ճ՝ էորտ առատ եղի, ջանըտ սաղ եղի:

Աշխատավոր եղի, քու քըռտինք թափա, քու խացըն կե՛ խալալ
 եղի:

Միֆտանկ մուրուս եղիս:

Գիդե՞ս ինչ կա աշխար. աշխատա՛ւր, քու քըռտինք կէրա՛ւր,
 շատ լավ ա, օր պատկար քընար, տօռուտ վըրէն արեվ առավ,
 հէլար, քն՞նի կապեկ սճի...

Խուրշուրյան Օսան, ծնվ. 1917թ.

Մարտունի քաղաք

Տերդերըն կըք՝ էրա՛ւեղ կըծախա: Մե կընիկ գ՝ էլնի կըսա՛՝ տեր
 հայր, պատոքով կիդա՛ս: Կըսա՛՝ օրինած, պատտըն օր կա, աստուն
 ա, հօրի՞ չիդամ: Գ՝ ուզա առի, կըսա՛՝ տեր հայր, խօ կըճվուգ չէ:

Կրսա՝ օրհնած, խամրն տես, նոր առ: Կրսա՝ տեր հայր, պախս եմ: Տեր հայր գաշիվա, գաշիվա, գաշիվա, տենա օր պախս չրկա: Կրսա՝ օրհնած, դ ու ի նչ պախս ես: Կրսա՝ տեր հայր, ջ ոչ պախսին մե շափաթ խիվրնցա, ասսուց պատոք եմ առե, մրգա կիդամ: Տեր հայր գաշիվա, օր էդ մեծ պախսից քանի ամիս հրնցե: Կրսա՝ օրհնած, դ ու ասսու պատոքն օր էդմալ ուշ ա կիդաս, դ ու իմ պատոք յե՛ փ կիդաս:

Իմ խեր կրսեր՝ տրդեկներ, լուսուն չիգ՝աք ըսեք՝ այ խեր, գ՛րնա ընձի կարքա: Գ՛ացեք ձ՛եր խամար ախճիկ ջ՛օգեք: Մէ քիչ մընէր, կրսեր՝ գնդն, օր ախճիգ ջ՛օգեք, ախճըգա սոյ խառցուցեք, պրդի սոյըն լավ եղի: Մէ քիչ էլ մընէր, կրսեր, այ տրդա, հիճկիք, օր ախճըկա ախալըրդիք սիրուն եղին, երէխէն քնոուն ա քաշա: Մէ քիչ էլ մընէր, կրսեր՝ այ տրդա, ախճիգ պրդի թամբուկ գնմուկ ձ՛իու նրման քէլա, են ախճիգն օր տղըն քրստըրցուց գ՛ետին, էդրան չրք էրէք իմ տուն մըրուք խառս: Իմ ախալըրդիք ըսեցին՝ պապա, իմալ օր ազադոթոյուն տրվիր, էդմալ էլ բ՛երիր, սահմանափագիր մեր ազադոթոյուն:

Մէ անքամ, մամաս կրսա, գ՛օնձկօմի նախագէն գանգեց, ըսեց՝ Աշխէ, քու մատթուն կաքսօրեն, լա շուշուդ երէխէքիտ հավաքա արի էստէխ: Մենք ութ խաղ երէխա յենք եղե, դր խերըս էլ խրմօղ ա եղե, մերըս էլ չաշխադօղ, կօվօվ, բ՛անօվ, էդմալ ենք արբե: Ամէք մեզին բօստընի մըչից, մեզին հատվու մըչից, մեզին տըլի մըչից, էսպէս կարկըղնուգ, բ՛օպիգ, տըլաթըթաղ ձօղվե, գ ացե գ՛օնձկօմի նախագի կաքինետ: Մաման կրսա՝ մէ խատ ընենց խաք ու կարուգ մաթ էր նըստուկ: Գ՛օնձկօմի նախագէն ըսեց հընգեր Չալաբօվ, օր էդ մատթուն աքսօրես, էս հընդանիքըն սօվամահ կեղի: Կրսա՝ էդ մաթ հիճկեց, հիճկեց, ըսեց՝ լը էդ մատթուն կանչեք բ՛երեք: Կրսա՝ մեզէլ Սարքըսին բ՛եթից առան էկան:

Տարած ին կեպեզէն: Սարքիսն էլ խրմուգ եղե, օր տարած կեպեզէն, առթէն օյաղցե: Կրսա՝ մէկ էլ ըսենց հիճկեց, ըսեց՝ դ ու կուրբան եղիս էս ութ երէխիտ, թէ չէ յես քեզի կաքսօրի, քու պոչն էլ էստեղ չէրէվէր: Դր, կրսա, առթէն էսմալ խէխճ կայնուգ էր Սարքիսըն: Ըսեց բ՛այց լա մեհատ բ՛ան ըսա՝ դ ու հընչի՛ ընձի խըփիր: Ուրեմ, իմ խերըն, գ՛եղի մէկ կայնուկ Չալաբօվըն՝ կազէրէյի նախագան եղե, էգե յու խըփե: Ու անմիջապէս տարած կեպեզէ: Ու ըսած՝ աքսօրէլու հըրաման գ՛ըրեք: Կրսա՝ Սարքիս, էսմալ խեղջըրցուկ, կարմըրցուկ, ըսեց՝ ըսի տենաս էս տն ա էսմալ խըբատտ-խըբատտ էգե կայնէ մեր գ՛եղի մէչ:

Գեղարքյան Անահիտ

Խինգ մանէթնց իշուց տաս մանէթնց քուո՞ի կ՛կեղի:

Յեզից հատչ հ՛ախօռ մի մըտեք:

Ծաղիգն ուրա քօքին կըբ ուսի, տ՛ն ա տեսե՛ իշտըտըրուկի վըրէն վառթ- մանուշակ բ՛ուսի:

Սաֆարյան Ամալիկ Հովհաննէսի, ծնվ. 1932թ.

ՎԱՐԴԵՆԻՄԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆ

Լճավան գյուղ

Էս իմ մեծ ախալեր պըստիկ երէխա կեղի, պարեն կանչա, կրսա՝ տրդա, լարի, լաօ, բ՛ան ըսիմ քըզի: Կրսա՝ տեղ կըճամփա, էլի, չէթա: Մէկ էլ շունըն օր գ աչա, էս իմ մեճ ախալերըն, անուն Գագօ յա, կրսա՝ պապի, պաքի, շունըն հաչաց, լա թըրի տես՝ վոն էկավ: Էն էլ կրսա՝ քօփագօղլու լակոտ, յես քըզի կըսիմ, դ ու ընձի յա կըսիս:

Հարութ Հակոբյան, ծնվ. 1969թ.

Պարեն պաղմեր, կրսեր՝ մենք ընդդեմ օր փախանք էգանք խղատեղ, փախնելու վախտ, կրսա, էգան լրցվան մեր գ՛եղ, թուրքեր էգան լրցվան մեր գ՛եղ, ինչ օր կար, հավաքեցին տարան: Կրսա՝ յես էղ վախտ պըստի ճիժ ի. թուրքեր էգան լրցվան մեր տուն, մատթ չըկար, փախսաձ ին, յես լէ վախեցա, գ՛ացի մէ տեղ տափա: Փախնելու վախտըն, կրսա, հավաքեցին գ՛եղրանքուց հըմէն ժողովուրթ, բ՛երին քումին մէ տեղ: Մուրաղ գ՛ետի խըրաղով, Մուրաղ գ՛ետ լէ խրաղով կէթեր: Ձ՛ իավորներ՝ թուրքեր, զինվուկ թըվանքով ու խանչըլով, տըվաձ ին ժողովրդին հառէ: Յես, կրսա, ընդդե ի: Կրսա՝ իմ աչքի դ՛եմ էնքան ջայել կընանիք, ախճըգներ ուրանց թալեցին գ՛ետ, օր թուրքերըն չըսպանին: Կրսա՝ էնքան ին լրցվաձ ջանդակ, Մուրաղ գ՛ետ լիքն էր: Կրսին՝ մէգ ա՝ մըգի կըտանին կօղօրին, ավէլի լավ ա՝ էրթանք հ՛ ընգընիք ջ ուր: Էղ ժողովուրթըն, կրսա, քումուգ ին, իմալ օր օխճար էնէն աղըլի մէ, դ՛ էմըն կըղրին, էղմալ հավաքաձ ին: Մէ աֆիցեր հ՛ առէ, տաս հաղ էլ հեղեվ՝ էղպէս կըղրաձ ին: Էղ ժամանագ, կրսա, մէ հաղ մատթ հէլավ, ըսեց ժողովուրթ, ձ՛ եզի կըտանին կօղօրին, էլ ինչի յէ կըսպասիք, ճըղէք հընցէք, հընգընօղ թօ հընգընա, մեռնօղ մեռնի, գ՛ացօղն էլ թօ փախնի էտա: Էղ ժամանագ, կրսա, ժողովուրթըն ինչքան կըոցան, վոն կըոցավ, կրսա, փախավ, վոն լէ չըկըոցավ, կրսա, հընգավ վոնի տագ, էղպէս էլ մընաց: Հառէ գ իկին, կրսա, ջ այլէնէրուն գ հավաքին կըսին՝ ձ՛ ըզի կըտանիք սալդաթ: Քօմին տանին ջայլէնէրուն, բ՛այց ի՞նչ սալդաթ՝ կըտանին ձ՛ օրեր կօղօրին: Էղոնց միչից յէթէ մէ հաղ փախնօղ էղեր, գ իկեր պաղմեր, թէ՛ տարան էսինչ ձ՛ որ, էսինչ ֆըլան տեղ կօղօրեցին:

Ռաֆիկ Բաղդասարի Հակոբյան, ծնվ. 1927թ.

Լուսակունք գյուղ

Տըղէս էկավ, ըսեց՝ այ մեր ջան, մէ խատ մեձ, էն տասներկու ակնանէ մեքենաներ կա, ըսեց, խինգ-վեց խօքի յա, տաս խօքի լրցվուկ էտեղ կայնուկ են: Ըսի՝ ցավըս տանեմ, թուրք չեն, խայ են, դ՛ ու լավ գիտես, գ՛ ընա տես ինչի՞ խըմար ա կայնաձ, ժամը առթէն տասներկու-մեզն ա, փեղըրվարի խիստ բ՛ուքն ա, գ՛ իշերվա էրկուսն ա: Հէլավ, էկավ, բա՝ մամ ջան, ըսեց, տըղէքներըն վի դարբաս գնրկըվաձ՝ չըբ՛ացաձ, մըկա ի՞նչ ա կըսես: Մենք էլ փեջ ենք դ՛ ընէ, սաղըս մէ տեղ ա քընիք: Էստեղ էլ, ուրեմ, պատալօկըն էն ձ՛ էվի սառույց, բուգ ա բ՛ընէ, ինչօր ռեմօնղ էնես, էնենց գ՛ էղեցիկ ա, վոր գ իշկես, կըսես՝ էրնէկ քու տիրուն: Էտոնք բ՛ացին զինին կօ ռեմօնտ ենք էնէ, էտտա՛ բուգ ա բ՛ընէ՝ խըրուստալի նըման գըվառի: Խօրօտ էր, շատ խօրօտ էր: Մընաց, էտըրանց հէլա, տըղէն խետըս՝ մեռիմ ձ՛ եզի, հիչէք, ամէք քըսան-քըսանխինգ տարեկան տըղէքներ ին: Հընչէ ք՛ էկէ, հընչէ ք՛ կայնէ, ի՞նչ էղէ ձ՛ եզի: Չայլ էլ ի՛ սիրուն, փառթամ, յես չեմ վնիսեցէ բ՛անից, դ՛ ըսուց օր մատթ էկէ, յես դ՛եմ եմ տըվէ, նա՛ֆար տըվեր եմ յետ, ինչ կէնէն՝ թըխ ընձի գնրկեն ըսպանեն... Խա, մէկ էլ, բա՝ այ քուր ջան, այ մեր ջան, էկեր ենք, վոչ մէկ չընթունեց, հիչէր ենք, իրեք դարպաս գնրկեր ենք, վոչ մէկ չըբ՛ացէ: Ըսի՝ ձ՛ էր մըտկին մըկա ի՞նչ ա: Ըսեց՝ մեր մըտկին էն ա՝ պըստի մընանք մինչեվ լուս: Անօթի՞ յէք, ըսեց՝ վո՛ն ա մեզի խաց տըվէ: Դը հիչէք արէք: Բ՛ էրի տուն, իմ տըղէն գերպէն կաշխատեր, էղ վախտ վայեննի յեր, աշխատե, բ՛ էրե լըցե մեր տուն, հըմէն ինչն էլ կա, վեռչապէս... Բ՛ էրեր եմ, խացըն սարքեր եմ, էղ գ՛ իշեր, ճաշըն էփեր եմ, դ՛ ըրեր եմ կէրաձ, խալար էղի ուրանց, հնգար անքամ խալալ էղի, կէրաձ, խըմաձ: Ըսի՝ բալա ջան, է՛լ ինչ ա գուգէք, տաք բ՛ան: Ըսեց՝ այ մեր ջան, գուգենք, օր մէ բ՛ աժակ չայ խըմենք: Դը, ըսի, մեռիմ քեզի, հեսա չայ էլ կըբ՛ էրեմ: Չայ բ՛ էրի, աստուց պախեմ, ձ՛ եզնից՝ ինչ, վեռչում կըսեմ: Բ՛ էրի չայ

դ՛րնեցի, ըսի՝ մեռիմ ձեզի, մեղրով լնիլ ա, մեղրով խըմէք: Բնիմալ կըսես, էնպէս կենենք: Չայ խըմէցին, բնի՛ ինչ էնենք, ըսեց՝ էստեղ պարկինք: Ըսի՝ մեռիմ ձեզիկ, տեղաշորըն թնլեմ պօլի վըրէն, ըսի, մեռիմ ձեզի: Էն գ՛րլխուց չուր էս գ՛րլօխ պարկէք, հըմէն գիղան խառսներ, գ՛րլօխ գ՛օվալու բան չըկա: Էտանք պարկան գ՛եռին, էդ պօլի վըրէն: Լավ-լավ տեղաշօրեր ունիմ, բնսիբ եմ, բայց հիցուն ձեռք կապէր եմ, վոն գ՛ա՛ կըտեղավորցում: Էտոնք հէլան սաբախտան, էտոնց խաց ու ջուր տըվի, խացըն կէրան, խըմէցին, գուգէն էթան: Էտ տըղէքներ հէլան պաք-պըռօշտ, բնի կէղէր, օր մենք քեզի, բու նաֆսրին տենինք մէկ օր հարգինք... Ըսի՝ դը կայնէք՝ վեռչի խօսք ըսեմ՝ հէլէք գ՛ացէք: Ինչ ա կըսես: Ըսի՝ մեռնիմ ձեզի, մեր տուն պիսօք չըկար, ըսէր եմ՝ մեղրով չայ խըմէք, համ էլ առօղջարար էր: Ծըծղացին, ուրխըցան, գ՛ացին: Նոր էտ տըղէքներուն դ՛ընի ճամփու գ՛ացին:

Հէլա սարը, սար դ՛առցավ,
Հիչա ձորը, ձոր դ՛առցավ,
Ավէլ ցանի ժամու տակ,
Կէթամ կառիմ իմ ծըռուկ,
Չննխամ չօքեր կարկըտուկ:

Պետրոսյան Անուշ, ծնվ. 1942թ.

Օովակ գյուղ

Մեր գ՛եղ մէ թըրաշ էնօղ էր էկե: Էս թըրաշ էնօղըն հա գ՛անգըտվի, թէ գ՛ոռձ չըկա, թըրաշվօղ չըկա: Էն սաբախտան Պեղրոս գէլի կապ դ՛ընա կօվու վիգ, բէրա թըրաշ էնէլու տեղ: Խաչի կ՛ջան, կըսա, էսա կօվ բէրէր եմ, իրէք օր տէվա, չոռս օր տէվա՝ թըրաշա, քեզի լավ էլ գ՛ոռձ եմ բէրե:

Իմ խէրն ու Պեղրոս հիրար խէտ խանաք կենեն միշտ: Էս գ՛արնան գ՛րլօխ Պեղրոսի տավրի խոտ կըխըլըսի: Գ՛իքա՛ ինչ էնեմ, ինչ չէնեմ: Իմ խէր կըսա՝ Պեղրոս, հընչէս մըտածես, Քնրքի-բաշ հ՛օփանոց ա բ՛ացած, տար տավար ընդէղ, չուր արօտ գ՛էլի, կըտանիս դ՛աշտ, կառձան:

Ազատ Միրզոյի Սահակյան, ծնվ. 1945թ.

Ափէր Պեղրոս էդ վախտ ձեռք ընօղ կէղի: Մէ օր մէ կարքին իշխան կըբըռնեն, գ՛ացօղացու՝ էտ իշխանը կըճամփա տուն: Ճամփա տուն, ջուղաբ կէնա, կըսա՝ Աղուն, էտ ձեռքըն կէփես, հիրգուն տըղէքի խէտ գ՛իքանք՝ ուտենք: Դը Աղուն կիշկա էտ ձեռքըն, իշտան, ուժեղ կեղնի, քաշա, ճըժերուն կըբօմա գ՛րլխուն, իշխան կէփա, ճըժեր կուտեն: Հ՛իբկուն Պեղրոս հընգերներու խէտ գ՛իքա, օր յանի էտ ձեռքըն ուտա: Է, ձեռքըն հո լստից... Կըսա՝ Աղուն, ձեռքըն բէ: Է, Աղուն կըսա՝ բա խաբար չես, Պեղրոս ջան, էտ անտէր կատուն էտ ձեռքըն գ՛օխձավ, էրկու կիլանոց ձեռք, էրկու-իրէք կիլանոց ձեռք, մինչէվ խաբար էղա, կըսա, գ՛օխձավ տարավ, կէրավ: Գ՛արմարացու ձեռքալա, էտ կատուն կըբըռնա, կըսա՝ Աղուն, կիշեռք բէ: Կիշեռք կըբէրա, կըղընա կըքաշա կատուն՝ էրկու կիլօ: Կըսա՝ Աղուն էսի ձեռքըն, բա մեր կատուն հուր ա:

Տառզանն ուրանց գ՛եղ մէ խընամի ունի, Գօթօ յա անուն: Կըսա՝ Գօթօ ջան, օր մէ հարուր խատ տուկ առիմ քեզնից, քանի խատ հէվէլի կիտա: Կըսա՝ դը, Տառզան ջան, մէ տաս-տասիսինգ խատ հէվէլի կիտամ: Էն մըզլօր տըրակտըր վէրցա, կէթա, ձեռք կիտա Գօթօյին, կըսա՝ Գօթօ՛, Գօթօ՛: Կըսա՝ ինչ ա, Տառզան ջան: Կըսա՝ էն տասիսինգ խատ տուկ, օր ընձի հէվէլի կիտիք, տու տասնիմ, ախպէր, էն հարուրըն ընձի պէտկ չէ:

Ըթար ջանդառողի մատթ ա եղե մեր գ եղ, Տըրեյ Հակօ են ըսած: Մրկա ըթար մատթկանց կըսեն խօ դ ու Տըրեյ Հակօն չե ս: Իմ օդօր-մած պապեն պատմեր, կըսեր՝ էտ Տըրեյ Հակօ օր կըսեն, էտի շատ ջանդառողի մատթ էր: Ուր առդեր, կըսեր, չըցաներ, մեզի կիտեր կիրսար, կըցանինք: Կըսա՝ օր կեթինք սար քաղի, կըսա՝ էտ տընաշեն գ օնե մե ծոր չեթեր, գ օնե կեսօրվա շօքուն ուր քաղուկ ծօրօլ ուրին ծածկեր հա, օր կըպատկեր քըներ, ճանջեր չըլըցվին վըրեն: Ուրեմ, կըսա՝ կիրսար ցանինք ըղրա խողեր, քաղինք, կալ-սինք, լըցինք բառղըններ, սելը կըբ առնինք, բ էրինք խասցուցինք ուր դ ուռ, ձ են կիտինք, կըսինք՝ Հակօ՝ Հակօ: Կըսա՝ ջ էլեր դ ուս էլ, կըսա՝ նեռսից ձ են կիտեր, կըսեր՝ ի նչ ա, լաօ: Կըսինք՝ քու փայ ցօրեն բ էրեր ենք, հելի տեղավօրցու: Կըսեր՝ լաօ, խորըն դատ ա, լըցեք դատ, գ ացեր:

Արել Հարությունյան, ծնվ. 1957թ.

Խերըն չօբան ա, տըղեն, դը, երեխա յա: Օխճար կուրցու, գելին հիրար խեւ ֆըռալու, օր կուրցուկ օխճարըն գ ըթին: Խերըն բօռա Գարօ, Գարօ, օխճար գ ըթեր եմ: Կըսա՝ պա, կայնի էսա երկու փոսն էլ իշկեմ, նոր գ ամ:

Տըղեն աֆտօյօլ, էլի հուրանց ազգի անկեղօտներուց ա՝ լօլօ-ներու, տըղեն աֆտօյօլ կեթա, տուգանք ա գ իքա, խերըն վերցա, միամիտ դը նամակըն բ էրա, խերն ա կառթա՝ տուգանք, կառթա՝ Գ եղարքունիքի մառգ: Հերըտ անիծեմ, կըսա, հընչի ը խասե Գ եղարքունիքի մառգ:

Ութանասունխինգ թըվին, մեր գ եղից կյանքիս նե դ ուս չի էկե, առաչի անքամ, օր հելեր եմ, գ ացեր եմ, քըննություն ա կի-

տամ, օր ընթունվիմ պօլիտեխնիկ ինըստուտ: Քըննություն տը-վինք, հայօց լեզվի քըննության գ ընատականներ, են վախտ են պօ-լիտեխնիկի վիստնու դ էմըն գ ավքըվին, բ առցըրախօսօլ սաղի գ ընատականներն էր կըսին: Թե կոմունիստական ինչ էր, յերեվի մե սարքուկ բ ան էր: Բ առցըրախօսօլ գ ընատականներն ա գ այ-տընեն, հայօց լեզվի քըննության գ ընատականներն ա գ այտնեն: Ըսին՝ Գըրիքօրյան Բայանդուր Սօվետի, իմ հայրանունը Սօվետի յա, սօվետից մինակ յես եմ մացե: Բ առցըրախօսօլ բ անցըր կար-տահայտվին՝ Գըրիքօրյան Բայանդուր Սօվետի՝ հի նգ, Գըրիքօր-յան Աշօտ Վաշինգտօնի յերկո լս...

Գրիգորյան Բայանդուր, ծնվ. 1968թ.

Կարճադրյուր գյուղ

Մեր գ եղացի մեկըն բ անակից գ ուքա, գ եղըն են ժամանակ ձ էտ էր կառին: Կըսա՝ հըռքսերեն լավ գինա՝ ս, կըսա՝ լըռիվ: Կըսա՝ խացին ի նչ ա կըսեն: Կըսա՝ խըլեք: Կըսա՝ կաթին ի նչ ա կըսեն: Կըսա՝ մալակօ: Կըսա՝ քաթին ի նչ ա կըսեն: Կըսա՝ լեզվիս վըրեն ա, չըկարամ ըսեմ:

Բ անակ տեղըն յես շօֆեր եմ եղե: Մե խատ մալաղօյ բ էրե-ցին: Ըսի, տըղա ջան, ըսի՝ արի ըսենք՝ բենգինի բակըն սըվարկեն, էլի: Դը, դեմբել եմ չե՝, մե քիչ ռիսկ ունիմ: Ըսեց խա, կենեմ, ձնձն, բ այց յես վախենամ: Այ մատթ, ըսի, էնա, քօ գ ռոժ չե: Բ էրեց աֆտօ-գենըն դ ըրեց բակի վըրեն, ու են խաբար եղա, օր բագըն հելե օթ: Տըրաքավ, տըրաքավ հելավ օթուն ու գըմփ հընգավ գ էտին: Փառք աստուն, օր էտ մատթըն չըմեռավ:

Պատմող տղամարդը ծնվել է 1956թ.

Մարիթադ տուն ունինք, վառձով էր կըմընինք: Էս իմ խօրօխպեր խիվընդնա: Մէ կիլօ կօֆէ դ'ըրուկ ա եղէ ընդեդ, խօրօխպոր կընիզն էլ միսկօմբինաստ աշխատելուց ա եղէ: Ըսէ՝ ադէ ջան, ադէ ջան, ըմալ խիվանդ եմ, խօրօխպեր Սօսին: Ըսէ՝ ի՞նչ էնեմ, մեռնիմ քե: Կըսա՝ ադէ ջան, մէ բ'աժակ կօֆէ դ'ընես խըմեմ, գ'ըլօխըս պայթավ: Ճաշի կաստըրունգէն ջ'ուր լըցա, դ'ընա պըլիտի վըրէն, էդ մէ կիլօ կօֆէն լըցա կաստըրունգէն, ախցուկ կօֆէն, լըցա յու խառնա: Ադէ ջան, յես մեռա, իմ գ'ըլօխ պայթավ, հո՞ւր ա կօֆէն: So մեռնիմ քե, խօ դ'ու միյնանկ չես, տաս խօքի յեն, ամէքուն մէ տալէրկա լըցեմ կօ: Բ'մալ թէ, ադէ: Բւն, մեռնիմ քե, մէ կաստըրունգա էփէր եմ, միյնանկ դ'ու խօ չե՞ս... Մինչեւ խօրօխպոր կընիկ գ'ուրքա, էրկու վեղո կօֆէն կէփի:

Հովհաննիսյան Ռիտա Հրայրի, ծնվ. 1961թ.

Մեր հարեվանըն իմ պապայի խօրքուրի տըղէն ա: Օր կըխըմէր, միյնանկ պապայից կըվախէնէր: Մըկա, խըմէր ա, էկէ աներոջ խէտ կըռվէր ա, էս խառսըն՝ էտ մեր բ'արեկամի կընիկըն, թափօվ էկավ, պապային հավար թանկեց: Հավար թանկեց, թէ՛ Արխուդար խըմէր ա, իմ խօր մըկա կըսպանա: Իմ պապան, իմալ հըմէն վախտ, հէլավ, օր էդ մառթուն կարքի բ'երա, խըրատա: Հէլավ թափօվ էկավ պապան, մենք էլ հէլանք: Դը, ասինք, խըմուկ մառթ են, դը ջ'ոչ մառթ ա, գանրկա, ըսպանա: Էտ ձ'եվի խըմօդ էր էտ վախտ, մըկա հավատացյալ ա: Հէլանք էկանք տէնանք՝ խէխճ մառթուն գանրկե տապալէր ա գ'ետին, սայարկի մէջ էս մառթ կըթավալվի, էս էլ նըստե մէխատ էսենց պըստի քուռսու վըրէն ու կըլերքա՝ Վեր կաց գերեզմանից, Անդրանիկ փաշա: Էս իմ խէր ըսեց՝ յես քօ խօր քանլէն, մէ խատ գանրկեց, ըսեց՝ էս ինչ ա կէնես...

Հովհաննիսյան Արամ Գառնիկի, ծնվ. 1956թ.

Նորակերտ գյուղ

Իմ պաբէն կըպաղմէր, օր՝ օր մի քըռդէրու լամուգներ էկան, թէ, մէնք յէքա կարքուկ էրէխատեր մառթիք ինք, ճան խաղանք: Էն վախտվա խաղալու գօծիքն էլ ճանն էր: Իմալ կէղնի, իմ պաբըն յէքա մէճ մառթ կէղնի, պաբին ճան խաղալու վըրէն տըփէր էն: Իմ պաբի հօրօխպօր տըղէն՝ Հօվէն, գ'իքա իդա քըռդուն կըբըրնէ կըկըզըցու, խանչանլ կըմըղու էնօր թիգունք: Դադի տըվէր ին, թէ տաս հատ ռուսագան օսկի կըբ'երիք, իդա մառթուն ազադինք, կէրթա: Տաս ռուսական օսկի հավաքէր ին տըվէ, էդ մառթըն րօպէ մէ բանդ չընըստավ:

Նորիկ Հովհաննիսյան, ծնվ. 1943թ.

Վարդենիս քաղաք

Ցանէրըն կըշարինք՝ հիբուր վըրան կըշարինք՝ կըրակը կօ կըվանոնք՝ վանոն պըռօնէր, էտ կըրակըն բ'անցինք՝ տարածինք՝ կատոշկէն կըշարինք՝ մէջ, ծածկինք՝ հետօ կօ մէ քառսուն րօպէ հետօ կըբ'անցինք՝ խանինք՝ էտ մուրըն մաքրինք՝ դ'անակի ծիբօվ, ուտինք՝...

Պաժառնու կամանդիր կար՝ Փօստոյան: Բիբօյի նիստ գ'ըլնի, տանա, փէճատ դ'ընա, Նուրիջանյան քառտուղար կար մեր մօտ, կըսա՝ հընգեր Նուրիջանյան, էս փէճատ վերցա: Կըսա՝ հընչի՞: Կըսա՝ փող չըխանա էսի, կըսա՝ ինչքան գանրկեմ թըխտին՝ փող չըլնի: Հէտօ բիբօյ ժամանակ Փօստոյանին նըկատօղություն կուգէն էնեն: Նուրիջանյանըն կասա՝ Փօստոյան, լասա տէնանք՝ ինչ ա խօսկըտ, ասա: Հընգեր Նուրիջանյան, խօսկ կուտամ, կըսա, տաս-

խինգ րօպէ պաժառից շուտ էթամ հաջօտթ անքամ: Կասա՝ այ տըղա, կէթաս պաժառ կուտաս, նոր կէթաս գ՛րնցո՞ւս էտ պաժառըն:

Նարեկ Գրիգորյան, ծնվ. 1961թ.

Օղօրմած Դ՛առփընի Գօրէր գ՛իշաս, չէ՛: Ուրեմ, վոր կալօղեց փօրէր ին, տըղէն ասէր էր՝ պա, ասէր էր, բը էս խողն հեկըլցավ, էսի ի՛նչ էնեմ: Շան տըղա, ասէր էր, փոս փօրա, լից մէջ:

Բ՛ էրէր էր սէտկէն ք՛աշէր էր, թաղի էրէխէք՛ հըմէն մըտնին ըտոնց հայնթից ինչ ասես գ՛օղնին, գն՛գնր ա, խընձոր ա, բ՛ան ա, մի խօսքօվ, բ՛ էրէր էր սէտկէն ք՛աշէր էր, ասէր էր՝ էրէխէք՛, սիգնալիզացյա յեմ քաշե, էլ չէք կարա մըղնէք՛: Տըղէրքից մէկըն ձ՛եռըն տըվէր էր, ասէր էր՝ ուստա Գօրէ, հո՛ւր ա: Ասէր էր՝ շան վոռթի, մըջի յանից ա:

Էտի վոր սէտկէն ք՛աշէր էր պըռձէր էր, ասէր էր՝ թօգ-փօշուց պըռձանք՛...

Արթուր Բարսեղյան, ծնվ. 1977թ.

Կօլխօզի ժամանակ մէ հատ պահակ կունէնան, կալէր պըտի պահակ հըլնի: Մաղ գ՛իշէր կըմընա ընդէ: Առավօտ գ ըլնի մէ մէշօք կըղ ընա հուսին գ ըկն: Ճամփին կօլխօզ նախակէն գ անդիպի: Կասա՝ ափէր Փարօ, էտ ինչ ա կըտանես: Կայնէ, վոր մի քիչ հանգըստանա: Կասա՝ բօլ ա ամբախ-զամբախ խօսաս, մէշօք վէրցա շըլնկս էթամ, քննի շուն-շանգնլ չէկած տէսած:

Մէ հատ Համագասպ գ՛րլնի մեր գ՛եղացի, կընիկըն թէ կըմեռնի, թէ ինչ գ ըլնի, չեմ գիտէ, վեռչ, յերգըրօտթ կընիկ կառի: Դ ու մի ասա՝ էս յերգըրօտթ կընիկըն հանչի մառթուց մէ հատ ախճիկ

կունէնա: Էտ ախճիկըն ամուսնացուկ գ՛րլնի Հ՛էրէվան, կարքըվուկ գ՛րլնի Հ՛էրէվան: Կէթան Հէրէվան խառնիս, կուտեն, կըխըմեն, քէֆ կէնեն, դ՛ առնան գ՛ուկնն: Էն վախտ լավ աֆտօբուզօվ կէթին գ՛ուքին: Գ՛ուկնն խասնեն էտ Քնվննա մօտըն, գ՛րնգի մըտէն, կասա՝ կընի կ, կասա՝ ի՛նչ ա, այ մառթ: Կասա՝ կընիկ, վոր յես քէ առա, դ ու նգնր չի՛ր:

Արամ Հրանտի Շարոյան, ծնվ. 1959թ.

Իմ պապէն կասէր, վոր մեր ազգին կասեն աղվըսու ազգ: Բասարգէչար կա գ իլու ազգ, աղվըսու ազգ, չօշէլ ազգ... Մեր ազգըն աղվըսու ազգըն ա: Իմ պապուն խառցընինք կասինք՝ օրինակ հընչա կասեն աղվըսու ազգ: Իմ պապէն հանէջ վոր գնցեր ա չօլ, գ՛նցած չօլ՝ գն՛գնն-մն՛գնն բ՛ընեն, շատ վախտ աղվէս ա իւտ բ՛ընէ բ՛էրէ, ըտոր խամար էլ անուն մացեր ա Աղվըսու Կարօ:

Կարապետյան Դիմիտր Աշոտի, ծնվ. 1949թ.

Քնվննցիներ գ՛ավաքվեն, ժողօվ ա կէնեն: Կասեն՝ վո՞ն կանա կէս լիտըր էրաղ մեանքամից հըմա խըմա: Էտ ժողօվից մէ խատ կընիկ դ ուս ա գ՛ուկնն, կէթա տուն, նորից կըմընա՝ դ՛նոնա: Դ՛նոնա գ՛ուկնն, կասեն՝ դ՛ ու հընչի՞ ժողօվից գ՛նցիր, նորից դ՛նոնա: Կասա՝ գ՛նցի, մէ խատ փօղցի էկա:

Խլոյան Խաչիկ Հայրիկի, ծնվ. 1939թ.

Էս վէրէվն էր մեր խողըն, առավոտ էրկու ախպէր գ՛նցեր ինք՛ ջ՛ըրէլու, կառտօշկա յեր ցանուկ: Էտ սամայօտներ վոր էկան, առավօտ շատ շուտ էր: Սամայօտներ վոր էկան, վոր ռումընքն քնլին, էրկու ախպէր, էտ հարէվաննէրօվ փախանք՛: Էս մէ հարէ-

վանըն ասաց՝ էկէք, ընձի պաղվալ կա, էկէք՝ մըտենք: Մէ հարե-
վան կար, վնգալ լօնքեց, թրռավ սետկէն, ասավ՝ Աննայ ք'երէք:
Իւր կընիկն ա, հինք կըփախի, կըսա՝ Աննայ ք'երէք:

Սահակ Ստեփանյան, ծնվ. 1968թ.

ՄԵՎԱՆԻ ՏԱՐԱՍՈՇՐՁԱՆ

Գեղամավան գյուղ

Հիմի յէլ եմ թուխս դ'ընըմ: Հավը վոր կըռտըմ ա, ցավըտ տա-
նեմ, Կարինէ ջան, ասում եմ, Կարինէ, ցավըտ տանեմ, յենտա-
դըրենք, վոր արլօր չունենք, ձ'ըվերը տար հարեվանի տանը փոխի,
ք'եր թուխս դ'ընենք: Տանըմ ա, փոխում ա, ք'երում ա, թուխս ենք
դ'ընում: Տասնըվեց հատ ենք դ'ընում, նայած հավ, մեծ ա հըլնում՝
տասնութ հատ ենք դ'ընում: Ցավըտ տանեմ, կաստըրունգէն դ'ընըմ
եմ, մեծ կաստըրունգէն դ'ընըմ եմ, հիրա խողը լըցըմ եմ, ձ'ըվերը
լըցըմ եմ, թուխսը դ'ընում եմ, հիրա ք'երնի կալն էլ դ'ընում եմ:
Հինկը թանը-թանըգ առնում ա հիրան տագը: Հէքսի օրըն ք'երըմ
եմ, կեր եմ տալում: Հանըմ եմ դ'ուս, կերը տալում եմ, ջ'ուրը
խըմում ա, նորուծ հինկը թըռնըմ, էտըմ հիրան տեղին նըստում ա:
Պաղաում ա տասնին օր, պաղաում ա քըսան օր նըստում ա:
Օրինսնգ յետէ վոր ձ'ուն քըձիք ա հըլնըմ, ձ'ու կա, վոր շուտ չի
թանփում դ'ուս, պինդ ա հըլըմ, քաշում ա քըսանմէկ օր: Հէլեր ա՝
ջ'երուտուն չի տըվէ, ճուտը խեխտըվեր ա:

Բ'ան ին կաբըմ, շոր ին կաբըմ, փանդան կաբըմ ին, հառսն ու
տըղէն ըտեղ ին քընըմ: Էն գ'ախ հառսները կիսուր - կէսարի դ'ե-
մին հաց չին ուղըմ: Էղի կաբըմ ին, էղա կիսուրը տանում էր, հացը
տալըմ էր: Էղիկ էս քանի վախտն էլ կա, շընորկը բա վորդէ յա, էս

քանի գ'ախն էլ նաղդի էլի կա. կէսար ա, խի վոր հառսըն հիրան
կէսարի վողերը լըվա, ջ'ուրը լըցի գ'ըլօխը, էղի ամօտ ք'ան ա:
Հառս ին ք'երէ, վոր հառսը լըվէր մէշկը կըկողըրվէր: Ինչ կըլէր:
Վալլա՝ Կիսուրին էլ լօխձընում ին: Իմ տէկանր գ'ըլօխը լըվածէր
եմ, բն վն'նց: Ամօտ չի, էղի ճիշտ ք'ան ա: Հարգանկի նըշան ա: Բն
վն'նց հիմանան՝ էղի հառս ա: Բ'այց հիմի չըկա: Մաղանի յերգիր ա
հէլէ: Հիմի ըդենց՝ էլ հառս չըկա:

Ներսեսյան Դուսյա, ծնվ. 1938թ.

Դոմաշեն գյուղ

Ուրեմըն, Աղվանի մերը հարուր տարեկան էր առթէն: Խառ-
նըսի տեղն ա հըլում, ասում ա՝ Հուսիկ ջան, չեմ ուզում էլ արբեմ,
գնիլէս գ'ացեր ա, առթէն շատ եմ ջ'ոչըքե: Էս Հուսիկն ասում ա՝
ադէ, ուզո՞ւմ ես մեռնես: Ասում ա՝ խա, բը չեմ ուզում, Հուսիկ ջան,
բօլ ա էլի, ամօթ ա, հէլէր եմ խանրի տարեկան: Ասում ա՝ հէսա
էթում եմ, մեռնէլու դ'եղ ք'երեմ քեզի: Ասում ա՝ կուգե՞ս, վոր ք'ե-
րեմ: Ասում խա, կուգեմ: Ասում ա՝ դը թօ վոչ մէկը չիմանա: Էթում
ա, մէշու լօխումի փօշի լըցում ա թըխտի մէշ, ք'երում աղէլը ասում
ա՝ արի մէ քիչ էս յան ք'ան եմ նըշանց տալում: Ասում ա՝ ինչ էս
ք'երէ, Հուսիկ ջան: Ասում ա՝ դ'ու չասի ք' ուզում եմ մեռնեմ, յես էլ
մեռնէլու դ'եղ եմ ք'երէ: Ասում ա՝ լավ, հըլը խան տէ՛նամ: Հուսիկը
խանում ա էտ փօշին: Ասում ա՝ իսկականից մեռնէլու դ'ե՞ղ ա էտի,
Հուսիկ ջան: Ասում ա՝ խա, ադէ ջան: Ասում ա՝ հըլը մէշու թանլ քօ
ք'երանը՝ տէնամ:

Գրիգորյան Ֆլորա Ավետիքի

Էսի մեր գ'եղի են խին, նվանլ վախտվա պաղմություններից
ա: Ուրեմ, մէ հատ Սէրօփի ա հըլում, մէկ էլ Հայրիկն ա հըլում:

Ըտոնք հիրար խէտ մննջ են գ'ալում, վոր պըտի պապիլոզ թնլեն: Դը, են վախտ ջ'աղաչ ա հըլում, մննջ են գ'ալում, ասում ա՝ վորը ծըխա՝ էս ջ'ախճի ք'օլըրի քաքերն ուտա: Էն վախտ վոր ք'անը ք'երում ին, հըլում ին ջ'ախճի ք'օլըրը, կեխտոտ ք'աներ ին անում: Էս Սերօփը դը ջ'օկում, վոր էսի գ'ացե, վոր պապիլոզ քաշա, տե՛նում՝ էդ Հայրիկը պապիլոզ դ'ըրե ք'երան: Ասում Հայրի կ, էս ի՞նչ էս անում: Ասում՝ չես տե՛նում՝ ջ'ախճի ք'օլըրի քաքերն են ուտում:

Կարեն Հակոբյան, ծնվ. 1975թ.

Մէ մառթ, ընձընից մէ էրկու տարի յէլ ջ'ոչ ա, հըմի կա, անունը Գագիկ ա, մէրն էլ ջ'ոչ կընիկ էր, Ֆէթօ յեր անունը: Էս տըղին ախճիկ չունի, չոռ-խինգ խատ տըղա ունի Գագիկին: Ասում ա՝ այ մամ, անտէր մեռել էմ, էլի, վոր մեռա, ախճիկ էլ չունեմ, վոր վըրես լնն: Մէրն էլ պատավ կընիկ ա, ասում ա՝ Գագիկ ջան, դ'ու արխային մեռի, յես հըմընի տեղ գ'ըլնմ: Յետո յա գ'ըլխու հընգնում, ասում՝ ադէ, ուրեմ յես մեռնեմ, դ'ու լնն: Վա՛յ բալա ջան...

Ռաֆիկ Ավետիսյան, ծնվ. 1936թ.

Լճաշեն գյուղ

Դըբոցը մեր խէտ մեհատ հաղթանդամ ախճիկ կար, ըսենց գօմփօժ վորիս մըշկին գնրկում էր՝ ուշկընէրըս էթում էր: Հիրա անունը Մարքըրիդ էր, մենք հիրանը կըռճատ Մաքի ինք ասում: Էտ օր էլ ասինք՝ Մաքի, Մաքի, էտի գննեց ընձի, ըսենց հագիվ շընչում էմ, հինքը փախավ: Ասի՝ լա՛վ... Ըսենց ավելը թաթխի են տըլջ ըրի մէջը, կայնա էտ դ'ըռան հէտեվը, դը ասում էմ՝ հէսա հինքը պըտի դ'ուռը ք'ացա: Մէկ էլ դ'ուռը ք'ացվում՝ դէրեկտըրն ա,

Էկե դ'ասի: Գ'ալում, ըսենց գ'ալում, ասում էմ՝ առ ք'ե, Մաքի... Յես գիդում էմ, թէ Մաքին ա: Ըսենց հագիվ խասցըրեց, ձ'եռնէրօվ հէրեար պախեց, ցըռջ ուրն էլ հէրեսից չըռում: Ասավ՝ Ջանշիկ տըղա... Ըսենց դ'ըրե տըփում, տըփում: Հ'ուրիշ վախտ վոր մէ հատ գննում էր, դը խէրըս էր, յես թափի խէտ լննում ի, ասում ա՝ լը տե վոր չըլնում, լը տե վոր չըլնում...

Մեր գ'եղը մեատ ժամագօռձ կար, խեխճ, յեսիր մառթ էր: Մէ օր էկա, խանութի դ'ուռը ըսենց կայնէր էմ, մէկ էլ տէնամ՝ էս Վալօղը ըտըրան ք'ան ա ասում, ըսենց անում, ըսենց մատօժ գննում ըստէրանքին, ք'ան-ման: Հէլա, ասի՝ կայնի էթամ ասեմ՝ ի՞նչ էս անում: Արա, ասի, ի՞նչ էս ասում, հընչե՞ս ք'ան անում: Ասավ՝ չէ՛, էտի իմ հնշկին ալա-բուլա յա էրեվում, յես պըտի ըտըրան մէ վընաս տամ: Արա, ասում էմ, խեխճ, յեսիր մառթ ա, ի՞նչ էս անում: Վեռչ, ջըղայնացա վըրեն... Էդ վոր ասում էմ՝ «Մակու» ո՛եստօրան ա, գ'ացէր էր ընդէից խացի դ'աննկը կօխէր էր ըստե՛ թեվը, էկէր էր: Տէնամ էտ խեխճ մառթին հա ուզում գնրկա: Ասում էմ՝ ի՞նչ էս անում, էս դ'աննագն հընչե՞ս ք'երե: Ասում ա՝ վիզը շատ խաստ ա, ուզում էմ կըղրեմ: Ըսենց չաղ տըղա յէր, էլի: Նոր վեռչը հիրանը ըսենց դ'ըրի գ'էտին, ժամագօռձին էլ դ'ըրի վըրեն, ասի՝ տըփա, մէշու տըփա, հանգըստացի: Էտ խեխճ մառթն էլ ինվալիդ մառթ էր, չէր կանում տըփէր:

Էս հընգէրըս ասում ա՝ դ'ու կարա՞ս իմ նըման քաղաքավարի խաց ուտես: Ասում էմ, ախպէր, յեթէ յես քաղաքավարի խաց ուտեմ, ամօթու կըմեռնեմ, յես չեմ կարա քաղաքավարի խաց ուտեմ, էլի: Ասում ա՝ լը տե, իմ նըման վէրցա չննգնլը, հինքը չննգնլ էլ չասում, պատառաքաղը, դ'աննկը... Ախպէր, ասում էմ,

յես պըտի ըսենց վերցեմ ձ'եռով, ըսենց անեմ, բ'ան-ման: Դերոյ մօր թե խօր հեքն ա, ըսենց նըստեր ենք, ասում ա՝ կարա՞ս իմ նըման խաց ուտես: Ասում եմ՝ այ ախպեր, յես վախճե՛ չեմ կարա, յես չաննգըլով խաց չեմ կանում ուտեմ: Էտ էլ ասում՝ վոր կանաս՝ կուտես: Ասում եմ՝ յես ըտենց չեմ ուտում, է: Ասում եմ՝ ըսենց վերցում ես պամաթօրը, չանգալ տանում ես, խըփում ես մէջը, ուտում ես, էլ ըտըրա մէջը ի՞նչ կա: Ախպեր, վոր ըտենց ասի, էս ժողովուրթը հըռհըռում են, Դերօն էլ էն յանից հիշկում...

Ջանշիկ Հովհաննիսյան, ծնվ. 1948թ.

Մեր տունը ըստե խին, բ'ըբ'ըլուկ տուն էր: Բ'երին ըստե ընծի, տարան մե անկյունի վըրս, կայնըցըրին, թեվ բ'ըռնօղն էլ խետըր: Ըտե միջանցըր կազընները դ'ըրին, ճաշերն էփին, հառսանիք են անում: Լավ պարում են, ջ'օկ գօվընդ բ'ըռնած, պարում են: Յես էն քունջն եմ: Յես իմ թեվ բ'ըռնօղի խետ ըտե յի, ընդոնքն էլ գանում ին ու պարում ին: Ճաշերն էլ էփում ին: Փեւեն էլ էր պարում: Խօ ընծի փեւի խետ չի՞ն տանի ընդե: Ախպօրս ասեմ, լավ կերան, խըման, հեղան, գ'ացին: Յես մացի: Վոչ կառաֆադ ունի՝ քընի, վոչ մի բ'ան: Բ'երին մե հատ լայդըր, էտա ֆուրդունների կողերը վոր կա, էսենց դ'ըրին պատի դօշը, մեզի քընցըրին ըտե: Ըտե պալատկա յին քաշած, իփըր ծածկոց էր, էլի: Կէսարըս բ'երեց, մէտտ ըստե Խաչօ կար՝ վարպետ, ասավ՝ արի էս ծասկը փօխա, մե խատ գ'երան խան էտ պատի գ'ըլխից, մէտտ կառաֆադ սարքա, թօ իմ խատը քընի վըրէն: Բ'երին էտ բիծին մեր տուն, գ'երանը ճըղեց, սարքեց, շինեց մե խատ կառաֆադ, էրկու գ'ըլօխը էսենց դ'ըրեց, մեզի քընցընում ին ըտե: Իփըր յես գ'երին չըքընի, կառաֆադի վըրս... Փեւեն խետըս էր, բա առանց փեւսի՞: Էնենց փեւս յեր, վոր առանծի՞ն քընէր...

Հայրումյան Թերեզ, ծնվ. 1918թ.

Ծաղկունք գյուղ

Թունդըրա մէջ քըռչիկ ինք էփըմ, տօլմա յինք դընըմ, գ'աթա յինք թըխըմ: Քըռչիկը՝ փըռթըմ ինք սեվ քալանից, կըճըճօվ, ըսենց մեծ կըճում էր: Լըցըմ ինք, շըշերօվ հիչըցընում էր թունդիրը մամիկըս, էփըմ էր: Կանամփըն էլ ծեծըմ էր, հըմի վոր մե հատ կանամփ տէնան, կասեն՝ էսի դ'եղ ա, սըրըսկըվըմ են: Էն վախտ էնքան կանամփ ինք ցանըմ: Օեծըմ էր, կաթաջուր էր դուս տալըմ, էտի լըցում էր վըրէն: Վոր էփում էր պըռծում էր, այսենց յուղ էր հըլնում: Քալան էր, կատտօշկա յեր, ձավար էր... Ճավիկ ինք դընըմ էն վախտը, էթըմ ինք է՛ դաշտերից փիբվազ ինք բերըմ, ամեն ինչ բ'երում ինք, դընըմ ինք ճավիկ մե ծ կարասներօվ, սաղ ձ'ըմեռ ուտըմ ինք: Բազուկի ճախ ինք դ'ընըմ: Մամիկըս սըբաս էլ էր էփըմ: Չօթթաններ էր անըմ, դ'ընում ինք չորանում էր, ճըմեռն էփում ինք սըբաս, շատ համօվ: Հո՛ւր ա էն վախտվա էփած ճաշերի համը...

Սուսան, Գուլաբին տարեր եմ բ'ըծըշկի, Հերեվան, ասպերացի յեն անում: Միքայէլյան հիվանդանոցին ա: Գիշերն արեցին, հիմի չեն թօղա՞ մենք վոր էթանք մօտը: Հերթապահ բըժիշկը Ծախկունքի թոռ ա: Էտի էկավ՝ բարեվ, մայրիկ ջան, ասի՝ բարեվ, ցավըտ տանեմ, ասի՝ վոնց անեմ, ասի, բիծին տէնամ: Բա՛ հընարավոր չի, չես կարա: Ասավ՝ մայրիկ, դու վորդեղից ես, ասի՝ Մեվանից եմ: Ասավ՝ վոր գյուղից ես: Ասի՝ ծաղկունքցի յեմ: Վայ, ասավ, յես ծախկունքցիքից պաղըրում եմ: Ասի՝ վայ, ցավըտ տանեմ, դու ծախկունքցի յես, հ'արի ըստե: Էլ չըպօկվա ըտըրանից: Ասի՝ դու ծախկունքցի յես, ասա տէնամ՝ ում տըներից ես: Շատ վոր գօռի, ասավ՝ բըժիշկ Հօվանէսին գիղե՞ս, ասի՝ հա: Ասավ՝ Հօվանէսի քըվոր թոռն եմ: Ասի՝ ցավըտ էլ տանեմ, բա

Հովանեսն էլ մեր բ'արեկամ մառթըն ա: Նոր ընձի թողեց, շորերը հաքցրեց, գացի բիձին տեսա:

Մկրտչյան Տանյա, ծնվ. 1940թ.

Շովազյուղ գյուղ

Իմ ախճըզներն էլ ամուսնածըրեր եմ առտէն: Թոռի, ծոռի տէր եմ: Առտէն թոռներըս պըսագված է, էրէխա ունին... Մէ կերպ աբբում ենք, էլի: Գ'արունը բա յես կընըստի՞մ, բա ի՞նձ անեմ: Էստանը նանֆանըս վո՞րը պայի, հարեվանը կըպայի՞ իմ էրէխին: Գառտոշկա, քաննամ, իշ վոր ուժըս ախտում, իշ վոր գ'եղին աջում: Ջ'ուր ունինկ: Քառասուն տարի էս մառտը ջ'ուր ե՞ք բ'երե, քառասուն տարի: Մեր ջ'ուրը սավսեմ առանձին ջ'ուր ե՞ք, բալա, իրեկ ամիս տանջըված, իրեկ կըլոր ամիս, ուտը տընօվ բ'երեր են, վորի՞ծ վոր Գալուստըս քանու խէտ մեր ջ'ուրըն արավ առանձին, ուտը տընի՞ծ առանձին: Հիմի բասէ յենկ դ'ըրե, մեր էրզըսի ջ'ուրըն առանձին գ'ալում ե՞ք:

Գալստյան Վարդիշաղ Բարկենի, ծնվ. 1942թ.

Կօլխօզ աշխադէր եմ, սօվխօզ աշխադէր եմ, «Ախթամար» աշխադէր եմ, յօտը տարի մինսագ դէսեռին (ճանքածին) եմ աշխադէ: Էն գերմանի կըռվի ժամանագ Ախտա յեմ իլէ, հիմի թեկած Հըրագդան: Վոր Ախտա յինկ աշխադում, էն գ'այ վոր բ'աներ գ'ալում ին, տանկերը, ձ'ունն ենքան շող էր, էն գ'այ գ'ալում ին հ ընձընում ին, մենկ վալիգ ինկ անում ճանքաբը, ձ'ունը խօտտում ինկ, վոր տանկերն հ ընձընէր ին: Ցավըտ տանիմ, օր իլէ՛ հաձ էլ չիլէ կէրէր էնկ: Էն գ'այ ոըսներն ին: Էտում ինկ, վոր հասձընինկ, չուր էտում ինկ, հասձընում ինկ, առտէն կըշեռկի Հօվանէսը ծախում էր հաձը: Գերմանի կըռվի ժամանագ հ ըմէն տըվեձ բ'անա-

գայիններին, սօված ժողովուրտը ջ'ատըրվում ին, բալա ջան, ցավըտ տանիմ: Հ'ուստ հ'ըլներ: Ամաճում եմ ասեմ՝ մինձեվ անկամ կեղդըն ըստուգում ին: Էտ տըվյալ մատոին տանում ին անում ին թավկէն, դ'ուրը փագում ին, մէ էսքան էլ գ'արի դ'ընում ին դ'էմը՝ դ'ու կէ, միյնսագ հ առդերը մի կըդրէ:

Մկրտչյան Վարդանուշ Համայակի, ծնվ. 1927թ.

Զովաբեր գյուղ

Մեր գ'եղը հիրանց տընամեռձները քաղէր են, բ'երեր են: Մե՛ծ տեղ էր կալը: Խոտը կամ խացը վոր բ'երեր են, կօլներ են, ընդէ փըռէր են հիրանց խըմար, էտ անասունները լըձէր են կամին, վըրօվ կըռուգ ֆըռըցըրէր են: Ըտէ յէլ հէլէր ա դ'անրմանը, դ'անրմանն էլ էրներ են: Քանտէշտ ունինք, քանտէշտօվ բ'ացըրըցընում, շըփում ես՝ քամին տանը՛մ դ'անրմանը: Կօլօնում ա մէ տեղ, ցօրենը մընում ա ընդէ, մաղըմ են մաղօվ, փօգէմաղ կար, քարմաղ կար: Ցօրենն էլ բ'երեր են, տարէր են ջաղաչն աղացէր են: Էրկուհննշկանէ ջ'աղաչ ունինք, էրկու քար, էլի: Հէ՛նա Քըռէն էր: Մէլը լըձէր ենք, բ'ացէր ենք ցօրենը սէլը, առէր ենք, գ'ընացէր ենք ջ'աղաչ:

Հիցունըչոտը թըվի հ'օքոստոսին գ'ընացէր եմ բ'անակ: Մէ ամիս մացէր եմ Լէնինագան, կարանտինի ինք: Ըտից յեղօ տասնըհինգ օր տավարնի վագոնօվ տարէր են մինչեվի Կուվէլ՝ տանում ին Գերմանյա: Իրէք տարի էրկու ամիս էլ մընացէր եմ Գերմանյա: Ընդէ սօվօրէր եմ շօֆէր, վեց ամիս: Յես նեմեց տեսէ՛ր եմ, վոր գերմանէրէն հիմանամ: Այ ցավըտ տանեմ, գաբօտ տասը մետըր բ'ացըր, թօղում ին սալոս թ դ'ուս գէր, էթէր, նեմեցի խէտ շըփվէր: Պատ չէ, տախտըկից գաբօտ էր: Մընունդին գ'ին չըկար: Հառավո-

տունը, դը՛ գավտըրիկը, կամ ձ՛ուկ էր հըլնըմ, կամ մակարօն էր հ՛ըլնըմ, ձ՛ունը տօն օրերին ին տալըմ: Ձ՛ուկը պաղահում էր իրիկուն ին տալում, պաղահում էր հառավոտուն ին տալում: Մի-լօտկէն պաստայաննի կար, խոզի սալը կար, նեմեց լավ էր պահըմ: Ընդէ յես շօֆեր եմ աշխատե...
Հակոբյան Մենտոր Մինասի, ծնվ. 1934թ.

Նորաշեն գյուղ

Խերըս կարսեցի յա, իմ տըղա, մերըս էլ՝ կօփեցի: Գ՛ախթա-կան են, էլի, էրկունսն էլ: Վայ, ի՞մալ չեմ հիշում: Թուրքեր լւրեր ին, փախեր ին, էկեր ին: Էկեր էր Օօվագյուղ, ըտեղից էլ էկավ ըստե խերըս: Ես ըստե յեմ ծընվե: Ըստե էկեր են տասնութ թըվին: Խերըս պատմում էր՝ ընդէ լավ ա, ընդեղի մէ ճանգ հօղը վոսկի յա, էդ յերկիրը լավ ա, հիրանց յերկիրը: Ըստե, ասում ա, ի՞նչ կա, քարըք-ըռա, էկանք մացինք: Ինչ պատմեմ, բալա, թուրքեր տըված վըրա, լւրած, փախած էկած: Յօթանասուն ննֆարից մացած ին էրկու ննֆար: Հ՛ըմէն լըցված ին Արագի ջ՛ուրը: Պապէն մէ ք՛եռ վոսկի յեր ք՛երե, ըտօվ ին աքրում, էլի, օ՞վ էր աշխատում: Վոսկիք տէսեր եմ ըտոնց ք՛երուկ՝ դւրնա էր վըրէն, տասնօթ էր, նոր տասնոց էր: Էնի տասխընգնոց էր: Էտի փաթթեր էր մեշկը ք՛երեր էր, թէ չէ կըք՛ըռ-նին, խանին, մօռթին: Ի՞մալ չեմ հիշում, հննչկիս դ՛եմն ա: Յես խաներ եմ, խամբեր եմ, մօրըս կուրուց, յեռեսունվեց հատ: Տօ ընձի չըտըված, յե՞փ ա տըված: Տըղերքը կըթօղեն՝ ընձի վոսկի՞ տին: Մէ խատ տըվեր եմ թոռիս, էն էլ կորավ:

Գարապետյան Հոփսիկ, ծնվ. 1926թ.

Հիցուն թըվին մեր գ՛եղացիքը գ՛ացին Մասիս: Շատը գ՛ացին Մասիս: Իմ խօրօխպերն էլ ընդըրանց խէտ գ՛ընաց Մասիս: Ընդօքի մեր գ՛եղը փօքրացավ: Բ՛աժվան մեր գ՛եղը, իմալ տունը ք՛աժվում ա, ախպերները, իմալ ախպերները ք՛աժվում են, ըտեց ըտոնք ք՛աժվան, էլ յեգ, սէլ, գ՛ութան, հըմէն ք՛աժնին, հիրանց ք՛աժինը առան, գ՛ացին Մասիս: Վորը նորից հետ էկավ, վորը մընաց ընդէ: Ընդէ վոր գ՛ացին էտ գ՛եղը, Մասիս վոր գ՛ացին, իմ խօրօխպօր տունը շատ նեղության աքրօղ ին, վեց էրէխա ուներ իմ խօրօխ-պերը: Քօչը ք՛առցեց, փոքըր էրէխեն յօթ օրական էր, մէ շափ-թական էր: Տարան, իմ խերը իշքան պայքարեց, չըկացավ: Ասավ կըտանես, էրէխեքը ընդէ... Ճահիճ էր, հա, խօնա՛վ, մօժա՛կ... Ըտեղի ք՛ուսականությունը ջ՛իլ էր, ըսեց կամշի հուրիշ տէսակն էր, բւրնակ տէսակ, ըտուց խըսիլ ին գ՛օծում, քըցում ին թունդըրա շըրթները, նըստում ին ժողօվուրթը: Վոր գ՛ացինք ընդէ, էն գ՛ախ ք՛ան էր գ՛ալում՝ շըլամի ջ՛ուրը: Շըլամի ջ՛ուրը գ՛ալում էր, հառու-ներօվ էտ Մասիս, վոր բօստընները ջ՛ըրում էր: Ընեց խոտ էր գ՛ա-լում... Էտ շըլամօվ շինարարություն ին անում: Լըցում ին չաների մէչը, խառնում ին, ավագի վըրէն լըցում ին, անում ին ցէխ, շինա-րարություն ին անում: Հիմի տըները շատերն ըտօվ ա շարուկ: Միֆտակ գ՛ույնի էր: Էսա մեր գ՛ումերն էլ էր ըտըրանօվ շարուկ:

Մանուկյան Կալիփսե, ծնվ. 1935թ.

Վարսեր գյուղ

Գօլխօզը աշխատում ինք հ՛իրնար խէտ: Հ՛ինքը քաղ էր անում, յես փոցըղ ի անում: Մեր հարէվնի տըղէն էր: Վոր ճիշտըն ասեմ, իմ տալն էկավ, ընձի ասավ՝ հ՛արի էթանք ջ՛ըրի: Մենք շուտ կան-թարօվ էթում ինք սարի դօշից ջ՛ըրի: Գ՛ացինք, ջ՛ուրը լըցինք, մէ վէրթօս լըցեր ի, մէկը չի լըցե, էս մեր մառթն էկավ: Էկավ, յես հ՛ու-զում եմ փախնեմ, էսի ընձի ք՛ըռնեց: Թողի վէրթօքըս չօլը, թողի

գ'ացի, բալա ջան: Չ'եռով քաշ-քաշ տարավ: Տարավ հիր հորոխ-
պոր տունը: Աֆսո չըկար, աֆսոն վորդուց էր: Չի կանում գանի,
ի՞մալ գանի: Բն մըտկիս էլ կար, ի՞մալ չէ: Առանց մըտկիս հըլել
կէթի: Տարավ հ'իր հորոխպոր տունը, հ'իր հորոխպէրն էր, հորոխ-
պոր խառն էր... Հէրըս տըվեց միլիցա: Միլիցէն բ'երեցին: Իմ
տատիկի ախպէրն ասավ՝ վոշ մէ միլիցա, վոշ մէ բ'ան, մէ տըղա մէ
ախճըկա կըխասնի, թօ էթան: Համօզեցին հորըս, վեռչը տըվեց:
Տարան տուն, նոր էկան խառնըսով տարան: Յերեկով դըհօլ-
գուռնով առան գ'ացին:

Խընօցի յեմ գանրկում, կարաք վէրցում եմ, թանը թունդըրա
վըրէն կամ գ'ագի վըրէն դ'ընում եմ, կըղդում եմ, հետօ քամում եմ,
պանըրի հէտ ճըխտում եմ: Ճըխտում եմ կըճուճի մէջ: Մերը, պա-
նիրը, կանանչին, բիրսըրը հէտը ճըխտում եմ, կօծում եմ փօշու
վըրէն: Մընում, հըլում ծանժիկ:

Վելիկ Աղամանյան, ծնվ. 1938թ.

ՃԱՄԲԱՐԱԿԻ ՏԱՐԱՍՏԱՇՐՋԱՆ

Վահան գյուղ

Խըփըլկանը²²¹

Ըլում ա, ըլում չի մի թաքավըր ա ըլում: Էս թաքավըրը ուրան
յերգըրումը խսրսըր ա անում. «Օվ վըր նըհէ սուտ ասը, վըր յես
ասը՛ն սուտ ա, իմ թաքավըրութենի կէսը կըտամ ուրան»:

Կանլիս ա մի չօրան: Ասըմ ա.

- Թաքավըրըն ապրած կը'նա, իմ հէրը մի դըգ'անանկ ունէր,
ըստէղից մեզնում էր յըրգընքումը աստղէրը խառնում:

- Կըպըտահի,- ջուղար ա տալի թաքավըրը,- իմ պապն էլ մի
չիբուխ ունէր, մի ծըրը պըրանին էր տընում, մի ծըրը մեզնում,
ըրըքնակիցը էրում:

Խըփըլկանը կըլօխը քուրիլով տոնս ա կ'անլի:

Կանլիս ա մի տէրգիկ: ասում ա.

- Մէղա, թաքավըր, յես չուշտ դի կ'անլ, յըղացա: Էրակ շատ
թօռ յէկավ, կըծակընըն տըրըքեցին, յէրգինքը պըտըտօրվեց,
ք'ընացէլ ի կըրկըտը'իլի:

- Հա, լնվ էս արէլ,- ասում ա թաքավըրը,- ամա լնվ չիր
կըրկատէլ: Էս ըռավը'տ մի կըտօր էլ թօռ վըր'ր ածը'ց:

Մն էլ ա տոնս կ'անլի:

Նի յա մըննում մի ք'անսիբ կ'էղացի՝ կօթը կըռնըտակին:

- Տոն ինչ էս ուզում, այ մարթ,- հըրցընում ա թաքավըրը:

- Ինձ մի կօթ վը'սկի էս պարտ, յէկէլ էմ տանէմ:

- Մի կօթ վը'սկի՞,- ըրմանում ա թաքավըրը:- Խանփում էս,

յես քը'գ վը'սկի չէմ պարտ:

- Դէ վըր'ր խանփում էմ, թաքավըրութենիս կէսը տու:

- Չէ, չէ, դոնգ էս ասում,- խօսքը փօխում ա թաքավըրը:

- Դոնգ էմ ասում՝ մի կօթ վը'սկին տու:

²²¹ Հեքիաթը Վահան գյուղի խոսվածքով 1980թ. գրի է առել Միրամարգ Աբրա-
համյանը:

ԲԱՌԱՑԱՆԿ²²²

աբուր, Երնս., Ծկքր., Լճվն., ՎԳտշ., ՆԳտշ., սպասս.
 անգրանժանժան, Լճվն., Սրխն., հարսանիքի կամ հաջորդ օրը հարսի
 տանից փեսային ուղարկվող ուտելիք.
 ադե՛, Ակնք., Դդմշ., Լճք, Ծվսր., Ծվկ., Նրշն., ՎԳտշ., Վղշն., Վրդձր.,
 Վրդնս., Վրսր., **անդէ**, Գղրք., Սրխն., տատ.
 ադե՛, Աստղձ., Արծվնս., Գղհվտ., Երնս., Զլքր., Ծկքր., Ծվնր.,
 Կրճղրք., Զրգղ., ՆԳտշ., մայր.
 ադմասօրիգ, Ծվգր., **ադմասօրիկ**, Երնս., *ատամհատիկ*.
 ազաբ, Արծվնս., **անզաբ**, Սրխն., *ամուրի*.
 ազիգ օր, Ծվնր., **անզիգ օր**, Սրխն., *տոն օր*.
 աթար, Ճմբբկ., Վհն., *աթար*.
 ախճիկ առնել, Լճվն., *ամուսնանալ*.
 անխսպ, Գվո., Կրմրգ., **ախսպ**, Երնս., *աղբ*.
 անխտել, Արծվք., Դդմշ., *ուժը պատել, հաղթահարել*.
 ակլափուս, Ծվնր., *զլուխկոնծի*.
 աղանակ, Լսկնք., *աղայի պես*.
 աղաջան, Աստղձ., Զրգղ., *մորաքրոջ ամուսին*.
 աղաք, Ճմբբկ., Վհն., *առջև*.
 աղաքվա, Ծվսր., *առաջվա*.
 աղըլ, Լճվն., *փարախ*.
 աղինջ, Ծղկնք., Ծվգղ., **անղինջ**, Գվո., Կրմրգ., **անղընջուկ**, Արծվք.,
եղինջ.
 աղու, Լճվն., **անղու**, Արծվք., Գվո., *ղառը*.
 աղօտրան, Մղն., *առավոտ*.
 աճառ, ՎԳտշ., *արջառ*.
 աճկալուսանկ, Վրդձր., **աճկալուսանք**, Խչղրք., **ըշկըլիսէնք**, Վհն.,
շնորհավորանք ինչ-որ առիթով.

²²² Գազմվել է ըստ ներկայացված նյութի:

ամայ, Վհն., *տատ*.
 ամբրրոճ, Ծկքր., Զրգղ., **ամբրրոց**, Զլքր., Վղշն., **անբրրոց**, Սրխն.,
աթարի դեզ.
 ամբուլ, Զլքր., *գութանի առաջին լուծը*.
 անմեք մանթ, Գնձկ., *ամեն մեկը*.
 անմըռնեց, Հցոտ., *ամառ ժամանակ*.
 անմի, Երնս., Զլքր., Լնջղբ., Ծկքր., Ծվնր., *հորեղբայր*.
 անյլօր, Ակնք., Վրդնս., *աքաղաղ*.
 անա, Նրտս., ծեր կնոջը վերաբերող դիմելաբառ.
 անգրջգրլա, Լճք, *աչքալուսանք*.
 անդանմ, Վհն., *ազդր*.
 անըղան լար, Ծվսր., *աղեղնալար*.
 անըղնակ, Գղհվտ., Երնս., Լսկնք., Ծկքր., Վղշն., *ծիածան*.
 անընավոր, Արծվքր., Հցոտ., *անուն ունեցող*.
 անխացթըխել, Վրդնկ., *առանց հաց թխելու*.
 անհախ, Դդմշ., *անվարձ*.
 անձ՛ էն-անձ՛ ու, ՎԳտշ., *լուռ*.
 անձոխ, Գվո., **անձուղ**, Ճմբբկ., **անձող**, Վհն., *ածուխ*.
 անջախ, Վղշն., *հազիվ*.
 անտեր-անտիրական, Հրվնք., *անտեր*.
 անտթի, Հրվնք., *սոված*.
 աչառ, Խչղրք., Զլլվկ., **անչան**, Ակնք. Վրդնս., *արջառ*.
 անչողել, Գղրք., *հաջողել*.
 անչողութուն, Հրվնք., *հաջողություն*.
 ապան, Լճք, *հայրիկ*.
 ապելանցի, Լճվն., *վիրահատություն*.
 ապեր, ՎԳտշ., դիմելաբառ՝ ուղղված տարեց մարդուն.
 ապօ, ՆԳտշ., դիմելաբառ՝ *հորեղբայր*.
 առճըգան, Երնս., Լճք, Մղն., **առճըկան**, Խչղրք., Վրդնկ., **առջըկան**,
 Վրդնս., **առջըկան**, Վրդձր., *իլիկ*.

անոնակավոր, Հցոտ., Սրխն., չար, անդաստիարակ.
 առնել, Աստղձ., Նրշն., **աննել**, Լնջղբ., Հրվնբ., **ամուսնանալ**.
 առուտուր, Ծվգղ., Վրդնկ., **առնտուր**.
 ասեղ, Ջրգղ., **թութունի տերևները շարելու շիշ**.
 ասելի խերըս, Դղմշ., **ինչպես կասեր հայրս**.
 ասկ, Նրշն., **մսկ**, Արծվք., **ազգական**.
 աստըված կանչել, Լճփ., **աստծուց խնդրել**.
 ավալ, Վրդնկ., **հնում**.
 ավարեկ, Խչղբբ., **գովշաձագ**.
 ավել-թանփ անել, Դղմշ., **տունը մաքրել**.
 ավուր, Մղն., **օրվա**.
 ասատորել, Վղշն., **հարմարեցնել**.
 արաբա, Արծվնս., **մրաբա**, Լնջղբ., **մրամրա**, Ծվսբ., **սայլ**.
 արաղ, Գղիվտ., **մրաղ**, Սրխն., **օղի**.
 արեվմըտոց, Ծվգղ., **երեկո**.
 արընքտիբ, Մրտն., **արյունախում**.
 արխ, Ճմբբկ., **առու**.
 արունը քաշել, Ծվգղ., **հարագատուրյուն զգալ**.
 ափէր, Ակնբ., Աստղձ., Արծվնս., Ծվկ., Նրկրտ. Վրդնս., **մփէր**,
 Արծվք., Ծղկշն., **տարեց տղամարդ**.
 ափօ, Վղշն., դիմելաբառ ուղղված ձերունուն՝ **պսպ**.
 աքլօր, Մքնս., **աքաղաղ**.
 մքլօրակմնչ, Գնձկ., **վաղ առավոտ**.
 բաղան, Ծկքբ., **ցանկապատ**.
 բնդգն, Ծվգղ., **մեծ թաս**.
 բ'ագուկի ճախ, Ծղկնբ., **բագուկի թթու**.
 բ'ած, Աստղձ., Ջլքբ., **արահետ**.
 բ'ախ էնել, Կրճղբբ., **հողը փորել**.
 բախալ, Ծվնր., **ռեզինից սապոգ**.
 բախտ իճկել, Վրդնկ., **բախտ նայել**.

բամպ, Ծվնր., **անհասկացող**.
 բ'անակային խախծուցել, Վրդնկ., **բանակային վարժանքներ անցկացնել**.
 բ'անկոտ, Գվո., **աշխատասեր**.
 բ'անջըրաբ' ուսիկ, Լճփ., **մանր կարկուտ**.
 բաջօ¹, Արծվնս. **ծեր կին**.
 բաջօ², Աստղձ., Ջլքբ., Ծվնր., **հորեղբոր կին**.
 բ'արգ, Լճք, Մղն., **բ'արկ**, Գվո. Ծղկշն., Կրմրգ., Նրտս., Սրխն.,
 Խչղբբ., **բ'արկ**, Ակնբ., Վրդնս., **թեժ**.
 բարիշում, ՎԳտշ., **հաշտվելը**.
 բ'եղ, Երնս., ՎԳտշ., **բ'ետ**, Ծվգղ., Արծվք., Գնձկ., **մեծ**.
 բեթանր, Նրշն., **ավելի վատ**.
 բեշանր, Նրշն., **անիրավացի**.
 բ'ետընալ, Աստղձ., **մեծանալ**.
 բըղանրաք, Վհն., **հոգեհաց**.
 բ'ըլբ'ըլուկ, Լճշն., **ավերակված**.
 բ'ըլբ'ըլուկ տուն, Ծվկ., **քանդրդված տուն**.
 բ'ըլել, Արծվք., Ջլքբ., Ծվգղ., Վրսբ., **փուլ գալ**.
 բ'ըլել արուն, Մրտն., **հանկարծակի ն առատ արյունել**.
 բ'ըլիգ, Լճք, Ծվսբ., **փոքր կճուճ**.
 բ'ըլօղ, Ծղկնբ., **կավե փոքր աման**.
 բ'ընակըռել, Լնջղբ., Լսկնբ., Մքնս., **բընագըռել**, Ծվգղ., **բնակու-
 թյուն հաստատել**.
 բ'ընատա, Հցոտ., **հաստ շղթա**.
 բ'ընբ'ընալ, Լճփ., **ինչ-որ բան որոնել**.
 բըրթել, Լճշն., **հրել**.
 բ'ըրթոց, Լսկնբ., **ջարդ**.
 բ'ըռնենք, Գնձկ., **ենթադրենք**.
 բ'ըրվուգ, Մրտն., **բանտարկված**.
 բ'ըփուկ, Ծվգղ., **մեծ փետուր**.
 բիճան, Ակնբ., Վրդնս., Խչղբբ., **տարեց մարդ, հորեղբայր**.

բ՛ուզ, Երնս., Ծղկնք., Ծկքր., սառույց.
բօզ, Արծվք., մոխրագույն.
բ՛օլոր, Աստղձ., Զլքր., Ծվնր., Զրգղ., Զկլվկ., շուրջ.
բօկոն, ՆԳտշ., բոքոն.
բօնձիգ, Վրդձր., փոքր կճուճ.
բ՛օպիկ, Ծվգր., բոբիկ.
բօջագ, ՆԳտշ., փոքր ձուկ.
բօռալ, Աստղձ., Ախպրձ., Ծվկ., Վրդձր., ՆԳտշ., Սրխն., գոռալ.
գանդան, Սրտն., դիմելաբառ՝ այ տրդա.
գ՛անխ, Ակնք., ժամանակ.
գ՛անխ-գ՛անխ, Վրդնս., գ՛ախ-գ՛ախ, Զրգղ., Սրխն., ժամանակ առ ժամանակ.
գ՛ալել, ՆԳտշ., Սրխն., ավելուկը հյուսել.
գ՛ախին, Լնջոբ., ժամանակին.
գ՛ախնի, Լնջոբ., գաղտնի.
գ՛ակաստ, ՎԳտշ., գ՛աքաթ, Հրվնք., գլխի վերևի մասը.
գ՛այանա, Կրմրգ., քահանա.
գանվան, Լճվն., կանվառ, Սրխն., կավառ՝ ջրի ճանապարհը փակող հողաշերտ՝ բանջարանոցը ոռոգելիս.
գ՛արնան գ՛ըլօխ, Ախպրձ., Ծվկ., գարնան սկզբին.
գ՛եղախոիկ, Ծվգղ., ողջ գյուղով.
գ՛եղացվարի, Գվն., Կրմրգ., գյուղի լեզվով.
գ՛եստ, Մղն., Սրխն., զգեստ.
գ՛էշ, Արծվնս., Լսկնք., Սքնս., տգեղ.
գ՛էտին պըշկել, Ծղկշն., ձեռքերով խոտ պոկել, քաղել.
գ՛էրեզմըներ, Աստղձ., Գղրք., Լճփ., Լնջոբ., Զկլվկ., գ՛էրեզմըներ, Հրվնք., գերեզմանոց.
գըլան, Սրտն., խաղողի գիւլ.
գ՛ըլխանց, Վրդնկ., սկզբից.
գ՛ըլխու գ՛ալած, Վրդնկ., գլխին եկած.
գըլոր էրթալ, Մ.Մարկ., գլորվել ցած.

գ՛ըլօխ խանել, Արծվք., ավարտել.
գ՛ըլօխ խառցընել, Ակնք., գ՛ըլօխ խառցուցել, Վրդնս., գ՛ըլօխ հարցուցել, Խչղրք., ցավակցել.
գ՛ըլօխկօնձի, Վրդձր., գլուխկոնձի.
գ՛ըշեր չուր լուս, Հցուտ., ողջ գիշեր.
գըռան գըմփան, Հրվնք., հարուստ.
գըռելխ, Գվն., Սրխն., թարախ.
գըռըշտել, Գվն., Երնս., Լիճք, Ծղկշն., Ծվգր., Կրմրգ., Մ.Մարկ., Նրտս., Սրխն., հրել.
գ՛ըռթան, Ակնք., Արծվք., Գվն., Գղրք., Խչղրք., գ՛ըռտան, Երնս., Լճշն., Լճփ., Ծղկշն., Ծվգր., Կրմրգ., Նրկրտ., Նրտս., Սրխն., Վրար., գ՛ըռթան, Վրդնս., գ՛ըռտան, Լճք, Ծկքր., Մղն., թուխս.
գ՛ըռտընակ քաշել, Աստղձ., գրտնակել.
գըվա, Արծվնս., գըվամ, Գղիվտ., իբր.
գըվա թէ, Երնս., գ՛իվան թէ, Լնջոբ., իբրև թէ.
գըրան-գըրան, Վրդն., նշանավոր, մեծամեծ.
գ՛ըրկանոց, Ծվգր., Լճվն., բարուրի երեխա.
գ՛ոմ, ՆԳտշ., գ՛օմ, Խչղրք., գոմ.
գուզ, Զլքր., Ծվնր., Ծկքր., ընկույզ.
գուլաշ, Վրդձր., գուլանշ, Սրխն., ըմբշամարտ.
գ՛ունդ ու գ՛էրի, Դրմշ., շատ ծույլ.
գ՛ուպ, ՆԳտշ., փոս.
գ՛ուռ, Արծվնս., փոս քար.
գ՛ուռ, Լճշն., թեժ.
գուտկ, Լճք, գութ.
գ՛օխտու, Լճփ., Ծվգր., Կրճղրք., Նրկրտ., Զկլվկ., Վրդնկ., գ՛օղող, Վրդձր., ՆԳտշ., գ՛օխտուկ, Արծվնս., թաքուն.
գօկել, Ծվնր., ձուն հարել.
գօմփ, Լճփ., Նրկրտ., բոունցք.
գ՛օրձելի, Երնս., ածուխ.
գ՛օֆք, Հրվնք., Սրխն., ողբ՝ երգելով.
դայի, ճմրրկ., Վհն., մորեղբայր.

դ'անեն, Արծվնս., *ամեն անգամ.*
 դ'աոց, Գղիվտ., *ամուսնությունից հետո հարսի՝ հոր տուն որոշ ժամանակով գնալը.*
 դ'աոցըվոր, Վրդնկ., Սրխն., *խիստ տգեղ.*
 դ'ասատուր, Դոմշ., Վրդնս., *դասատու.*
 դ'ար ու դ'աշտ, Ձրգղ., *դաշտեր.*
 դ'արկ, ՎԳտշ., *փորձանք.*
 դեվա, Խչղբր., *դնվա՛, Սրխն., ուղտ.*
 դ'ըղածկան, Երնս., Լճք., Մդն., Կրմրգ., Երտս., *ծննդկան.*
 դընգ, Խչղբր., *մեծ աղացաքար.*
 դըվըր, Վին., *ներքև.*
 դ'ըրգեծ, Երնս., Մդն., *դ'ըրգեց, Ծվնր., դ'ըրկեց, Ակնք., Աստղձ., Արծվնս., Զլքր., Լճք., Լսկնք., Լճփ., Լճվն., Ծկքր., Ծվգր., Ծվկ., Մքնս., Երտս., Վղշն., Վրդնկ., Վրդնս., հարևան.*
 դ'իգանոծ, Ծվսր., *դեզերի տող.*
 դ'իվեր, Ծվգղ., *դեպի վեր.*
 դ'իվերի ճամփով, Ծվգղ., *վերևի ճանապարհով.*
 դ'իր-դ'իր, Ձրգղ., *ժամանակ առ ժամանակ.*
 դուլ, Վին., *այրի.*
 դ'ուռ, Աստղձ., Ծվնր., Ծվգր., *բակ, տնամերձ.*
 դ'ուռ ու դ'ուս, Երշն., *բակ.*
 դ'ուռ վրը դ'ըռան, Ծկքր., *բակերով կից.*
 դ'ուրան, Հցոտ., *հարթ տարածք.*
 դանդա՛, Վրդնս., *ձիու քուտակ.*
 դանլմբ, Վրդնս., *հողաշերտ՝ ջրի հոսքի դեմ.*
 դայաղ, Մ.Մսրկ., *հենարան.*
 դանն, Արծվնս., Երնս., Զլքր., *դան, Վրդձր., անգամ.*
 դանեն, Ծվգր., *ամեն անգամ.*
 դանստըխուն, Ակնք., Վրդնս., *հացի շոր.*
 դանվա՛, Ակնք., Վրդնս., *ուղտ.*

դեշակ, Գվո., *ներքնակ.*
 դեվա, Վղշն., *ուղտ.*
 դըզըզ'ուն, Հցոտ., *մեղվաբույն.*
 դըհա, ՎԳտշ., *էլ ավելի.*
 դընգ, Ակնք., Վրդնս., *ջրաղացքար.*
 դընդընալ, Լճվն., *քթի տակ երգել.*
 դըվածօ, Արծվք., *հովվի օգնական.*
 դոր, Լճշն., *դոր, Վին., ուր.*
 դուգ, Դոմշ., Լնջղբ., ԵԳտշ., *ուղիղ, ճիշտ.*
 դում, Ծվնր., Սրխն., *անհասկացող.*
 դօդ, Ծվնր., ԵԳտշ., *մեծ աման.*
 դօլ, ԵԳտշ., *դեղ.*
 դօլօվ, Մրտն., *դեղով, նվագարկությանը.*
 դօլօվ գունոսով, Աստղձ., *դեղ-գունայով.*
 դօշանց, Հրվնք., *կրծքախառը.*
 դօպիգ, Երնս., *դօփիկ, Սրխն., մեծ ափսե.*
 դօր, Վղշն., *հերթ.*
 դօրօվ, Ծվգր., *հերթով.*
 գանխախօրել, Ակնք., *գախախօրել, Վրդնս., Սրխն., Խչղբր., սահմոկել.*
 գաբուն, Լճփ., *նիհար.*
 գալօ, Ծվգղ., *հորեղբոր կին.*
 գատ, Գղրք., Գղիվտ., Վրդնկ., *ճաշ.*
 գօմա, Ծկքր., *սարի տուն.*
 գօռել, Ծղկնք., *ստիպել.*
 էթում, Վրդնկ., *որք.*
 էլման, Լճվն., Ծվնր., ԵԳտշ., Վրդնկ., Սրխն., *նորից.*
 էն ավուր, Վրդնկ., *այն օրվա.*
 էսխանտ, Արծվնս., Սրխն., *դրանից հետո.*
 էտ թավուր, Զլքր., *այդ տեսակ.*
 էտցակ, Կրճղբր., *այդպես.*
 էտօվ դեն, Արծվնս., *այդուհետև.*

էրաղ, Արծվես., *ողի*.
 էրգանկ, Ծվնր., *երկանք*.
 էրգուհոկով, Մդն., *հղի*.
 էրինջ, Ակնք., Վրդնս., Խշղբր., *երինջ*.
 էրկանք, Վրդնկ., *երկանք*.
 էրկումնստ, Գվռ., *եղան*.
 էրմունգ, Ակնք., Վրդնս., *արմունկ*.
 էրտալ ձ' եռ, Ծվնր., *գնալ, խոնարհվել և ձեռքը համբուրել*.
 էրօղ-ղ րօղ, Վրդնկ., *անող-դնող*.
 էցկել, Կրճղբր., *զցել, անցկացնել, տարածել*.
 էցկել մրտեն, Կրճղբր., *հիշել*.
 էքխող, Վրդնս., *ինքնահող*.
 էքուց, Լճշն., *վաղը*.
 էքուց չէ էլօր, Վին., *վաղը չէ մյուս օր*.
 էքսի, Նրկրս., *հաջորդ*.
 ըթար, Ծվկ., *այդպիսի*.
 ըհրնճի, Ծվգղ., *հաստատող ձայնարկություն, հատկապես անեծքից հետո*.
 ընգրճրփրոնուկ, Ճմբրկ., *աչքալուսանք*.
 ընդուց, Լնջղբ., *այնուհետև*.
 ընդուց դեն, Աստղձ., *այնուհետև*.
 ընդօքի, Գնձկ., Նրշն., *այդ պատճառով*.
 ընձի խօքի կա, Արծվես., *երդում է*.
 ըշկէ լուս, Մ.Մսրկ., *մինչև լույս*.
 ըռեշնիլ, Վին., *երեսը կարմրել*.
 ըռթընել, Վղշն., *ջրի ընթացքի դեմը բանալ*.
 ըռուք, Ծվսր., *անկյունաքար*.
 ըրէխա, Ճմբրկ., *րախա, Վին., երէխա*.
 ըրէխով, Ճմբրկ., *րախով, Վին., հղի*.
 թաթառուգ, Լճք, *սրբի հաց, նշխարք*.
 թաթա, Ծվգղ., Սրխն., *նոր*.

թաթուց, Նրշն., *կրկին*.
 թալանուտեն, Չրգղ., *թալան*.
 թալել, Լճվն., Լսկնք., Մքնս., *թալել, Կրճղբր., Սրխն., զցել*.
 թալվա, Ակնք., Արծվք., Ախպրձ., Զլքր., Հցոտ., Խշղբր., *թալլա, Աստղձ., Ծվգղ., Ծվկ., գոմ*.
 թալվի հողա, Լնջղբ., գոմում առանձնացված տեղ հավաքվելու և գրուցելու համար.
 թախտրփել, Դդմշ., Սրխն., *թափթափել*.
 թակավոր, Չրգղ., *փեսա*.
 թակիլ, Վին., *ծեծել*.
 թանկօ, Չրգղ., Ծկքր., *քարկտիկ*.
 թամաշ մանել, Արծվք., Հրվնք., *նայել*.
 թամբրխել, Լճշն., *հանձնարարել, պատվիրել*.
 թամբել, Մրտն., *թամբել*.
 թայ, Դդմշ., *տարեկից*.
 թայդաշ, Նրշն., *հասակակից*.
 թայմընել, ՎԳտշ., *նայել*.
 թայտաշեղ, Վղշն., *մեկ ամորձի ունեցող*.
 թանայօ, Գղմվն., *մանր և կլոր քարերով խաղ, քարկտիկ*.
 թառանա, Ծվնր., *թրռանա, Սրխն., ծաղր*.
 թառանա էնել, Լճվն., *ծաղրել*.
 թանրթանմըգ, Գղմվն., *շատ մաքուր*.
 թառթափ, Ակնք., Գվռ., Ծղկշն., Նրկրտ., Սրխն., Վրդնս., Վրսր., *թարթափ, Ծղկնք., թրթթելունք, Ճմբրկ., թրթթելունք, Վին., արտևանունք*.
 թառթիչ, Գվռ., Լճշն., Կրմրգ., Խշղբր., *թառտիճ, Լճք, արտևանունք*.
 թավլաբան, Երնս., *անասնապահ*.
 թաստվոն, Ծկքր., *թաթման*.
 թարթախում, Վղշն., *հանգամանքներ, իրավիճակ*.
 թացան, Վղշն., *կաթնատու անասուն*.
 թացոտ, Ծվգղ., *անձրևային*.

թանկեղ, Ծղկնք., *անասունի՝ հետևի ոտքով հարվածելը*.
 թանքբիր, Դղմշ., *հատուկենտ*.
 թեթըվ տըղա, Հրվնք., *մանկահասակ տղա*.
 թեվ բ ըննող, Լճշն., *հարսնաքույր*.
 թեվզ ըլօխ, Ակնք., *ուս*.
 թեբլիգ, Ծկքր., *թարթիչ*.
 թեշի, Ակնք., Գվռ., Գղմվն., Գղրք., Երնս., Լճշն., Ծղկշն., Ծվգր.,
 Կրմրգ., Լրտս., Սրխն., *իլիկ*.
 թեշու ծիծեռ, Հցոտ., *իլիկի գլխի փոքրիկ երկաթ*.
 թըխ, Զլքր., Ծվնր., *թող*.
 թըխսըկան, Վհն., *թուխս*.
 թըխտըմար, Ծվգղ., *տըխտըմօր*, Վհն., *թթխտոր*.
 թըմախ, Զլքր., *ագահություն*.
 թըմախքար, Ծվնր., *աչքածակ*.
 թըմել, Արծվք., *լրանալ*.
 թըալիգ, Երնս., *թարթիչ*.
 թըպջ ուր, ՎԳտշ., *թըփջ ուր*, Վրդնկ., *բորշ*.
 թըսիբ, ՎԳտշ., *թանսիբ*, Սրխն., *պատվասիրություն*.
 թըվանք, Սրխն., *հրացան*.
 թըրաշ էնող, Ծվկ., *սափրիչ*.
 թըփջ ըրի բօշկա, Ծվկ., *կաղամբի թթվի տակառ*.
 թըք, ՎԳտշ., *թաք*.
 թինգընել, Վղշն., *թիկնել*.
 թողզի, Ծկքր., Սրխն., *բացի*.
 թուխա, Ճմբրկ., Վհն., *ամալ*.
 թուխս, Գղմվն., Ծղկնք., Ճմբրկ., *թուխս*.
 թունդիր, Ակնք., Գղրք., Գղիվտ., Չրգղ. Լճք., Լճփ., Մ.Մսրկ., ՆԳտշ.,
 ՎԳտշ, Վրդնս., Խշղբր., *թոնիր*.
 թունդիր կախվել, Նրշն., նստել թոնրի շուրթին և ոտքերը կախել
 թոնրի մեջ.
 թուշ, Ակնք., Լնջղբ., Վրդնս., Խշղբր., *այտ*.

թուպ¹, Լճք., Մղն., *թուփ*, Ակնք., Գվռ., Ծղկշն., Լճշն., Ծվգղ.,
 Կրմրգղ., Լրտս., Սրխն., Վրդնս., Վրսր., Խշղբր., *տերև*.
 թուպ², ՎԳտշ., ՆԳտշ., *թուփ*, Լճփ., Արծվք., Սրխն., թթու դրած
 կաղամբ.
 թուպ դ ընել, ՆԳտշ., *թուփ դ ընել*, Խշղբր., *կաղամբի թթու դնել*.
 թուռշի, Ծկքր., մանր կտրտած կաղամբով, գազարով, այլ
 բանջարներով թթու.
 թօ, Վրսր., Սրխն., *թող*.
 թօլ անիլ, Վհն., *զլորել*.
 թօղել, Ծղկշն., Լրտս., *թօնել*, Գնձկ., Ծղկշն., Հրվնք., Լրտս., *թողնել*.
 թօռ, Ճմբրկ., Վհն., *անձրև*.
 թօռ էտալ, Ծվգղ., *ձուկ բռնելու գնալ*.
 թօռտա, Ծվգղ., *կարագը հալելուց առաջացած փրփուր*.
 թօրան փարաղիչ, Ծվգղ., *թոնիրը մաքրելու լաթ*.
 թօրգել, Ծվգր., Ծղկշն., *թօրկել*, Արծվք., *թողնել*.
 թօրօն, Ծվգղ., *թոնիր*.
 ժամիկ, Ծվնր., Չրգղ., Վղշն., Վրսր., Խշղբր., թանից պատրաստվող
 պանրանման ուտելիք.
 ժեխ, Աստղձ., Արծվք., Գղմվն., Գղրք., Գղիվտ., Երնս., Լնջղբ.
 Ծղկնք., Ծվգղ., Ծվնր., Հցոտ., Լճշն., Լճվն., Լճփ., Լսկնք., Ծկքր.,
 Ծղկշն., Ծվգր., Մքնս., Լրտս., ՆԳտշ., Լրկրտ., Սրխն., Վղշն.,
 Վրդնք., Վրդնկ., Վրսր., *աղբ*.
 ժըխշել, Ակնք., Գղմվն., Սրխն., Վրդնս., Խշղբր., *շարժել*.
 ժընջիլ, Լնջղբ., Սրխն., *շղթա*.
 ժուռ էնել, Երնս., ՎԳտշ., *որոնել*.
 ժօլօբ, Լճշն., Ծղկնք., Վրսր., *ջրհորդան*.
 ժօղօվկըրան, Ակնք., Գղրք., Երնս., Լճփ., Վրդնք., Վրդնս., Վրսր.,
 Խշղբր., *ժօրօխկըրվան*, Զվքր., *մուրացկան*.
 իզկուրուս, Գղիվտ., *հետքը կորած*.
 իլիկ, Ճմբրկ., Վհն., *իլիկ*.
 իճկել, Մրտն., ՎԳտշ., *նայել*.
 իմ կուշտ, Լսկնք., Վրդնկ., *ինձ մոտ*.

իմալ, Աստղձ, Ախպրձ, Արծվնս, Արծվք, Գվո, Գդիվտ, Դդմշ, Երնս, Զլքր, Զվբր, Լնջոբ, Լճփ, Լճշն, Լճվն, Լսկնք, Ծկբր, Ծվկ, Ծվսր, Ծվգր, Կրճղբր, Հրվնք, Զրգդ, Մ.Մսրկ, Մքնս, ՆԳտշ, Նրկրտ, Նրշն, Նրտս, Չկլվկ, ՎԳտշ, Վդշն, Վրդնկ, Վրսր, *իմանլ*, Ակնք, Ծղկշն, Վրդնս, Գնձկ, *ինչպես*։

ինձօր, Ծվսր, ՎԳտշ, *կարծես*։

ինչօր քեզի, Աստղձ, *քեզ նման*։

ինք, Աստղձ, Արծվնս, Սրխն, *ինչ-որ բան*։

իշավոբ, Վդշն, *էշով իրերը տեղափոխող*։

իշկալ, Լճք, Լճվն, *իշկել*, Աստղձ, Զլքր, *նայել*։

իշկընոց, Վդշն, թրիքը հավաքելու փոս գոմուս

իշտն, Գվո, *ինչքան*։

իշտըտըռուկ, Մրտն, *վայրի բանջար*։

իսան, Ծվգդ, Հրվնք, Վրդնկ, *մարդ*։

իրեքմատ, Վրսր, *եղան*

իրիկ, Արծվնս, Զլքր, Ծվնր, Զրգդ, ՆԳտշ. Վրդնս, *իրիգ*, Լիճք, Մդն, *ամուսին*։

իրկամեռ, Աստղձ, *ամուսինը մեռած*։

իւրդ, Ծվսր, *յուրդ*։

լա, Ծվնր, *լը*, Սրխն, *դեռ*։

լնմբնկ, Սրխն, *քուղ*, *լար*։

լամուգ, Նրկրտ, *քրդի երեխա*։

լայեղին, Ծվգդ, *վայել*։

լավօ, Վդշն, *ղիմեղաբառ*։

լնրել, Նրշն, Սրխն, *վոնդել*։

լեռ քար, Ծվգդ, *մեծ քար*։

լէլ, Ճմբրկ, *լէլ*, Վհն, *ցելխ*։

լէղի, Վհն, *դառը*։

լէնկ, ՎԳտշ, *լէնք*, Սրխն, *լայնք*։

լընալ, ՆԳտշ, *լցնել*։

լըփօփել, Զլքր, *վերքով պատվել, գրգռվել*։

լուլն, Սրխն, *սրունք*։

լուս ու հափեղա, Հրվնք, Սրխն, *թանկարժեք բան*։

լուսախառ, Մ.Մսրկ, *վաղ առավոտ*։

լուսուղձ, Ծվգր, *վաղ առավոտ*։

լուսուն, Երնս, Լիճք, Մդն, Մրտն, ՆԳտշ, ՎԳտշ, Վրդնկ, *վաղը*։

լուսուն չէ մըզլօր, Երնս, Լիճք, Ծվնր, ՆԳտշ, Վրդնր, *վաղը չէ մյուս օր*։

լօխ, Ճմբրկ, Վհն, *ամեն*։

լօխկընալ, Գդիվտ, *լօղզրնալ*, ՆԳտշ, *լողանալ*։

լօխկըցընել, Զվբր, *լողացնել*։

լօպ, Վրդնր, *միագույն անզարդ կարպետ*։

լօղել, Վդշն, լօրդել, Վրդնր, լօտտել, Զլքր, *նետել*։

լօղիգ, Ծվգդ, *կաթնաշոռ*։

խաբար, Ախպրձ, Չկլվկ, *լուր*։

խաբար հ՛ընել, Վրսր, *տեղյակ լինել*։

խագ, Գվո, Երնս, Լճշն, Կրմրգ, Մդն, Նրտս, Վրդնր, Վրդնս, Սրխն, Խչղբր, *գիծ*։

խախընդել, Զրգդ, ՎԳտշ, *խաղաղվել*։

խախընդցուցել, Կրճղբր, *խաղաղեցնել*։

խախձըվոբ, Ծվնր, *պարող*։

խածկերուտյուն, Ծվսր, *հացկերույթ*։

խաձել, Ծվգր, *կծել*։

խաղալ, Լնջոբ, *պարել*։

խաղտուն, Ծկքր, *հարսանիքի ժամանակ պարելու տեղ*։

խաճալըվա, Լիճք, *օրհնած ջուր*։

խամբըրել, Գղբք, Վրսր, *հաշվել*։

խայնել, Ակնք, *հագնել*։

խանգուոց, Սրխն, *հանգույց*։

խանք, Վրդնկ, *շունչ*։

խանք խանել, Ծվսր, *շնչել*։

խաշ, Ճմբրկ, *թթխմոր*։

խառնիս, Ակնք., *խառսընիկ*, Ծվար., *խառսնիս*, Գդիվտ.,
 Կրճղբր., Կրդնս., *խառսնիք*, Մրտն., *հրոսանիք*, Ճմբբկ., *հարսանիք*.
խառսընկի խուր, Ծվնր., *հարսանիքի հյուր*.
խառսնըստուն, Ծվնր., *հարսանքատուն*,
խառտ, Ճմբբկ., *խարտ*, Վին., *մեղվի խայթոց*.
խավդիգ, Ծվնր., Ծկքր., Մրտն., *խավտիկ*, Ջլքր., Կրդնկ., Մքնս.,
խավկիթ, Կրճղբր., Ծվգր., Մքնս., *ձու*.
խավէսին, Կրճղբր., *հաճելի*, *հիանալի*.
խավադ, Մրտն., *խաղող*.
խատել, Դոմշ., Ջլքր., Ծղկշն., Հրվնք., Լրտս., Կրդնկ., *սատկել*.
խատունիգ, Ծկքր., *գարեկ*.
խարա-խարման, ՎԳտշ., *աղանձ*.
խարակվել, Չկլվկ., *թրծված ամանը չորացնել*.
խարամ, Կրճղբր., *խարդախ*.
խանրանգ ախ, Ծվար., *հետմիջօրե*.
խարխիձա, ԼԳտշ., տապակած ճարպ *խորխոզիկ*.
խանրօր, Ծվար., *արոր*.
խացատուն, Արծվնս., Ծվկ., *հացատուն*.
խափանել, Արծվք., *անհետանալ*.
խաքել, Կրդնս., *հագնել*.
խեղ, Ծվգր., *հետ*.
խեխտ աշուն, ՎԳտշ., ԼԳտշ., *ուշ աշուն*.
խեռ ի լըսողաց, Մրտն., *խեռ լըսողաց*, Կրմրգ., *հեռու լսողներից*.
խեռ նըստողաց, Կրմրգ., *հեռու նստողներից*.
խեռը մըկավնե, Հցոտ., *հեռու այժմվանից*.
խեռը քեզնից, Հրվնք., *հեռու քեզնից*.
խեռն հ իրնից, Ծվգր., *հեռու իրենից*.
խեռնիկ, Գնձկ., *մեկ տարեկան հորթ*.
խեջերկատ, Ծվգր., *խեճըրկաթ*, Չկլվկ., *խեջըրկատ*, Ծվգր.,
խաչերկաթ.
խետել, Լիճք. *խայթել*.
խեր ու բ արին, Ծվգր., *բարիք*, *բարություն*.

խըղ, Կրմրգ., *հենց*.
խըզիտակ, Ճմբբկ., *խըզնտակ*, Վին., *ծոծրակ*.
խըլեգ, Ճմբբկ., Վին., *մողես*.
խըլըսել, Ախպրձ., Ծվկ., Հրվնք., Սրխն., *սպառվել*.
խըլըսուն, Կրդնս., *առավոտ*.
խըլը, Արծվնս., Ծվնր., Սրխն., ՎԳտշ., *ուրիշ*, *օտար մարդ*.
խըլօպօգ, Ճմբբկ., *խըլօպօգ*, Վին., *ձնծաղիկ*.
խընամխօս, Ճմբբկ., Վին., *խնամախոս*.
խընգրոել, Արծվք., *գույները խառնվել*.
խընօծի, Ծվգր., *խընօցի*, Գղմվն., Լրտս., Կրսւր., *խընեցի*, Ճմբբկ.,
խընըճի, Վին., *խնցի*.
խըշալեն, Ծվգր., *խշշալով*.
խըռջել, Ծվար., *ծախսել*.
խըտ գննելը, Հրվնք., *խըտ գանել*, Հցոտ., *հարվածելուն պես*.
խըտըտիլ, Ճմբբկ., *գրկել*.
խըտխետին, Հցոտ., *անմիջապես*.
խըրամգ ախ, Ծվար., *հ ըրամգ ախ*, Մղն., Կրդձր., *հետմիջօրե*.
խըրեղեն, Արծվք., *շատ գեղեցիկ*.
խըրիսա, Ծկքր., Ծվնր., *հարիսա*.
խըրկել, Ծվգր., Սրխն., *վռնդել*.
խըրվոր, Գնձկ., Սրխն., *հարսանիքի օրը հարսին հոր տանից*
բերելու գնացողները.
խի, Ծղկնք., Ճմբբկ., Վին., *ինչու*.
խոզգընի, Ակնք., Վղշն., Կրդնս., *խոզգին*, Գնձկ., Սրխն.,
խնամախոս.
խողել, Գդիվտ., *թաղել*.
խոթ ու ավել, Վղշն., *անվել-խոթ*, Սրխն., *տուն մաքրելու*
գործողություն.
խուլ, ՎԳտշ., *սուրբ մատույն*.
խուլտուղ, Կրդձր., *խօլտուղ*, Մղն., *թնատակ*.
խուտը, Ճմբբկ., *խուտ*, Վին., *ուրց*.
խուր էթալ, Արծվք., *արագ գնալ*.

խուր էթալ², Լճփ., *հարսանիքի ժամանակ գնալ հարսի հետևից, արագ և հանդիսավոր գնալ.*

խուրնիզ խըրեղեն, Ծվնր., *չքնաղ, աննման.*

խօլտըղտագ, Լճք., *թնատակ.*

խօխալեր, Ծվնր., Վղշն., Վղշն., Ծվսր., *հորեղբայր.*

խօթթել, Վղշն., *փորելով հանել.*

խօռօմ, Մ.Մարկ., *խուրձ.*

խօսալէն, Գղիվտ., *խօսելու համար հարսին տրվող նվեր.*

խօսկ առնել, Գղիվտ., Չկլվկ., *աղջկա ամուսնության համաձայնությունը ստանալ.*

խօսկառում, ՎԳտշ., *խնամախոսություն.*

խօվ, Ակնք., Գնձկ., Գվո. Ծղկշն., Ծկքր., Կրմրգ., Նրտս., Սրխն., *ստվեր.*

խօտաղ¹, Ջվբր., *գութանի լուծը քաշող.*

խօտաղ², Գնձկ., *վարձու աշխատող՝ անասնապահ.*

խօրիգ, Ծվսր., *խօրիկ*, Ջվբր., *գութանի առաջին լուծը.*

խօրիգ, Գվո., Լճշն., Նրտս., Խչղբր., *խօրիս*, Լճք., Մղն., *խորիգ.*

խօրխօզիգ, Երնս., *տապակած ճրագու.*

խօրքուր, Ակնք., *խօրքուր*, Վրդնս., *հորաքույր.*

խօրօղ, Ծվնր., Մրտն., ՎԳտշ., *խօրօտ*, Ախպրձ., Աստղձ., Արծվնս., Գղմվն., Գղրք., Գղիվտ., Երնս., Լսկնք., Ծվգր., Կրճղբր., Մքնս., ՆԳտշ., Սրխն., Վղշն., Վրդնկ., Վրսր., *սիրուն.*

խօրօզ, Խչղբր., *աքաղաղ.*

խօրօխալեր, Ակնք., Կրճղբր., Վրդնս., *հորեղբայր.*

խօքու խաց, Գվո., Ծղկշն., *հոգեհաց.*

ծնխկավոր, Գնձկ., *ծաղկանկար՝ գործվածքի մասին.*

ծաղըր, Ակնք., Վրդնկ., *ծիծաղ.*

ծաղրհէրես, Ծվսր., *ժպտերես.*

ծանդրուզ, Մղն., *հղի.*

ծէձել, Լճք., *ծեծել.*

ծէր, Մղն., *ծայր.*

ծրհան, Ճմբրկ., Վհն., *ակիշ.*

ծրնել, Ծվգր., Խչղբր., ասվում է անասունի վերաբերյալ, չեզ. բայ է. *ծրնընդկան*, Ծղկշն., *ծրնընտկան*, Ծվգղ., *ծրնըտկան*, Գվո., Ծղկնք., *ծրնըթկան*, Ճմբրկ., *ծննդկան.*

ծրոել, Լսկնք., Հցոտ., Մրտն., Մքնս., Սրխն., *սիրահարվել.*

ծրոել վրբեն, Ծկքր., *սիրահարվել.*

ծրոեծրոթիկ, Հցոտ., *թեթևստիկ.*

ծրոռկուտկուտ, Վհն., *փայտփորիկ.*

ծրռուկ, Կրմրգ., *սիրահար.*

ծիծիկ, Ճմբրկ., *ծիկիկ*, Վհն., *ճկույթ.*

ծիձղալ, Ծվգր., *ծիծաղել.*

ծին, Ճմբրկ., *ծրին*, Վհն., *ընկերք.*

կաբբար, Ծվսր., Հցոտ., *խուրձ կապող.*

կագուղ, Երնս., *կագուխ*, Լիճք, Մղն., *կակուղ*, Ակնք., *փխրուն.*

կագօ, Ծկքր., *կակօ*, Արծվնս., Գղիվտ., Ծվկ., Նրկրտ., Վղշն., *կանկօ*,

Չրգղ., *հորեղբայր.*

կաթ, Ակնք., Վրդնս., Խչղբր., *կանթ*, Ծղկշն., Նրտս., Սրխն., *կատ*,

Ծկքր., Մղն., *կաթիլ.*

կանլը, Լնչղբ., Սրխն., *կեղծ.*

կախկըվել, Ջլբր., *կախվրզել*, Երնս., *կախ ընկնել.*

կախվել թունդիրը, Լճշն., նստել թոնրի շուրթին և ոտքեր կախել թոնրի մեջ.

կակուղ, Վրդնս., Խչղբր., *փափուկ.*

կանմ, ՎԳտշ., *խոտից պարան.*

կամ տէնալ¹, Չկլվկ., *կամենալ.*

կամ տէնալ², Դղմշ., ամուսնության համար թեկնածություն առաջադրել.

կամփօլ տօլմա, Լճփ., *կանեփի յուղով, ձավարով պատրաստվող տոլմա.*

կայիլ, Վրդնկ., *համաձայն.*

կանամփ, Լճփ., Ծղկնք., *կանեպ*, Ծվգղ., *կանեփ.*

կանթար, Վրսր., մեծ կշեռքի նման հարմարանք՝ դույլերով ջուր կրելու համար.

կննոթ, Հրվնք., *արու ոչխար*.

կաստըրունգա, Գղմվն., Կրճղբր., *կաթսա*.

կնվառ, Սրխն., *հողի շերտ ջրի ճանապարհին*.

կավրո, Նրշն., Երնս., *կնվրո*, Արծվք., *արու ոչխար*.

կավուրմա, Վրսր., իր հյութի և յուղի մեջ տապակված և ձմեռվա համար պահված միս.

կարկըղնել, Մրտն., *կարկատել*.

կարքել, Լսկնք., Մրտն., Վղշն., Վրղնկ., Մքնս., *կարկել*, Օկքր., *ամուսնացնել* (երկու սեռերի համար), *կնրքել*, Գնձկ.

ամուսնացնել (միայն տղամարդու համար).

կարքըվել, Ակնք., Աստղձ., Արծվնս., Գղիվտ., Երնս., Զլքր., Կրճղբր., Խչղբր., *կարքըվել*, Վրղնս., *կարկըվել*, Լճք., Օվնր., Մղն., *կնրքըվել*, Օղկշն., Կրմրգ., Նրտս., *ամուսնանալ* (վերջին երեքում միայն տղամարդկանց համար).

կեճ ու կարմիր, Օվգր., *վառ կարմիր*.

կեճակ, Արծվք., Մրտն., կայծակ.

կեճալ, Վին., հագնել.

կեռիք, Ճմբրկ., *ատամ*.

կեսրեք, Աստղձ., Երնս., Օվնր., Օվսր., Կրճղբր., Օկքր., Չրգղ., Մրտն., ՆԳտշ., Նրկրտ., Վրղճր., Վրղնկ., Վրղնս., Խչղբր., *կեսրեք*, ՎԳտշ., *կեսրեք*, Ակնք., *կեսրեք*, Օկքր., Վղշն., *սկեսրայր*.

կըղէ, Ախպրձ., *այծ*.

կըղուր, Գղմվն., Օվգղ., *կտուր*.

կըղրել, Արծվք., *թալանել*.

կըղոդ, Օվնր., *օձի կծիկ*.

կըղոդվել, Օվնր., Չրգղ., *օձի կծիկ դառնալը*.

կըգել, Օղկնք., *կռանալ*.

կըգնըվիլ, Ճմբրկ., *բարկանալ*.

կը՛շ, Վին., *վատ*.

կը՛ռիք, Վին., *ատամ*.

կըթի սուրու, Նրշն., *կթվող ոչխարի հոտ*.

կըթու, Գղիվտ., *կթվող*.

կըթուն, Վրսր., *կըտոն*, Երնս., Օկքր., Վրղճր., *ընկույզի միջուկ*.

կըծիկ, Արծվք., *գուռնա*.

կըծմրթել, Գվո., Կրմրգ., Լճփ., Նրտս., *կըծմրտել*, Երնս., Օկքր., *կըմճըտել/կըճըմթել*, Արծվնս., *կըմըշտել*, Գղրք., Լճշն., Սրխն., Օղկշն., *կըմըշտիլ*, Ճմբրկ., *կըճմտել*.

կըլավ, Լճփ., Սրխն., *գեղ*.

կըլար սամրի, Արծվք., Լնջղբ., Սրխն., *ողջ տարին*.

կըլջել, Գղմվն., Սրխն., *օղի միջից բռնել*.

կըլջըկել, Վղշն., *խլել*.

կըխտոտ, Արծվնս., Սրխն., *կեղտոտ*.

կըմընի, Օկքր., *կըմանի*, Սրխն., *նման է*.

կըմուկ, Արծվք., Սրխն., *քիմք*.

կընդել, Արծվք., Գնձկ., Սրխն., *ոչխարը խուզել*.

կընըշկարմիր, Ճմբրկ., *կընընչ-կարմիր*, Վին., *ծիածան*.

կընիգ էնել, Օկքր., *կին առնել, ամուսնանալ*.

կընիկ, Լսկնք., Մրտն., Մքնս., Վրղնկ., Սրխն., *կին*.

կընիկ-ճիժ, Վղշն., Սրխն., *ընտանիք*.

կըռիվ-պօսոռոց, Լսկնք., Մքնս., *կռիվ, գոռոռոց*.

կըռկել, Մրտն., *կծկվել*.

կըռնատակ, Ճմբրկ., Վին., *թնատակ*.

կըռութ, Օղկշն., Լճշն., Կրմրգ., Նրտս., Սրխն., Վրղնս., Ակնք., Գվո., Խչղբր., *կըռուտ*, Լճք., Մղն., *հասկ*.

կըռունձ, Նրկրտ., *գանգուր*.

կըռվըչի, Նրտս., *կռվարար*.

կըսրաղ, Հրվնք., *էգ ձի*.

կըրեզմանուտ, Ճմբրկ., Վին., *գերեզմանատուն*.

կըվանոց, Օվգղ., չցոտ., *թրիքի տեղ գոմում*.

կըվաս, Չկլվկ., մանր կտրատված կաղամբով և այլ բանջարեղեններով թթու.

կըտոր, Արծվք., *գործվածք*.

կըտոր խանել, Արծվք., Սրխն., *ատել*.

կըտուր, Գվո., Ծղկնք., Կրմրգ., Հրվնք., Հցոտ., Լրտս., Վրսւր.,
 Ճմբրկ., Վին., տանիք.
 կըտօտել, Վղշն., պլուրել, փաթաթել.
 կիշեռք, Ծվկ., կշեռք.
 կիշըռել, Վղշն., կշռել.
 կիսավանդի, Կրմրգ., կիսավարտ.
 կիսու, Վին., կիսրար.
 կիսուր, Լրկրտ., սկեսուր.
 կիտուտ, Վղշն., ծղրիդ.
 կլօջ, Ծվգղ., բաղարջ.
 կող ու կուշտ, Զլքր., շրջապատ.
 կու, Ծվգղ., թրիք.
 կուբով տուն, Լրշն., կոնաձև տանիքով տուն.
 կուղ, Երնս., Լիճք, կուտ, Ակնք., Գվո., Ծվգղ., Մղն., Լճշն., Կրմրգ.,
 Լրտս., Սրխն., Վրդնս., Վրսւր., Ծղկշն., Խչղբր., կորիգ.
 կուղուխ, Հրվնք., քուտակ.
 կուզըռնեկ, Ակնք., Վրդնս., ուղտի ձագ.
 կութի, Լրշն., սնդուկ.
 կուլոն, ԼԳտշ., կոլոն՝ կույտ.
 կուլտ, Լճք., Ծկքր., ումպ.
 կուճուր, Ճմբրկ., կուճուր, Վին., փոքր.
 կում, Գվո., Լճշն., Ծղկշն., Կրմրգ., Մղն., Լրտս., Սրխն., Վրսւր.,
 Խչղբր., ումպ.
 կունարկ, Ծվգղ., բասմա.
 կուշտը, Լնջղբ., Ծղկնք., Ծվգղ., Հրվնք., մոտը.
 կուչ, Ծվկ., քարերի կույտ.
 կուոճ, Գղմվն., Սրխն., անասունի կուրծք.
 կօղոշ, Ծվնր., եղջուր.
 կօգբախ, Մրտն., կանաչ-կարմիր.
 կօժէ, Ակնք., Վրդնս., գոմշաձագ.
 կօլթուղ, Լճշն., Վղշն., Խչղբր., թնատակ.

կօլնել, Հցոտ., Սրխն., կույտ անել.
 կօխըռճել, Լնջղբ., Վղշն., Կրմրգ., կօղըռճել, Կրճղբր., ոտնատակ
 անել.
 կօճ, Ծղկնք., կորիգ.
 կօոճել, Լրշն., Վրսւր., շուռ տալ.
 կօվակիտ, Երնս., կօվկիտ, ՎԳտշ., կթվոր.
 կօտ, Մրտն., գանգ.
 կօրգել, ՎԳտշ., շրջվել.
 կօրի, Կրճղբր., մարգերի մեկ շարք.
 կօրիգ, Ճմբրկ., կօրինձ, Վին., կորիգ.
 կօրկօտ, Վին., ձավար.
 հա, Արծվք., Սրխն., շարունակ.
 հսրբիկ, Զվքր., հսրբինգ, Արծվք., ոչխարը խուզելու մեծ մկրատ.
 հ՛ագընջուկ, ԼԳտշ., թոնրի ակի շոր.
 հսւգ անել, Զլքր., հսւգ էնել, Մրտն., սիրել.
 հալ, Արծվնս., Ծղկնք., վիճակ.
 հախ մը լէ, Ծկքր., մի անգամ էլ.
 հ՛ախու, Լճշն., Ծվգղ., Հրվնք., ՎԳտշ., Սրխն., վախից.
 հակամա, Գղրք., ակամայից.
 հ՛ակլապուջիգ, Լճք., գլուխկոնծի.
 հաղու, Ծվգղ., դառը.
 համ հ՛ընգնել հ՛իրար, ՎԳտշ., համաձայնել.
 համբըրել, Գղմվն., խամբըրել, Սրխն., հաշվել.
 համօլ, Լնջղբ., լծակից եզներ.
 համօլգի, Ծվսւր., մի լուծ եզով տարվող.
 հայ, Վին., ամուսին.
 հայաթ, Չկլվկ., բակ.
 հայրսպանուտյուն, Ծվսւր., հայասպանություն.
 հայկարա դ՛ընել, Հրվնք., տագնապ հնչեցնել.
 հայրան կըղրել, Ծվնր., հիանալ.
 հայրիգ, Զրգղ., դիմելաբառ՝ հայր.
 հ՛անգըջգըլա, Մղն., աչքալուսանք.

հանգիստ, Վին., *գերեզման*.
 հ'անգրնել, Լճշն., *հանքքրնել*, Օղկնք., *մարել*.
 հանդա, Աստղձ., Արծվն., Երնս., Լճք., Օվար., Օկքր., Չրգղ., Մղն.,
 ՎԳտշ., *հանդէ*, Օկքր., *ահա*.
 հանսա, Չրգղ., Վրդնկ., *ահա*.
 հանօր տըղա, Վին., *աներորդի*.
 հանչկալուսանք, Ակնք., Գվո., Երնս., Լճշն., Օղկշն., Կրմրգ.,
հանչկանլուսանք, Նրտս., Սրխն., Վրդնս., *այքալուսանք*.
 հանչկերը բ'ըռվել, Հրվնք., *կուրանալ*.
 հաչուչի, Հցոտ., *ճոճանակ*.
 հապիգ-հապիգ, ՎԳտշ., *չորեքթաթ*.
 հապիկ էնել, Օվնր., *չորեքթաթ տեղաշարժվել*.
 հապնուգ, Վրդձր., *հապրուգ*, Լճք., *քարկտիկ*.
 հ'առադուն, Գղմվն., Օվգղ., *հ'առաֆտուն*, Սրխն., Գվո.,
հ'առքֆտուն, Կրմրգ., *հ'աննվոտուն*, Զվրք., *առավոտյան*.
 հ'առավոտ, Լճփ., Օղկշն., Կրմրգ., Նրտս., Դղմշ., Լճվն., Նրշն.,
հառավոդ, Չրգղ., *հառավոդ*, ՎԳտշ., *հառավօտ*, Ախպրձ., *ըռավէտ*,
 Ճմբրկ., *ըռավըէտ*, Վին., *առավոտ*.
 հ'առիք, Արծվք., Գվո., Գղրք., Կրմրգ., Նրկրտ., Նրշն., Գղիվտ.,
 Լճվն., Լճփ., Օվգղ., Հրվնք., Հցոտ., Խչղրք., Մքնս., *հ'անիք*, Լսկնք.,
 Օղկշն., Նրտս., Ակնք., Լնջղր., *հանիք*, Վրդնս., *հ'առիկ*, Երնս.,
 Օվնր., Օկքր., ՆԳտշ., Օվար., Մղն., Սրխն., Վղշն., Վրդձր., Վրսր.,
 Գղմվն., Լճք., *առաստաղ*.
 հ'առչնեկ, Հրվնք., *առաջնեկ*.
 հառսանիք, Կրճղրք., Մրտն., *հառսընիկ*, Չրգղ., *հառսնիք*,
 Մ.Մսրկ., *հարսընիս*, ՎԳտշ., *հրոսանիք*, Վին., *հարսանիք*.
 հավար թանլել, Կրճղրք., *օգնության կանչել*.
 հավգիտ, Չրգղ., Մղն., Լիճք, *հավղիգ*, ՎԳտշ., *հավտիկ*, Նրկրտ.,
 Խչղրք., *ձու*.
 հանր, Լճք., *հանրի*, Չրգղ., Լճք., *հարի*, Խչղրք., *մինչև*.

հանր մըգա, Չրգղ., *հանրի մըկա*, Վրդնկ., *մինչև հիմա*.
 հանրանգ'ախ, Երնս., *հետմիջօրե*.
 հարել, Վրդձր., *առողջանալ*.
 հարևան, Ախպրձ., Նրտս., հրբեվան, Վին., Խչղրք., *հարևան*
հացատուն, Ախպրձ., *հացատուն*.
 հաքի, Ճմբրկ., *հաքը*, Վին., *պոչ*.
 հ'եռտիգ, Օվար., Օվնր., Չրգղ., *հ'էրտիգ*, Գղմվն., *հ'էրթիս*, Գղիվտ.,
 Լսկնք., Հցոտ., Վրդնկ., Վրսր., Օվկ., Գղրք., Լնջղր., Մքնս.,
հ'էտիս, Զվրք., *հ'էտիկ*, Երնս., Չրգղ., Օկքր., *հ'էրթիկ*, Օղկնք.,
հ'էրթիկ, Ախպրձ., Խչղրք., *հ'էրտիկ*, ՆԳտշ., *հ'էրտիս*, Վրդձր.,
երդիկ.
 հէս, Ճմբրկ., Վին., *խորիգ*.
 հ'էսա, Արծվք., Լնջղր. Նրշն., Գվո., Լճշն., Օղկշն., Օվգղ., Կրմրգ.,
 Մ.Մսրկ., Նրտս., Սրխն., *ահա*.
 հէսօր իրեք օր, Օվգղ., *արդեն երեք օր է*.
 հէտա, Չկլվկ., Սրխն., *ահավաղիկ*.
 հէտի, Վին., *համար*.
 հէրաթաղուգ, ՆԳտշ., *անեծք է*.
 հէրսի գօթօվ, Չրգղ., *համատուրյամբ*.
 հ'էք, Օվգղ., Լճշն., *ինքնահող այգողքք*.
 հ'էքիտղ, Ակնք., *հէքնահող*, Խչղրք., *ինքնահող այգողքք*.
 հ'էքուց, Գվո., Գղմվն., Օղկշն., Կրմրգ., Նրտս., Սրխն., *վաղը*.
 հ'էքուց չէ էլօր, Օվգղ., *հ'էքուց չէլօր*, Նրտս., *հէքուց չէ մէկէլ օր*,
 Գղրք., *վաղը չէ մյուս օրը*.
 հ'էքսի օրը, Արծվք., Գղմվն., *հաջորդ օրը*.
 հըլիվէր, Ճմբրկ., *հըլիվըէր*, Վին., *ձերունի*.
 հըղըրկել, Զվրք., *ուղարկել*.
 հըղօղել, Օղկշն., *պարգաջրել*.
 հըմ ... հըմ, Վրդնկ., *համ...համ*.
 հըմա, Դղմշ., Լնջղր., Հրվնք., Նրկրտ., Նրշն., *հենց*.
 հըմալ, Արծվնս., *այնպես*.
 հըմէն տեղ, Մրտն., *ամենուր*.

հըմի, Ծղկնք., Ծվգդ., Չկլվկ., *հիմի*, Ծվգր., *հըմկա*, Լճն., Ջվբբ., *այժմ*.

հընգնավոր, Գղիվտ., *կատաղի*.

հընգնավորել¹, Ծվնր., *ընկնավոր դառնալ*.

հընգնավորել², Հցոտ., Սրխն., Խչղբբ., *սարսափել*.

հընգնավորել³, Խչղբբ., *կատաղել*.

հընգնել գ ըլոր, Վրդնկ., *գլորվել*.

հ ընթել, Երկրտ., *դնել թնատակը*.

հ ընծուծել, Մղն., Լիճք, *հ ընցուցել* Վրդնս., Խչղբբ., *հանգցնել*.

հընճի, Երնս., Ջրգդ., *հընչի*, Ախպրձ., Գղիվտ., Գվո., Դդմշ., Լճն., Լսկնք., Ծղկշն., Ծվգր., Ծվկ., Կրմրգդ., Մ.Մսրկ., Մքնս., Երտս., Սրխն., *ինչու*.

հընտել, Ջրգդ., *դնել թնի տակ*.

հ ընցըցընել, Ակնք., Գվո., Ծղկշն., Կրմրգ., Երտս., Սրխն., *հանգցնել*.

հըռըկել, Գվո., Երնս., *հըռըքել*, Ջլբբ., Վղշն., *խոռվել*.

հըռըքան, Վղշն., *խոռվկան*.

հըր, ՎԳտշ., *մինչև*.

հըրեւ, Ճմբբկ., Վին., *ահա*.

հըրիսա, Երնս., ՎԳտշ., ՆԳտշ., *հարիսա*.

հըրոխպեր, Լճվն., *հոխպեր*, Լճք., Ջրգդ., ՆԳտշ., ՎԳտշ., *հորոխպոր*, Ծվգդ., *հորեղրայր*.

հըրօր, ՎԳտշ., Վրդձր., *արար*.

հիլ անիլ, Ճմբբկ., *թողնել*.

հիլօտ քսնփանակ, Արծվնս., *հիվանդոտ*.

հինկ ուրին, ՎԳտշ., *ինքն իրեն*.

հ իշխընալ, Ջրգդ., *համարձակվել*.

հ իշկալ, Ծղկշն., Լճն., Կրմրգ., Մղն., Երտս., Սրխն., Հցոտ., Չկլվկ., Ծվգր., *հ իշկել*, Գվո., Վրդձր., Վրդնս., *հիճկել*, Ծվնր., *նայել*.

հիսկել, Երնս., *գցել*.

հ իստակջճըրել, Վրդնս., *հ իստըզճըրել*, Մղն., Լճք., Վրդձր., *հ իստըկջճըրել*, Ծղկշն., Կրմրգ., Երտս., Սրխն., Ծվգր., Խչղբբ., *պարզաջրել*.

հիստըկել, Դդմշ., Լճփ., Ծվգր., *մաքրել*.

հ իրար գ ալ, Դդմշ., Սրխն., *շարժվել*.

հ իրար տալ, Գվո., Լճք., Լճշն., Կրմրգ., Մղն., Երտս., Սրխն., Խչղբբ., *հ իրար տանլ*, Ծղկշն., *շարժել*.

հ իրգուն, Ախպրձ., Գղմվն., Ծվկ., Երնս., ՎԳտշ., Խչղբբ., *հ իրիգուն*, Մրտն., Ջվբբ., *հ իրիկուն*, Գղիվտ., Վրդնս., Դդմշ., *հ իրկուն*, Ակնք., Ծվգդ., Ծվգր., Կրճղբբ., Հրվնք., Լնջղբ., *երեկո*.

հ իրկըվան, Գղմվն., Հցոտ., Երշն., *երեկոյան*.

հ իրիշկալ, Ակնք., *նայել*.

հուդա, Լճք., Ջրգդ., ՎԳտշ., ՆԳտշ., *այստեղ*.

հ ուզել¹, Ծկբբ., Լսկնք., Մքնս., *սիրել*.

հ ուզել², Կրճղբբ., *հարսնախոսել*.

հ ուզելուն, Աստղձ., *հարսնախոսության ժամանակ*.

հ ուզընգան, Ախպրձ., Արծվնս., Գղրք., Գղիվտ., Երնս., Ծկբբ., Ծվնր., Հրվնք., Մրտն., Լճք., Ջրգդ., Մղն., Երտս., Չկլվկ., Խչղբբ., *խնամախոս*.

հունա, Լճք., *այնտեղ*.

հ ունթ, Ախպրձ., Ակնք., Լսկնք., Ծվկ., Ծվգր., Մքնս., Վղշն., Վրդնս., *հունտ*, Երնս., Ջլբբ., Ծկբբ., ՎԳտշ., Խչղբբ., *թնատակ*.

հուոթել, Ծվգր., *հանդիպել*.

հուստ, Աստղձ., Ծվնր., Ծվգդ., *որտեղից*.

հուրիգ-հըրեղեն, ՆԳտշ., *հուր-հրեղեն*.

հուրին-հուրին, Գղիվտ., Վրդնս., *իրեն-իրեն*.

հոդա¹, Գղիվտ., Խչղբբ., Սրխն., գոմում առանձնացված հատված հավաքվելու և ժամանակ անցկացնելու համար.

հոդա², Ծվգդ., Հրվնք., *հոդան*, Վրդնս., *գոմ*.

հոժար, Դդմշ., *համաձայն*.

հոլըկ, Ծվկ., *հոլիկ*, Ախպրձ., Ակնք., Վրդնս., Խչղբբ., *շան բույն*.

հոլընդել, Մղն., *հրել*.

հ՝ օղորգել, Գղմվն., *ուղարկել*.
հօնի, ՆԳտշ., *այնտեղ*.
հօնքուռ-հօնքուռ, Ակնք., *հօնքուռ-հօնքուռ*, Վրդնս., *հօնքուռ-հօնքուռ*, Խչղբբ., *հեծկլտալով*.
հօշարի, ՆԳտշ., *դանակ*.
հօռթիկ, Հցոս., Վղշն., *հորթ*.
հ՝ օթթում, Ակնք., Վրդնս., Խչղբբ., *հ՝ էթթում*, Խչղբբ., *երդում*.
հօվ, Մղն., *ստվեր*.
հօրի, Աստղծ., Արծվնս., Գղհվտ., Երնս., Լիճք, Ծվնր., Ծկբբ., Ծվկ., Չրգղ., Մղն., Մրսն., ՎԳտշ., Վղշն., Վրդճր., Վրդնկ., ՆԳտշ., *ինչու*.
հօրձըկտալ, Երնս., *ործկալ*.
հօրօխալեր, Խչղբբ., *հորեղբայր*.
ձ՝ ախուձ ուխ խօսալ, Լնջղբ., *նենգ բաներ ասել, ակնարկներով խոսել*.
ձ՝ եռ թալել, Ծվկ., *ձեռք գցել*.
ձ՝ եռըծխաղ, Ծվնր., *պարի տեսակ՝ ձեռքերի շարժումներով*.
ձ՝ ըծում, Ակնք., Երնս., Ծվնր., Չրգղ., ՆԳտշ., Լճք., Մղն., Վրդնս., *ձ՝ ըցում*, Գվո., Գղրբբ., Գղհվտ., Լճշն., Լճփ., Լճվն., Ծղկշն., Ծղկնք., Ծվգր., Կրմրգ., Հցոս., Նրկրտ., Մրխն., Վղշն., Վրդնկ., Խչղբբ., *ձձում*.
ձ՝ ըկել, Լճք., *գցել*.
ձ՝ իթխաց, Վղշն., Վրդնկ., Աստղծ., Արծվք., Գնձկ., Լնջղբ., *ձիտխած*, ՆԳտշ., *ձիթհանք*.
ձ՝ ու, Ակնք., Գվո., Գղմվն., Ծղկշն., Լճշն., Ծվգղ., Կրմրգ., Նրտս., Մրխն., Վրդնս., Վրսբ., Խչղբբ., *ձո՛ւ*, Վին., Ճմբբկ., *ձու*.
ձ՝ ուկ ք՝ ընօղ, Ծվգր., *ձկնորս*.
ձ՝ ուն քըռթել, Կրճղբբ., *ձյունը մաքրել*.
ձօղ եցկել վըրեն, Լճվն., *վրան ձող հազցնել*.
դաբաղ, Ճմբբկ., Վին., *դղում*.
դըռդալի, Ճմբբկ., *դըռդալի*, Վին., *եզիպտացորեն*.
դըռճղըռճան, Ճմբբկ., *դըռճղըռճուկ*, Վին., *կրճիկ*.

դըսըր, Խչղբբ., *ստերջ*.
դըրկել, Ախպրձ., Չկլվկ., *ուղարկել*.
դուշ, Ճմբբկ., Վին., *թռչուն*.
դօլ, Ճմբբկ., Վին., *կողմ*.
ճագըղգաբ, Չրգղ., *ճագըրտկապ*, Ծկբբ., *ճանկատկապ*, Դղմշ., *ճատկապ*, Ծվգղ., *ճանտկըկնայ*, Կրմրգ., *ճակատին կապելու շոր*.
ճախ, Ճմբբ., *փայտ*.
ճամբախ, Ակնք., Լճվն., *ճամբախ*, Վրդնս., *ճամպախ*, Երնս., Չրգղ., *ճանապարհ*.
ճամբաքանկ, Հցոս., *փոքր շղթա*.
ճամպա, Մղն., *ճամփա*, Վրդնս., Խչղբբ., *ճանապարհ*.
ճամպել, Վրդճր., *ճամփել*, Գղրբբ., Լնջղբ., Լճփ., *ճամփել*, Լճվն., Ծվկ., Լսկնք., Մքնս., *ճամփիել*, Աստղծ., Լսկնք., *ուղարկել*.
ճամփու դ ընել, Դղմշ., *ճանապարհել*.
ճան, Նրկրտ., *վեգ*.
ճանգել, Չլքբ., *ուժեղ քորել*.
ճանգըռթել, Գղմվն., *ճանգըռտել*, Չրգղ., *ճանկել*.
ճավիկ, Ծղկնք., *դաշտից բերված բույսերով թթու*.
ճար, Ախպրձ., Ծվկ., *ճանր*, Արծվք., *բակի մուտք*.
ճարընգան, Ախպրձ., Երնս., Լճփ., ՆԳտշ., Խչղբբ., *ճարընգան*, Վրդնս., Վրդճր., *մուրացկան*.
ճեղ, Ծկբբ., Ծվնր., Մղն., Երնս., Լճք., *ճետ*, Գղհվտ., Վղշն., *ճետ*, Նրկրտ., *աբաղաղ*.
ճեռօկ, ՎԳտշ., *ձև, սեթևեթանք*.
ճեղիկ, ՆԳտշ., *փոքր կարաս*.
ճերմ, Ճմբբկ., *ճերմ*, Վին., *տենդ*.
ճըզըռել, Արծվք., Գղհվտ., *կուշ գալ, ձկնել*.
ճըժօվ, Լճշն., Երնս., Լճք., *հղի*.
ճըռը, Վղշն., *փոքր կճուճ*.
ճըլօթել, Ակնք., Վրդնս., Խչղբբ., *ապտակել*.
ճըլօրիլ, Վին., *թառամել*.

ճըխլախան էնել, Վղշն., ծխնիից հանել.

ճըխնախան, Նրշն., ծխնին պոկված.

ճըխտել, Գղմվն., Վրսր., կճուճի մեջ պանիր լցնելով՝ ժածիկ պատրաստել.

ճըղել, Գղրք., Ծվնր., պատռել, կտրել.

ճըղօպուր, Ճմբբկ., ճըղօպօր, Վհն., ընկույզ.

ճըմուռ, Ակնք., Խշղբր., Վրդնս., նոր թխած բոբոնի կտորները հալած յուղով խառնված.

ճընջուխ, Ծկքր., ճնճղուկ.

ճըռ, Երնս., ոչխարի հոտ.

ճըռիկ, Զվբր., ճղրիղ.

ճիթ, Ճմբբկ., ճիտ, Վհն., ողկույզ.

ճիժ, Ախպրձ., Ծկքր., Լճշն., Լճվն., Ծղկնք., Ծվգր., Ծվնր., Կրճղբր., Կրմրգ., Հրվնք., Հցոտ., Չրգղ., Մղն., Մրտն., Նրկրտ., Նրշն., Նրտս., Սրխն., ՎԳտշ., Վղշն. Վրղնկ., Վրղնս., Վրսր., Մ.Մսրկ., ՆԳտշ., Ակնք., Աստղձ., Արծվնս., Գնձկ., Գվռ., Գղմվն., Գղրք., Գղիվտ., Դղմշ., Երնս., Զլքր., Լնջղբ., Լճք., Լճփ., Ծղկշն., Լսկնք., Ծվգղ., Ծվկ., Մքնս., երեխա.

ճիկ տալ, Գնձկ., ճիկրակել.

ճիտ, Ճմբբկ., պարանոց.

ճոթ, Արծվք., Ծվգր., Նրտս., Սրխն., Վղշն., ճոտ, Լիճք, ծայր.

ճօպան, Դղմշ., հաստ պարան.

մննյնգ, Ծվնր., մնտակ, Սրխն., էգ գոմեշ.

մագիս համբարքի չափ, Գղմվն., անթիվ-անհամար.

մախձը, Ճմբբկ., մախձ, Վհն., ցոգոլ.

մակի, ՎԳտշ., մաքի.

մամե, Գղիվտ., Զլքր., մմմիկ, Հցոտ., տատ.

ման գ'ալ, Հրվնք., Սրխն., որոնել.

մանի, Ակնք., Վրղնս., նման է, կնմանի.

մանջ, Ծվսր., Վղշն., մաճ.

մնոթ, Լճշն., Կրմրգ., Հրվնք., Հցոտ., Նրտս., Սրխն., Ծղկշն.,

Արծվք., Գնձկ., Գվռ., Գղրք., Զվբր., մառթ, Լսկնք., Ծղկնք., Մրտն.,

Նրշն., Չկվվկ., Վրղնկ., Վրսր., Ակնք., Արծվնստ., Գղիվտ., Խշղբր.,

Մքնս., մառտ, Գղմվն., Դղմշ., Ծվսր., ՎԳտշ., մառթ, Վհն., ամուսին.

մառթի տալ, Ծվգր., աղջկան ամուսնացնել.

մատղաշ, Արծվնս., մանկահասակ, մատաղ.

մարել, Ծվգղ., տրորելով ջրի մեջ լուծել.

մենձ, Լճվն., մեծ.

մեռել-կենտան, Վրդձր., ողջ ցեղը՝ անցածներով ու ներկաներով.

մեր կըշտին, Գղմվն., մեզ մոտ.

մե բ'երան, Ծվգղ., մեկ անգամ.

մե կաթ, Լսկնք., Մքնս., մի կաթիլ.

մե ճանգ, Նրշն., մի ափ.

մե մաղ, Ծվնր., մի քիչ.

մե պուտ, Լճփ., Լճվն., Լսկնք., Մքնս., մի քիչ.

մե փըռուր, Երնս., Լսկնք., Ծկքր., Մքնս., մի քիչ.

մե փըռտիգ, Երնս., մի քիչ.

մե քիճ, Ծվգղ., մե քիչ, Նրշն., մի քիչ.

մեմմըտել, Գնձկ., անհանգստությունն անցնել, հանդարտվել.

մեզ ավուր, Ծկքր., մեկ օրվա.

մեզու, Հցոտ., քարկտիկ.

մեթըքա, Լճվն., մեթըքü, Հցոտ., մեթիքա, Վղշն., մեթքա, Ծղկնք., մի

քիչ.

մեկ հըլնել, Ծվգր., միաբանվել.

մեշու, Լճփ., Ծղկշն., Լճշն., Կրմրգ., Նրշն., Նրտս., Չկվվկ., Սրխն.,

Վղշն., Արծվք., Գվռ., Գղրք., Դղմշ., Երնս., Ծկքր., մի քիչ.

մըգա, Ծկքր., Ծվսր., Ծվնր., Չրգղ., Մղն., ՎԳտշ., ՎԳտշ., Վրդձր.,

ՆԳտշ., Երնս., Լճք., մըկա, Ախպրձ., Ակնք., Աստղձ., Արծվնս.,

Գնձկ., Գվռ., Գղիվտ., Դղմշ., Զլքր., Լնջղբ., Լճփ., Ծղկշն., Լճվն.,

Լսկնք., Կրճղբր, Կրմրգ., Հրվնք., Մ.Մսրկ. Մրտն., Նրկրտ., Մքնս.,

Նրտս., Սրխն., Վղշն., Վրղնկ., Վրղնս., Ծվգղղ., Ծվկ., Խշղբր., այժմ.

մըզլօր, Ծվկ., հաջորդ օրը.

մըղափոխ, Մդն., *հղի*.
 մըթէլ, Արծվնս., *վերմակի երես*.
 մըթիքա, ճմբբկ., *մի քիչ*.
 մըժ, Հցոտ., Նրշն., Սրխն., *մատախուղ*.
 մըժիկ, Հրվնք., *մրջյուն*.
 մըլիկ, Սրխն., *մրջյուն*.
 մըխըռնել, Ծվար., *մեխերով գամել*.
 մըհար, ճմբբկ., *համար*.
 մըհի, Վհն., *այժմ*.
 մըղակ, ճմբբկ., Վհն., *շեմ*.
 մըղօզիգ, Ծկքր., *մողես*.
 մընա, Չրգղ., *ժամանակ անց*.
 մընած, Ծվար., *մընաց*, Լճփ., Լսկնք., Հրվնք., Հցոտ., Վրդնկ.,
 Արծվք., Գղրք., *այնուհետև*.
 մընէր, Վրդնկ., Ծվար., *նմանվում էր, մընի*, Վրդնկ., *նմանվում է*,
կնմանի.
 մըռախաց, ճմբբկ., *հոգեհաց*.
 մըռու, Վրդնս., Ծղկշն., Լճշն., Ծվգղ., Կրմրգ., Հցոտ., Մդն., Նրտս.,
 Սրխն., Վրդձր., Վրար., Ակնք., Գվո., Գղմվն., Լիճք, Ծկքր., Ծղկնք.,
 Նրկրտ., Խչղրք., *կծու*.
 մըռուք, Ջլքր., *մըռուտ*, Ծկքր., *շուրթ*.
 մըռչեմ, Լնջղբ., *մրջյուն*.
 մըսկէրանք, Գնձկ., *տատապագին աշխատանք*.
 մի հանքի, Նրկրտ., *շտապ*.
 միճնկ, Կրճղրք., Աստղձ., *միջագ*, Մդն., *մենակ*.
 միճինգ, Ծվար., *մեծ պասի կեսին թխված գաթա*.
 մինսօգ, ՎԳտշ., *մինսկ*, Գղմվն., Ծվգղ., *միյնսկ*, Ծվար., *մենակ*.
 մինչեվ էս քանօր, Նրշն., *մինչև վերջերս*.
 մինչեվի, Արծվք., Ջլքր., *մինչև*.
 միշտական, Ծղկնք., *միշտ*.
 միտը էթալ, Չկլվկ., *մոռանալ*.

միրաբ, Մդն., *միրան*, Նրտս., *միրավ*, Ախալրձ., Ակնք., Գղրք.,
 Գղիվտ., Երնս., Ծվգր., Կրմրգ., ՎԳտշ., Վրդնս., *ջրաբաշխ*.
 մուլ, ճմբբկ., *մուլ*, Վհն., *ծուխ*.
 մուխ, Ծղկշն., Լճշն., Լսկնք., Ծվգղ., Ծվգր., Ծվնր., Կրմրգ., Մդն.,
 Մքնս., Նրտս., Սրխն., Վղշն., Վրդնս., Վրար., Ակնք., Գնձկ., Գվո.,
 Գղմվն., Երնս., Ջլքր., Լնջղբ., Լճք., Ծղկնք., Հցոտ., Խչղրք., *ծուխ*.
 մուննթ, Ակնք., Վրդնս., Խչղրք., *ղժգոհություն*.
 մունաթ գ՛ալ, Մրտն., *ղժգոհություն հայտնել*.
 մուռ, Վհն., Մքնս., Սրխն., *ռի*.
 մուռը խանել, Գղիվտ., *վրեժ լուծել*.
 մուռթուխա, Ակնք., *մուռթուղա*, Լճփ., Կրմրգ., Նրտս., Սրխն.,
 Ծղկշն., *մուռթխա*, Վրդնս., *մուռտուղա*, Ծվգղ., *խորիգ*.
 մուրաղ, Արծվնս., *մուրագ*.
 մուրուս, Արծվք., *մորուք*.
 մօզի, Վրդնս., Խչղրք., *մօզիկ*, Հրվնք., *երկրորդ ամուսնու տուն մոր*
հետ տարվող երեխա.
 մօլլաբըրի, Վհն., *քարկտիկ*.
 մօխիր, ճմբբկ., Վհն., *մոխիր*.
 մօծիլ, Նրտս., Սրխն., Վրդնս., Ակնք., Գվո., *մօծիլ*, Ծկքր., Խչղրք.,
կայծ.
 մօծիր, Լճշն., *մոխիր*.
 մօղօզըրիկ, Կրմրգ., Նրտս., Վրդնս., Գվո., Ծղկշն., Խչղրք.,
մօղօզորիկ, Ակնք., *մօղօզիգ*, Ծվգղ., Մդն., Երնս., Լճք., *մօղօզիկ*,
 Լճշն., Վրար., Ծվգր., *օցմօղօզիկ*, Սրխն., *մողես*.
 մօտկընալ, Դղմշ., Սրխն., *մոտենալ*.
 ու... ու, Ծվար., *կամ ... կամ*.
 յաբա, Նրկրտ., ճմբբկ., Վհն., Խչղրք., *յւբաւ*, Ակնք., Ջլքր., Վրդնս.,
եղան.
 յախնի, Գղրք., Ծվգղ., *մտով և կարտոֆիլով, սոխով ճաշ*.
 յաղու, Սրխն., *դատը*.
 յաձ, Վրդնկ., *յաշ*, Սրխն., *տարիք*.

յեթիմ, Ծղկնք., *յեթում*, Դդմշ., *որբ*.
 յեղըռճիգ, Ջրգղ., *յեղըռջիգ*, Երնս., Մդն., Վրդճր., *յեղըռճիկ*, Լճփ.,
 Լճշն., Ծվգր., Նրտս., Նրկրտ., Սրխն., Վրդնս., Վրսր., Ակնք.,
 Ծղկշն., Խշղբր., *եղինջ*.
 Իեղնաղ, Վրդճր., *խումբ*.
 յեղունեկ, Ծվսր., *յեղվընեգ*, Ծվնր., *յեղվընեկ*, Սրխն., *աղավնի*.
 յեռախօս, Ջվբր., *հեռախոս*.
 յեռստտ, Լսկնք., Մքնս., Սրխն., *բարկացկոտ*.
 յերաբ, Ջլբր., *արդյոք*.
 յերփի, Արծվնս., *եղան*.
 յերօռթական, Ծղկնք., *չափի միավոր*.
 յեխձի, Ճմբբկ., *յեխցի*, Վհն., *եկեղեցի*.
 յեղըծու, Ճմբբկ., *յըղըծու*, Վհն., *ձվածեղ*.
 յեշիլ, Վհն., *նայել*.
 յօրդան, Արծվնս., *օրդան*, Վղշն., *վերմակ*.
 նախըռչի, Մքնս., Սրխն., *նախրապան*
 նախրագ ընա, Լսկնք., Մքնս., նախիր գնալու համար
 անասունների հավաքվելու վայրը.
 նահաղգել, ՎԳտշ., *նախատել*, *հեռու վանել*.
 նան, Ճմբբկ., *նանի*, Վհն., *տատ*.
 նաֆար, Վրդնկ., Նրշն., *ընտանիքի անդամ*.
 ննֆտուլ, Գնձկ., *մետաղալար*.
 նեղենալ, Լսկնք., Մքնս., *վիրավորվել*.
 նեղութեն, Վրդնկ., *նեղություն*.
 նեռս մոնել, Լնջղբ., *ընդունել*.
 նընջեցել, Երնս., *ննջեցալ*.
 նըշանդրվեկ, Ծլբբր., *նըշանտրվեք*, Վրդնկ., *նշանդրեք*.
 նըշանլու, Արծվնս., Լճփ., *նշանված*.
 նըստել, Ծվգր., *բնակվել*.
 նոր, Լճփ., Ծղկնք., Չկվկ., *դրանից հետո*.
 շանն, Վրդնս., *եղան*.

շանժ, Գնձկ., *աթարի շարք*.
 շանժին, Ծղկնք., *չափի միավոր*.
 շաղվոր, Գղմվն., Չկվկ., *շատ մարդիկ*.
 շաղ, Լսկնք., Մքնս., *ցոր*.
 շանվոռթի, Դդմշ., թեթև հանդիմանական արտահայտություն.
 շանտըղի, Վրսր., թեթև հանդիմանական, երբեմն չեզոք
 արտահայտություն.
 շենքել, Սրխն., *աթարը բրգածն շարել*.
 շընախավոր, Ծվսր., Սրխն., *շնորհավոր*.
 շընոխկին, Կրճղբր., *կարգին, շնորհքով*.
 շըշկըռել, Դդմշ., Սրխն., *շփոթվել*.
 շըվաք, Ճմբբկ., Վհն., *ստվեր*.
 շըբըփալօվ, Չկվկ., *արագ*.
 շըփանա, Կրմբգ., *դռան շեմ*.
 շիդգել, ՎԳտշ., *շիտկել*, Ջլբր., *շրջվել*.
 շիշնագ, ՎԳտշ., *երկու տարեկան գառ*.
 շիքել, Գնձկ., Հրվնք., *շինել*.
 շոր կմբօղ, Ծղկշն., *դերձակ*.
 շտափիլ, Վհն., *ուշաթափվել*.
 շուն-շանգանլ, Դդմշ., *անպետք մարդիկ*.
 շուշնքանդ, Վրսր., *ապակեպատ պատշգամբ*.
 շուշուղ, Մրտն., *շուշուտ*, Արծվնս., Սրխն., *արագ, շտապ*.
 շուրթ, Ծվգր., *թոնրի եզրերը*.
 շուք, Ակնք., Երնս., Ծղկշն., Խշղբր., *շուք*, Վրդնս., *շուկ*, Լճք., Մդն.,
ստվեր.
 շօխկ, Լճշն., *ստվեր*.
 շօշ, Ծվգրդ., Հրվնք., *լայն ճանապարհ*.
 շօռ աչք, Արծվնս., *վավաշոտ*.
 չաղ, Լճփ., *գեր*.
 չամիչ, Ծղկնք., *չամիչ*.
 չան լուս, Հրվնք., *մինչև լույս*.

չնշկան, Երեսու., երանի.

չէչմակ, ճմբբկ., Վին., ալկնոց.

չրկրմիշեղ, Գնձկ., խնայել.

չրմբուլ, Վղշն., էշի սանձ.

չրմդէ, Գնձկ., չգիտեմ, հնարավոր է.

չրնտիգ, ՎԳտշ., կտորից պայուսակ.

չրոիգ, Ծվար., Ծվգղ., Մղն., ՎԳտշ., Վրդձր., Ծկքր., չրոիկ, Ախարձ.,
Լսկնք., Ծղկնք., Ծվգր., Ծվնր., Մքնս., Երկրտ., Վղշն., ջրհորդան.

չրոկօթան, Լնջղբ. Սրխն., Երեսու., չրոնակոթ, Արծվքր., Գվո., Երնս.,

չրոնակօթ, Գղրք., Ծղկշն., Հցոտ., Լճի., Երեսու., չոնըկոթ, Վրմրգ.,

չրոթան, ճմբբկ., Վին., ջրհորդան.

չրփլաղ, Գղիվտ., Սրխն., մերկ.

չրքեղ, Հրվնք., Սրխն., խրել.

չրքեղ, ճմբբկ., չրքրեղ, Վին., մինչև.

չրքեղ լիս, ճմբբկ., մինչև առավոտ.

չինաշխարհիկ, Արծվնս., չնաշխարհիկ.

չոռս բ օլորը, Երշն., Սրխն., շուրջը.

չոռսըմնտ, Գվո., չոռսմատ, Վրսր., եղան.

չոթ, ճմբբկ., Վին., արոր.

չում, Հցոտ., Սրխն., չումի, Ծղկշն., Գնձկ., չումքի, Արծվք., չումկի,

Երնս., Վրդձր., մինչև.

չումի մրկա, Գղիվտ., մինչև այժմ.

չուր, Լսկնք., Ծվգր., Ծվկ., Ծվնր., Վրմրգ., Սրխն., Վրդնկ., Ակնք.,

Գվո., Գղիվտ., Երնս., Զլքր., Ծկքր., Հցոտ., Մրտն., Մքնս., ՎԳտշ.,

Վրդնս., Խչղբր., չուրի, Ակնք., Գվո., Երնս., Լնջղբ., Ծվար., Լճվն.,

Ծվգղ., Զրգղ., Մրտն., Մքնս., ՎԳտշ., ԵԳտշ., Վրդձր., չուրմի, Վղշն.,

մինչև.

չուր լուս, Ծվգղ., մինչև առավոտ.

չուր մրկա, Լսկնք., մինչև այժմ.

չօլ, Վրսր., անմշակ տարածություն.

չօլի խամեմ, Վրդնկ., ուրց.

չօթան, Ծղկնք., քամած և գնդերի ձևով չորացրած թան.

չօթնե՛ ճաշ, Արծվնս., չորթանով պատրաստվող ճաշ.

չօրեք կօղմանց, Սրխն., բոլոր կողմերից.

չօք, Մ.Մսրկ., ծունկ.

պարե, Ծվար., Լճվն., Ծվնր., Մրտն., Վրդձր., ԵԳտշ., Երնս., Լճք.,

Ծկքր., Ծվար., պասպե, Զլքր., Վղշն., պասպ.

պաղարաք, Ծվգր., պմդարաք, Արծվք., Սրխն., Երեսու., պաղարագ.

Երնս., պաղարակ, Ծվգղ., Վրդձր., Ծկքր., հոգեհաց.

պաղըողել, Մրտն., պմտըռտել, Սրխն., ճաքճքել.

պաղըռել, Ծղկնք., Զրգղ., Մրտն., Վրդնս., Ակնք., Խչղբր., պմղըռել,

Սրխն., ասել.

պալ, ՎԳտշ., պմլ, Հրվնք., Հցոտ., ժայռ.

պախկըվել, Դղմշ., Վրսր., պմխկըվել, Սրխն., թաքնվել.

պախս, Ծվնր., Մրտն., Երկրտ., Վրդնկ., պահք.

պակել, Ծկքր., ՎԳտշ., Վրդձր., պմքել, Սրխն., համբուրել.

պաղ¹, Վրսր., ԵԳտշ., Երնս., Ծկքր., պմղ, Սրխն., սառը.

պմղ², Երեսու., Ծղկշն., սառույց.

պաղել, Մրտն., պմղել, Գղրք., սառչել.

պաճառավոր, Ակնք., Վրդնս., պմճառավոր, Սրխն., հղի.

պմննջմր, ճմբբկ., պմննջար, Վին., եղինջ.

պաչել, Ծղկնք., Խչղբր., համբուրել.

պմպական, Գնձկ., պասպերից եկող.

պմոռաջ ըրել, Գվո., Սրխն., պրոզրճըրիլ, ճմբբկ., պրոզրճըրիլ.

Վին., պարգաջրել.

պմոզել, Գղրք., Սրխն., մեկնել.

պաս, Ծվնր., Երկրտ., սպաս.

պատ ու հ անիք էնել, Լսկնք., պատ ու հ անիք էնել, Խչղբր., Մքնս.,

ամբողջ տունը մաքրել.

պատի խետ, Արծվնս., պատի մոտ.

պատրոն, ճմբրկ., Վին., սկեսրայր.
 պարկել, Աստղձ., ծննդաբերել.
 պաքել, Խչղբր., պաքել, Ակնք., Վրդնս., համբուրել.
 պաք-պրոռոտի, Լսկնք., Մքնս., համբուր.
 պել, ճմբրկ., Վին., կնքահայր.
 պելակին, ճմբրկ., պրլակին, Վին., քավորակին.
 պեձ, Երնս., պեձ, Սրխն., պեձ, ճմբրկ., պրժժ, Վին., կայծ.
 պրզդի, Ծվզդ., Լիձք, պրզդիզ, Երնս., Ծկքր., Ծվնր., Ծվնր., Մդն.,
 ՎԳտշ., Գղմվն., Զլքր., Զվքր., պրզդիկ, Ծվսր., Լձք., պրզսիզ,
 Մրտն., պրզսիկ, Լձվն., Վղշն., պրստիկ, Ակնք., Գնձկ., Գղիվտ,
 Լճշն., Լսկնք., Ծղկնք., Մրտն., Չկվվկ., Վղշն., Վրդնկ., Վրսր.,
 Կրմրգ., Վրդնս., Մքնս., Մ.Մսրկ., Խչղբր., պրստի, Արծվք., Դղմշ.,
 Լնջղբ., Ծվզր., Նրշն., պրստի(կ), Գվռ., Ծղկշն., Կրճղբր., Հրվնք.,
 Հցոս., Նրտս., Սրխն., փոքր
 պրլեճ էնել, Վղշն., Ջրզդ., բերքահավաքից հետո մնացածը
 հավաքել.
 պրլուվել, Մ.Մսրկ., պրլուրել, Ծղկշն., գլանաձև փաթաթել, կոլուլել.
 պրլուիկ, ճմբրկ., պրլծրիկ, Վին., կլոր կլոր.
 պրղոդել, Վրսր., Սրխն., մրսել.
 պրնղըպրոունգ, Վին., լիքր.
 պրնղի, Մրտն., թանձր.
 պրշկել, Լձփ., պրջգել, Վրդձր., ձեռքերով պոկել.
 պրծոնել, Նրշն., Սրխն., փրկվել.
 պրոձնել, Գղրք., ավարտել.
 պրսագվել, Գղմվն., Զվքր., Ծվզդ., պրսակվել, Ծղկշն., Լճշն., Ծվզր.,
 Նրշն., Վրսր., ամուսնանալ.
 պրսակ էթալ, Կրմրգ., գնալ հարսին բերելու.
 պրսակավոր, Կրմրգ., պսակի արարողության մասնակիցներ,
 հարսանիքավորներ.
 պրսակել Չկվվկ., Դղմշ., Ծղկնք., ամուսնացնել
 պրստըկություն, Արծվնս., մանկություն.
 պրտըսցընել, Հրվնք., ման տալ.

պրրանվիլ, Վին., պտկել.
 պինձ, ՎԳտշ., պինչ, Սրխն., պինչ.
 պուբուզել, Ջրզդ., պպզել.
 պուբուջագ, ՎԳտշ., ծոծրակ.
 պուդ, Ծվզդ., Ծկքր., պուտ, Ծղկշն., Ծվզր., Կրմրգ., Հցոս., Սրխն.,
 Վրսր., Ակնք., Գվռ., Գղրք., կաթիլ, պուտ.
 պուդուզ, Մդն., պուդուկ, ՆԳտշ., պուտուկ, Նրշն., Վրդնս., Վրսր.,
 Ակնք., Երնս., Ծվզր., Խչղբր., փոքր կճուճ.
 պուզ, Ծվզր., Սրխն., Գվռ. Ծղկշն., Ծղկնք., Ծվզդ., սառույց.
 պուլիզ, ՆԳտշ., պուլիկ, Կրճղբր., փոքրիկ կճուճ.
 պուճուճակ, Լձփ., Լճշն., Ծղկնք., Կրմրգ., Սրխն., Վղշն., Վրդնս.,
 Վրսր., Ակնք., Գվռ., Գղրք., Զլքր., Ծղկշն., Նրտս., Խչղբր.,
 պուճուջագ, Վրդձր., պուջուջագ, Լձք., Ծկքր., Մդն., ծոծրակ.
 պուշ, ՎԳտշ., շիլ, շեղաչք.
 պուջաղ, Ծվնր., անկյուն.
 պոզ, ճմբրկ., Վին., եղջյուր.
 պոզել, Վղշն., պոզ թնլել, Սրխն., միզել.
 պոպոթի մէշ, Ծղկնք., ընկույզի միջուկ.
 ջանն ջուղէք, Գղմվն., ինչ-որ տղաներ.
 ջ'ախճըբան, ՆԳտշ., ջ'ախճըբան, Գղիվտ., Ծվնր., Խչղբր.,
 ջ'ախճըբան, Ակնք., Վղշն., ջ'ախճըբան, Վրդնս., ջրաղացպան.
 ջ'աղած, Ծվնր., ջ'աղաց, Ակնք., Վղշն., Վրդնս., ջ'աղաճ, Ծկքր.,
 ՆԳտշ., ջ'աղաչ, Գղիվտ., Լձվն., Զվքր., ջրաղաց.
 ջաղղա, Ծվսր., Լձվն., Ծվնր., ՎԳտշ., Վրդձր., Վրդնկ., Արծվնս.,
 Գղիվտ., Զլքր., Լիձք, Ծկքր., Լսկնք., ճանապարհ.
 ջանմ, Վղշն., քանակ, չափ.
 ջայել-ջուուլ, Մ.Մսրկ., ջահելներ.
 ջան¹, Լձվն., հոգի.
 ջան², Նրտս., դիմելաբառ է.
 ջանդակ, Զլքր., մարմին.
 ջանդառողի, Ծվկ., ծույլ, անբան.
 ջէք, Լսկնք., Կրճղբր., ՎԳտշ., Մքնս., Մ.Մսրկ., գրպան.

ջեվիկ, Վրսր., երկվորյակ.
 ջերգով, Ծվգր., շարքով.
 ջերուտուն, Գղմվն., ջերմություն.
 ջըլեր, Երնս., անկողին.
 ջըխպալ, Արծվնս., ճողփել, փխբ. զգացում ունենալ.
 ջըխսով, Վրդնկ., երկուսով.
 ջըղա, Վրդար., գլխի ցցված մազ, ամբողջին ցցված ավել, ամուսին.
 ջըղիգ, Երնս., Լիճք, ջըղինձ, Սրխն., գիծ.
 ջըվս թե, Գղմվն., <գիվս թե՛ իբր թե.
 ջ՛ըդուկ, ՎԳտշ., ջրտուր.
 ջ՛ըրի, Սրտն., ջրիկ.
 ջ՛ըրի սիրավ, Լճք., ջրաբաշխ.
 ջ՛ըրճընքել, Դղմշ., ջուր ցանել.
 ջ՛ոճ, Ծկքր., Ծվնր., Ձրգղ., ՎԳտշ., Վրդար., Երնս., ջ՛ոջ, Ակնք., Աստղձ., Արծվնս., Արծվք., Գվո., Գղրք., Դղմշ., Ջլքր., Լճփ., Լսկնք., Ծվգր., Կրճղբր., Հցոտ., Սքնս., Սրտն., Չկլվկ., Վղշն., Վրդնկ., Վրդնս., Վրսր., Ծղկնք., մեծ.
 ջ՛ոճընալ, Ծվգղ., մեծանալ.
 ջ՛ոջօ, Ակնք., Արծվնս., ջ՛օջօ, Վրդնս., տարեց տղամարդ.
 ջուկ, Գղրք., Վրդար., անկողին.
 ջուկ-փալաս, Ծվգր., անկողին.
 ջուխտ, Լնջղբ., գույգ.
 ջուղաբ, Ծվկ., Չկլվկ., լուր.
 ջուղաբ անել, Ծվգր., ջուղաբ էնել, Ծկքր., լուր ուղարկել.
 ջուվար, Մ.Մարկ., Խչղբր., ջրբաշխ.
 ջ՛օգել¹, Սրտն., ընտրել.
 ջ՛օգել², ՆԳտշ., գլխի ընկնել.
 ջօզլուկ, Գղմվն., ակնոց.
 ջ՛օկ, Նրշն., առանձին.
 ջ՛օկըտել, Աստղձ., ջոկոտել.
 ջ՛օկու, Հրվնք., առանձին.
 ջ՛օձօ¹, Ծվսր., Ծվնր., ՆԳտշ., ջ՛օջօ, Աստղձ., Երնս., Լճք., ձեր կին.

ջ՛օձօ², Վրդար., դիմելաբառ՝ ուղղված տարեց անձին.
 ջ՛օչընալ, Նրշն., մեծանալ.
 ջ՛օվ, Սրխն., Հցոտ., ձողտից չվան, կեմ.
 ոաստ գ՛ալ, Ծվսր., Վրսր., Երնս., հանդիպել.
 ործբնր, Ծղկշն., ոանչպար, հողագործ.
 սնյսնն, Վրդնս., սայստն, Ակնք., բաժակ.
 սնիգ գ՛ալ, Հրվնք., սազել.
 սմոուց, Ծղկշն., Նրտս., սամույց.
 սաբախտան, Ծվսր., Լճշն., Լճվն., Ծվկ., Ծվնր., Կրճղբր., Ձրգղ., Սրտն., Սքնս., ՎԳտշ., Վրդնկ., Վրդնս., ՆԳտշ., Ակնք., Լճք., Լսկնք., Մղն., վաղ առավոտյան.
 սաբախտնախատ, Վղշն., վաղ առավոտ.
 սալըխով, Վրդնկ., ըստ լուրերի.
 սաղուծ, Վհն., ծամոն.
 սառիծ, Վհն., սամույց.
 սարո՞ւ, Վհն., շեկ.
 սեղանին քաշել, Ծվգրղ., դնել սեղանին, հյուրասիրել.
 սեվ ու սուք, Ծվգղ., ծանր իրավիճակ, սուգ.
 սեվ քեմուր, Հրվնք., շատ սեվ.
 սելաֆ, Ծկքր., տեղատարափ.
 սեր ին, Գղմվն., սիրում էին.
 սըբաս, Գղրք., Ծվգղ., Վրսր., սըպաս, Սրտն., Նրկրտ., թանապուր.
 սըհէնց, Ճմբբկ., Վհն., այսպես.
 սընդո՞ւ, Ճմբբկ., սըմբո՞ւ, Վհն., թոնրի ակ.
 սըրախ, Ախպրձ., ՎԳտշ., Վրդնս., Ծվկ., Ակնք., Արծվք., Լնջղբ., սըրայ, Ծվգղ., հացատան նախասրահ.
 սըրպանկ, Երնս., սըրփանք, Գղրք., Ծվգր., Նրկրտ., ընկերք.
 սըքա, Արծվնս., իբրև զարդ գործածվող ոսկեղրամ.
 սիբեխ, Ծղկնք., բանջարի տեսակ է.
 սիլօզ, ՎԳտշ., սիլօս, ՆԳտշ., մանր կտրատված կաղամբով և այլ բանջարեղենով թթու.

սինսոռ, ՎԳտշ., Արծվք., սահման.
 սիրաձ անել, Գղմվն., սեր անել.
 սիրող, Արծվնս., Գնձկ., սիրեկան.
 սուրու, Երշն., ոչխարի հոտ.
 սոլ, Լսկնք., կոշիկ.
 սօսի, Երնս., Ծվգղ., ՎԳտշ., Վրդնկ., փռում թխված հաց.
 սոյ, Մրտն., ցեղ.
 սօվ ու սըրաստություն, Աստղձ., սով.
 վախտ, Հրվնք., Հցոտ., Մ.Մսրկ., Ծվգր., Վին., ժամանակ.
 վախտին, Չկլվկ., ժամանակին.
 վահրը, Ճմբրկ., Վին., թարախ.
 վայ նանչնրու, Կրմրգղ., ստիպված.
 վառթի նրման, Ծվգր., շատ լավ, հոգատարությամբ.
 վարելեն, Հցոտ., վարելու համար տրվող վարձ.
 վենձ, Ծվգղ., մեծ.
 վեռչինք, Վրդնս., իրիկնապահ.
 վեյրօ, Վրսր., վեյրօք, Վրսր., դույլ.
 վենց, Ճմբրկ., վրճնց, Վին., ինչպես.
 վեռցակ, Ճմբրկ., վրճրցակ, Վին., աքաղաղ.
 վեր ունիլ, Ճմբրկ., վրճր ունիլ, Վին., վերցնել.
 վերդի, Ճմբրկ., որտեղ.
 վրգքօք, Ծղկնք., վզակոթ.
 վրոբշնել, Երնս., Ծվգղ., կարմրատակել.
 վրոթըկալ, Ծվգր., բորբոքվել.
 վրր ճըխնի, Գղրք., Լնջղբ., կիսաբաց.
 վի ր վորանց ա, Մրխն., ում պետքն է.
 վիլ, Լճշն., Ծղկնք., Ծվգղ., Ծվգր., Վրսր., վիլկ, Ծղկշն., Կրմրգ.,
 Հցոտ., Երտս., Մրխն., եղան.
 վոնց, Ծղկնք., ինչպես.
 վոռթարած, Դղմշ., հորթարած.
 տաղէ, Ծվկ., հորեղբոր կին.
 տմնմեր, Արծվք., տատմեր.

տաղուխ, Ծվնր., կակուղ.
 տաղօ, Ծվսր., Ծվնր., Չրգղ., Վրդձր., ԵԳտշ., Լճք., Ծկքր., հորեղբոր
 կին.
 տալդա, Խչղբր., պատսպարված տեղ.
 տալվ, Ծկքր., Ծվնր., Վրդնս., ԵԳտշ., Ակնք., Աստղձ., Արծվնս.,
 տալ ամուսնու քույր.
 տախտ, Լճփ., Ծվգղ., Մղն., Երկրտ., Վրդնս., Ակնք., Դղմշ., Երնս.,
 Լճք., Խչղբր., գետին.
 տակ, Ճմբրկ., Վին., ճակնդեղ.
 տակոթի, Ճմբրկ., Վին., արմատ.
 տմնլի, Հրվնք., ալիք.
 տան ջ'օձավոք, Չրգղ., տան մեծ.
 տանիկ, Երնս., Ծկքր., Չրգղ., Մղն., ԵԳտշ., տանիս, Լճշն., Լսկնք.,
 Ծվգր., Ծվկ., Ծվնր., Ծվնր., Երկրտ., Վղշն., Վրդձր., Վրդնկ., Վրդնս.,
 Ակնք., Գղիվտ., Խչղբր., Մքնս., տանիս, Արծվք., Գնձկ., Գղրք.,
 Լնջղբ., Մրխն., Ծղկշն., տանիք, Ախարձ., Լճվն., կտուր.
 տապոճի, Վրդձր., տափոցի, Ակնք., Վրդնս., պահմտոցի.
 տապուռը կրճալ, Վին., թաքնվել.
 տասնագրաշի, Վրդձր., ջրաբաշի.
 տատէ, Վղշն., Վղշն., Գղիվտ., Զլքր., հորեղբոր կին.
 տատմեր, Գղիվտ., տատմրճր, Վին., մանկաբարձուհի.
 տարէ լիս, Արծվնս., ամբողջ տարին.
 տափ, Ճմբրկ., Վին., գետին.
 տմնփել, Երտս., Մրխն., Գնձկ., Գվո., Ծղկշն., տափել, Լճվն.,
 Երկրտ., տապել, Երնս., ՎԳտշ., Վրդձր., թաքնվել.
 տմնփկոցի, Երտս., տմնփոցի, Հցոտ., Ծղկշն., տափոցի, Խչղբր.,
 պահմտոցի.
 տմքոց-դ օղոց, Գվո., տենդ.
 տաքտեղ, Ճմբրկ., Վին., տաքդեղ.
 տեխ, Չրգղ., տեղ.
 տեղաշոք, Ծվգր., Ծվնր., Վրդձր., Լճք., Ծկքր., Լսկնք., տրճաշօք,
 Վին., անկողին.

տեղաց էնել, Լճվն., տեղավորել.

տեղաջոր, ճմբբկ., Մքնս., անկողին.

տէնալ, Խչղբբ., տեսնել.

տէր կնայնել, Հրվնբ., խնամել.

տըգաշոր, Ծվզղ., բարուր.

տըգոգ, Լճվն., Ծվզր., Սրխն., Վրդնկ., մերկ.

տըլաթըթաղ, Մրտն., գեխտոված.

տըլոխկ, Ծվնր., գեխանման.

տըկօղին, ճմբբկ., Վին., կաղին.

տըհէնց, ճմբբկ., Վին., այդպես.

տըղածկան, Վրդնս., Խչղբբ., տըղասկան, Ակնբ., Սրխն., Լճշն.,

Վրսր., տըղացկան, Երկրտ., տըղըցկան, Գղրբ., ծննդկան.

տըղօրմա, ճմբբկ., Վին., համրիչ.

տընաշէն, Դղմշ., Սրխն., դժգոհության արտահայտություն է.

տըպել, Մղն., ԵԳտշ., Լճբ., տըփել, Լճշն., Լճվն., Լսկնբ., Ծվզրղ.,

Կրճղբբ., Կրմրգ., Հրվնբ., Մրտն., Մքնս., Երշն., Երշն., Երտս.,

Սրխն., Վղշն., Վրդնկ., Վրդնս., Վրսր., Ակնբ., Գնձկ., Գվո., Գղիվտ.,

Լճփ., Ծղկշն., Խչղբբ., ծեծել.

տըպոց, Ծվզղ., տըփոց, Հցոտ., Երշն., Զվբբ., ծեծ.

տըռճիկ տալ, Դղմշ., ցատկոտել.

տըվարած, ճմբբկ., Վին., հովիվ.

տըրաքել, Խչղբբ., ատել.

տըրօրուգ, Ծվնր., ճնշված.

տիլ, Լճփ., Ծկբբ., Ծղկշն., Լճշն., Լսկնբ., Ծղկնբ., Ծվզղ., Ծվզր.,

Կրմրգ., Մղն., Մրտն., Մքնս., Երկրտ., Երտս., Սրխն., Վրդճր.,

Վրդնկ., Վրդնս., Վրդնս., Վրսր., Ակնբ., Գնձկ., Գվո., Երնս., Լճբ.,

Խչղբբ., գեխ.

տիկին, Հրվնբ., տիկնիկ.

տիրեվ, ճմբբկ., Վին., տերև.

տուջ, Ծվզղ., փոքրիկ կճուճ.

տօշնի վրր տօշնի, ՎԳտշ., ճշգրիտ.

րօպէն մէկ, Ծվզր., Սրխն., հաճախակի.

ցայել, Ծղկշն., պարգաջրել.

ցան, Ծղկնբ., աթար.

ցավ քաշել, Արծվբ., ծննդաբերական ցավեր ունենալ.

ցավակեր, ՎԳտշ., ցավագար.

ցեթել, Զվբբ., միգել.

ցոնցել, Դղմշ., ցոնցել, Վղշն., ցօնծել, Չրգղ., կովի՝ զլուխը սպառնալից թափ տալը.

ցուսկ, Արծվբ., շատ տգեղ.

ցողել, Լճշն., պարգաջրել.

ւօղնաման, ՎԳտշ., կռշիկ.

ուզել¹, Արծվբ., սիրել.

ուզել², Ծվզր., խնամախոսել.

ուզընգան, Լճշն., Ծվզղ., Կրմրգ., Մրտն., Երկրտ., Վրդնկ., Վրսր.,

Ակնբ., Զվբբ., Լճփ., Ծղկշն., Ծղկնբ., ուզընգան, Վրդնս.,

խնամախոս.

ուժը ախտել, Ծվզղ., ուժը պատել, կարողանալ.

ուշկը էթալ, Գղրբ., ուշաթափվել.

ոժռունց, Վին., հայհոյանք.

ուռթել, Սրխն., հանդիպել, պատահել.

ուոց, Կրճղբբ., Խչղբբ., կավառ, հողաշերտ ջրի ընթացքի դեմ.

ուրին-ուրին, Կրճղբբ., ՎԳտշ., Չրգղ., իրեն-իրեն.

ոժռոժ, Վին., իրար.

փայ, Վրսր., բաժին.

փայ ու բ՝ աժին, Աստղճ., Գղիվտ., մաս, բաժին.

փայ հըվաքօղ, ճմբբկ., Վին., մուրացկան.

փառանի, ՎԳտշ., գայլերի ընտանիք, ռհմակ.

փարա, Ծվնր., փող.

փարատել, Վրդնս., լաթով թոնրի կողերը մաքրել.

փարատիչ, Ակնբ., Երկրտ., փարդիչ, Խչղբբ., թոնրի կողերը մրից

մաքրելու լաթ.

փեժգիր, Հցոտ., սրբիչ.

փեւսնփայ, Լճփ., հարսի տնից փեսային ուղարկվող ընծա.

փըշում, Աստղձ., Ծվար., Մղն., *փըշումի*, Ծվար., *մի քիչ*.
 փըբաբվը՛ր տընիլ, Վին., *ամանը կործել*.
 փիդոն անել, Գնձկ., *հնձից հետո մնացած խոտը ձեռքով քաղել*.
 փիձել, Ծվար., *սասկել*.
 փիրվագ, Ծղկնք., բանջարի տեսակ է.
 փլից տուն, Ծվար., *գետնափոր տուն*.
 փոբխոց հըլնել, Հցոտ., *ուժեղ ծիծաղել*.
 փորն աննել գ՛ էտին, Հրվնք., *ծանր հղի լինել* (կենդանու մասին).
 փաղոձ, ՆԳտշ., *արտաքնոց*.
 փունք, Արծվք., *բարկություն*.
 փուշկ, Նրշն., *վիճակահանություն մեկին հասնող բաժին*.
 փօգեմաղ, Զվբր., *հացահատիկ մաղելու մաղ՝ մեծ անցքերով*.
 փօխինդ, Ծվնր., *փոխինդ*.
 փօղոձ, ՎԳտշ., *փօղոց*, Ծկբր., Զրգղ., Գղիվտ., *աղբանոց*.
 փօշի, Ծղկշն., Կրմրգ., Մղն., Նրտս., Սրխն., Վրդնս., ՆԳտշ., Ակնք.,
 Արծվք., Գվռ., Գղմվն., Գղրբ., Երնս., Լճփ., Ծկբր., Ծղկնք., Զրգղ.,
 Չկլվկ., Վրսր., Խչղբր., *փռշի*.
 քախընքել, Ծվար., *քաղհանել*.
 քաղ անել, Վրսր., *հնձել*.
 քանանի, Դդմշ., երաժշտական գործիք է.
 քամբախ, Զրգղ., *ավերակ*.
 քաշել, Մրտն., Վրդձր., *նմանվել*.
 քանդի, Լճվն., *մարգ*.
 քանեշտ, Արծվք., Զվբր., *եղան, կալի մեծ հորսելի*.
 քանդնգին, Գղիվտ., *քեռնգին*, Վղշն., *քեռակին*.
 քառսընքակոխ, Լճփ., *քառասունքի շրջանը խախտված*.
 քասա, Ծկբր., Զրգղ., *ճաշի կավե աման*.
 քանսիբ, Ախպրձ., Ծվկ., *աղբատ*.
 քավօրգին, Զրգղ., *քավորակին*.
 քար ու քրոն, Վրդձր., *քար քրոն*, Նրշն., *քարքարոտ վայր*.

քարալըղ անել, Ծվար., *քարկոծել*.
 քարխանք, Հրվնք., *քաղհան*.
 քարկըտիկ, Ծղկնք., փոքրիկ քարերով խաղ է.
 քարմաղ, Զվբր., *խոշոր ծակոտկիներով մաղ*.
 քարով քարալեղ անել, Սրխն., *քարկոծել*.
 քարով քարըսպան էնել, Ծվնր., *քարկոծել*.
 քաֆ, Ծվգղ., *քնֆկ*, Սրխն., *քափ*.
 քնֆգիր, Ծվգղ., *քափը հավաքելու շերեփ*.
 քնֆկախան էնել, Արծվնս., *քնֆկախան անել*, Գնձկ., *մսաջրի*
երեսից քափը հավաքել.
 քելկ, Ծվնր., *քելք*, Սրխն., *քայլք*.
 քելեխ, Արծվք., *հոգեհաց*.
 քելթանք, Ծվկ., *քել էթանք՝ եկ գնանք*.
 քեն, Գվռ., *թարախ*.
 քեշ, Զլբր., *արահետ*.
 քեփըլտալ, Արծվք., *սայթաքել*.
 քըթիվ անել, Ծվար., *ոջիլ որոնել*.
 քըթօց, Ճմբրկ., Վին., *կողով*.
 քընուց հ՛ իմնալ, Վղշն., *արթնանալ*.
 քըչում, Նրկրտ., *մի քիչ*.
 քըջուջ, Վրսր., *հավի չանչերով հողը քրքրելը*.
 քըռդի հառսանիք, Ծվար., *առանց ճոխության մեծ ուրախություն*.
 քըռճիգ, ՆԳտշ., *քըռճիկ*, Երնս., *քըռչիկ*, Գղմվն. Ծղկշն., Ծղկնք.,
թթու կաղամբով և ձավարով ճաշ.
 քըովըկան, Ծվկ., *հայհոյող*.
 քըոտընփըչել, Դդմշ., *շտապելուց քրտնել*.
 քըսօր, Վին., *կեսօր*.
 քըրել, Հցոտ., *վարձել*.
 քըրըպըրանուկ անիլ, Վին., *քարկոծել*.
 քըրփուխ, Գղիվտ., *փափուկ*.
 քիթը քըթին յօլա էթալ, Ծղկնք., *մի կերպ գոյատևել*.
 քիշմիշ, Ծղկնք., *չամիչ*.

քիսել, Ծվգր., Վղշն., *պատահել, հանդիպել.*

քո՛ւլ, ճմբբկ., *փռշի.*

քունջուպուճաղ, Գղրբ., *տան անկյունները.*

քուքուր, Հրվնբ., *քիքիք, Սրխն., ղիմելաբառ՝ ուղղված ծեր կանանց.*

քուֆրը, Գղհվտ., *հայհոյանք.*

քուֆտա, Սրտն., *քուֆտսի, Սրխն., քիֆտսի, Գվո., քուֆթա.*

քուֆտսի թսնլօղ, Գղհվտ., *քուֆթա պատրաստող.*

քուֆտսի թալել, ՆԳտշ., *քուֆթա պատրաստել.*

քո տուն շեն, Նրշն., *քո տունը շեն, Զվրբ., հանդիմանական արտահայտություն է.*

քո տունը շիքվի, Հրվնբ., *դժգոհության արտահայտություն է.*

քոլիգ, Գղմվն., *հոլիկ.*

քոխկ, Մկքր., *հարսի քող.*

քոմագ, Վրդճր., *աջակցություն.*

քոմել, Ախպրճ., Լճվն., Ծվգր., Ծվկ., *հավաքել.*

քոնձախ, Ծվկ., Ախպրճ., *հյուղակ.*

քոցի, ճմբբկ., Վհն., *կարաս.*

քօք, ճմբբկ., Վհն., *գեր.*

ոդաց ճամփա, Աստղճ., *օտաց ճամբախ, Զվրբ., արտաքնոց.*

օղնաման, Ծվնր., *կռշիկ.*

օթաղ, Ախպրճ., Ծվկ., *օտաղ, Գղմվն., սենյակ.*

օխճըրկիտ, ՎԳտշ., *ոչխար կթող.*

օղառթ, Գվո., *օղարթ, Ծղկշն., օղոռթ, Գնձկ., Սրխն., օղորտ, Երնս.,*

Վրդճր., օղորտ, ՆԳտշ., ճիշտ.

օղոռթից, Դղմշ., *խկապես.*

օղորգել, Գղմվն., *ուղարկել.*

օյաղնալ, Սրտն., *խմածությունն անցնել.*

օյին խանել գ ըլօխը, Վղշն., *զլխին փորձանք բերել.*

օջօրք, Ծղկնբ., Ծվգղ., *օճօրք, ճմբբկ., օճօլք, Վհն., առաստաղ.*

օծըկըտալ, Ծվգրղ., *ործկալ.*

օռշընել, Վրդնկ., *օրհնել.*

օռշնիտկ, Հրվնբ., *օրշրնիտկ, Աստղճ., օրհնանք.*

օտփելվերի, Վղշն., *որքևայրի.*

օսմանձու տեխ, Ծվսր., *օսմանցիների երկիր.*

օսյանթ, Վղշն., *վոյսանթ, Սրխն., պատգամ.*

օտից գ ըլօխ, Վղշն., *ոտքից գլուխ.*

օրօճիկ, Լճվն., Գվո., Նրտս., *աչքի ուլունք, խխունջ.*

օրօշկըտալ, Սրխն., *հորանջել.*

օքտել, Աստղճ., *օգնել.*

ֆըլանքաս-բէֆանքաս, ՎԳտշ., *այս կամ այն մարդը.*

ֆըռըցուցել, Սրտն., *հիմարացնել.*

ֆուրղուն, Վրդնկ., *ֆուրղոն.*

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ախպրձ.	- Ախպրաձոր	Օվկ.	- Օռվակ
Ակնք.	- Ակունք	Օվնր.	- Օռվինար
Աստղձր.	- Աստղաձոր	Օվսր.	- Օռվասար
Արծվնս.	- Արծվանիստ	Կրճղբր.	- Կարճաղբյուր
Արծվք.	- Արծվաքար	Կրմրգ.	- Կարմիրգյուղ
Գղիվտ.	- Գեղհովիտ	Հրվնք.	- Հայրավանք
Գղմվն.	- Գեղամավան	Հցոտ.	- Հացոտատ
Գղրք.	- Գեղարքունիք	Ձրգյղ.	- Ձորագյուղ
Գնձկ.	- Գանձակ	Ճմբբկ.	- Ճամբարակ
Գվռ.	- Գավառ	Մ.Մսրկ.	- ՄեծՄասրիկ
Դղմշ.	- Դղմաշեն	Մղն.	- Մաղինա
Երնս.	- Երանոս	Մրտն.	- Մարտունի
Զլքր.	- Զուլաքար	Մքնս.	- Մաքենիս
Զվբր.	- Զովաբեր	ՆԳտշ.	- Ներք.Գետաշեն
Լճշն.	- Լճաշեն	Նրկրտ.	- Նորակերտ
Լճվն.	- Լճավան	Նրշն.	- Նորաշեն
Լճի.	- Լճափ	Նրտս.	- Նորատուս
Լճք.	- Լիճք	Չկլվկ.	- Չկալովկա
Լնջղբ.	- Լանջաղբյուր	Սրխն.	- Սարուխան
Լսկնք.	- Լուսակունք	ՎԳտշ.	- Վեր.Գետաշեն
Խչղբր.	- Խաչաղբյուր	Վհն.	- Վահան
Օկքր.	- Օակքար	Վղշն.	- Վաղաշեն
Օղկնք.	- Օաղկունք	Վրդձր.	- Վարդաձոր
Օղկշն.	- Օաղկաշեն	Վրդնկ.	- Վարդենիկ
Օվգղ.	- Օռվագյուղ	Վրդնս.	- Վարդենիս
Օվգր.	- Օռվագարդ	Վրսր.	- Վարսեր

ՏԱՌԱԴԱՐՁՄԱՆ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

Բարբառներից քաղված օրինակները, բարբառային խոսքի նմուշները, բառացանկի բարբառային բառերը աշխատության մեջ հիմնականում ներկայացված են հայերենի բարբառների գրառման համար ընդունված գիտական տառադարձությամբ²²³: Բարբառային խոսքի և գրական հայերենի նույնական հնչյունները արտահայտված են հայոց այբուբենի համապատասխան տառերով: Պետք է նկատի ունենալ, որ բարբառային խոսքի արտասանական իրողությունները գրառելիս չեն պահպանվում գրական լեզվում ընդունված ուղղագրական կանոնները: Օրինակ, հնչող *ը*-ն գրության մեջ բոլոր դեպքերում արտահայտվում է (*թըթու, կըտըտուել*), կամ բաղաձայն հնչյունը ներկայացվում է արտասանությանը համապատասխան, ինչպես *առչ, վառթ, ծախկել, մրդնել, աբրել* և այլն: *է,օ* պարզ ձայնավորները բարբառային գրավոր խոսքում միշտ գրավում են *է,օ* տառերով (*կէտար, ծօլ*), մինչդեռ *ե,ո* տառերը արտահայտում են երկբարբառային հնչյուններ:

Գրական լեզվի հնչյունական համակարգից տարբերվող և բարբառներում դրսևորվող իրողությունները սույն աշխատության մեջ ներկայացված են հետևյալ գրանշաններով.

ւն - ձայնավոր *ա* հնչյունի շրթնայնացած տարբերակ՝ մոտավորապես *օա* սերտ արտասանությամբ.

ւն - ձայնավոր *ա* հնչյունի քմայնացած տարբերակ, որ արտասանվում է լեզվի զանգվածի՝ բերանի առաջնամաս որոշ մղումով.

²²³ Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, էջ 19-24:

օ - ձայնավոր *o* հնչյունի քմայնացած տարբերակ, որ արտասանվում է լեզվի զանգվածի՝ բերանի առաջնամաս որոշ մղումով:

ոօ - ձայնավոր *oo* հնչյունի քմայնացած տարբերակ, որ արտասանվում է լեզվի զանգվածի՝ բերանի առաջնամաս որոշ մղումով:

ը^բ - *h* ձայնավորին մոտ հնչյուն է, որը բնութագրվում է իբրև միջին շարքի վերին բարձրացման ը:

ը^է - բնութագրվում է որպես ը-ի և է-ի միջին արտասանություն ունեցող պարզ ձայնավոր:

իւ - երկբարբառ մոտավորապես *hoo* սերտ արտասանությամբ:

իե - երկբարբառ, որը սկսվում է *h*-ի և *y*-ի միջին որակ ներկայացնող արտասանությամբ:

բ, գ, դ, ձ, ջ - ձայնեղ բաղաձայններ են, որոնք արտասանվում են որոշակի շնչով և կոչվում են շնչեղ ձայնեղներ:

գ՛, կ՛, ք՛ - բաղաձայն *g, k, p* հնչյունների քմային տարբերակներն են, որոնց արտասանության ժամանակ արգելքը ձևավորվում է լեզվի միջին մասով:

հ՛ - կոկորդային *h*-ի ձայնեղ տարբերակն է:

ւ - երկշրթնային ձայնորդ հնչյուն:

կ̂ - կոկորդային հպաշփական հնչյուն՝ մոտավորապես *ky*

սերտ արտասանությամբ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Ա., Երկրագործական գործիքների անվանումները հայերենի բարբառներում, Ե., 2013:

«Ազգագրական հանդես», XIII գիրք, 1906, 1, XIV գիրք, 1906, 2, XIX գիրք, 1910, 1:

Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, Ե., 1972: Աղաբեկյան Մ., Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառների պատմական հնչյունաբանություն, Հայերենի բարբառագիտականատլաս, պ. 3, Ե., 2010, էջ 154-165:

Աճառեան Հ., Հայ բարբառագիտութիւն,-Ուրուագիծ և դասաւորութիւն հայ բարբառների, Մոսկուա-Նոր Նախիջեւան, 1911:

Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, Ե., 1951:

Աճառյան Հ., Քննություն Վանի բարբառի, Ե., 1952:

Ասատրյան Մ., Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը, Ե., 1962:

Բաղդասարյան-Թափալցյան Ս., Արարատյան բարբառի խոսվածքները Հոկտեմբերյանի շրջանում, Ե., 1973:

Բաղդասարյան-Թափալցյան Ս., Մշո բարբառը, Ե., 1958:

Բաղդամյան Ռ., Հայերեն բարբառներ. Սևանա լճի ավազանի խոսվածքները, Ե., 1972:

Բառնասյան Ջ., Ժամանակակից բառերը հայերենի բարբառներում, Ե., 2009:

Գրիգորյան Ա., Հայ բարբառագիտության դասընթաց, Ե., 1957:

Գևորգյան Գ., Հայերենի բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի տարածագործառական բնութագրերը, Ե., 2013:

Դավթյան Կ., Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Ե., 1966:

Խաչատրյան Ա.Ա., Ժամանակակից հայերենի հնչույթաբանություն, Ե., 1988:

Խաչատրյան Հ., Ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառերը հայերենի բարբառներում, Ե., 2009:

Խաչատրյան Վ., Վարդենիսի (Դիաղինի) բարբառը, Ե., 2004:

- Կատվայան Վ., «Ա» ձայնավորի դրսևորումները Բայազետի բարբառում և «Աճառյանի օրենքը», Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն, 2012, 2, էջ 48 – 64:
- Կատվայան Վ., Բայազետի բարբառը և նրա առնչությունները շրջակա բարբառների հետ, Ե., 2016:
- Կատվայան Վ., «Քնվանա խաննաք-չաննաք», Ե., 2009:
- Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ.1-4, Ե., 1986-2001:
- Հակոբյան Թ., Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Ե., 1987:
- Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, 11, Ե., 1980:
- Հայաստանի Հանրապետության բնակավայրերի բառարան, Ե., 2008:
- Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, Ե., 1977:
- Հանեյան Ա., Ձայնեղ շնչեղները հայերենի բարբառներում, Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պր. 3, Ե., 2010, էջ 166-231:
- Ղարիբյան Ա., Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953:
- Ղափանցյան Գ., Ընդհանուր լեզվաբանություն, հ. 1, Ե., 1939:
- Մաղաթյան Ք., Ալաշկերտի խոսվածքը, Ե., 1985:
- Մարկոսյան Ռ., Արարատյան բարբառը, Ե., 1989:
- Մեծունց Բ., Շամշադին-Դիլիջանի խոսվածքը, Ե., 1989:
- Մեսրոպյան Հ., Ածականական հոմանիշները հայերենի բարբառներում, Ե., 2010:
- Միքայելյան Ժ., Վասպուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորները (համաժամանակյա և տարածամանակյա քննություն), Ե., 2009:
- Մկրտչյան Հ., Կարնո բարբառը, Ե., 1952:
- Մկրտչյան Ն., Անատոլիայի նորահայտ հայ բարբառները և բանահյուսությունը, Ե., 2006:
- Մուրադյան Հ., Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 1, հնչյունաբանություն, Ե., 1982:

- Մուրադյան Մ., Ուրվագիծ Մոկսի բարբառի, Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, Ե., 1982, էջ 108-183:
- Նավասարդեանց Տ., Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, 5-րդ գիրք, Տփլիս, 1889:
- Ջահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972:
- Սաղաթեյան Ռ., Գեղամավանի խոսվածքը և նրա դիրքը «ում» և «կը» ճյուղերի բարբառների միջև, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Ե., 2002, 3, էջ 154-158:
- Սաղաթեյան Ռ., Տեղաշարժեր Գեղամավանի խոսվածքում, Հայագիտական հանդես, Ե., 2017, 2, էջ 35-46:
- Гарибян А., Об армянском консонантизме, ВЯ, 1959, N 5, с. 81-90.
- Мсерианц Л., Этюды по армянской диалектологии, ч. I, М., 1897.
- Патканов К., Исследование о диалектах армянского языка, СПб, 1869.
- Хачатрян А.А., Природа звонких придыхательных в некоторых армянских диалектах, Лингвистическая география, диалектология и история языка, Ер., 1976, с. 432-440.
- Хачатрян А.А., Природа звонких придыхательных в армянских диалектах, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողով - 1982, Եր., 1984, էջ 327-336:
- Якобсон Р., Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание, Новое в лингвистике, вып. 3, Москва, 1963.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ՆԱԽԱԲԱՆ	5
ՄԱՍ 1. ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԸ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ	17
ԳԼՈՒԽ 1.1. ՄՇՈ ԲԱՐԲԱՌԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄ-ՆԵՐԸ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ	17
Ա. Ընդհանուր տեղեկություններ Մշո բարրառի վերաբերյալ..	17
Բ. Մշո բարրառի դրսևորումները Գեղարքունիքի մարզում.....	33
ԳԼՈՒԽ 1.2. ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԲԱՐԲԱՌԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ	44
Ա. Ընդհանուր տեղեկություններ Բայազետի բարրառի վերաբերյալ.....	44
Բ. Բայազետի բարրառի դրսևորումները Գեղարքունիքի մարզում	55
ԳԼՈՒԽ 1.3. ԴԻԱԴԻՆԻ ԲԱՐԲԱՌԸ ԵՎ ԳԱՆՁԱԿԻ ՄԻԶԲԱՐԲԱՌԸ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ	60
Ա. Դիադինի բարրառը.....	60
Բ. Գանձակի միջբարրառը Գեղարքունիքի մարզում	67
ԳԼՈՒԽ 1.4. ՄԱԿՈՒԻ ԵՎ ԱՐԾԱՓԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԸ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ	73
Ա. Մակուի խոսվածքը Գեղարքունիքի մարզում	73
Բ. Արծափի խոսվածքի ընդհանուր բնութագիրը	82

ՄԱՍ 2. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ ԵՎ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ	86
ԳԼՈՒԽ 2.1. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ	86
ԳԼՈՒԽ 2.2. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ	254
ՄԱՍ 3. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԽՈՍՔԻ ՆՍՈՒՇՆԵՐ	273
ԲԱՌԱՑԱՆԿ	346
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	394
ՏԱՌԱԴԱՐՁՄԱՆ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀԱՄԱԿԱՐԳ	395
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	397

ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ
ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ԳԻՐՔ 1

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶ

ԱՍՈԴԻԿ

Տպագրված է «ԱՍՈՂԻԿ» հրատարակչության տպարանում:
Ք. Երևան, Մայր-Նովա 24, (գրասենյակ)
Ավան, Դավիթ Մալյան 45 (տպարան)
Հեռ. (374 10) 54 49 82, 62 38 63
Էլ. փոստ՝ info@asoghik.am